પ્રસ્તાવના

ઘણાં વર્ષો પર "આપણું ઐતિહાસિક સાહિત્ય" એ વિષય ઉપર એક વ્યાખ્યાન ગુજરાત સાહિત્ય સભાના આશ્રય હેઠળ મેં આપ્યું હતું તેના છેવટના પેરામાં જણાવ્યું હતુ, કેઃ—

"સન ૧૮૧૮ માં પેશ્વા સાથે તહનામું થતાં અંગ્રેજ સત્તા સ્થાપી થઇ. બ્રિટિશ સમયનો ગુજરાતનો ઇતિહાસ તદ્દન આધુનિક છે; તેને માત્ર સો વર્ષ થયાં છે. એ ઇતિહાસ **પ્રજાવિકાસની દૃષ્ટિએ** લખાય તે અગત્યનું છે....તેને માટે સાધનો બ્હોળાં અને વિવિધ પ્રકારનાં છે વર્તમાન ભૂતકાલ જોડે જોડાયલું જ છે અને ભવિષ્યનો માર્ગ નક્કી કરવાને આ ઇતિહાસનું જ્ઞાન આપણને બહુ સહાયભૂત થાય એમ છે."×

તે લીટીઓ લખતી વખતે મને ખ્યાલ સરખો નહોતો કે એ યુગનો ઇતિહાસ આલેખવાનું કાર્ય મને સાંપડશે; પણ જીવનમાં આપણે, કેટલીક વખત, નવાઇઓ અનુભવીએ છીએ, એવી આ એક છે, એમ હું ધારૂં છું.

સોસાઇટીના ઇતિહાસનો ત્રીજો ભાગ સમાપ્ત થતા તેના અંગે જે સાધનસામગ્રી મેં એકઠી કરેલી અને અવલોકેલી, તે પરથી મને એમ લાગેલું કે અર્વાચીન ગુજરાતનો ઇતિહાસ સન ૧૮૦૧ થી નવેસર લખાય એ ઇચ્છવાયોગ્ય છે; અને તે વિચાર મિત્રો અને મુરબ્બીઓ સમક્ષ રજુ કરતા સૌને તે પસંદ પડયો હતો. તે પછી સોસાઇટીની મેનેજીંગ કમિટી પાસે આ યોજના મૂકી તે લખવાનું કામ મને સોંપવા માગણી કરી હતી અને કમિટીના સભ્યોએ, મારામાં વિશ્વાસ ધરાવી, મારી વિનંતિ સ્વીકારી હતી, તે માટે એ સૌનો હું અત્યંત ઋણી છું.

× જુઓ પુરાતત્વ, વો. ૧, અંક, ૧.

પ્રસ્તુત વિષયને લગતું સાહિત્ય, પ્રસિદ્ધ તેમ અપ્રસિદ્ધ, પુષ્કળ પડેલું છે. કેટલુંક તો અપ્રાપ્ય છે; બીજું કેટલુંક મુંબાઇ સરકારના રેકર્ડમાં દબાયલું રહેલું છે. તે સઘળી માહિતી મેળવવા, ખરી રીતે ૭ માસ, કે વર્ષ મુંબાઇમાં રહેવું જોઇએ.

આ સંજોગોમાં જે કાંઇ ચાલુ ઓફીસ કામ સાથે બની શક્યું, તે જ વૃત્તાંત, રેખારૂપે, આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે; એવી આશામાં કે ભવિષ્યમાં અન્ય કોઇ લેખકબંધુ એ વિષયને વધુ વિસ્તરશે, અને પુરતો ન્યાય આપશે.

મારા આ લખાણની પ્રેસ કાપી તૈયાર કરવામાં ભાઈ મોહનલાલ અને ગી. ભાઇ દેવદત્ત ત્રિપાઠીએ ઘણી મદદ કરેલી છે અને શ્રીયુત હરિપ્રસાદે સૂચીપત્ર તૈયાર કરી આપ્યું છે, તે સેવા બદલ એ સૌ ભાઇઓનો હું ઉપકાર માનું છું.

એક સ્નેહી તરીકે શ્રીયુત મણિલાલ છબારામ ભટ્ટ મારી લેખન પ્રવૃત્તિમાં ખાસ રસ લે છે અને સદા મને સૂચનાઓ કરીને ઉત્તેજે છે; એટલુંજ નહિ પણ મારા એ લખાણનાં પ્રુફ ચીવટથી સુધારી આપે છે એ એમનો મ્હારા ઉપર મ્હોટો અહેસાન છે.

અમદાવાદ,
તા. ૨૦-૯-૧૯૩૫.

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ

અનુક્રમણિકા

ચિત્રો



અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન

ખંડ ૧ : ભૂમિકા

(સન ૧૮૦૧ થી ૧૮૫૭)

પ્રકરણ ૧

પ્રાસ્તાવિક

" But it is idle to say that after all these Centuries and millenniu of our life on this planet it is sheer idleness to say that there is nothing that history can teach, nothing that experience can warn us against, nothing that a knowledge of history can supply by way of proper equipment for the public worker. No, we haev all alike to study the past if we wish to help building the future properly. "

The Right Hon'ble Mr. V. S. Shrinivss Shastri
(The Indian Social Reformer, 9th March, 1935).

અર્વાચીન ગુજરાતનો આરંભ વા કાળમર્યાદા ક્યારથી ગણાય એ પ્રશ્ન આપણે પ્રથમ વિચારીશુ; કારણ કે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી તરફથી 'ગુજરાતનો ઇતિહાસ' પ્રસિદ્ધ થયેલો છે, તેને તેના લેખક રા. બા. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈએ બે વિભાગ–પ્રાચીન અને અર્વાચીન–મા વહેંચેલો છે અને અર્વાચીન વિભાગમા મુસ્લીમ યુગનો સમાવેશ કરેલો છે.

સન ૧૨૯૭ મા વાઘેલા વંશનો છેલ્લો રાજા કરણ અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીના સરદારના હાથે હાર પામીને દક્ષિણમા બાગલાણના કિલ્લામા ભરાઇ પેઠો અને ગુજરાતમા મુસ્લિમ સત્તા સ્થપાઇ, તે સમયથી પ્રાચીન યુગની સમાપ્તિ થાય છે અને નવા યુગનો આરંભ થાય છે, તે યુગને આપણે મધ્યકાલીન યુગ તરીકે જાણીએ છીએ, પણ તેને અર્વાચીન કહેવા

નથી. અર્વાચીન યુગની સ્થાપના આપણે તો ઇંગ્રેજી રાજઅમલ આદિ શરૂ થયો ત્યારથી ગણીએ છીએ અને તે ગણના જ વાસ્તવિક છે.

સદરહુ 'ગુજરાતનો ઇતિહાસ' રા. બા. ગોવિંદભાઇએ મુંબાઈ સરકારે ગયા સૈકાના અંતમાં મુંબાઈ ઇલાકાના ગેઝેટીઅરના પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યા, તેના આરંભ ગ્રંથના બીજા ખંડના આધાર પરથી મુખ્યત્વે લખેલો છે, અને તે મૂળ ગ્રંથ ચાર પ્રકરણોમાં વહેંચાયલો છે-(૧) ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ સન ૧૩૦૪ સુધી; (૨) મુસ્લિમ યુગ સન ૧૭૬૧ સુધી; (૩) મરાઠી સત્તા-સન ૧૮૧૯ સુધી અને (૪) બળવાનો વૃતાન્ત સન ૧૮૫૭ થી ૧૮૫૯; પરંતુ તે પૈકીના કોઈ પણ પ્રકરણને અર્વાચીન એવું નામ આપેલું જોવામા આવતુ નથી.

તેની પૂર્વે ગુજરાત પ્રાન્તનો પહેલવહેલો પ્રમાણભૂત ઇતિહાસ ગુ. વ. સોસાઇટીના સંસ્થાપક, સદ્દગત એલેકઝાંડર કિન્લોક ફૉર્બસે "રાસમાળા" નામથી સન ૧૮૬૫ મા, બે વૉલ્યુમમા ઇંગ્રેજીમા પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો અને એ બે વૉલ્યુમો, જો કે તેમા તેના ત્રણ વિભાગ પાડેલા છે તો પણ તે કોઇને અર્વાચીન વિભાગ તરીકે જણાવવામા આવ્યો નથી; અને રા.બા. ગોવિંદભાઇએ એ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામા મુસ્લિમ યુગને અર્વાચીન વિભાગમા શા માટે લીધેલો છે, તેનો ઉલ્લેખ સરખો પણ કરેલો નથી.

હા, એમના એ અર્વાચીન વિભાગના સમર્થનમા એક બીના રજુ કરી શકાય અને તે એ છે કે ચાલુ વર્ષમા એપ્રિલથી જુન માસના ગાળામા પૂનામા ભારતવર્ષીય અર્વાચીન ઇતિહાસ પરિષદ્ મળનારી છે તેના કાર્યવાહકોએ અર્વાચીન ઇતિહાસમા મુસ્લિમ યુગને લીધેલો છે, પણ તેમ કરવાનુ કારણ નિરાળું છે.

ગયા સૈકાના આરંભમા અનેક ફારસી તવારીખોના અનુવાદ ઇંગ્રેજીમા પ્રસિદ્ધ થયા હતા, તે સર્વથા સંપૂર્ણ વા દોષરહિત ન હતા; અને પછી એ પ્રકારનું ફારસી ઐતિહાસિક સાહિત્ય પુષ્કળ ઉપલબ્ધ થયુ છે; અને તે સઘળું સાહિત્ય નવેસર વંચાય, વિચારાય અને તેનો પદ્ધતિસર અને શાસ્ત્રીય રીતે અભ્યાસ થાય એ આવશ્યક બન્યું છે, અને તે સારૂ યોગ્ય પ્રબંધ થાય, એ આશયથી, એમ સમજાય છે કે, ઉપરોક્ત અર્વાચીન ઇતિહાસ પરિષદ્દના કાર્યક્રમમા મુસ્લિમ યુગને દાખલ કરેલો છે.

એ મુદ્દાને આપણે બીજી રીતે વિચારીએ તો મુસ્લિમ સમયથી તે અંગ્રેજોની સત્તા અત્રે સ્થપાઇ તે સુધીના કાળને મધ્યકાલીન યુગ એવી સંજ્ઞા આપવામા આવે તો તે બરોબર જણાશે અને એ ક્રમવ્યવસ્થા

આપણે સાવ મનસ્વીપણે કોઈ બેસાડતા નથી. એ પ્રશ્નને સહેજ ઉંડા ઉતરીને અવલોકીશુ તો મધ્યયુગના અને અર્વાચીન યુગના લોકમાનસ અને સમાજ સ્થિતિ વચ્ચે મ્હોટો ફરક માલુમ પડશે.

આપણા પ્રાન્તપર મુસ્લિમોએ આક્રમણ કરી અને વિજેતા તરીકે રાજસત્તા ધારણ કરી તેઓ અહિં સ્થાયી વસ્યા ત્યારથી, એમ આપણે કહી શકીએ કે, તે પહેલાની આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને પ્રજાજીવનમા બ્હોળુ પરિવર્તન થઇ, તેના પર નવા કાળબળનો પ્રભાવ જામ્યો અને જે લોકમાનસ અને સમાજ બંધારણ, એ સમયમા ઘડાવા લાગ્યા, તે સર્વ સંજોગ અને પરિસ્થિતિને અનુકૂળ અને બંધબેસતા, સ્થિતિસ્થાપક, રૂઢિ-ચુસ્ત, મર્યાદિત દષ્ટિવાળા અને સ્થાનિક ધોરણ અને રીતરિવાજને અનુસરતા હતા. કૂપમંડુકની પેઠે લોકવૃત્તિ સંકુચિત્ત અને સ્વાર્થી માલુમ પડતી, તેમજ પરપગ બળે અને અંધ શ્રદ્ધાએ લોકજીવનને એવું રૂંધી નાખ્યુ હતુ કે તેમાથી થોડાક જ મુક્તિ મેળવી શકતા સાહસિક કાર્યો અને નવીન શોધક વૃત્તિને સેવનારા કોક વિરલા મળી આવતા હતા.

ભયના માર્યા અને સરક્ષણ અર્થે તેઓએ સંસારને વહેમભર્યો અને કલુષિત કરી મુકયો હતો, તેમનો ઘણોખરો વ્યવહાર ગામમા જ સમાઇ જતો, અને મર્યાદિત કુંડાળા બહાર તેની દૃષ્ટિ જતી નહોતી. દરિયો તો થોડાએ જ જોયો હશે દરિયો ઓળગવો એ મહા પાતક મનાતુ; અને બહારની દુનિયાના જ્ઞાનના અભાવે, જનતામા અનેક પ્રકારના ઉટાગ ફેલાતા.સદાશિવરાવ ભાઉ જેવા સમર્થ મહારથીનુ ભૌગોલિક જ્ઞાન કેવુ હતુ તેનો હાસ્યજનક ઉલ્લેખ શ્રીયુત નરસિંહ ચિંતામણ કેલકરે, એમના "મરાઠી આણિ ઇંગ્રેજ"* એ નામક મરાઠી પુસ્તકમા કર્યો છે, તેઓ

---

* એ સાથે સરખાવો —

"મહારાજાને સંગીન અને રાજાને લાયક કેળવણી અપાતી નહોતી, તે સિવાય વળી જણાવવુ જોઇએ કે દામાજીરાવના મરણ પછી કોઇ પણ મહારાજા ગુજરાત છોડી પૂના સિવાય બીજે સ્થળે ગયા નહોતા, તેમજ પોતાના ન્હાના રાજ્યની અંદર પૂરાઈ રહેલા આ રાજાઓને, તેમના વર્તનના આધારરૂપ બાહ્ય જગત વિષે કેટલાક સાંકડા મનના અને કુટિલ મતિના મરાઠા રાજ્યકારીએ અનેક પ્રકારના ફારફેર નીચે આવી ગયેલા સંપ્રિત કાળમાં તેમની જુજ સમય પહેલાની સત્તા અને મહત્તા વિષે જે કાંઇ જણાવે તે કરતાં કાંઇ વિશેષ જ્ઞાન નહોતુ કામ-ચલાઉ રેસીડેન્ટ કોટન કે જે ઉચ્ચ વૃત્તિવાળા મહારાજાને કાંઇક વાંચવાને સમજાવતાં કલકત્તાની દક્ષિણના કોઇ પ્રદેશમાં લંડન શહેર આવેલુ છે તે વિચાર છોડી દેવાને સમજાવતાં, તથા એક ન્હાનુ વરાળયંત્ર રમકડા દાખલ ખરીદ કરવાને સમજાવતાં પોતાને પડેલા પરિશ્રમનું રમુજી વર્ણન આપેલુ છે"

[વડોદરાના રાજ્યકર્તા, પૃ ૨૯૫]

જણાવે છેઃ મરાઠાઓનું ભૌગોલિક જ્ઞાન ઘણું ખરૂં 'દંડકારણ્ય માહાત્મ્ય' માંથી પ્રાપ્ત થતું અને ઇતિહાસ વિષયક માહિતીનો આધાર 'ભવિષ્ય પુરાણ' એ હતું. સદાશિવરાવ ભાઉએ દિલ્હી પછી રૂમશામને હસ્તગત કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષાની હકીકત બખરમાં નોંધેલી છે; પણ એ શબ્દોના જ્ઞાન સિવાય તે વિષે એમને વિશેષ જ્ઞાન નહોતું. આ પરિસ્થિતિમા સામાન્ય મનુષ્યની અજ્ઞાનતા માટે દોષ કાઢવાનું ક્યાં રહ્યું!

પરદેશગમનનો નિષેધ જ હતો; અને જ્ઞાન-પ્રાપ્તિ સારૂ ચોક્કસ પ્રકારની મર્યાદિત વ્યવસ્થા હતી, તેનો લાભ મુખ્યત્વે બ્રાહ્મણ વર્ગ જ લેતો હતો, અને તેના પરિણામે જનસમૂહ વહેમોનો ભોગ થઇ પડતો અને પુરોહિત અને મહંત વર્ગ, એમની એ નિર્બળ સ્થિતિનો પુરો ઉપયોગ કરતા હતા.

એ સંજોગોમા જે સાહિત્ય ઉદ્‌ભવતુ એ પણ એકમાર્ગી, આલોક કરતાં પરલોક પર વિશેષ ભાર મૂકતું; વૈવિધ્ય કે પ્રતિભા વિનાનુ, સામાન્યતઃ અનુકરણ કરતુ રચાતું હતુ.)

(મરાઠી સત્તા દરમિયાન પણ સમાજસ્થિતિ પૂર્વવત્ પ્રવર્તતી રહી હતી; જો કે આપણા પંડિતો અને પુરાણીઓએ શ્રીયુત નરસિંહરાવે જણાવેલુ છે તેમ રાજકર્તાઓની દક્ષિણી પાઘડી ધારણ કરીને રાજકર્તાઓનું એક પ્રકારે અનુકરણ કર્યું હતું, અને કલિકાળના ગરબાના લેખક મહારાજ કૃષ્ણરામે સમર્થ સંપ્રદાયને ગુજરાતમાં આણવા પ્રયત્ન કર્યો હતો, તેની સાથે આપણે એ વિસરવું જોઈએ નહિ કે મુલકગીરી, ઇજારા પદ્ધતિ, બાહેધરીની અનિષ્ટ પ્રથાઓ પણ આપણા પ્રાંતમાં પ્રવેશ થવા પામી, અનેક પ્રકારે તેણે પ્રજાને નુકશાન કર્યું હતુ.

આપણા જેવી જ યુરોપમા એ અરસામા સમાજસ્થિતિ ભગભગ પ્રવર્તતી હતી, અને એ મધ્યયુગના લક્ષણો વર્ણવતા "મધ્યયુગ"–"Middle Ages" નામક પુસ્તકનો લેખક મી. ઓસ્બર્ન જણાવે છે કે પ્રજામાનસ માંથી સામ્રાજ્ય–Roman Empire–ની ભાવના પ્રતિદિન ઘસાતી અને લુપ્ત થતી જતી હતી, ધંધારોજગાર પણ તુટતા–નાશ પામતા હતા. અને નવી શોધની અને સાહસની વૃત્તિ તદ્દન અદૃશ્ય થઇ હતી અને પછી એવી અંધ આસ્થા જડમૂળ ઘાલીને બેઠી હતી કે મુસાફરો આવી જાતે તેવી કાલ્પનિક વાતો કહેતા તે જનતા સાચી માનતી હતી, એટલુજ નહિ પણ તે પેઢીએ ઉતરતી અને આપણી દેવનાગરી લિપિના લખાણની પેઠે ત્યાંના લેટીન લખાણે પણ એટલું મહત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હતું કે એક શાસ્ત્રગ્રંથ

જેવું તેનું માન અને વજન પડતું, અને અદશ્યમાં એવી માન્યતા બંધાઇ ગઇ હતી કે પ્રત્યક્ષની અવગણના કરવામાં આવતી.

" The unseen counted for so much more than the seen that the most rudimentary form of scientific observation set forth in the proverb, 'Seeing is believing' was neglected by pious persons."×

ઉપરોક્ત વર્ણન આપણા તે કાળના સમાજને સરખી રીતે લાગુ પડતું આવે છે એમ કહીએ તો તે ખોટું નથી.

(દેશમાં સ્થિરતા નહિ, શાન્તિ નહિ, જાનમાલની સલામતી નહિ, અને મારે તેની તલવાર, એ રીતિનીતિ પ્રવર્તતી; એટલે કે સત્તાના વા બળના જોરે જે કોઈ પોતાના હાથમાં આવે તે કબજે કરીને બેસતું; એ પરિસ્થિતિમાં પ્રારબ્ધને દોષ દેવાઇ, જનસમૂહ અજ્ઞાન, અંધશ્રદ્ધાળુ, ધર્મભીરુ, મંદ મતિવાળો, નિસત્વ અને જડ થઈ પડયો હતો.)

આપણે એ કાળને માટે 'મધ્યયુગ'નું નામ નવું યોજતા નથી; રા. બા. વૈદ્ય અને રા. બા. ગૌરીશંકર ઓઝાએ એમનાં એ સમયનાં ઇતિહાસ પુરતકો સારૂ તેજ નામ વાપરેલું છે. મુંબાઈની સાહિત્ય સંસદે એ યુગનો સાહિત્યનો ઇતિહાસ તૈયાર કરાવેલો છે, તેને " મધ્યકાલીન સાહિત્ય પ્રવાહ " એવું નામ આપેલું છે; એટલું જ નહિ પણ ગુજરાતી સાહિત્યનો અર્વાચીન યુગ આપણે કવીશ્વર દલપતરામથી શરૂ કરીએ છીએ અને પ્રાચીન યુગના છેલ્લા પ્રતિનિધિ તરીકે કવિ દયારામને ગણીએ છીએ.

વળી અંગ્રેજોનો રાજ્ય અમલ સ્થિર થયા પછી આપણી શિક્ષણ પદ્ધતિ વ્યવસ્થિત અને સાર્વત્રિક થઈ, તેની ગણના પણ અર્વાચીન યુગમાં નવીન, અર્વાચીન-કેળવણી તરીકે કરવામાં આવેલી છે, તે પણ જુના અને નવા વચ્ચેનો ભેદ સૂચવે છે.

કહેવાનું તાત્પર્ય કે અર્વાચીન યુગનો આરંભ ઓગણીસમા સૈકાથી થાય છે; એકલા આપણે અહિંજ નહિ પણ યુરોપમાં સુદ્ધાંત એ સમયે ફ્રાન્સમાં મ્હોટી ઉથલપાથલ થઈ હતી, જેનાં પરિણામે યુરોપનો આખો ઇતિહાસ બદલાઇ ગયો અને રાષ્ટ્રીયત્વની ભાવના-(nationalism) તીવ્ર, ઉદાર અને મજબુત બની હતી.

× The Middle Ages, the medieval mind, page-31. (by E. B Osborn.)

વધુમાં શિક્ષણનો પ્રચાર ત્યાં વધતાં પ્રજાની જિજ્ઞાસા વૃત્તિ વિકસવા માંડી; અને તેને વિજ્ઞાનમાં થતી નવી નવી શોધોથી પોષણ મળ્યું; એટલુંજ નહિ પણ પ્રવાસના વધતા જતા શોખે, તેમની આંખ આગળનાં પડળ ખોલી નાંખ્યાં. તેના પરિણામે એક પ્રકારની વિવેક અને પરીક્ષક-critical-શક્તિ પ્રજાને પ્રાપ્ત થઇ; જેથી તે સારાસારનો, સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરવા લાગી; અને તેનું દૃષ્ટિબિન્દુ બદલાતું ચાલ્યું. પૂર્વે શાસ્ત્રના શબ્દને આસ્થાપૂર્વક સ્વીકારવામાં આવતો, તે પ્રતિ હવે સંશયથી જોવાવા લાગ્યું; તેની તપાસ અને તુલના થવા માંડી, અને જે બુદ્ધિની કસોટીએ પાસ થાય તેજ સાચું અને ગ્રાહ્ય ગણાય, એ પ્રકારની બુદ્ધિ ઉદ્ભવી.

આ ફેરફારને લઇને યુરોપમાં પણ અર્વાચીન યુગનો આરંભ ઓગણીસમા સૈકાથી થાય છે.

(સન ૧૮૧૮ માં પેશ્વાઈ સત્તા બંધ પડી અને ગુજરાતમાં અંગ્રેજો સર્વોપરિ સત્તાધિકારી થઇ પડ્યા; જો કે તે પૂર્વે કેટલોક મુલ્ક તેમના કબજામાં આવી ગયો હતો.

એ નવી સત્તાની સ્થાપના સાથે જે યુગ મંડાયો તેને આપણે અર્વાચીન યુગનું નામ આપીશું તો તે યોગ્ય અને બંધબેસ્તું થઈ પડશે.)

(આપણા દેશના ઇતિહાસમાં એ અંગ્રેજી અમલે પ્રચંડ ક્રાન્તિ આણેલી છે; અને આપણા જીવન પર, આપણા સમાજ પર, એ અંગ્રેજ પ્રજાની સંસ્કૃતિ, સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને ધર્મે પણ પ્રબળ અને સજ્જડ છાપ પાડીને, ઉંડી અને બહોળી અસર કરેલી છે.)

એ કારણે પણ અર્વાચીન ગુજરાતનો આરંભ આપણે ૧૮૦૦ થી કરીએ તો તે વાજબી ગણાશે.

'નવા સૈકાનો આરંભ' એ શીર્ષક હેઠળ સ્વર્ગસ્થ સર રમણભાઇએ "જ્ઞાનસુધા" માં એક કાવ્ય છાપ્યું હતું, તેમાંથી નીચેની પંક્તિઓ ઉતારી, આ પ્રકરણ આપણે પૂરું કરીશું.

"અદ્‌ભુત વેગ થકી કાલ જાય; પાછળ ધૂલિ ઉડે માત્ર,
દૃષ્ટિ વધે નહિં અગ્ર કે પૃષ્ઠ, તમ-વીંટિયા શા અનાથ !
ભાવી મુખે આવી સર્વ ઉભા, અહીં સાંજ હશે કે પ્રભાત ?
એહ વિતર્ક વિકલ્પ કરી દૂર, પ્રેર માર્ગે ધરિ હાથ."

[જ્ઞાનસુધા, સન ૧૯૦૧, પૃ. ૧.]

પ્રકરણ ૨

કાળરાત્રિ

"દશ દિશા સમશાન સમી બળી
અવનિ વાદળ રાખ થકી ભરે;
વિષમ એ તિમિરે જગ ઓગળી,
સકળ કાજળ સાગરમાં તરે;
તિમિર સંહરવા લઈ આશિકા,
ઉભય લે ધરીએ ઉરદીપિકા."

[ઈલા કાવ્ય, પૃ. ૯૬.]

કૃષ્ણ પક્ષની રાત્રિ, તેમાંય અમાવાસ્યાની રાત્રિ, સામાન્ય રીતે અંધકારભરી અને ભયજનક ભાસે છે, અને જનતા તો માદા મનુષ્ય માટે એ ચૌદસ અમાસની રાત્રિ ભારે અને ઘાતક જ માને છે; એ પ્રમાણે અરાઢમા સૈકાના આખરના વર્ષોને, અંધકારનાં અને અજ્ઞાનતાનાં, અશાંતિ અને અરાજકતાના વર્ણવી, તેને આપણે કાળરાત્રિનું રૂપક આપીએ તો તે ખોટું કહેવાશે નહિ. એ વર્ષો ગુજરાત માટે આપત્તિનાં અને વેદનાનાં હતાં; ત્રાસ અને જુલ્મના હતા; એકલી પ્રજા માટે નહિ; તેના રાજકર્તાઓ માટે પણ ખરા. પૂર્વે આપણુ જે સર્વ સારૂં અને ઉજ્જવળ હતું, તે આ મારફાડ અને લુટફાટના જમાનામા ઘણુંખરૂં નાશ પામ્યું હતુ; સમાજની પ્રગતિ અટકી ગઇ હતી અને તેને બદલે પોકળતા, દંભ અને જડતા પ્રજામાં વ્યાપી રહ્યાં હતાં. ઉપા પ્રકટે તે આગમચના અંધકારમાં મનની સ્થિતિ વિહ્વળ અને સંતાપજનક થઇ પડે છે, તેમ લોકની દશા, અજ્ઞાન અને ભયને વિપત્તિભરી, વિષમ અને જડભરત થઇ પડી હતી. જાનમાલની સલામતી રહી નહોતી, તેથી મન ઉદ્વેગી અને વિષાદમય રહેતું. પરિસ્થિતિ એટલે દરજ્જે પહોચી હતી કે વળાવા સિવાય પ્રવાસ કરવો સહીસલામત નહોતો મનાતો.

એ સૈકાના અંતના વર્ષમા ગુજરાતનો રાજકારભાર કેવો અવ્યવસ્થિત, અંધાધુનીભર્યો, સ્વાર્થ અને પ્રપંચભરિત હતો તેનું કાંઇક ઝાંખું દિગ્દર્શન "વડોદરાના રાજ્યકર્તા" એ પુસ્તકના લેખકે કરાવ્યું છે, એમાનો થોડોક ભાગ અત્રે આપવો એ બંધબેસ્તું થશે.

"તે વખતે રાજ્યની સ્થિતિ કેટલી અધમ અને દયાજનક હતી તેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થવું અસંભવિત છે. રાજ્યનો ખજાનો તદન ખાલી હતો, ઘણાંખરાં પરગણાં માંગનારાઓને સાનમાં આપેલાં હતાં, અને બાકી રહેલા-ગેપની ઉપજ વસુલ કરવાનું કામ નિઃશંક મનના, કોઇ પણ તદબીરથી ધન સંચય કરી લેવાની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યોને સોંપેલું હતું. સૈન્યનાં દર્શન કરીને જ ખંડણી આપનારા માંડળિક રાજાઓએ ઉદ્ધત થઇ જઇને ચઢેલી ખંડણી અટકાવી રાખી હતી; ગાયકવાડો માંહોમાંહે ઝઘડો મચાવી રહ્યા હતા; સ્વકુટુંબની ઉન્નતિ અર્થે ધન સંચય કરી લેવાની ઇચ્છાવાળા પરદેશી દિવાનના હાથમાં રાજ્યની ઘણીખરી સત્તા હતી; એકલા સૈન્યનો ખરચ જ રાજ્યની કુલ ઉપજ કરતાં વધારે હતો; ન્યાય આપવા તરફ, જાનમાલના રક્ષણ તરફ, અને તેવીજ બીજી રાજ્યમાંની સામાજીક બાબતો તરફ કાંઇ પણ લક્ષ્ય અપાતું નહોતું; અને સત્ય રીતે કહીએ તો તે વેળાએ વડોદરામાં કોઇનું પણ રાજ્ય નહોતું, કારણ કે સઘળી સત્તા ઉદ્ધત અને ધન લોભી આરબોના હાથમાં હતી. જાહેર તેમજ ખાનગી બાબતોમાં દરેક માણસો સાથે આશ્ચર્યજનક અણવિશ્વાસથી કામ પાડવામાં આવતું હતું, અને રાજ્યકર્તા પ્રત્યે તો બિલકુલ વિશ્વાસ જ નહોતો. આ વખતે સ્વાર્થપરાયણતાને વશ થયેલા પેશ્વા અને સિંધિયા અને કદાચ હોલ્કર પણ તેમાં સામેલ હોય, રાજ્યના થતા વિનાશને તટસ્થ રહી નિહાળતા હતા; તથા આ મહાન સંકટમાંથી સહીસલામત નિકળવાનો માત્ર એક જ માર્ગ દ્રષ્ટિએ પડતો હતો, અને તે માર્ગ તે અંગ્રેજ સરકારની મદદ માંગવાનો હતો."*

ઉપરની હકીકત પરથી એટલું સ્પષ્ટ થશે કે દેશના રાજકર્તાઓની સ્થિતિ પણ દયાજનક થઇ પડી હતી. માંહોમાંહેના એમના કુસંપ અને દ્વેષમાં એમણે તેમની સર્વ શક્તિ અને સાધન વેડફી નાખ્યાં હતાં; એટલુંજ નહિ પણ નબળાઇ અને નિરાશાના માર્યા, સ્વરક્ષણ અથવા અંગત સ્વાર્થ સાધવા સારૂ ત્રાહિતને કુમકે બોલાવી, એમણે પોતાની સ્થિતિ પરાધીન કરી નાખી હતી, તે વૃત્તાંત આપણે આગળ જતા જોઇશું.

પ્રજાને રાજકર્તાઓ તરફથી કશી સલામતી કે રક્ષણ નહિ અને રાજકર્તાઓ પરસ્પર લડી લડીને વિનાશના પંથે વિચરતા હતા, એ વિષમ સંજોગોમાં, ત્રીજો પક્ષ ફાવી જાય એ દેખીતું છે; અને તે લાભ વેપાર અર્થે અત્રે આવી વસેલી ઈસ્ટઇંડિયા કંપની સરકારે લીધો અને તેની સત્તા સરવાળે સર્વોપરિ થઇ પડી.

* "વડોદરાના રાજ્યકર્તા" પૃ ૭૩-૭૪.

એ સમયે દેશસ્થિતિ એટલી બધી અધમ દશાને પામી હતી કે અઢારમા સૈકાના છેવટ ભાગ અને ઓગણીસમા સૈકાના આરંભનાં વર્ષોને—એ સંધિ યુગને—પ્રલયકારી વર્ણવવામાં આવ્યાં છે; અને કેટલાકોએ ગીતામાંના શ્લોકમાંઃ—

"यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानि भवति भारत।
अभ्युत्थानाय धर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥"

વર્ણવ્યા મુજબ, શ્રી સહજાનંદ સ્વામીના ગુજરાતના આગમનને અવતાર પ્રાકટ્ય સાથે સરખાવ્યું છે.

કવિશ્રી ન્હાનાલાલ લખે છેઃ સ્વામી નારાયણે આપણા ગુજરાતના સંસારને સંજીવની છાંટી, સંજીવન કીધો હતો, અને ભૂમાનંદ સ્વામીએ તો એમને અવતારી પુરુષ તરીકે સ્વીકારી એ પ્રસંગનું નીચે મુજબ વર્ણન કર્યું છેઃ

"આદિત્ય સમ ઉદય થયા સ્વામી સહજાનન્દ;
અજ્ઞાન તિમિર ટાળવા, લઈ મુનિઓનાં વૃન્દ.
સત્સંગ ચારે ખૂણમાં કરાવ્યો, કાઢી કુસંગ;
સત્ જુગ સમ ધર્મ સ્થાપિયો, કરી કાળનો ભંગ.
જીવ જઈ જેની ઓળગે જીત્યા જુલમી કામ;
એરે એંધાણીએ ઓળખો ભૂમાનન્દનો શ્યામ."

ધાર્મિક ભાવથી પ્રેરિત સામાન્ય મનુષ્યોએ નવા યુગનો આરંભ આમ, અવતારી પુરુષોના આગમન અને દર્શનથી કર્યો; જ્યારે નવશિક્ષિત વર્ગે નવા સ્થાપિત થતા અંગ્રેજી રાજ્યઅમલમાં, પ્રભુનો અદૃશ્ય હાથ નિહાળ્યો હતો.

ઇતિહાસકારોમાં એવો એક વર્ગ છે, જે ઇતિહાસના બનાવોમાં પ્રભુનો અદૃશ્ય હાથ જુએ છે (God in History). તેઓ પૂર્વ અને પશ્ચિમના આ સંગમને એક દૈવી સંજોગ માને છે અને ગત યુગના આપણા મહાન નેતાઓ સ્વર્ગસ્થ રાનડે, ફીરોજશાહ મહેતા અને ગોખલે, અંગ્રેજ

અને હિન્દી પ્રજાના આ સંબંધને ઈશ્વરી સંકેતરૂપ માનતા હતા* એ કાળબળનો પ્રભાવ હતો.

એ માન્યતા પ્રજામા કેટલી પ્રબળ જામી હતી, તે એક બનાવ પરથી સ્પષ્ટ રીતે સમજાશે.

સન ૧૭૭૨મા અગ્રેજોએ ભરૂચ શહેર નવાબ પાસેથી જીતી લીધું અને તેનો વહિવટ પોતાને હસ્તક લીધો પણ સન ૧૭૭૯મા વડગામ આગળ થયેલી સંધિ મુજબ એ શહેર પાછુ સિંધિયાને સોપવાનો કરાર થયો, તે પ્રસંગે અંગ્રેજોએ પ્રજાના દિલ કેવા જીતી લીધા હતા એ હકીકત 'ભરૂચ શહેરનો ઇતિહાસ'ના લેખકે આપી છે, તે તેનો પુરતો ખ્યાલ આપશે "આ શહેર મરાઠાઓના તાબામા જાય છે, એ હકીકત લોકોએ જાણી એટલે ભરૂચી પ્રજા ઘણી દિલગીર થઈ. ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરવા લાગી કે અગ્રેજી અમલ અમારા ઉપર હંમેશા રહો. રાજ્ય અંગ્રેજોનું કાયમ રહે માટે યજ્ઞો, હોમ, બલિદાન વગેરે શરૂ થયા. કેટલા લોકોએ અમુક અમુક બાધાઓ પણ લીધી. આ વાતમાં ઢીલ થઇ એટલે પ્રજાએ જાણ્યુ કે ઈશ્વરે સામું જોયુ, તેથી લોકો ખુશી થયા.†

લોકવાણી અને લોકમાનસ એ કાળે કેવા હતા, એ જણાવવા સારૂ ઉપરનુ અવતરણ ઉતાર્યું છે. આપણે ઈશ્વરી સંકેતમા ન માનીએ તોપણ કુદરતી બળો અને સંજોગો ચારે દિશાએથી આવી મળીને એવા ભેગા થયા હતા, જે રાજા અને પ્રજા ઉભયને હાનિકારક અને રંજાડનારા હતા. તેની અસર પણ તેના અધઃપતન અને વિનાશમાજ પરિણમે. જાણે કે ઈશ્વિર રૂઠયો ન હોય એમ દેશના રાજ્યકર્તાઓમાના બહાદુર, બાહોશ અને પ્રમુખ પુરૂષો, એક પછી એક, એ અરસામા, સ્વર્ગે સીધાવવા માંડયા અને તેમની

---

* જુઓ : Ranade, Mehta and Gokhale always used to say that in the connection between England and India politically, they saw the hand not of a punishing God, but of wise and beneficent Providence This connection was therefor to them more or less of a sacred character and they would not have it, in times even of greatest provocation, spoken of lightly. "

V. S. Shriniwas Sastri

[Servant of India, page 53-31st January 1935.]

† ભરૂચ શહેરનો ઇતિહાસ, પૃ. ૪૫૮

પછી રાજગાદીએ આવનારા હકદારો અને એમના સાથીઓએ, એકબીજા વિરૂદ્ધ ઉશ્કેરણી ફેલાવી, તેમની આસપાસનું વાતાવરણ એટલું બધું ક્ષુબ્ધ, કલેશવાળું અને સ્વાર્થમય કરી મુકયું હતું કે એ વાતાવરણમાં કોઇપણ ગુંગળાઇ મરે; અને તે પરિસ્થિતિનું સ્વરૂપ આપણા લક્ષમાં આવે, એટલા કાજે એ અરસાના રાજકીય બનાવોની માહિતી અત્રે આપવી ઉપયોગી થઇ પડશે.

અઢારમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં, સન ૧૭૫૩થી શરૂ કરી સન ૧૮૧૮ સુધી, ગુજરાત પર મરાઠાઓનું પ્રાબલ્ય હતું, સર્વોપરિ સત્તા પુનાના પેશ્વાની મનાતી; પણ તેનો વહિવટ અને કબજો ઘણોખરો તેમના માંડલિક ગણાતા વડોદરાના રાજકર્તાઓ ગાયકવાડના હાથમાં હતો. એ દ્વિધા સત્તાને લઇને એ બંને રાજકર્તાઓ વચ્ચે વારંવાર ખંડણીનાં નાણાંની અને ચોથની આપ લે માટે વાંધો ઉઠતો અને ઉપરી સત્તા, બહુધા બળવાન હોઇને, એ તકરારમાં પેશ્વા ફાવતા અને તેમનો હાથ ઉપર રહેતો હતો. પિલાજીરાવ ગાયકવાડના દગાભર્યા ખુન પછી ગાયકવાડની ગાદીએ એવો કોઇ સમર્થ ગાદીવારસ આવ્યો નહોતો જે પેશ્વા સરકારની સામે ટક્કર લઇ શકે. અને તે (વડોદરાની) ગાદી માટે તે પછી ઝઘડાઓ, વખતોવખત, ઉત્પન્ન થતા, તેનો ઉપયોગ, પેશ્વા, પોતાનો સ્વાર્થ સાધવામાં અને નજરાણાંની રકમો વધુ ને વધુ પડાવવામાં કરતા. તેનું પરિણામ એ આવતું કે વિરૂદ્ધ અને નબળો પક્ષ-ત્રાહિતની, એટલે કે નવી સ્થાપિત થતી સત્તા, કંપની સરકારની પાસે લશ્કરની મદદ અને નાણાંની સહાયતા સારૂ પહોંચતો; અને તે મદદ મેળવવા બદલે સારી મહેસુલ ઉત્પન્નવાળાં ગામો જીલ્લા વા બંદર સોંપી દેવા કબુલ થતો; અને કંપની સરકારને તો એ જ જોઇતું હતું

પુનાની ગાદી પર માધવરાવ પેશ્વા આવ્યા પછી તેમના કાકા રાઘોબાએ તે ગાદી બાબત ખટપટ ઉભી કરી હતી અને તેમાં તે ન ફાવ્યો ત્યારે કંપની સરકારને શરણે ગયો હતો.

આપણા પ્રાંતની આ બે મુખ્ય સત્તાઓ, એકબીજા સામે તેમજ માંહોમાંહે લડાઇ ઉપસ્થિત થતા, એમાનો એકાદ પક્ષ, પોતાનાં એ કૃત્યનાં ભાવિ પરિણામનો વિચાર કર્યા વિના, અંગ્રેજોને કુમકે બોલાવતો અને તેમની એ સહાયતા પર મુસ્તાક રહેતો.

જેમની મદદમાં અંગ્રેજ લશ્કર હોય, તે પક્ષ બહુધા ફાવતો પણ તે મદદ લેનાર પક્ષને તે બદલ ભારે ભોગ આપવો પડતો હતો, અને પેશ્વા અને ગાયકવાડ, એઓ બન્ને વચ્ચેની, માંહોમાંહેની તથા પરસ્પરની લડાઇઓ ચાલુ રહેતાં, તેનું અંતિમ પરિણામ એ આવ્યું કે અંગ્રેજોનું જેમ ચઢી વાગ્યું; અને પેલી હોપ વાચનમાળામાંની બે બિલાડી અને વાંદરાની વાતની પેઠે, એ બે સત્તાઓની તકરારમાં, તટસ્થ તરીકે ઉભા રહી, અને ઉભય પ્રત્યે લાગ ફાવે તેમ વર્તી, સ્વહિતના લાભો પ્રાપ્ત કરવામાં તેણે પાછું ફરી જોયું જ નહોતું અને છેવટે કંપની સરકાર ગુજરાત પ્રાંત હસ્તગત કરવા નસીબવંત નીવડી હતી.

તેની વિગતોનું નિરીક્ષણ કરતાં એ વસ્તુસ્થિતિ વધુ સ્પષ્ટ થઇ પડશે.

સને ૧૭૬૧માં અહમદશાહ અબદલ્લીના હાથે પાણીપતના રણક્ષેત્રમાં મરાઠાઓએ સદાશિવ ભાઉની સરદારી હેઠળ સખ્ત હાર ખાધી હતી. પણ તે પછી પુનાની રાજગાદીએ માધવરાવ જેવા નવસોહીયાહ પણ તેજસ્વી અને શાણા પેશ્વા આવેલા અને તેમની પડખે મહાદજી સિંધિયા અને નાના ફડનવીસ જેવા બહાદુર સરદાર અને કુનેહબાજ મુત્સદ્દીનરો ઉભેલા હતા તેથી મરાઠી સત્તા, અનેક મુશ્કેલીઓમાંથી ઉગરી, ટટાર રહી શકી હતી; પરંતુ એ સત્તાનો દિનમાન અસ્ત પામવા આવ્યો હોય એમ સન ૧૭૯૪માં મરાઠી સત્તાના સ્તંભરૂપ ગણાતા મહારથી મહાદજી સિંધિયાનું અવસાન થયું. એ ઘા હજુ તાજો ને દર્દભર્યો હતો એવામાં માધવરાવ પેશ્વા અગાસીમાંથી અકસ્માત સરી પડતાં અને અકાળે સ્વર્ગલોક સિધાવતાં આસપાસનું વાતાવરણ ટંટાફિસાદ ભર્યું અને શોકગ્રસ્ત થઇ પડ્યું અને રહ્યુંસહ્યું તેજ, રાજ્યની લગામને મક્કમપણે, એકહથ્થુ પણ એકત્રિત સાકળી રાખનાર નાના ફડનવીસનું સન ૧૮૦૦માં મૃત્યુ થતાં, અલોપ થવા માડ્યું; જાણે કે મહારાજા શિવાજી સ્થાપિત મરાઠી રાજ્યનો અંતકાળ નજદીક આવી પહોંચ્યો ન હોય!

એ નાશનાં બીજ તો પાણીપતના યુદ્ધમા હાર થઇ ત્યારથી નંખાયાં હતાં. એ સમયે મરાઠી બળ સર્વોપરિ ગણાતું હતું; અને દેશના રાજ્યવહિવટમાં પગપેસારો કરનાર નવી અંગ્રેજ સત્તા તેનાથી બ્હીતી હતી; પણ તેમનો અંગ્રેજોનો-માર્ગ, મરાઠાઓની આ હારથી, મોકળો થઇ પડ્યો હતો. અંગ્રેજોનો સિતારો સન ૧૭૫૭માં ક્લાઇવે પ્લાસીના યુધ્ધમાં વિજય મેળવી, બંગાળાની દીવાની પ્રાપ્ત કરી ત્યારથી ઉંચે ચઢવા માંડ્યો હતો. પશ્ચિમ

હિંદુસ્તાનમાં તો તેઓ પ્રથમથી આવીને વસ્યા હતા અને તેમના લાભની કંઇક તક મળતા, તેનો પૂરો ઉપયોગ કરતા હતા. એવી ઉમદા તક એમને રાઘોબા અને માધવરાવ, કાકા ભત્રીજા વચ્ચે વિરોધ જામતાં મળી હતી. માધવરાવ, પેશ્વાની ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તે સોળ વર્ષની વયનો હતો; તેથી રાઘોબાએ રાજ્યની લગામ પોતાના હસ્તક મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો; પણ તેમાં નિષ્ફળ નિવડયાથી તે આખરે અંગ્રેજો પાસે મદદ માટે પહોંચ્યો અને સન ૧૭૭૫મા સુરતનો કરાર થયો, તેમાં તેણે કંપની સરકારને કેટલીક લાભદાયી શરતો કરી આપી. રાઘોબાએ બંડ કર્યાં પછી જે વિગ્રહ આ બે પક્ષ—પેશ્વા અને અંગ્રેજ—વચ્ચે શરૂ થયો, તેનો અંત સન ૧૭૮૨ના સાલ્બાઇના તહનામાથી આવ્યો હતો. એમા રાઘોબાને પેન્શન બાધી આપવા અંગ્રેજોએ એક કલમ મુકાવી હતી; પણ તે પછી થોડા મહિનામા તેનું અવસાન થયું હતુ.

એવી વિપદ્દભરી પરિસ્થિતિ ફરીવાર બાજીરાવ બીજો-રાઘોબાનો પુત્ર-ગાદીએ આવતા ઉદ્દભવી હતી. માધવરાવ પેશ્વાનું મૃત્યુ થયું ત્યારે એ જુન્નરના કિલ્લામા કેદ પડેલો હતો; ત્યાથી એને પેશ્વાની ગાદીએ આણી બેસાડવામાં આવ્યો. એના પર અને એના કુટુંબ પર જેઓએ ત્રાસ વર્તાવેલો તેમને શિક્ષા કરવા એ સદા ઉત્સુક રહેતો. એ પુરૂષાર્થ વિનાનો અને નબળા મનનો હતો; અને એની આસપાસના સલાહકારો અને સાથીઓમા એવા મોઇ ડાહ્યા કે દુરંદેશીવાળા પુરૂષો નહોતા, જેઓ તેને યોગ્ય માર્ગે દોરે.

નાના ફડણવીસના મૃત્યુ પછી એ સ્થિતિ વિષમ થઈ પડી. પાછલા વેર લેવાવા માડયા. સિંધિયા અને હોલ્કર વચ્ચે લડાઇ સળગી; તેમા સિંધિયા પરાભવ પામ્યો એટલે બાજીરાવ ભયનો માર્યો નાસીને સિંહગઢ જઇ બેઠો અને અંગ્રેજોનુ તેણે શરણુ માગ્યુ. તેના પરિણામે સન ૧૮૦૨ મા વસાઇનું તહનામુ થયું. એ દિવસે પુનાની પેશ્વાઇને રાજક્ષય લાગ્યો એમ આપણે કહી શકીએ.

વેપાર અર્થે અંગ્રેજો હિંદમાં આવ્યા હતા અને તેમની પહેલી કોઠી સુરતમા નંખાઈ હતી. શરૂઆતમા એમની મુખ્ય મકસદ, તેમના જાનમાલની સલામતી અને રક્ષણ અને તેમના માલ પર રાજ્ય તરફથી લેવાતી જકાતમા છુટછાટ અને રાહત મેળવવા પુરતી હતી; અને કોઈ ને કોઈ રીતે મોગલ શહેનશાહઓને રીઝવીને એ લોકોએ કેટલીક સગવડ પ્રાપ્ત કરી હતી, પરંતુ

ઔરંગઝેબના અવસાન બાદ મોગલ સામ્રાજ્યની પડતી થઇ, તેનો લાભ લઇને મુગલ સામ્રાજ્યના જુદા જુદા પ્રાંતોના, સુબાઓ સ્વતંત્ર થઇ બેઠા. તેમાં સુરતનો હાકેમ તેજબેગખાન પણ હતો. તેણે પોતાને નવાબ જાહેર કર્યો. તે જેમ સાહસિક અને પરાક્રમી તેમ જુલ્મી અને લોભી હતો. તેના મૃત્યુ બાદ તેનો ત્રીજો ભાઈ સફદરખાન ગાદીએ આવતાં તે માટે ઝઘડા શરૂ થયા. પ્રથમ તેજબેગખાનનો જમાઈ મુઇનુદ્દીન ઉર્ફે મીઆં અચન તેમાં ફાવ્યો; પણ સફદરખાનને અને તેના પુત્રને ડચ અને મરાઠાની મદદ મળતાં, તેમણે સુરતનો કબજો પાછો મેળવ્યો અને મીઆં અચન ભાગીને મુંબાઈ, અંગ્રેજના રક્ષણ નીચે જઇ રહ્યો. દરમિયાન શહેરની સ્થિતિ બગડતી ચાલી; તેથી કંપનીના વેપારને નુકશાન થવા માંડ્યું અને તે અટકાવવા સન ૧૭૫૯માં તેમણે સુરત પર ઘેરો ઘાલી તેનો કબજો કર્યો. પછી નવાબ સાથે જે કરાર કરવામાં આવ્યો તેમાં એવું નક્કી થયું કે સુરતના કિલ્લાનો અને નૌકાનો કબજો અને વહીવટ અંગ્રેજ હસ્તક રહે તેમજ દિલ્હીની સરકાર તરફથી મળતી નાણાંની મદદ પણ તેઓ લે, નવાબની સત્તા ફક્ત સુરત શહેર પર ચાલે.

સન ૧૭૬૭માં મીઆં અચન ઉર્ફે મુઇનુદ્દીન ગુજરી જતાં, ફરી પાછી ગાદી માટે તકરારો શરૂ થઈ.

સન ૧૭૫૯ થી સન ૧૭૯૯ સુધીમાં ચાર નવાબો થયા. છેલ્લા નવાબ નાસરૂદ્દીને કંપની સરકારને મનમાનતી શરતો કરી આપી ત્યારે જ તેનો હક સ્વીકારવામાં આવ્યો હતો. તે સંબંધમાં થયલો પત્રવ્યવહાર જાણવા જેવો હોવાથી તેમાંનો થોડોક ભાગ અત્રે રજુ કરીશું:-

મીર નાસીરૂદ્દીને ગવર્નર ડંકનને લખ્યું, કે "મ્હારા ઘરડાઓએ પોતાના કુટુંબ કબીલા કંપનીની સંભાળમા સોંપ્યા છે. માટે કંપનીએ મને ખરા વારસ દાખલ નવાબી ઉપર કાયમ રહેવાની મંજુરીઆત આપવી."× તા. ૯મી જાન્યુઆરી ૧૭૯૯.

કંપનીના હાકેમોની દાનત નવાબ પાસેથી વધુ પૈસા પડાવવાની હતી, એટલે તેઓ તે માટે સુરતના અધિકારીને દબાણ કરવા જણાવતા, એવા એક પત્રનો ઉત્તર આપતા તે અધિકારી લખે છે:-

"મેં માછ નવાબના ભાઇ પાસેથી એક લાખ કરતાં વધારે રૂપીઆ કઢાવવાની મહેનત લેવામાં કંઇ કસર રાખી નથી. મ્હારી ખાત્રી થઇ છે કે તેની પાસે પુંજી નથી-હોય તો તે આપ્યા વગર રહે નહીં. હું

હવેને સટે ખાતરીથી કહું છુ કે એક લાખ રૂપીઆ કરતા વધારે મળનાર નથી–પછી જો લશ્કર લાવી જોરજુલમથી લો તો મુખત્યાર છો.*

× × ×

" રૈયત હમણા એટલી તો ગરીબ થઇ ગઇ છે કે નવાબ જો કંપનીને વધારે આપવુ કબુલ કરે તો તેમા રૈયત છેકજ નીચોવાઇ જાય "+

સદરહુ પત્રનો જવાબ કેવો જોહુકમીભર્યો અને અન્યાયી હતો તે નીચેના લખાણપરથી જણાશે

"નવાબને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મુકવો અને હાકમી તથા વસુલાતનો તમામ કારભાર અંગ્રેજે કરવો ' એ હુકમની સાથે કેટલાક કારણો આ બતાવ્યા હતા કે '૧૭૫૦મા નવાબની ગાદી વંશપરંપરા કાયમ રહે એવા મુઇનુદ્દીન સાથે કરાર થયા છે તે કરાર તો ફક્ત મુઇનુદ્દીનનેજ વાસ્તે હતા. તેના વારસોને વાસ્તે નહીં. જ્યારે અંગ્રેજો કોઇ ચોક્કસ ખતકરારથી બંધાયેલા નથી ત્યારે નવાબની ગાદી કહાડી નાખવાને અંગ્રેજ સરકાર મુખત્યાર છે.' 'શહેરને બહારના દુશ્મનોથી બચાવવામા નવાબ પાસે સાધન નથી ' 'હાલમા દગા થાય છે, જુલમથી લોકોના નાણા લેવામા આવે છે વસુલાતના કામમા ઘણુ અંધેર ચાલે છે, ઇન્સાફના કામમા લાચ રૂશ્વત તરફદારી થાય છે અને ફોજદારી પોલિસનુ પણ ઠેકાણું નથી તેથી રૈયતની ખરાબી થાય છે, અને એ ખરાબીનો અટકાવ તથા રૈયતની સુખાકારી, શહેરનુ ઇન્સાફખાતું અને લશ્કરી ખાતું અંગ્રેજ સરકારને હાથ આવેથીજ થશે માટે નવાબ પાસેથી હાકમી છીનવી લેવાને અંગ્રેજ સરકારનો હક તથા તેની ફરજ છે ' 'સુરતનો નવાબ કાંઈ ખુદ મુખ્તાર નથી, પણ મોગલ સરકારની પતીનો છે હાલ કંપનીના અમલદારોએ આ તરફ મોગલનું બધું રાજ પોતાને સ્વાધીન કરી લીધુ છે, ને તે મોગલ સરકારની માફક રાજ ચલાવે છે, તેથી તેઓનો પણ સુરતની હાકમી પર મોગલ સરકાર જેટલોજ હક છે "×

છેવટે એ તકરારનો એવો અંત કાઢવામા આવ્યો હતો કે,

" નવાબ શહેરની તમામ હાકમી કંપનીને આપી દે અને કંપની નવાબને તથા તેના વારસોને નામના ગાદી ઉપર બેસાડી વરસ દહાડે લાખ રૂપીયા આપ્યા કરે વગી ફક્ત વસુલાતમાથી ખરચ બાદ કરતા અને

---

* સુરતની મુખતેસર હકીકત—કવિ નર્મદાશંકર—પૃ ૨૭

+ સુરતની મુખતેસર હકીકત—કવિ નર્મદાશંકર—પૃ ૨૮.

મરાઠાઓને ચોથ આપવી પડતી તે બાદ કરતાં જે બાકી રહે તેનો પાચમો ભાગ પણ કંપની નવાબને આપે."†

આ પ્રમાણે સુરતનો વહિવટ અંગ્રેજ હસ્તક સન ૧૮૦૦મા આવ્યો; તે વખતે કંપની સરકારે જે જાહેરનામુ કાઢ્યું હતુ, તે નીચે પ્રમાણે હતુ:—

"૧. ઇ.સ.૧૮૦૦ ને તા. ૧૩મી મેએ નવાબ મીર નસીરૂદીન-ખાન અને કંપની સરકાર વચ્ચે જે કોલકરાર થયોછ તેમાં નવાબે કબુલ કર્યુંછ કે મેં સુરત શહેર અને તાબેના મુલકની હાકમી તથા ઉપજ હમેશને સારૂ કંપની સરકારના અખત્યારમા આપી છે. ને તમામ વસુલાતનો, દીવાની ફોજદારીનો અને લશ્કરનો કુલ કારભાર હવેથી તે ચલાવશે. ૨. માટે, શહેરના અને શહેર તાબાના પ્રગણાના સઘળા લોકોને ખબર આપવામા આવે છે કે તા. ૧૫ મે ઈ. સ. ૧૮૦૦ તા. ૨૨ મી માહે જિલ્હેજ સને હિજરી ૧૨૧૪ને વાર બૃહસ્પત એ દિવસથી શહેર અને શહેર તાબાના પ્રગણાઓમા ફક્ત એકલી કંપની સરકારનુંજ રાજ ચાલશે. ૩. એડવર્ડ ગ્વાલી ઇસ્કવાયરને પરગણાની મુલાકાત તથા મોગલાઇનો કલેક્ટર નીમવામા આવ્યો છે અને એલેકઝાન્ડર ગ્રમસેને શહેરનો જડજ અને માજીસ્ટ્રેટ નીમવામા આવ્યો છે. એ બે ખાતામા જે જે માણસો છે તેઓએ નવો હુકમ થતા સુધી ઉપર લખેલા ઉપરીઓના હુકમ તળે કામ કર્યા કરવું; સુરતનો તમામ કારભાર લઇ લેવાની કંપની સરકારની મતલબ આટલીજ છે કે, જાનમાલની સારી સંભાળ રહે અને રૈયતને અદલ ઇન્સાફ મળે."*

ભરૂચ બંદરનો કબજો નિઝામ-ઉલ-મુલ્કે કર્યો હતો, અને તેના પ્રતિનિધિ તરીકે, સન ૧૭૩૬ મા, એક આલમખાન નવાબ નીમાયો હતો. તેનો પ્રપૌત્ર મઝદખાન સન ૧૭૬૮ મા તેની ગાદીએ આવ્યો હતો. અંગ્રેજોએ સન ૧૭૫૯ મા સુરત કબજે કર્યું ત્યારથી સુરતના નવાબનું

† "સુરતની મુખતેસર હકીકત"—કવિ નર્મદાશંકર—પૃ. ૨૮-૨૯.

* " " " " પૃ. ૨૯.

• તાજેતરમાં એજ નવાબના વરસોએ એ મુકરર થયેલી પેન્શનની રકમ ચાલુ રહેવા માગણી કરી હતી, તેનો હાઇકોર્ટ એવો ચુકાદો આપ્યો હતો કે દાવના વાદીઓનો તે પર હક પહોંચતો નથી. (જુઓ, Times of India 8th March 1935.)

* "સુરતની મુખતેસર હકીકત"-કવિ નર્મદાશંકર—પૃ. ૨૯.

કેટલુંક લહેણું ભરૂચ બંદર પર નિકળતું હતું તે લેવા અને અંગ્રેજી માલ પર ભરૂચના નવાબે કેટલીક જકાત વધારે લીધી હતી તે પાછી મેળવવા તેના પર દબાણ કરવા માંડ્યું; પણ નવાબે તેને ગણકાર્યું નહિ, અને વાટાઘાટના સર્વ પ્રયત્નો નિરર્થક નીવડયા ત્યારે, આખરે ભરૂચમાં અંગ્રેજોએ લશ્કર લઇ જઇને બંદર હસ્તગત કર્યું. નવાબ ભરૂચ છોડીને નાશી ગયો; પાછળથી તેના કુટુંબને પેન્શન બાંધી આપવામાં આવ્યું હતું. સન ૧૭૮૨માં સાલબાઇનું તહનામું થયું, તે વખતે સિંધિયાએ અંગ્રેજોને વડગામની લડાઈમાં સહાયતા આપી હતી, તેના ઉપકારની લાગણીમાં ભરૂચ શહેર અંગ્રેજોએ સિંધિયાને સોંપ્યું, પણ સન ૧૮૦૩ મા તે પાછું તેની પાસેથી લડાઇ કરીને લેવામાં આવ્યું અને સન ૧૮૦૨ મા વસાઇના તહનામાથી બાજીરાવ પેશ્વાએ અંગ્રેજોને જંબુસર, આમોદ, દહેજવારા તથા અંકલેશ્વર આપ્યાંજ હતાં અને ભરૂચ ઉપર મુજબ તેમના હાથમાં આવતાં, અંગ્રેજો આખા જીલ્લાના માલિક થયા હતા.

વડોદરાના ગાયકવાડની સ્થિતિ ઉપર જણાવેલાં આ સઘળાં રાજ્યકર્તાઓની પેઠે આ અરસામાં દુર્દશાભરી અને દયાપાત્ર થયેલી હતી. અને તેનું કારણ પુનાની પેશ્વા સરકારની સરજોરી હતું. ગાયકવાડ પેશ્વા સરકારના માંડલિક હતા. તેથી ગાયકવાડની ગાદીએ નવા રાજાની નીમણુંક થતી વખતે અને તેને સંમતિ આપવા બદલ પેશ્વા ગાયકવાડ પાસેથી વારંવાર પુષ્કળ નાણું પડાવતા. સન ૧૭૬૮ માં દામાજીરાવનું મૃત્યુ થતાં તે ગાદી મરે તેના પુત્રોમા પરસ્પર હરિફાઇ ચાલી; ગોવિંદરાવ બીજી રાણીનો, પણ જ્યેષ્ઠ પુત્ર, તે પ્રસંગે પુનામાં કેદ પડેલો હતો. તેણે એ તકનો લાભ લઈ પેશ્વાને ભરપૂર નજરાણું અને ખંડણી આપવાનું કબુલ કરી, પોતાને ગાદીવારસ જાહેર કરાવ્યો; પણ અહિં વડોદરામાં ફત્તેહસિંહરાવ બહાદુર અને હોશિયાર હતો. તેણે વડોદરાનો કબજો હાથમાં લઈ, પહેલી રાણીના પુત્ર સયાજીરાવને રાજગાદીના હકદાર ઠરાવવા અને પોતાને તેના મુતાલિક નીમવા ભારે જહેમત ઉઠાવી. ગોવિંદરાવથી વધુ ઉદાર શરતો કરી પોતાના દાવમા તે ફતેહમંદ નીવડયો; અને ગોવિંદરાવ જે કાચા કાનનો અને નબળા મનનો હતો, તેને સન ૧૭૯૩ સુધી રખડવું પડયું. પણ તે વર્ષમાં માનાજીરાવનું મરણ થતા, પેશ્વાએ ગોવિંદરાવને વડોદરાની ગાદીએ ફરી વારનો બેસાડયો અને પોતાના લાભમા નીચે પ્રમાણે કરાર કરાવી લીધોઃ—

"૧. માનાજીરાવે ઠેરવેલા રૂપીયામાના વીસ લાખ રૂપીઆ બાકી હતા તે તેમણે આપવા.

૨. તદ્દન નિર્જીવ રકમનું નજરાણું આપનારા ફત્તેસિંહરાવથી ઉલ
ગોવિંદરાવે કોઇપણ ગાયકવાડે કદીપણ નહિ આપેલું એવું મોટું નજરાણું
કબુલ્યું; ટૂંકમાં તેમણે ૫૬,૩૮,૦૦૦ રૂપીઆનું નજરાણું કીધું.

છેલ્લાં ત્રણ વર્ષ થયાં ખંડણી તેમજ લશ્કરી મદદની છૂટને બદલે નિશ્ચિત કરેલી રકમ ગાયકવાડોએ આપી નહોતી; આ રકમ પ્રતિવર્ષ ૧૪,૫૪૦૦૦ ની ગણાતી તેના ત્રણ વર્ષના ૪૩,૬૨,૦૦૦ નિકળતા હતા તેના બદલામાં વડોદરાના રાજ્ય મહેલમાંથી જે કાંઇપણ જવેરાત, રોકડ કે કપડાં તેમને મળે તે પેશ્વાને આપી દેવાનો, ફત્તેસિંહરાવને આપવામાં આવેલું **સાવલી** ગામ પૂના દરબારને પાછું આપવાનો, પેશ્વાને ત્રણ હાથીઓ, પાંચ ઘોડા અને એક લાખનું જવેરાત આપવાનો, તથા સર્વથી મહત્વનો ધ્યાન રાખવા જેવો–**તાપી નદિની દક્ષિણના ગાયકવાડનો સઘળો મુલક અને સુરત શહેરની ઉપજમાંનો તેમનો ભાગ પેશ્વાને આપી દેવાનો** તેમને પેશ્વાએ હુકમ કીધો.-

પણ નાના ફડનવીસની આ ચાલમાં અંગ્રેજોએ તેને મહાત કર્યો. કંપની સરકારે પુના દરબારને જણાવ્યું કે 'સાલબાઇના તહનામા પ્રમાણે ગાયકવાડનું રાજ્ય અખંડિત રહેવું જોઇએ. અને તેથી તેના રાજ્યને કોઈપણ ભાગ પેશ્વાથી પોતાના રાજ્યમાં જોડી શકાય નહિ.*

આમ પોતાના દુશ્મનને પાયમાલ કરવા આવી મળેલી સુવર્ણતક પેશ્વાને ફરજિયાત જતી કરવી પડી.

પણ બીજી રીતે ગાયકવાડનું રાજ્ય લાંબા સમયની રાજખટપટ અને કૌટુંબિક કલહને લીધે ખરાબખસ્ત થયલું હતું; તેનું વર્ણન કરતા વડોદરાના રાજ્યકર્તાનો લેખક જણાવે છે:

"ફત્તેસિંહરાવ, માનાજીરાવ, અને ગોવિંદરાવ ઘણાં વર્ષો સુધી કટ્ટા શત્રુ પેશ્વાના હાથમાં રમકડા જેવા થઈ પડયા હતા. પરંતુ તેમના પછી તો આ અયોગ્ય સ્વભાવની, કુટુંબના મનુષ્યોમાં અતિશય વૃધ્ધિ થઈ ગઇ. અને પિતા સાથે પુત્ર, ભાઈ સાથે ભાઈ, અને પિત્રાઈ લડવા લાગ્યા; અને પત્નીઓ અથવા માતાઓ, પોતપોતાના સ્વામીઓના અથવા તો પુત્રોના સ્વાર્થ આગળ, ન્યાય અથવા તો કુટુંબના સામાન્ય લાભોના વિચારોને દૂર કરીને, આ પરસ્પરના કુટુંબ કલહમાં ભાગ લેવા લાગી તથા તેને પોષવા લાગી."+

---

* "વડોદરાના રાજ્યકર્તા" પૃ. ૮૩
+ પૃ. ૬૬-૬૭

આ અંધાધુંધીના અને વિપદ્ સંજોગમાં સન ૧૮૦૦ માં ગોવિંદરાવ ગાયકવાડનું મૃત્યુ થયું. ધુંધવાઇ રહેલા દાવાનળે આ વખતે ગંભીર સ્વરૂપ પકડયું. પણ રાજ્યને અંગ્રેજોની મદદ હતી, તેથી તે બંડને દાબી દેવા ચાંપતા ઉપાય તુરત લેવામાં આવ્યા હતા; એથી રાજ્ય ટકી રહ્યું પણ ગાયકવાડે પોતાની મહત્તા અને પ્રતિષ્ઠા ગુમાવ્યાં. સન ૧૮૦૨ માં ગાયકવાડ અને અંગ્રેજ વચ્ચે જે કરાર થયો તે મંજુર કરતાં, આનંદરાવ મહારાજાએ લખી જણાવ્યું કે,

"આરબોમાં મ્હારી સ્વતંત્રતા તેમજ જીંદગી લઇ લેવાની ઇચ્છાવાળા અનેક દુષ્ટ બુદ્ધિ જીવો હોવાથી મ્હારી સમગ્ર પ્રજાને હું આથી જણાવું છું કે આવી સ્થિતિમાં હું જે હુકમો કરૂં તે ઉપર કોઇએ પણ ધ્યાન આપવું નહિ, પરંતુ જે શાસનો મેજર વોકર તરફથી નિકળે તેને જ માન્ય રાખવાં."×

આ પ્રમાણે એ સંધિ યુગમાં ગુજરાત પર સત્તા ભોગવતા સઘળાં રાજ્યો, એક પછી એક ઇંગ્રેજના હાથમાં આવી પડયાં.

સન ૧૮૦૨ માં વસાઇના તહનામાથી પૂનાની પેશ્વાઇ પર જે મરણતોલ ઘા પડયો, તેમાંથી તે ફરી ઉઠવા પામી નહિ. સન ૧૮૦૨ માં વડોદરા સાથે સહાયકારી કોલકરાર થયા, ત્યારથી ગાયકવાડ અંગ્રેજોના પરાધીન થઇ પડયા. સન ૧૮૦૦માં નવાબ નાસરૂદ્દીનને પેન્શન બાંધી આપી, સુરતનું બંદર કંપની સરકારે મેળવ્યું હતું અને સન ૧૮૦૩માં સિંધિયાને હરાવી, ભરૂચ જીત્યું; અને સન ૧૮૧૮માં પેશ્વાઇનો અંત આવ્યો, ત્યારે બાકી રહેલાં અમદાવાદ કાઠિયાવાડના ભાગ, એક વા બીજી રીતે તેમને પ્રાપ્ત થયા હતા.

આમ જુનો યુગ આથમતા અને નવો સૈકો આરંભતાં ગુજરાતનું રાજતંત્ર, પ્રારબ્ધવશાત્ અથવા તો સંજોગોવશાત્ જુના રાજકર્તાઓના હાથમાંથી સરી પડી, દેશમાં નવો અમલ સ્થાપનાર અંગ્રેજોના કબજામાં આવ્યું.

એ સંધિયુગને આપણે પ્રલયકારી વર્ણવ્યો છે, તેને કાળરાત્રિનું રૂપક આપ્યું છે. એ અંધકારમાંથી ઉષા પ્રકટી; એ ઘર્ષણમાંથી અર્વાચીન ગુજરાતનો ઉદય થયો.

× 'વડોદરાના રાજ્યકર્તા" પૃ. ૮૩

પ્રકરણ ૩

મરાઠી રાજ્ય

" પણ એંશી વર્ષ પછાત જે જોઈએ આંખી
હિસે દક્ષણીઓ ગુજરાત ઘુમતા ડર દાખી;
શો પેશ્વાઈનો દોર ! પૂનેથી સંચરતા
બહુ ચકરા જાલમ જોર, ' ઇકડે યા ' કરતાં;
માંડ્યા રાજ્યે અધર્મ અપાર, ધર્મનું કહાવે જે
કરિ ચાર દિવસ ચલકાટ, શૂન્ય થયું સ્હેજે. "

[નવલરામ.]

મહારાષ્ટ્ર નરકેસરી શ્રી શિવાજી મહારાજના હસ્તે મરાઠી રાજ્યની સ્થાપના થઇ હતી અને ઔરંગઝેબ બાદશાહના ધર્માંધપણાને ખાળનાર એ શૂરવીર પુરુષ તે સમયે આગળ આવ્યો નહોત તો કવિ ભુખણના ' સુન્નત હોત સબકી ' એ પ્રસિદ્ધ શબ્દોમા હિંદુ પ્રજાને બહુ હાનિ પહોચત. એ મહાપુરુષને શ્રીસમર્થ રામદાસ સ્વામીએ, હિન્દુ ધર્મ અને સંસ્કૃતિના સંરક્ષણ અર્થે પ્રોત્સાહન આપ્યું હતુ; એટલુંજ નહિ પણ રામદાસ સ્વામીના ઉપદેશે સમસ્ત મહારાષ્ટ્રમા નવીન ચેતન રેડ્યું હતું, જે શિવાજીને એમના સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધમાં સહાયકનો નિવડ્યું હતું. હિન્દુ ધર્મ અને સંસ્કૃતિની એમની એ અપ્રતિમ સેવાને લઇને હિન્દુ પ્રજા આજે પણ શ્રીશિવાજી મહારાજને એકલા વીર પુરુષ તરીકે જ નહિ પણ એક દૈવી પુરુષ તરીકે પૂજ્ય ભાવથી જુએ છે.

સન ૧૯૩૪ ના નાતાલના ઉત્સવના દિવસોમા અમદાવાદમાં બૃહન્મહારાષ્ટ્ર પરિષદ મળી હતી; તેની સ્વાગત સમિતિના અધ્યક્ષ શ્રીયુત ગણેશ વાસુદેવ માવલંકરે, મહારાષ્ટ્રીય પ્રજાના ધ્યેયનુ સ્વરૂપ સમજાવતા એમને ભારતીય સંસ્કૃતિના રક્ષક, પોષક અને નિઃસ્વાર્થ સેવક તરીકે દર્શાવ્યા હતા. જેથી અન્ય પ્રાંતીય બંધુઓને તે પ્રવૃત્તિ પ્રતિ વસવસો ન રહે; અને એમના એ સિદ્ધાંતના સમર્થનમા મહર્ષિ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે, લોકમાન્ય બાળ ગંગાધર ટિળક, ભારતસેવક ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલેનાં વંદનીય નામો રજુ કરી શકાય, જેઓ મહારાષ્ટ્રીય નહિ પણ સર્વમાન્ય ભારતીય

અગ્રેસર પુરુષો, દેશનેતાઓ હતા; જેમના જીવનમાં ભારત માતાની અનન્ય ઉપાસના પ્રત્યક્ષ મૂર્તિમંત થતી હતી.

ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર એ બે પડોશના પ્રાંતો છે. તેમનો સંબંધ સગી બ્હેનો જેવો છે; અને છેક પ્રાચીન સમયથી તે સંબંધ ચાલુ છે; તેમજ આજે ગુજરાતી પ્રજા વડોદરાના ગાયકવાડ શ્રીમંત મહારાજા સર સયાજીરાવ ત્રીજા પ્રત્યે, ગુર્જરે નરેશ તરીકે એમના પ્રશસ્ય અને પ્રગતિમાન સુધારાનાં કાર્યોને લઇને, માનની નજરે જુએ છે; તો પછી પેશ્વાઇ અને ગાયકવાડી શબ્દો સાંભળતાં આપણને સુગ આવે છે, તે શા કારણે એ આપણે તપાસવું જોઇએ; અને એ તપાસમાંથી ગુજરાતમાંથી મરાઠી રાજ્ય થોડાક સમયમા કેમ નાશ પામ્યું એ વૃત્તાંત પણ જાણવામાં આવશે.

શિવાજી મહારાજના સમયથી મરાઠાઓની ચઢાઇઓ ગુજરાત પર છૂટીછવાઇ ઉતરી આવતી અને તેઓ લૂંટ મેળવીને પાછા ફરતા; પણ તે પછી દિલ્હીની મધ્યસ્થ મોગલ સત્તાનો હ્રાસ થતાં, મરાઠાઓનું પ્રાબલ્ય જામ્યું અને જીતેલા મુલક પર ચોથ અને સરદેશમુખીનો લાગો તેમણે લેવા માંડ્યો. સન ૧૬૯૯ માં રાજારામે, સેનાપતિ ખંડેરાવ દાભાડેને બાગલાણ, ચોથ વસુલ કરવાને મોકલ્યો હતો અને ત્યાંથી તે ગુજરાતમાં પહોંચ્યો હતો. અહિં તે વારંવાર ચઢી આવી મોગલ સુબાઓને ત્રાસ આપતો તેથી કંટાળીને, એમ કહેવાય છે કે, સન ૧૭૨૦ માં દિલ્હીના બાદશાહ મહમુદશાહે ગુજરાતમાથી ચોથ ઉઘરાવવાનો પરવાનો શાહુ રાજાને કરી આપ્યો હતો.

ઉપરોક્ત ખંડેરાવ દાભાડેના હાથ નીચે દામાજી ગાયકવાડ નામનો એક શૂરો નાયક હતો અને નિઝામ સામેની બાલાપુરની લડાઇમા તેણે બહાદુરી બતાવી, એથી પ્રસન્ન થઇને શાહુ રાજાએ દામાજી ગાયકવાડને સમશેર બહાદુરનો ખિતાબ બક્ષ્યો હતો.

ગુજરાતમાં ગાયકવાડી રાજ્યના મૂળ નાંખનાર એ મૂળ પુરુષ હતો. એ પછી ટુંક સમયમાં દામાજીરાવનું મૃત્યુ થયું અને તેનું સ્થાન દામાજીરાવના ભત્રીજા પિલાજીરાવ ગાયકવાડે પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ગુજરાતની ચોથ ઉઘરાવવાનો હક્ક સ્થાપિત થતાં, શાહુ રાજાએ તેની વસુલાતનો અધિકાર પોતાના સેનાપતિ દાભાડેને, તેના સૈન્યના નિભાવ સારૂ આપ્યો અને એણે તે તેના મુતાલિક પિલાજીરાવને સુપ્રત કર્યો. પિલાજીરાવ ગુજરાતમાંથી ખંડણી ઉઘરાવીને પેશ્વા મારફત શાહુ રાજાની તિજોરીમા મોકલી આપતો હતો.

તેમ છતાં શાહુ રાજાએ તે પ્રાંતમાંથી ચોથ ઉઘરાવવાનો વધુ અધિકાર, કંતાજી કદમ બાંદે નામના સરદારને પણ આપ્યો હતો; તેના પરિણામે એ બે મરાઠા સરદારો વચ્ચે વાંધો ઉઠતો અને તે બંનેને તે સંબંધમાં લડતા અટકાવવા, મુગલ હાકેમ હમિદખાન, જેને બંને સાથે મિત્રાચારી બંધાઈ હતી, તેણે વચ્ચે પડી, એવો તોડ કાઢયો કે મહી નદીથી દક્ષિણ તરફના મુલકની ચોથ પિલાજી ગાયકવાડ લે અને ઉત્તર તરફના મુલકની ચોથ કંતાજી કદમ લે.

આ મરાઠા સરદારો ભવિષ્યમાં ભયરૂપ થઈ ન પડે તેથી તેમને ઉગતા ચાંપવા બાજીરાવ પેશ્વાએ પ્રથમથી ઉપાય યોજવા માંડયા અને તેમની સામે પ્રતિસ્પર્ધી તરીકે ઉદાજી પવારને માળવા મોકલ્યો, જ્યાંથી તે ગુજરાત પર ઉતરી આવી, ચોથ ઉઘરાવે, પણ તેનો તે પાસો જોઇએ તેવો પોબાર પડયો નહિ; અને ગાયકવાડ વગેરે સરદારો મજબુત થતા માલુમ પડયા, એટલે પેશ્વાએ ગુજરાતના મોગલ સુબા સાથે સીધો પત્રવ્યવહાર શરૂ કરી, તેને જણાવ્યું કે શાહુ રાજાની ચોથનો હક્ક તે કબુલે તો પોતે મરાઠા સરદારો કંતાજી, પિલાજીરાવ અને બીજા ધાડપાડુઓની પીડામાંથી તેનું રક્ષણ કરે અને છોડાવે. મુગલ સુબા સર બુલંદખાને દિલ્હી દરબારમાથી મદદ આવી મળશે એવી આશામાં પેશ્વાની માગણીને પ્રથમ ગણકારી નહિ; પણ મરાઠા સરદારોની પજવણી અને ત્રાસ વધતાં જતાં જોયા ત્યારે તેણે પેશ્વા સાથે ફરી સંદેશા ચલાવી, તેને નીચે પ્રમાણે કરાર કરી આપ્યોઃ

"સુરત અને તેની આસપાસના કસ્બાઓ શિવાયની જમીનની મેહેસુલમાથી અને જકાતમાંથી સરદેશમુખી અથવા દશ ટકા અને સુરત શિવાયની ગુજરાતની જમીનની મેહેસુલ અને જકાતમાંથી ચતુર્થાંશ અથવા ચોથ, તથા અહમદાબાદ શેહેરની ઉપજમાંથી પાંચ ટકા પેશ્વાને આપવાને તે કબૂલ થયો. આના બદલામાં અસંતુષ્ટ જમીનદારોને તથા દેશની શાંતિમાં ભંગ કરનારાઓને મદદ નહિ આપવાની પેશ્વાએ પ્રતિજ્ઞા કીધી. આ પાછલા વર્ગના લોકોમાં તેણે ભીલ અને કોળીઓના મિત્ર વડોદરા તથા ડભોઇનો કબજો મેળવવાના પ્રયત્નોમાં સફળ થયેલા પિલાજીરાવના, તથા ચાંપાનેર સર કરવામા ફાવી ગયેલા કંતાજીરાવનાં નામો પણ મુકયાં"*

* "વડોદરાના રાજ્યકર્તા," પૃ ૨૯.

પરંતુ દિલ્હી દરબારે ગુજરાતના સુબાનો સદરહુ કરાર મંજુર રાખ્યો નહિ અને સર બુલંદખાનને બદલી કાઢી, તેની જગોએ નામચીન અભયસિંહ રાઠોડની નિમણુક કરી.

શાહુના એશઆરામી સ્વભાવનો લાભ લઈ, પેશ્વા બાલાજી વિશ્વનાથ અને તેના પુત્રો પોતાની સત્તા મજબુત કરતા ગયા અને શાહુ અપુત્ર મરણ પામતા, તેઓ સર્વોપરિ થઈ પડયા. મુગલ સુબા સાથે શાહુના નામે સીધા સંદેશા ચલાવવાનો આશય ઉપર જણાવ્યા મુજબ પોતાની સત્તા જમાવવાનો જ હતો; અને તેમના આ પગલાથી મરાઠા સરદારો વહેમાયા અને તેમને ભય પેઠો કે શાહુ મહારાજાનુ રાજ્ય અને અધિકાર પેશ્વા કબજે કરી લેવાને ઇચ્છે છે તેથી ત્ર્યંબકરાવ દાભાડેની ઉશ્કેરણીથી પિલાજીરાવ ગાયકવાડ, શિવાજી પવાર, કંતાજી બાંદે, વગેરે સરદારો એકત્ર થઈ ગયા અને નિઝામુલમુલ્કને ખબર પડી કે પેશ્વા સાથે મરાઠા સરદારોને બિગાડ થયો છે ત્યારે તેણે ત્ર્યંબકરાવને મદદ કરવાનું કહાવ્યું.

પેશ્વા આ સમયે ગુજરાતમા મુગલ સુબાની વહારે આવ્યો હતો; પણ ઉપરની હકીકત તેના કાને પહોચતા, તેણે દક્ષિણ તરફ પાછી કૂચ કરવા માંડી, પણ વચમા મરાઠા સરદારોના સૈન્ય સાથે તેનો ભેટો થઇ જતા, બંને વચ્ચે ભીલપુર પાસે યુદ્ધ થયું, તેમા પેશ્વાના સૈન્યનો વિજય થયો. ત્ર્યંબકરાવ દાભાડે અને પિલાજીરાવનો મ્હોટો પુત્ર, એ લડાઈમા મૃત્યુ પામ્યા અને પિલાજીરાવ પણ ઘવાયલી સ્થિતિમા, મહા મુસિબતે, તેના બે પુત્રો, દામાજીરાવ અને ખંડેરાવ સાથે, સોનગઢ જઇ પહોંચ્યો. માત્ર નિઝામુલમુલ્ક તાપી નદી ઉતરતા પેશ્વાના લશ્કરની પાછળની ટુકડીનો કેટલોક સરંજામ લૂટવામા ફાવ્યો હતો.

મરાઠા સરદારોનુ સૈન્ય આ પ્રમાણે છિન્નભિન્ન થઈ જતા, પેશ્વાએ સખ્ત રાજનીતિ અખત્યાર કરી હોત તો તે તેમને તે વખતે છૂંદી નાખી શકત, પણ તે સમય વિચારી ગયો જાણે કાંઇ બન્યુંજ ન હોય તેમ મરાઠા સરદારો પ્રતિ પૂર્વવત્ પેશ્વાએ વર્તન ચલાવ્યું; અને નિઝામ સાથે જે સંધિ કરી, તેમા ગુજરાત પરનો નિઝામનો હક્ક પણ કબૂલ રાખ્યો. ત્ર્યંબકરાવ દાભાડે લડાઇમા મરાયો હતો, તેની જગોએ તેના સગીર પુત્ર યશવંતરાવને સ્થાપ્યો, એટલુંજ નહિ પણ ખંડેરાવ દાભાડે પોતાના ગામમા (તલેગાવ) દર વર્ષે બ્રાહ્મણોને જમાડતો તથા દક્ષિણા આપતો તે પ્રમાણે પુનામા દક્ષિણા આપવાનું શરૂ કરાવી, પેશ્વાએ દાભાડેના કુટુંબનુ મન

મનાવ્યું; તેમ પિલાજીરાવ ગાયકવાડને સેનાપતિનો મુતાલિક નિમ્યો; તે ઉપરાંત સેના ખાસખેલનો ખિતાબ બક્ષ્યો અને અંતમાં એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો કે 'ગુજરાતની ચોથ તથા સરદેશમુખીના એકંદર ઉત્પન્નમાંથી અર્ધો ભાગ ગાયકવાડે લેવો અને અર્ધો પેશ્વાની મારફતે શાહુ છત્રપતિ મહારાજાને ભરવો.'

તે પછી પિલાજીરાવ ગાયકવાડનું સન ૧૭૩૨ માં અભેસિંહ રાઠોડના માણસોના હાથે ડાકોરમાં ખૂન થયું. એ ખબર સાંભળતાં, તેનો પુત્ર દામાજી સુરતથી દોડી આવ્યો, અને ઉમાબાઇ દાભાડે પણ લશ્કર સહિત તેની કુમકે આવી પહોંચી. એ દોડાદોડીમાં સન ૧૭૩૪ માં તેમણે વડોદરા શેરખાન બાબીની ગેરહાજરીમાં કબજે કરી લીધું; ત્યારથી એ શહેર ગાયકવાડની રાજધાની થયું છે.

પરંતુ ગુજરાતમાં હજુ એકહથ્થુ અને કેન્દ્રિત સત્તા જામી નહોતી. ઉમાબાઇ દાભાડે કામકાજ પરત્વે દામાજીરાવને વારંવાર દક્ષિણમાં બોલાવતી અને તેની ગેરહાજરીમા તે પોતાનો પ્રતિનિધિ નીમીને જતો. તેને મુસલમાનો સાથે તેમ કંતાજી કદમ સાથે વખતોવખત ચોથ અને સરહદની બાબતમા તકરાર ઉઠતી; તેથી દામાજીને પાછું ફરવું પડતું. આ પ્રકારની ન્હાની મ્હોટી મુશ્કેલીઓ છતા, ગુજરાતમાં તેની સત્તા અને કાબુ વધારવામાં દામાજી ફાવી જતો; તેનો દિનમાન ચઢતો હતો.

આ સંજોગોમાં શાહુનું અવસાન થયું. પેશ્વા પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે જોરાવર થઇ પડયો હતો. મરાઠા સરદારોએ છત્રપતિના ગાદીવારસ સારૂ પાછી પેશ્વા વિરુદ્ધ ખટપટ ચાલુ કરી હતી. દામાજી પોતાની વિરુદ્ધ પક્ષનો છે, તે પેશ્વા સારી રીતે જાણતો હતો; તેથી ગુજરાતમાં બખેડા ઉભા કરી, તેને દૂર રાખવા પેશ્વાએ પ્રયત્ન કર્યો; છતાં દામાજી એ બધી અડચણોને વટાવી, રાજારામની વાલી તારાબાઈની વિનંતિ ઉપરથી ફોજ લઈ આગળ ધરયો અને રસ્તામાં પેશ્વાના સૈન્યને હરાવી, તારાબાઇને સતારા જઈ મળ્યો. એ વખતે પેશ્વા પુનામા નહોતો. પણ ફરી યુદ્ધ થતાં, દામાજીરાવ સંકડામણમાં આવી પડયો; અને ગુજરાતમાથી મદદની આશા રાખી હતી તે આવી પહોચી નહિ તેથી દામાજીરાવે સુલેહનું કહેણ કહાવ્યું; અને પેશ્વાએ તે સ્વીકારવાનો ડોળ કરી, દગાથી દામાજીરાવને કેદ પકડયો; અને તેની પાસેથી ગુજરાતની અડધી ઉપજની ચોથ માગી; તેમ

ગુજરાતનો કેટલોક મુલક આપી દેવાનું કહ્યું; પણ પોતે સેનાપતિનો મુતાલિક હોવાનું જણાવી તે સ્વીકારવા દામાજીએ અશક્તિ બતાવી.

પેશ્વાએ ગુજરાતમાં તેના સગાં સંબંધીઓને કેદ કર્યાં; એટલુંજ નહિ પણ ગુજરાતનો કબજો લેવા રઘુનાથરાવને મોકલ્યો, પણ તે ફતેહમંદ થયો નહિ; ઉલટું મોગલ હાકેમ જવાંમર્દખાને, એ ગરબડનો લાભ મેળવી, કાઠિયાવાડમાં પોતાની સત્તા વધારી દીધી. પોતાના પાસા અવળા પડેલા જોઈ, પેશ્વાએ દામાજીરાવ સાથે ફરી સુલેહના સંદેશા શરૂ કર્યાં. દામાજીરાવે પણ પરિસ્થિતિ સમજી લઇને, પેશ્વાએ જે માગણીઓ કરી તે કચવાતે મને કબૂલી લીધી; તે વિના તેના છૂટકારાનો અન્ય કોઈ માર્ગ નહોતો. છેવટ, તેમના વચ્ચે, જે કરાર થયો તેની સરતો નીચે મુજબ હતી.+

૧. અગાડીની ચઢી ગયેલી ખંડણીને પેટે તેમણે પંદર લાખ રૂપીઆ કબૂલ્યા [અને છુટા પડયા પછી બીજે વર્ષે તેમણે ૭,૯૦,૦૦૦ રૂપીઆ ભર્યાં હતા.]

૨. પેશ્વાને જરૂર પડે ત્યારે મદદ આપવાનું તથા તે માટે ૧૦૦૦૦ ઘોડેસ્વારો રાખવાનું તેણે કબૂલ્યું.

૩. પ્રતિ વર્ષ ૫,૨૫,૦૦૦ રૂપીઆ ખંડણી પ્રમાણે આપવાને બંધાયા.

૪. દાભાડેના કુટુંબીઓને નિર્વાહાર્થે વર્ષાસન આપવાને કબૂલ્યું, અને રાજકીય રીતિએ કહીએ તો પેશ્વાએ આવી રીતે આ ખર્ચ રાજ્યને માથેથી દૂર કીધો.

૫. પોતાના રાજ્યનો અર્ધ ભાગ આપવાને કબૂલ્યો.

૬. તેમજ ભવિષ્યમાં જર કે જમીન, જે કાંઈપણ તેઓ પ્રાપ્ત કરે તેમાંથી પણ અર્ધ ભાગ તેરીજ રીતે પેશ્વાદ્વારા રાજાને આપવાને તેઓ બંધાયા.

૭. આ સર્વ કરારોના બદલામા પેશ્વાએ તેને અહમદાબાદ જીતવાના તથા મોગલ સત્તાનો ઉચ્છેદ કરવાના તેના કાર્યમા સહાયતા આપવાની કબૂલાત આપી."

ગાયકવાડ અને પેશ્વા એકત્ર થતા ગુજરાતમા મુસલમાની સત્તા પડી ભાગી અને ૧૭૫૩મા દામાજીરાવ ગાયકવાડે અને રઘુનાથરાવ પેશ્વાએ

+ "વડોદરાના રાજ્યકર્તા," પૃ. ૪૦-૪૧.

એકસાથે ઘેરો ઘાલીને અમદાવાદ લીધું; અને તેમનો સંયુક્ત કારભાર શરૂ થયો. એ રીતે તેઓએ ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં જબરો પગપેસારો કરી, મરાઠી સત્તાનો પ્રભાવ પાડયો.

પણ ૧૭૬૧મા પાણીપતનું મહાન યુધ્ધ થયું, તેમાં મરાઠાઓને સખ્ત ફટકો પડયો. દામાજીરાવ એ લડાઇમાં હાજર હતો; અને થોડા સરદારો જે બચવા પામ્યા હતા તેમાં એ હતો. રણક્ષેત્રમાંથી પાછા આવી દામાજી રાવે બાબી સરદારની જાગીર પાછી લઈ લીધી, તેમ પેશ્વાના મુખત્યાર સામે થઇ સોરઠમાં પોતાની સત્તા સબળ કરી.

એ વખતે પેશ્વા પોતાના ઘરના દુ:ખમાં પડયાં હતા. બાજીરાવનું મૃત્યુ થયું હતું; તેનો પુત્ર માધવરાવ ગાદીએ આવ્યો હતો. નિઝામ તેને સતાવતો હતો. વળી પેશ્વાનો કાકા રઘુનાથરાવ, ભત્રિજો (માધવરાવ) પેશ્વા સગીર હોઇને રાજ્યવહિવટ કબજે કરવા ઉત્સુક બન્યો હતો અને દામાજીરાવે પૂર્વે પેશ્વાના હાથે ખમ્યું હતું, એટલે તે આ સમયે રઘુનાથરાવના પક્ષમા જોડાયો હતો.

સન ૧૭૬૩ મા નિઝામ સાથે યુદ્ધ થયું તેમાં પેશ્વા તરફથી રઘુ-નાથરાવ સાથે દામાજીરાવ ગાયકવાડ પણ મોખરે હતો અને તેમાં તેણે બહુ પરાક્રમ દાખવ્યું તે બદલ પેશ્વાએ સતારાના મહારાજાના હસ્તે દામાજીરાવને સેનાખાસખેલનો ખિતાબ અર્પ્યો હતો, તે ગાયકવાડ મહારાજાના ગાદીવારસો અદ્યાપિ ધારણ કરે છે.

ત્યાર બાદ કાકા ભત્રિજા વચ્ચે તુટ પડતા, તેઓ સામસામા થઈ જાય છે; તેમાં રઘુનાથરાવના પક્ષમાં દામાજીરાવ જોડાય છે; અને તેને સહાયકર્તા થઇ પડે છે.

આથી માધવરાવ પેશ્વા નારાજ થઈને પૂર્વે ગુજરાતની વહેંચણી ગાયકવાડ અને પેશ્વા વચ્ચે થઇ હતી તે બરોબર થઇ નહોતી એવો વાંધો ઉઠાવી ગાયકવાડ પાસેના ૭ મહાલો પોતાને મળવાની માગણી કરે છે.

દરમિયાન પેશ્વા અને રઘુનાથરાવનાં સૈન્ય વચ્ચે ધારપ નજદિક લડાઈ થાય છે, તેમાં રઘુનાથરાવ તેમ દામાજીરાવનો પુત્ર ગોવિંદરાવ કેદ પકડાઇ જાય છે અને એજ અરસામાં દામાજીરાવ વડોદરામાં અકસ્માતથી મરણ પામે છે.

દામાજીરાવ ડાહ્યો અને સમજુ પુરુષ હતો; એટલે તેણે ગાયકવાડ-કુટુંબના ભાગલા પડવા દીધા નહોતા. ગુજરાતના ઇતિહાસના લેખકના

શબ્દોમાં કહીએ તો અરધા સ્વતંત્ર એવા મરેઠા સરદારોમાં જુદા થઇ સ્વતંત્ર થવાનું વલણ ઘણું હોય છે. ખંડેરાવ અને સયાજીરાવે આવું વલણ એક કરતાં વધારે વાર બતાવ્યું હતું. ઉદાહરણ તરીકે રંગોજીનો પક્ષ લેવામાં પોતપોતાનાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાની તેઓ ઇચ્છા રાખતાં હતા; પણ દામાજીરાવ દીર્ઘ દૃષ્ટિવાળો હતો તેથી તેણે જોયું કે વહેંચણી કરી બધા ભાઇ નોંખા પડી જઈશું તો પેશ્વા આપણી સામે ફાવી જશે; તેથી કળવિકળ વાપરી તેણે પોતાના કુટુંબનું ઐક્ય જાળવી રાખ્યું અને પોતાના ભાઇઓને સમજાવી દીધા કે પેશ્વા જેવા આપણા દુશ્મન સામે થવા એકતા ખાસ જરૂરની છે.

આ વીર નર પડતાં, પેશ્વાનું જોર ચઢી વાગ્યું; અને તેની ગાદી માટે દામાજીરાવના પુત્રોમાં તકરાર પેડી તેનો પેશ્વાએ પૂરેપૂરો ઉપયોગ કર્યો. દામાજીરાવના મૃત્યુ સમયે, ગોવિંદરાવ, પૂનામાં હાજર હતો; અને તેણે પ્રથમ રાણીના પુત્ર તરીકે રાજગાદી મળવા સારૂ હક્ક રજુ કર્યો; અને પેશ્વાએ ગોવિંદરાવ પાસે મનમાનતી સરતો કબુલ કરાવી લઇ, તેની માગણી મંજુર રાખી.

ગુજરાતમાં ગાયકવાડની સત્તા મજબુત ન થાય તે સારૂ પેશ્વા સતત પ્રયત્ન કરતા, એ આપણે અગાઉ જોઇ ગયા છીએ. ગોવિંદરાવ પાસે આકરી સરતો કરાવી લેવામાં, એને નબળો પાડી દેવો એજ તેનો આશય માલુમ પડે છે. એ કરારની મુખ્ય સરતો એ હતી, કે, તેના ઉદ્ધતપણા માટે પેશ્વાએ તેને (ગાયકવાડને) રૂ. ૨૩,૨૫૦૦૦ નો દંડ કીધો, છેલ્લા ત્રણ વર્ષની ચઢી ગયલી ખંડણીનો આકડો રૂ. ૧૫,૭૫૦૦૦ નો નક્કી કીધો; તેની પાસેથી લઈ લીધેલા ૭ મહાલો પાછા આપ્યા; પરંતુ તેની અંકાતી વાર્ષિક ઉપજ પ્રમાણે ગાયકવાડની ખંડણી રૂ. ૫,૨૫૦૦૦ ઉપરથી વધારીને પેશ્વાએ રૂ. ૭,૭૯૦૦૦ ની નક્કી કીધી; ૧૦,૦૦૦ ને બદલે માત્ર ત્રણથી ચાર હજાર ઘોડેસ્વારો ગાયકવાડે રાખવા એવું ઠરાવ્યું; પરંતુ તેણે સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું કે ભવિષ્યમાં આ સૈનિક મદદ તેને બરોબર મળવી જોઇશે તથા ખંડણી પણ ચોખ્ખી આપવી જોઇશે.×

ગોવિંદરાવે ઉપર પ્રમાણે સરતો કરી આપી પણ તે વડોદરાની ગાદી મેળવવા શક્તિમાન થયો નહિ. તેનો ન્હાનો ભાઇ ફત્તેહસિંહરાવ કાબેલ અને હુંશિયાર હતો. તેણે વડોદરાનો કબજો તે અગાઉ કરી લઇ, બીજી

× "વડોદરાના રાજ્યકર્તા" પૃ. ૪૨.

રાણીના પુત્ર પણ જ્યેષ્ઠ પુત્ર સયાજીરાવને ગાયકવાડ જાહેર કર્યો અને પોતે તેનો મુતાલિક થયો; અને તેની સાથે જે વ્યવસ્થા તેણે કરી હતી, તેની બહાલી મેળવવા ફત્તેહસિંહ પૂનાં પહોંચ્યો અને પેશ્વા સાથે નવેસર કરાર કરી પોતાનું ધાર્યું કરી આવ્યો. એ કરારમાં એક કલમ એવી હતી કે 'ગોવિંદરાવ અમારા ઉપર હુમલો કરે તો ગુજરાતમાં અમારે ફોજની જરૂર પડે, માટે જે ફોજ અમારે પૂને રાખવાનું ઠર્યું છે, તે ગુજરાતમાં રાખવાની રજા આપો' અને પેશ્વાએ પણ દર વર્ષે સાડા છ લાખ રૂપિયા લેવા કબુલ કરી તેના માગ્યા પ્રમાણેં પરવાનગી આપી.

તે સમયે પેશ્વાના ઘરમા ખટપટ જાગી હતી. માધવરાવનું મૃત્યુ થઈ, તેનો ભાઈ નારાયણરાવ ગાદીએ આવ્યો પણ તેનું ખુન કરાવી, રાઘોબા પેશ્વા થઇ બેઠો. પણ નાના ફડનવીસ અને સખારામ બાપુએ સામો પક્ષ ઉભો કરી રાઘોબાને ગાદી પરથી ખસેડ્યો અને એક કૌન્સિલ સ્થાપીને સ્વર્ગસ્થ પેશ્વાના બાલપુત્ર સવાઇ માધવરાવના નામથી સઘળો રાજકારભાર કરવા માંડયો. તેમના અધિકાર દરમિયાન પેશ્વાઈ સત્તા પુરા જોરમાં હતી અને નવી પગભર થતી અંગ્રેજ સત્તાને પણ તેની સેહ પડતી; છતાં તે પોતાની સલામતીનાં, અગત્યનાં સ્થળો કબજે કરી લેવાનું ચૂકતી નહોતી. સન ૧૭૫૯ મા સુરત લઈ લીધું; સન ૧૭૭૨ માં ભરૂચ મેળવ્યું; તે પછી મુબાઇની નજદિકના સાલસેટ અને વસાઇના ટાપુઓ પર તેની મીટ બેઠી હતી; અને તેની મુશ્કેલીમાં રાઘોબા અંગ્રેજોની મદદ શોધતો આવ્યો ત્યારે સન ૧૭૭૫ માં સુરતમાં જે કરાર થયો, તેમાં ઉપરોક્ત ટાપુઓ કંપની સરકારને આપી દેવાની મુખ્ય સરત દાખલ કરવામાં આવી હતી.

આ પરિસ્થિતિ કેમ ઉદ્દભવી તે આપણે જોઇએ.

જે થોડો સમય રાજ્યાધિકાર રાઘોબાના હાથમા રહ્યો તે દરમિયાન તેણે ગોવિંદરાવને વડોદરાનો ગાદીવારસ ઠરાવી, ગુજરાતનો કબજો લેવા મોકલ્યો; અને જ્યારે તેની સ્થિતિ વિષમ થઈ પડી અને તેનો પક્ષ લેનાર કોઇ રહ્યું નહિ ત્યારે પોતે પણ ગુજરાતમા આવી, ગોવિંદરાવના પક્ષમાં જોડાયો પણ એ બેમાંના કોઈ પાસે પુરતું સૈન્ય નહોતું; તેમ લશ્કરને પગાર ચૂકવવા જોઇતું નાણું પણ નહોતું. ફત્તેહસિંહરાવ કુનેહવાળો હતો અને તેની મદદમાં પેશ્વા હતો. એ પરિસ્થિતિમાં રાઘોબાએ જોયું કે અંગ્રેજો મદદ કરે તોજ તેઓ ફાવી શકે.

પુનામાથી એને નાસવુ પડ્યુ ત્યારે ત્યાના અગ્રેજ એનચી લોઈસ્ટને મુબાઇ કૌન્સિલને રાઘોબાને રક્ષણ આપવા ભલામણ કરી હતી. તેમને આપણે ઉપર જોયુ તેમ વસાઈ, સાલસેટ વગેરે ટાપુઓ જોઈતા હતા, અને જ્યારે રાઘોબાએ તેમની પાસે સહાયતાની માગણી કરી ત્યારે ઉપરોક્ત ટાપુઓ આપી દેવાની સરતે, તેની માગણી મુબાઈ સરકારે મંજુર રાખી હતી.

પરતુ તે સમયે અગ્રેજોની સ્થિતિ ગુચવાડાભરી થઇ પડી હતી નવો રેગ્યુલેટિંગ ઍક્ટ અમલમા આવ્યો હતો મુબાઇની કૌન્સિલે વડી સરકારની સમતિ મેળવ્યા વિના રાઘોબા સાથે સુરતનુ કરારનામુ કરી, પેશ્વા તરીકે તેનો હક્ક સ્વીકાર્યો હતો. પેશ્વાની સત્તા પૂર જોરમા હતી, મદ્રાસમા હૈદર સાથે તેમને વિગ્રહ ચાલતો હતો, ફ્રેંચોની બીક ચાલુ હતી, એ સંજોગોમા પેશ્વા સરકારની ખફગી વહોરી લેવી એ કલકત્તાની કૌન્સિલને વાજબી જણાયુ નહિ, તેથી સુરતના કોલકરાર તેમણે નામંજુર કર્યા, અને પછી પુરદર મુકામે પેશ્વા સાથે નવી સધિ કરી, તેમા રાઘોબાનો પક્ષ, સાલસેટ રાખવાની સરતે, છોડી દેવાનું કબૂલ્યુ પણ તે વખતે મુબાઈનુ સૈન્ય વિજય પામતુ અને નવો મુલક કબજે કર્યે જતુ હતુ, તેથી લોભાઇને ડાયરેક્ટરોની કોર્ટે, વડી સરકારના નવા કરારને બહાલી આપી નહિ અને પૂર્વવત અગ્રેજો રાઘોબાના પક્ષકાર થઈ રહ્યા, પણ એવામા સિંધિયાના હાથે અગ્રેજો પરાભવ પામતા, સન ૧૭૭૯ મા વડગામનો કરાર કરવા તેમને ફરજ પડી, તેની રૂઇએ સન ૧૭૭૩ પછીથી મુબાઇ સરકારે જે સઘળો મુલક જીત્યો હતો તે છોડી દેવાની ફરજ પડી છેવટ સન ૧૭૮૨ મા સાલબાઇની સધિ થતા, એ મરાઠી વિગ્રહનો અંત આવ્યો હતો

તે પહેલા અગ્રેજ સૈન્ય ગુજરાતમા ઘૂમી રહ્યુ હતું, તે વખતે નાના ફડનવીસનો આગ્રહ છતા, અગ્રેજોના ભયથી અથવા તો તેમની પાસેથી મદદ મેળવવાની આશાએ ફતેહસિંહરાવે સન ૧૭૮૦ મા ડભોઇ મુકામે તહનામુ કરી, પોતાની સલામતી ચોક્કસ કરી લીધી એ તહનામાની સરતો નીચે મુજબ હતી

૧ ફતેહસિંહરાવે પેશ્વાને કાઇ પણ ખડણી આપવી નહિ આથી રીતે તે પેશ્વાથી બીનકુલ સ્વતત્ર થઇ ગયા

૨. અગ્રેજોને ૨૦૦૦ ઘોડેસ્વારોની વા ખપ પડયે વધારે મદદ આપવી.

૩ ગુજરાત ઍાનરેબલ કપની સાથે વહેચી લેવુ.

૪. જે દિવસે પેશ્વાના હાથમાંથી અંગ્રેજો ડભોઈ લઇને તેમને આપે તેજ દિવસે તેઓ બદલામાં અંગ્રેજોને સિનોર તથા સુરત અઠ્ઠાવીસીમાંનો અમુક ભાગ આપે.

ત્યાર બાદ સાલબાઇની સંધિ થઇ, તેમાં એમ ઠરાવવામાં આવ્યું કે લડાઈ પૂર્વે ગાયકવાડની જે સ્થિતિ હતી તે કાયમ રાખવામાં આવે; અને પૂર્વવત્ પેશ્વાને આધીન રહી જે ખંડણી ભરતા હતા તે આપે; ફક્ત ભરૂચપરનો તેનો હક્ક સિંધિયાના લાભમાં છીનવી લેવામાં આવ્યો હતો.

રાઘોબાને દર માસે રૂ. ૨૫૦૦૦) નું પેન્શન બાંધી આપી, પોતાને પસંદ પડે તે સ્થળે રહેવાની પરવાનગી આપવામાં આવી હતી; પણ તે ભોગવવાને એ ઝાઝું જીવ્યો નહોતો; પણ એનો સાથી ગોવિંદરાવ કાંઇક નસીબદાર હતો. સન ૧૭૭૮ માં ગાયકવાડ સાથે કરાર થયા, તેની રૂઇએ તેને રૂપિયા બે લાખ વાર્ષિક આપવાનું ફતેહસિંહરાવ ગાયકવાડે સ્વીકાર્યું હતું અને તે પૂના પાસેના કોઇ એકાંત સ્થળે જઈ રહ્યો હતો, અને સન ૧૭૯૩ માં માનાજીરાવનું મૃત્યુ થતાં, ગાયકવાડની ગાદીએ ફરી બેસવા ભાગ્યશાળી નિવડયો હતો.

એ સંધિ થયા પછીનો દશકો કાંઇક શાંતિમાં ગયો. ફત્તેસિંહરાવ ગાયકવાડનું સન ૧૭૮૯ માં અગાસીમાંથી આકસ્મિક સરી પડતા અવસાન થયું. તે બહુ બાહોશ અને બુદ્ધિશાળી પુરૂષ હતો. કૌટુંબિક ખટપટ અને પેશ્વાના પ્રપંચમાંથી એણે કુનેહપૂર્વક અને ખબરદારીથી ગાયકવાડના રાજ્યનું સંરક્ષણ કર્યું હતું; અને અંગ્રેજો સાથે મિત્રાચારીથી જોડાઈ, ગાયકવાડ વખતોવખત તેમની મદદ મેળવવા શક્તિમાન થયા, એ પણ એની કાર્યદક્ષતા અને ડહાપણભરી રાજનીતિને આભારી હતું. તેના અવસાન પછીનાં ત્રણ વર્ષો ગાયકવાડ સયાજીરાવે દીવાન વિના પસાર કર્યાં. અને સન ૧૭૯૨માં તેમનું મૃત્યુ થતાં, માનાજીરાવ ગાદીએ બેઠો. તે વખતે ગોવિંદરાવ જે પૂના નજદિકના ગામમાં હતો તેણે ગાયકવાડની ગાદી ફરી પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન આદર્યો. તે કાર્યમાં મદદ કરવા સિંધિયાને તેણે ઉશ્કેર્યો. પેશ્વા અને સિંધિયા એ બે જોરાવર હરિફો હતા. ગોવિંદરાવના પક્ષમાં સિંધિયાને જતો જોઈ નાના ફડનવીસ વિચારમાં પડી ગયો. પણ એ મામલો કાંઇ ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરે તે અગાઉ સન ૧૭૯૩માં માનાજીરાવ દેવલોક પામ્યો; અને ગોવિંદરાવનો માર્ગ મોકળો થયોઃ તો પણ નાના ફડનવીસે તેની પાસેથી આકરી સરતો કરાવી લીધી. તેમાંની એક

કનમ ગાયકવાડને કેટલોક મુલક પેશ્વાને સોપી દેવાની હતી, પણ અગ્રેજોને પેશ્વા જોરાવર થઇ પડે એ રૂચતુ નહોતુ તેથી તેઓએ સાલબાઇના તહનામા મુજબ પેશ્વા ગાયકવાડને કોઈ મુલક લઇ શકે નહિ, એ કનમના આધારે નાના ફડનવીસને તેનો અમલ કરતા અટકાવ્યો આમ ગાયકવાડને મહાત કરવા જતા ફરી વારના પેશ્વાના હાથ પાછા પડયા

બીજા પ્રકરણમા આપણે જોયુ છે કે અઢારમા સૈકાનો છેલ્લો દશકે પેશ્વા તેમ ગાયકવાડ માટે ભારે હતો. સન ૧૭૯૩મા મહાદજી સિંધિયા સ્વર્ગસ્થ થયા સન ૧૮૦૦મા નાના ફડણવીસ ગયા એ બે સમર્થ પુરુષો જીવતા હતા ત્યા સુધી મરાઠી રાજ્યનો પ્રતાપ પડતો, જો કે રાઘોબાએ જ્યારથી રાજગાદી માટે ખટપટ શરૂ કરી ત્યારથી પેશ્વાઇને ક્ષય લાગુ પડયો હતો સન ૧૭૯૬ મા સવાઇ માધવરાવ યુવાવસ્થામા અકાળે ગત થયા, બાજીરાવ બીજો રાઘોબાનો પુત્ર, પેશ્વાની ગાદીએ આવ્યો, તે પાછલુ વેર વિસરી શકયો નહિ, અને તેને સલાહકાર અને સાથીઓ પણ હલકી બુદ્ધિના, સ્વાર્થી અને પ્રપચી મળ્યા હતા

બાજીરાવે ગાદીએ બેસતા પોતાના ભાઇને ગુજરાતનો સુબો નિમ્યો, પણ તે નાની ઉમરનો હોવાથી આબા શેલુકરને તે અધિકાર સોપવામા આવ્યો હતો. આબા શેલુકર નાના ફડણવીસના પક્ષનો હતો, અને નાના ફડણવીસ બાજીરાવની વિરુદ્ધ હતો. તેથી પેશ્વાએ આબા શેલુકર અને ગોવિંદરાવ ગાયકવાડ વચ્ચે ટટો ઉભો થાય એવી તજવીજ કરવા માડી

દોલતરાવ સિંધિયાએ નાના ફડણવીસને કેદ કર્યો, તેની ભેગો આબા શેલુકરને પણ પકડયો હતો, અને જ્યારે દસ લાખ રૂપિયા આપવાને તે કબુલ થયો, ત્યારે તેનો છુટકારો થયો હતો ગુજરાતમા આવ્યા પછી આબા શેલુકરે, ઉપરોક્ત દશ લાખ રૂપીઆની રકમ એકઠી કરવા ભારે ત્રાસ અને જુલમ વતાવવા માડયો હતો. કહેવાય છે કે એના જેવો જુલમી માણસ અમદાવાદમા કદી આવ્યો નહોતો મ્હોટા મ્હોટા શ્રીમતો લોકોને તે પોતના તાબામા નોકરીએ રાખતો અને પછી તેમના ઘરબાર લૂટી લેતો. લોકો પર અનેક પ્રકારના વેરા નાખ્યા તથા દરેક પ્રકારે લોકોને દંડયા, અરે, એનું એટલેથી પૂરૂં થયુ નહિ તેથી ગાયકવાડ હસ્તકના ગામોમાથી પણ નાણુ કઢાવવા માડયુ આથી તેની અને ગોવિંદરાવ વચ્ચે વિરોધ ઉભો થયો, અને છેવટે લડાઈ થઇ તેમાં ગોવિંદરાવને ફત્તેહ મળી.

બાજીરાવે તેથી પ્રસન્ન થઇ ગુજરાતમાં પેશ્વાના હક્કનો ઇજારો ગોવિંદરાવને પાંચ વર્ષ માટે કરી આપ્યો, એ હક્કમાં કાઠિયાવાડ તથા સોરઠની ખંડણીનો હિસ્સો, પેટલાદ, નાપાડ, રાણપુર, ધંધુકા અને ઘોઘાની ઉપજ, ખંભાતની દરિયાઈ જકાતમાં કેટલાક હક્ક અને અમદાવાદ શહેરની ઉપજનો હિસ્સો, એ પ્રમાણે હતું. પરંતુ એ ઇજારો રીતસર પટ્ટો થઇને ગાયકવાડને મળે, તે પહેલાં સન ૧૮૦૦ માં ગોવિંદરાવનું મૃત્યુ થયું. તેને લઇને ફરી પાછું ગાયકવાડી રાજતંત્ર ચકડોળે ચઢયું.

પેશ્વાની સ્થિતિ પણ વિષમ થઈ પડી હતી. સિંધિયા અને હોલ્કર વચ્ચે પૂનામાં સર્વોપરિ સત્તા મેળવવા હરિફાઇ ચાલી. બાજીરાવ સિંધિયાના પક્ષમા હતો; એમનું એકત્ર સૈન્ય હોલ્કરના હાથે હાર પામતા, પેશ્વાને અંગ્રેજોનું શરણુ લેવા ફરજ પડી હતી, અને સન ૧૮૦૨ મા વસાઇનું તહનામુ થયું અને અંગ્રેજોએ તેને સહાયતા કરી ત્યારે તે પાછો પૂનાની ગાદીએ આવવા શક્તિમાન થયો, પણ પોતાના સ્વાર્થ અને સલામતી ખાતર તેણે મરાઠા રાજ્યની સ્વતંત્રતા ગુમાવી એમ કહેવું પડશે.

ગોવિંદરાવનો મ્હોટો પુત્ર આનંદરાવ, નબળા મનનો અને રાજવહીવટ કરવાને અશક્ત હતો. ગોવિંદરાવનું મૃત્યુ થતાં તે ગાદીવારસ થયો પણ તેનો ન્હાનો ભાઇ કાન્હોજી, ધરમપુરવાળી રાણીનો પુત્ર, જેને ગોવિંદરાવે અગાઉ કેદમાં નાખેલો હતો, તે આ વખતે છૂટો થવા પામી, સઘળો વહિવટ તેણે કબજે લીધો.

પણ તેના જુલમથી પ્રજા ત્રાસી ઉઠી. રાવજી આપાજી જેણે ગોવિંદરાવને ઘણી ઘણી મદદ અગાઉ કરી હતી અને જેને અંગ્રેજોની પણ પુરી સહાયતા હતી, તે કાન્હોજીની સામે થયો; એટલુંજ નહિ પણ આરબોની મદદ લઇને, તેણે કાન્હોજીને આનંદરાવ સમક્ષ રજુ કરી, કેદમા નંખાવ્યો. તે પરથી તેની માતા ગજરાબાઇએ અંગ્રેજોની મદદ માગી; તેમ કડીના મલ્હારરાવ ગાયકવાડને રાવજી દિવાન વિરૂદ્ધ ઉશ્કેર્યો. એ મલ્હારરાવ પ્રથમ દિવાનના પક્ષમાં હતો પણ તેની ખંડણી માફ કરવાની રાવજીએ ના પાડી, તેથી તે કાન્હોજીના પક્ષમાં જઇ બેઠો. બન્ને પક્ષ અંગ્રેજની મદદ યાચીરહ્યા હતા. કેટલોક સમય સુધી અંગ્રેજ હાકેમ અનિશ્ચિત રહ્યો પણ આખરે ગવર્નર ડંકને મેજર વૉકરને, તજવીજ કરી ઘટતું કરવા, વડોદરા મોકલ્યો. મેજર વૉકરે જોયું કે રાવજીનું કહેવું વાજબી હતું, અને મલ્હારરાવની માગણી સ્વાર્થી અને અન્યાયી હતી, તેમ તે લડાઇ સારૂ એકપગે થઇ રહ્યો હતો. એટલે તેની સામે લડાઇ કર્યા

વેના ચાલે તેમ નહોતું. અંતે તેમની વચ્ચે કડી આગળ યુદ્ધ થયું .માં મલ્હારરાવની હાર થઈ અને પછી તેને સવા લાખ રૂપિયાનું વર્ષાસન બાંધી આપી, એનો સઘળો મુલક ગાયકવાડી રાજ્યમાં જોડી દેવામાં આવ્યો, તેથી ગાયકવાડ સરકારને આર્થિક ઉપજ વધી, એટલુંજ નહિ પણ, તેને સંતાપનાર શલ્યરૂપ એક કંટક પણ દૂર થયો.

અંગ્રેજોએ ગાયકવાડને ઉપરની મદદ કાંઇ પરોપકારબુદ્ધિથી કરી નહોતી; રાવજીએ તેની મદદ યાચતી વખતે, ચોરાસી પરગણું, સુરતની ચોથ તથા જાગીરદાર મલ્હારરાવ સાથેના વિગ્રહનો સઘળો ખર્ચ આપવાનું સ્વીકાર્યું હતું; તેમ એ વિગ્રહ પૂરો થતાં, ગાયકવાડે સાહાકારી [subsidiary treaty] કોલકરાર કરી ૨૦૦૦ બ્રિટીશ સિપાઇઓ તથા એક યુરોપિયન ટુકડી રાખવાનો ખર્ચ ઉપાડી લેવાનું જણાવ્યું હતું; અને તે ખર્ચ ગાયકવાડ રોકડ આપી શકે તેમ નહોતું, તેથી એટલી ઉપજનો-રૂ. ૬૫૦૦૦) માસિક-ગાયકવાડનો મુલક જૈદાદમાં આપવાનું ઠરાવ્યું હતું; અને રાવજીએ કરેલા આ ઠરાવને આનંદરાવ ગાયકવાડે મંજુરી આપતાં, કડીના વિજયની ખુશાલીમાં સ્વેચ્છાથી (ચીખલી પરગણું), તેમાં ભેટ તરીકે ઉમેરી આપ્યું હતું.

એ પ્રકારની બીજી મદદ અંગ્રેજોએ ગાયકવાડે આરબોની ફોજ રાખી હતી, અને જેમની સત્તા ત્રાસદાયક થઇ પડી, રાજ્યને ભયરૂપ હતી, તેમાંથી તેમનો છૂટકારો કરવાની હતી.

ફતેહસિંહરાવે આ ભાડુતી આરબ સિપાઇઓને લશ્કરમાં રાખવાની પહેલ કરી હતી; અને તેમની સંખ્યા પ્રથમ જૂજ હતી; પણ રાજ્યમાં પરસ્પર વિગ્રહ જામી, અંધાધુનિ વધતી ચાલી, તેમ તેમની સંખ્યામાં ઉમેરો થતો ગયો; અને ગોવિંદરાવના મૃત્યુ વખતે તેઓ સર્વોપરિ થઈ પડયા હતા; તેઓ રાજકર્તાને સ્થાપે અને ઉથાપે એવી પરિસ્થિતિ ઉદ્ભવી હતી. કાન્હોજીએ તેમને પૈસાથી સંતોષ્યા ત્યાં સુધી તેઓ તેના આધીન રહ્યા; પણ તેની પાસેનું નાણું ખૂટી પડયું અને તે પ્રજાને તેમ રાજકુટુંબને કનડવા લાગ્યો ત્યારે તેનાથી કંટાળી તેમણે રાવજીનો પક્ષ લીધો. રાવજી કેટલોક સમય તેમને વશ રાખી શક્યો; પણ એ આરબોએ જોયું કે તે અંગ્રેજ સૈન્ય લઇ આવ્યો છે, ત્યારે તેઓ તેની સામે થયા એટલુંજ નહિ પણ તેના પર ગોળીબાર કરવા સુદ્ધાંત ચૂક્યા નહોતા.

એ સમયે કઠીના મલ્હારરાવે બંડ ઉઠાવ્યું હતું એટલે તેને પ્રથમ ચાંપવાની જરૂર હતી. તેથી મેજર વોકર તેને પ્રથમ શિકસ્ત આપી અને કેદ પકડી, વડોદરા પાછો ફર્યો. તે પછી તેણે આ આરબ સિબંદીનો પ્રશ્ન હાથમાં લીધો. તેણે જોયું કે આરબ સિબંદીઓનો વાર્ષિક ખરચ રૂ. ૩૬ લાખનો હતો અને બાબાજીના નવા સિબંદીઓનો ખર્ચ ૧૨ લાખનો હતો. મેજર વોકરે તે ખર્ચ ઓછો કરવાનું દિવાનને જણાવ્યું. આ હકીકતની જાણ થતાં, આરબ સિપાઇઓએ બળવો શરૂ કર્યો. તેમની સ્થિતિ મજબુત હતી; કેમ કે શહેરનો કબજો તેમના હાથમાં હતો. મહારાજા ગાયકવાડ પણ મહેલમાં એક બંધીવાન થઇ પડયા હતા અને રૈયતના ગભરાટનો પાર નહોતો. એ પરિસ્થિતિમાં અંગ્રેજ ઑફીસરોએ બહુ સાવચેતીથી કામ લીધું. પ્રથમ શહેરને ફરતો ઘેરો ઘાલ્યો અને આરબો શરણે આવી જાય તો શહેરને નુકશાન ન પહોંચે એ આશામાં બે દિવસ લડાઇ મોકુફ રાખી; પણ જોયું કે તેઓ મક્કમ છે, એટલે ત્રીજે દિવસે તોપનો મારો શરૂ કર્યો. આખરે આઠમે દિવસે આરબોએ નમતું આપ્યું. તેમણે ચઢેલો પગાર લઇ શહેર છોડી જવા અને ગુજરાતમાં ફરીથી નહિ આવવાનું કબૂલ્યું એટલે આરબોને અંગ્રેજોએ જવા દીધા; જો કે એમાંના કેટલાક પાછળથી કાન્હોજી સાથે જોડાઇને દેશમાં ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો. એ લડાઈમાં અંગ્રેજના લશ્કરની પણ થોડી ખુવારી થઇ નહોતી. તેમ છતાં આ કટોકટીના પ્રસંગે અંગ્રેજ ઑફીસરે સમય સૂચકતા વાપરી તેમ કંપની સરકારનાં નાણાં ધીરી,* આ તોફાની અને ઝનુની સિપાઇઓના હાથમાંથી દેશને છોડવીને, અને ઘોર અંધાધુનિમાં પડતો બચાવીને, ગુજરાતની તેમ ગાયકવાડની કિંમતી સેવા કરી હતી, એ અત્રે ખાસ નોંધવું જોઇએ. અંગ્રેજોએ ગાયકવાડનું અનેક વખતે, અણીના પ્રસંગે રક્ષણ કર્યું હતું, એ આપણે અગાઉ જોયું છે; અને તેમની આ સેવા તો અપ્રતિમ અને રાજા પ્રજા ઉભયને કલ્યાણકારી હતી.

રાજ્ય ઉપરથી બહારની આફત તો, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, દૂર થવા પામી, પણ રાજકારભારમાં તેમ રાજકુટુંબમાં પ્રપંચભરી અને

---

* સન ૧૮૦૫ ના કરારથી માલુમ પડે છે કે શહરકુ આરબોને પગાર ચૂકવવા તા. ૨૧ મી ડિસેમ્બર સન ૧૮૦૨ ના રોજ અંગ્રેજોએ રૂ. ૧૦,૭૭,૪૪૮ અને ચાર શાહુકારોએ રૂ. ૧૨ લાખ અને તા. ૩૧ મી જાન્યુઆરી સન ૧૮૦૩ ના રોજ ફરી લોન ઉભી કરી, તેમાં તેમના રૂ. ૮,૮૯,૬૮૩ અને બે શાહુકારના રૂ. ૯,૨૩,૬૦૧ એમ એકંદર રૂ ૪૧,૩૮,૭૩૨ ધીર્યા હતા.

સ્વાર્થી ખટપટ ચાલુ રહી, તે રાજ્યને હાનિકારક થઇ પડી હતી. આનંદરાવ મહારાજામાં કશું દૈવત નહોતું અને તેની નબળાઇનો લાભ લઇને મુતાલિક કાન્હોજી આપખુદ થઇ પડયો હતો. કેવી રીતે તે કેદ પકડાયો અને પાછળથી આરબ સિપાઇઓએ તેને નસાડી મૂકયો, અને કડીનો મલ્હારરાવ તેનો પક્ષ લઇને રાવજી સામે લડવા આવ્યો, એ ઐતિહાસિક વિગતોમાં આપણે નહિ ઉતરીએ; પણ એટલું કહેવું પડશે કે પૂર્વે જેમ ગોવિંદરાવે, દામાજીરાવ મરતાં, ધાધલ કરી મૂક્યું હતું તેમ આ પ્રસંગે કાન્હોજીએ અને જાગીરદાર મલ્હારરાવે વડોદરાના રાજકર્તાને ત્રાસ આપવામાં કાંઈ બાકી રાખ્યું નહોતું.

આનંદરાવ ગાદીએ બેસતા, રાજ્યનો મામલો ગંભીર થઈ પડયો; તિજોરીમા નાણું રહ્યું નહોતું; સિબંદી સિપાઇઓ પગાર સારૂ ધમપછાડા કરતા હતા; કાન્હોજીના જુલમથી પ્રજા ત્રાસી ઉઠી હતી; અને દિવાન રાવજી અંગ્રેજ સૈન્યની સહાયતા વિના કાંઇ પગલું ભરી શકે એમ નહોતું. કડીનો મલ્હારરાવ તોફાને ચઢયો હતો; કેમકે રાવજીએ તેની પેશકશી માફ કરવાની માગણી સ્વીકારવા ના પાડી હતી. આ મુશ્કેલીઓમાં આપણે સમજી શકીએ કે ગુજરાત કાઠિયાવાડમાંથી ખંડણી ઉઘરાવવાનું કાર્ય નજ બની શકે. પણ રાવજીના હાથમાં રાજ્યની લગામ આવતાં, તેણે પહેલું કાર્ય, ખંડણી વસુલ કરવાનું ઉપાડી લીધું હતું. એ ખંડણી ઉઘરાવવાની પ્રથા, આપણે આગળ પર જોઇશું કે, જોરજુલમી અને અન્યાયી હતી; એથી પ્રજાને બહુ સોસવું પડતું, તેમ તેના અંગે નુકશાન પણ બહુ થતું હતું. પ્રથમ ત્રણ સ્વારીમાં રાવજી ૫૧ લાખ રૂપિયા મેળવવા શક્તિમાન થયો હતો અને તે સારૂ લશ્કરી ખર્ચ પુષ્કળ કરવું પડેલું. તે ખર્ચ ઘટાડવા મેજર વોકરે, વડોદરાના રાજ્યવહિવટમાં ઝંપલાવ્યું ત્યારથી પ્રયત્ન કરવા માંડયો હતો. પણ આ મુલકગીરીના સબબસર તેમા એ ઝાઝું કરી શકેલો નહિ; તેમ એના જોવામાં આવ્યું હતું કે પ્રસ્તુત પ્રથા બાધાપકારી, જુલમી, અને સંતાપજનક છે; એ તો નિરાધાર પ્રજાને કચડી નાખવાનો ધંધો છે; અને કાઠિયાવાડ તે બોજો લાંબો સમય સહન કરી શકે એવી તેની સ્થિતિ રહી નહોતી. વધુમા એ ખંડીઆ રાજાઓના માહોમાંહેના દ્વેષ અને કજીઆ તેમજ પેશ્વાના અનુયાયીઓની ઉશ્કેરણીને લીધે મુલકગીરીની ખંડણીની વસુલાતનું કામ કઠિન થઇ પડ્યું હતુ. મેજર વોકરને લાગ્યુ કે તે પ્રથામાં ફેરફાર અને સુધારો થવો ઘટે છે. તેથી ફરીવાર વિઠ્ઠલરાવ કાઠિયાવાડ તરફ રવાના

થયા ત્યારે મેજર વોકર તેમની સાથે જોડાયા અને ચાલુ પ્રથામાં કેવી રીતે સુધારો કરી શકાય, એ આશયથી કાઠિયાવાડના સઘળા રાજાઓની એક કૉન્ફરન્સ ભરી અને તેમાં સૌની સંમતિ મેળવી તેણે ભવિષ્ય સારૂં એકઆંકડી ખંડણીની રકમ ઠરાવી, જે વ્યવસ્થા સૌને પસંદ પડી હતી. ગાયકવાડનો પ્રધાન સમજતો હતો કે અંગ્રેજ લશ્કરની મદદ વિના એ વસુલાતનું કાર્ય પાર ઉતારવું સહેલું નહોતું. રાજાઓએ જોયું કે વચ્ચમાં અંગ્રેજોની દરમિયાનગીરી છે, એટલે તેમના પર ગુજરતો જુલમ દૂર થશે. અને તેમાં વધારો થઇ શકશે નહિ; અને અંગ્રેજ અધિકારીઓએ વિચાર્યું કે આ પ્રમાણે કાયમ ગોઠવણ થવાથી ગાયકવાડનું લશ્કરી ખર્ચ, જે બહુ વધ્યું હતું અને રાજ્યની સ્થિતિ સુધારવામાં અડચણકર્તા હતુ, તે ઘટાડી શકાશે; એટલુંજ નહિ પણ સુલેહ પથરાતા, દેશમા, ધીમે ધીમે વ્યવસ્થા અને શાન્તિ દાખલ થવા પામશે.

આ મુલકગીરીની પ્રથા, તેના અંગે ઉદ્‌ભવેલી ઇજારા પદ્ધતિ અને તે નિમિત્ત ઉપસ્થિત થવા પામેલી બાંહેધરીની રીતિનીતિ વિષે જુદાં પ્રકરણોમાં હકીકત આવનારી છે, એટલે તે સંબંધી વધુ વિવેચન અહિં નહિ કરતા, આપણે હવે, પેશ્વા અને ગાયકવાડ વચ્ચે ખંડણીના અને લ્હેણદેણના પાછલા હિસાબ પરત્વે જે પંચાત ઉભી થઈ હતી, તે વિચારીશું.

તે અગાઉ અંગ્રેજો વડોદરાના પક્ષમાં ઉભા રહીને ગાયકવાડને મદદ કરતા હતા, તેના બદલામાં પોતે જે લાભ મેળવતા અથવા તો મેળવવાનો દાવો કરતા તેની નોંધ લઇશું. ગાયકવાડ સાથે થયલા સઘળા કરારો આપવા જતા, એ વિષય બહુ વિસ્તૃત થઇ પડે, તેથી સન ૧૮૦૫માં તેમની વચ્ચે થયલો કરાર, જે ઉપયોગી છે, તેમ પ્રસ્તુત વિષય પર સારો પ્રકાશ પાડે છે, તે ઉતારીશું:

"૧. પાછલી ચાર સાલોમા થયેલા સઘળા કરાર કાયમ અને હમેશને માટે બંધનકારક છે.

૨. બંને પક્ષે એક બીજાના દુશ્મન સાથે લડવામા તેમજ દુશ્મનથી બચાવ કરવામા અરસપરસ મદદ કરવી.

૩. સહાયકારી ફોજ ૨,૦૦૦ ને બદલે ૩,૦૦૦ માણસોની રાખવી.

૪. સહાયકારી ફોજ ગાયકવાડના અંગનું રક્ષણ, ખંડણીખોરોને શિક્ષા વગેરે અગત્યના કામ કરવાને તત્પર રહે અને જરૂર પડે તો કાઠીઆવાડ પણ જાય.

૫. સહાયકારી ફોજના ખર્ચ માટે ગાયકવાડે બ્રિટિશ સરકારને નીચે પ્રમાણે મુલક યાવતચંદ્રદિવાકરૌ આપવો.

	રૂપીઆ.
ધોળકા	૪,૫૦,૦૦૦
નડીઆદ	૧,૭૫,૦૦૦
વિજાપુર	૧,૩૦,૦૦૦
માતર	૧,૨૦,૦૦૦
મહુવા	૧,૧૦,૦૦૦
કડી ટપ્પા	૨૫,૦૦૦
કીમ કઠોદરાની જકાત...	૫૦,૦૦૦
કાઠીઆવાડની વાર્ષિક ખંડણી ઉપર વરાત...	૧,૦૦,૦૦૦
એકંદર રૂ.	૧૧,૭૦,૦૦૦

૬. ચોરાશી, ચિખલી અને સુરતની ચોથ અને ખેડા ગાયકવાડે અંગ્રેજોને પહેલા ઈનામ તરીકે આપેલા તે હમેશને માટે લખી આપવાં.

૭. બ્રિટિશ સરકારે ગાયકવાડને કરજે નાણાં ધીરેલા તથા સરાફોની જામી કરેલી તેની ફેડમાં નીચેની ઉપજ લખી આપવી.

	રૂપીઆ
વડોદરા પ્રગણું	૬,૦૯,૦૦૦
પેટલાદ „	૩,૦૦,૦૦૦
કોરલ „	૨૫,૦૦૦
કડી „	૧,૫૦,૦૦૦
રાજપીપળા „	૪૫,૦૦૦
અમદાવાદ „	૧,૦૦,૦૦૦
વડોદરાની જકાત	૭૫,૦૦૦
	૧૨,૯૫,૦૦૦

૮. સહાયકારી ફોજને માટે જોઈતા સરંજામ ઉપર જકાત લેવી નહીં; અને ગાયકવાડ, તેના કુટુંબના માણસો અને તેના પ્રધાનના ખાનગી ઉપયોગને માટે જોઈતી જણસો મુંબાઇ કે સુરતમાં ખરીદવી અને ત્યાંથી જકાત લીધા વગર મોકલવી.

૯. ગાયકવાડે બ્રિટિશ સરકારની સંમતિ વગર કોઇ યુરોપિયન, અમેરિકન અથવા બ્રિટિશ રૈયતને નોકરીમાં લેવી નહીં. ગાયકવાડના નોકરો, તાબેદારો અને ગુલામો સંબંધે બ્રિટિશ સરકારે પણ એજ પ્રમાણે વર્તવું.

૧૦. ગાયકવાડે કોઈ રાજાનો મુલક ખુંચાવી લેવો નહીં અને કોઇની સાથે વાંધો પડે તો તેનો ચુકાદો કરવાનું બ્રિટિશ સરકારને સોંપવું.

૧૧. પેશ્વાના લેણા બાબત ગાયકવાડને જે વાંધો ચાલતો હતો તેનો ફડચો કરવાનું બ્રિટિશ સરકારને સોંપવું.

૧૨. ઇતર દેશી લોકો સાથે લડાઇ થાય તો એક ટુકડી ગાયકવાડ પાસે રાખી બાકીની સહાયકારી ફોજ મદદમાં મોકલવી; અને ગાયકવાડના લશ્કરે પણ ગુજરાતની સરહદ ઉપર જવું.

૧૩. કાન્હોજી ગાયકવાડ શરણ થાય તો તેને સાલીઆણું બાંધી આપવું.

૧૪. પોતાના મુલકમાંથી મળી શકે તેટલું ઘાસ તથા ગાડાં ગાયકવાડે બ્રિટિશ સરકાર પાસેથી ખર્ચ લઈ પુરા પાડવાં; સહાયકારી ફોજ લડાઈના કામ પર જાય ત્યારે તેની બરદાશ કરવી.

૧૫. બ્રિટિશ હદમાં બળવો જાગે ત્યારે સહાયકારી ફોજ ત્યાં લઇ જવા દેવી. તેજ વખતે એ ફોજની ગાયકવાડના મુલકમાં જરૂર હોય તો બીજી કોઇ બ્રિટિશ ફોજ મોકલવી.

૧૬. જેઓની સામે બેમાંથી કોઇ સરકારનો કંઈ વ્યાજબી દાવો હોય તેવા લોકોને અરસપરસ સોંપી દેવા.

૧૭. વેપાર સંબંધી કોલકરાર હવે પછી કરવા."*

બાજીરાવ પેશ્વાએ સન ૧૭૯૯માં અમદાવાદનો ઇજારો પાંચ વર્ષના માટે ગોવિંદરાવ ગાયકવાડને આપ્યો અને તેની છેલી વિધિ પરિપૂર્ણ થાય તે પહેલાં એમનું મૃત્યુ થયું; અને તે મૃત્યુ પામતાં, રાજ્યમાં અરાજકતા

* "ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ" પૃ. ૩૧૫, ૩૧૬, ૩૧૭.

વ્યાપી રહી; તેમજ તે પછી બાજીરાવની સ્થિતિમાં પલટો થવા માંડ્યો, તેણે અંગ્રેજોનું શરણ મેળવ્યું; અને સન ૧૮૦૨માં વસાઇનું તહનામું કરી આપ્યું, એ સઘળી વિગતો આગળ અપાઈ ચૂકી છે. સદરહુ ઈજારામાં જે મુલક અંગ્રેજોને લખી આપ્યો, તેમાનો કેટલોક ભાગ, ગાયકવાડને કરી આપેલા ઇજારાના પટામાંનો હતો અને એ પટાની મુદ્દત પૂરી થાય તે પહેલાં પેશ્વાએ તે આપી દીધાથી ગાયકવાડની આવકને નુકશાન થયું હતું.

આપણે વળી જાણીએ છીએ કે ગાયકવાડ પેશ્વાના માંડલિક રાજા હતા; અને તેમણે પેશ્વાની સત્તાને આધીન રહી, પ્રતિ વર્ષે મુકરર રકમની ખંડણી તેમને ભરવાની હતી.

પેશ્વા પણ ગાયકવાડની ગાદીએ નવો વારસ નીમતી વખતે તેમની પાસેથી ખંડણીની રકમ વધારાવતા; તેમ દાવ આવે ગાયકવાડના મુલકમાંથી થોડોક ભાગ પડાવી લેવા ચૂકતા નહિ. ગોવિંદરાવને ફરીવારનો વડોદરાની ગાદીએ બેસાડવાની વખતે પેશ્વાએ ગાયકવાડના તાપી નદીના દક્ષિણના મુલકને લઇ લેવા તજવીજ કરી ત્યારે મુંબાઇ સરકારે સાલબાઈના તહનામા પ્રમાણે આ ગોઠવણ સામે વાંધો ઉઠાવ્યો અને પેશ્વાને તે કલમ પડતી મૂકવી પડી, એ બીનાની નોંધ પાછળ થઇ ગઈ છે.

આ પ્રકારના મતભેદો ચાલુ હતા, તેમાં ગાયકવાડને અમદાવાદનો ઇજારો આપ્યા પછી, ઉમેરો થયો અને એ કોકડું વધારે ગુંચવાયું. સન ૧૮૦૪માં તે પટાની મુદ્દત પૂરી થઈ ત્યારે પેશ્વાએ, અંગ્રેજોના અધિકારીના આગ્રહથી પાછો દસ વર્ષ સારૂ તે ઈજારો ચાલુ કરી આપ્યો હતો અને તેમાં અંગ્રેજોનો મુખ્ય આશય બેહથ્થુ વહીવટ ઉપસ્થિત થતા, પ્રાંતમા પાછી અશાંતિ અને અવ્યવસ્થા થવા પામે તે અટકાવવાનો હતો.

ગાયકવાડના રાજકારભારમા આ વર્ષોમા અંગ્રેજોએ પ્રાધાન્ય મેળવ્યું હતું અને પેશ્વાની મનોદશામા પણ પરિવર્તન થવા પામ્યું હતુ. બાજીરાવ બીજાને લાગતું હતું કે વસાઇના કોલકરાર કરીને પોતે ગંભીર ભૂલ કરી હતી. મરાઠા રાજ્યો પરનું સર્વોપરિપણું ગયુ, તે બાજીરાવને સાલતુ હતુ. તેથી તે અધિકાર પુનઃ પ્રાપ્ત કરવા સારૂ એ મથતો હતો. વળી અંગ્રેજોએ પેશ્વાની સંમતિ લીધા વિના કાઠીઆવાડના મુલકની આંકડી ખંડણી નક્કી કરી, એ પણ તેના હક્ક અને હિતને નુકશાન કરનારૂં હતુ, એમ તે માનતો હતો. તેથી ગાયકવાડને સકંજામા આણવા બાજીરાવે યુક્તિપ્રયુક્તિઓ શરૂ કરી. પ્રથમ તો ગાયકવાડ પાસે પાછલું લેંણુ મેળવવા તકાદો કરવા માંડ્યો; અને બીજુ

અમદાવાદનો ઇજારો સન ૧૮૧૪માં પૂરો થતો હતો, તે ફરી ગાયકવાડને નહિ આપવો, જેથી તેના પર સીધા અગર આડકતરા અંકુશો -મુકવાનું સ્હેલું થઇ પડે. તે એમ ધારતો હતો કે આ પ્રમાણે કામ લીધાથી ગાયકવાડ તેની સહાયતા માગતો આવશે, અને એ રીતે તે ગાયકવાડ પરનો પેશ્વાનો કાબુ અને સત્તા પાછાં પ્રાપ્ત કરવા શક્તિમાન થશે. અને એ વિચારને પુષ્ટિ આપે અને ઉત્તેજે એવું વડોદરા દરબારની આસપાસનું વાતાવરણ પણ હતું.

વડોદરા દરબારમાં બે પક્ષો પડેલા હતા; એક સત્તાધારી કારભારી પક્ષ, જે અંગ્રેજ અધિકારીઓને આધીન અને તેમની કુમકપર મજબુત હતો; જ્યારે સામો પક્ષ મહેલમાંજ રહીને,-અને તેમાં આનંદરાવ ગાયકવાડ પણ અંદરખાનેથી સામેલ રહેતા પણ તેમનું ઝાઝું ઉપજતું નહોતું; અને પેશ્વા એમને એ કાર્યમાં મદદગાર થઇ પડે એ હેતુથી,-ગાયકવાડના દરબારમા પેશ્વાની સત્તા ફરી સ્થાપવા પ્રયત્ન કરે છે, એમ તેઓ બાજીરાવને સમજાવતા, જે માટે તે પૂરો ઇંતેજાર હતો. તેને લઇને એ પક્ષના-મહેલ પક્ષના-માણસો પૂનામા રહીને ચાલુ કાર્યકર્તાઓની વિરૂદ્ધ ઉશ્કેરણી અને ખટપટ કર્યે જતા હતા.

આ સંજોગોમા અંગ્રેજ અમલદારોએ જોયું કે ખંડણીનો હિસાબ બહુ લાંબા સમયથી એંચાય છે; અને અમદાવાદનો ઇજારો ફરી ગાયકવાડે મેળવવો હોય તો તેનો નિકાલ તાકીદે કરી નાંખવો જોઇએ. તેથી તેમણે વડોદરાના દીવાનને પૂના મોકલવા તજવીજ કરવા માંડી; પણ વડોદરામાં જે ખટપટની ખબર આવતી, તે સાંભળીને ત્યા જવા કોઇ તૈયાર થતું નહિ. અને અમદાવાદનો ઇજારો ત્રિંબકજી ડેંગલેને અપાઇ ગયો છે, એમ સાંભળવામાં આવ્યું હતુ. તોપણ અંગ્રેજોએ સન ૧૮૧૪ના ગંગાધર શાસ્ત્રીને તેના રક્ષણ સારૂ ખાત્રી આપીને, પાછલો હિસાબ નક્કી કરી નાખવા પૂના રવાના કર્યો. એ હિસાબ નક્કી કરવામાં મહિના પર મહિના વીતવા માંડયા; પણ તેનો કાંઈ તોડ આવતો નહોતો: અને બીજી તરફ બાજીરાવ ગંગાધરરાવને સમજાવી લેવા પ્રયત્ન કરતા. તેને પેશ્વાનો દિવાન બનાવવાની લાલચ આપી; અને વધુ પ્રલોભન તરીકે ,પોતાની સાળી ગંગાધરરાવના પુત્રને આપવાનું જણાવ્યું. ગંગાધરરાવ કંઈક લોભાયા; પણ પેશ્વાના વર્તનથી એમને અસંતોષ થવા માંડયો, અને વડોદરા પાછા ફરવા મુતાલિકને લખી જણાવ્યું; પણ તેનો પ્રત્યુત્તર આવ્યો નહોતો. આ પ્રમાણેની પરિસ્થિતિ

હતી, તેવામાં શાસ્ત્રીને પંઢરપુર લઇ જવામાં આવ્યા; અને તા. ૧૪મી જુલાઈ સન ૧૮૧૫ના રોજ તેમનું દગાથી ખૂન થયું. કોના તરફથી એ ખૂન થયું એ પ્રશ્ન હજુ વિવાદાસ્પદ છે; તોપણ કેટલોક એવો પુરાવો મળેલો છે, તે પરથી એમ માનવાને કારણ છે કે ગાયકવાડના મહેલમાંના પેશ્વા પક્ષના મળતીઆઓનુંજ એ કારસ્થાન હતું.×

તાજુબી ભર્યું એ છે કે ખુનને જ દિવસે પેશ્વાએ ગંગાધરરાવને ખુશ કરવા બહુ સલુકાઇથી તેમના પ્રતિ વરત્યો હતો; અને ત્રિંબકજી ડેંગલે બહુ બહુ આગ્રહ કરીને શાસ્ત્રીને પંઢરપુર લઇ ગયો હતો; અને એ સ્થળેથી રાત્રિએ પાછાં ફરતાં, તેમની આસપાસ મારાઓએ ફરી વળી શાસ્ત્રીનું ખુન કર્યું હતું. તે પછી ત્રિંબકજીએ એ ખુનીઓને પકડવા સારૂ કાંઇપણ પ્રયત્ન કર્યો, તે પરથી એ ગુન્હા માટે પેશ્વાને અને ત્રિંબકજીને દોષિત ગણવામાં આવે છે. ગમે તેમ હો પણ શાસ્ત્રીની સલામતી માટે અંગ્રેજોએ તેને અભયવચન આપ્યું હતું તેથી પુનાના રેસીડેન્ટે પેશ્વા બાજીરાવને શાસ્ત્રીના ખુનીને તાબડતોબ પકડી સોંપી દેવાને જણાવ્યું. પ્રથમ બાજીરાવે ગલ્લાંતલ્લાં કર્યાં; પણ વધુ મક્કમ તેનાથી રહી શકાયું નહિ. આખરે તેણે ત્રિંબકજી, ડેંગલેને અંગ્રેજોને સોંપી દીધો અને ભગવતસિંહ અને બંદોજી, વડોદરાના બે માણસોને, મુતાલિક ફત્તેહસિંહ ગાયકવાડને મોકલી આપ્યા.

ગંગાધર શાસ્ત્રીનું ખુન કરાવવામાં મહેલના પક્ષકારોએ પોતાનો વિજય જોયો, એટલે તેઓ વધારે મક્કમ થયા અને રાજ્યમાં અંગ્રેજ વિરૂદ્ધ ખુલ્લી રીતે ચળવળ કરવા માંડી હતી. બાજીરાવે બ્હી જઇને ત્રિંબકજીને આપી દીધો પણ તેનું મન એથી એને ડંખતું હતું; એટલે તેણે પણ મરાઠા સરદારોને એકત્ર કરવા ફરી પ્રયત્ન આદર્યો; અને ત્રિંબકજીને થાણાની જેલમાંથી નસાડયો.

અંગ્રેજો બધી બાજી ધ્યાનપૂર્વક તપાસી રહ્યા હતા; તેમણે આ તકનો ઉપયોગ કરી, બાજીરાવ, કંપની સરકારની અમુક શરતો ન સ્વીકારે તો તેને પદભ્રષ્ટ કરવાની ધમકી આપી. નબળા મનનો બાજીરાવ ફરી વારનો દબાઇ ગયો; અને તેણે મુંબાઇ સરકારને સન ૧૮૧૭માં પુનાનો કરાર કરી આપ્યો, તેની શરતો નીચે પ્રમાણે હતી †

× જુઓ કલકત્તા રીવ્યુ, માર્ચ ૧૯૩૫.

† ગાયકવાડ પાસેથી પણ એ સમયે અમારના કોલકરારમાં સુધારો વધારો કરાવી લેવામાં આવ્યો હતો.

૧. ગાયકવાડના તાબાના મુલક ઉપરથી પેશ્વાએ પોતાના હક ઉઠાવી લેવા અને પાછલા બધા કરજના બદલામાં ગાયકવાડ પાસે દર સાલ ચાર લાખ રૂપીઆ લેવા.

૨. વર્ષે સાડાચાર લાખ રૂપીઆ લઈને ગુજરાતનો ઇજારો હમેશને માટે ગાયકવાડને આપવો; પણ કાઠિઆવાડની ખંડણી લશ્કરી ખર્ચની ફેડમા બ્રિટિશ સરકારને આપવી;

૩. નર્મદાની ઉત્તરના મુલકમાં પેશ્વાના સઘળા હક બ્રિટીશ સરકારને આપવા અને ઓરપાડ સિવાય ગુજરાતમાં પેશ્વાને જે ઉત્પન્ન મળતું તે પણ બ્રિટીશ સરકારને આપવું. "+

ઉપરોક્ત કરારનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં ગવર્નર જનરલ લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સે નોંધ્યું હતું:

"We had no choice consistently with our own security but to cripple him, if we left him on his throne"

છતાં બાજીરાવની આંખ ખુલી નહિ; એ તો વેર વાળવાની તકો શોધતો રહ્યો. એ સમયે અંગ્રેજો નેપાલ વિગ્રહમાં રોકાયેલા હતા, તેમાં આરંભમાં એમનો પરાજય થયો; અન્ય સ્થળોએ પણ અંગ્રેજોના વિરૂદ્ધની લાગણી પ્રવર્તતી હતી. એ ઉશ્કેરાયલા વાતાવરણમાં પેશ્વાએ, પોતાને અનુકૂળ સંધિ મળી ગઇ છે એમ માન્યું. લશ્કર એકઠું કર્યું; પુના રેસિડેન્સી પર હલ્લો કર્યો. પણ અંગ્રેજ સૈન્ય આવી મળતાં, ખડકી નજદિક યુદ્ધ થયું, તેમાં તેની સખ્ત હાર થઈ અને ત્યાંથી એ નાઠો. છેવટે અંગ્રેજોના શરણે આવવું પડ્યું. અંગ્રેજોએ તેને પેન્શન બાંધી આપી, બિથુરમાં નજરકેદ રાખ્યો હતો.

આમ તા. ૩૭ જુન સને ૧૮૧૮ના દિવસે પેશ્વાઈ પડી, મરાઠી સત્તાનો અંત આવ્યો; અને ગુજરાતમાં કંપની સરકારનું રાજ્ય દૃઢ અને સ્થાયી થયું.

+ ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ પૃ. ૩૪૧.

પ્રકરણ ૪

મુલકગીરી

This term Mulakgiri signified, according to Major Wilker, a seizure of the country or more probably a circuit of the country, and was applied by the Mussalmans to the systematised raids in search of tribute made by them on the Rajputs Chieftains occupying all the tract between the Indus and Jodhpur. Perhaps the word may be a rendering of Vijay Yatra or Victory pilgrimage practised by the old kings of Anhilvad who sought to make all neighbouring kings triburary"

(Baroda State Gazetteer. Vol I. h. 662.)

પૂર્વે દેશપરદેશમાં વિજય મેળવી, રાજાઓ પોતાને ચક્રવર્તિ રાજા તરીકે મનાવતા તે જીતેલા પ્રદેશનો કબજો પોતા હસ્તક લેતા નહિ પણ ત્યાંનો સ્થાનિક રાજા એ ચક્રવર્તિની સર્વોપરિતા સ્વીકારતો, તેને નઝરાણું ધરતો કે ખંડણી આપતો, એમાં જ ગૌરવ માનતા હતા; અને એક ચક્રવર્તિની સત્તાનો લોપ થતાં, બીજા રાજકર્તાઓ એ પદને ધારણ કરતા. તેઓ પણ ચાલુ પ્રથાને અનુસરતા હતા.

મુસલમાન સુલતાનોએ પણ ઉપરોક્ત રીતિ અખત્યાર કરી હતી; અને જ્યારે કોઈ સ્થળનો ઠાકોર કે માડલિક રાજા, એ ખંડણી આપવાની આનાકાની કરતો કે ના પાડતો ત્યારે પ્રાંતનો હાકેમ, તે ખંડણી વસુલ કરવાને સ્વારી લઈ જતો હતો. મોગલ મધ્યસ્થ સત્તા સહજ નબળી પડતા, ગુજરાતના સુબાને પ્રતિ વર્ષ કાઠિયાવાડની ખંડણી ઉઘરાવવા જવું પડતું; અને એ વાર્ષિક લશ્કરી સ્વારીને "મુલકગીરી" નું નામ આપવામાં આવ્યું હતું. મોગલ સુબાઓ પાસેથી ગુજરાત કાઠિયાવાડનો મુલક મરાઠા સરદારોએ હસ્તગત કર્યો, ત્યારે તેઓ પણ પ્રતિ વર્ષ કાઠિયાવાડમાં ચોથ અને સરદેશમુખી ઉઘરાવવાને જતા; એટલે એ પ્રથા કાંઈ નવીન નહોતી પણ તેની વસુલાત એટલી બધી સખ્તાઈથી, જોરજુલમથી, ગેર રીતે અને સ્વચ્છંદપણે થતી કે તે રીતિ નિંદ્ય અને અકારી થઇ પડી હતી.

મરાઠાઓની એ ખંડણી તે ચોથ અને સરદેશમુખીના નામે જાણીતી છે. સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે મહારાજા શિવાજીએ એ પ્રથા પાડી હતી; પણ હાલમાં ઐતિહાસિક સંશોધન થઇ રહ્યું છે તે પરથી એમ માલુમ પડ્યું છે કે રામનગરના રાજાએ, દમણના પોર્ટુગીઝ હાકેમ પાસેથી એ ચોથ લેવાની શરૂઆત કરી હતી.

મોગલ સામ્રાજ્ય સામે મહારાજા શિવાજીએ બાથ ભીડી ત્યારે એમની સ્થિતિ એવી સાધનસંપન્ન નહોતી કે સઘળો લશ્કરી ખર્ચ તેઓ ઉપાડી શકે, તેમ ઔરંગઝેબનો કાબુ, દેશપર એટલો મજબુત હતો કે તેઓ ચોથ પણ ઉઘરાવી શકે એમ નહોતું, એ સંજોગોમાં પ્રસંગોપાત ગુજરાતમા ઉતરી આવી, લૂંટ મેળવીને તે પાછા ફરતા હતા.

જ્યારે ઔરંગઝેબનું અવસાન થયું અને મધ્યસ્થ મોગલ સત્તા નબળી પડી ગઈ ત્યારે, આપણે પાછળ જોઈ ગયા છીએ કે, સન ૧૭૨૪ માં મરાઠાઓએ પહેલવહેલી ગુજરાતમાથી ચોથ અને સરદેશમુખી ઉઘરાવવા માંડી અને તે સંબંધમાં મરાઠા સરદારો સેનાપતિ દાભાડે અને કંતાજી કદમને ઝઘડો થતા, મોગલ હાકેમ હામિદખાને વચ્ચમા પડી, તેની રીતસર વહેંચણી કરી આપીને તેમનું સમાધાન કર્યું હતું; અને સન ૧૭૨૮ મા બાજીરાવ પેશ્વાએ એ હક્ક સંપાદન કર્યો ત્યારે ગુજરાતના સુબેદારે તેમને ચોથનું બક્ષિસનામુ કરી આપ્યું તેમા એવી સરત મૂકી હતી કે "મરાઠા તરફની ખંડણી ઉઘરાવનારા જેમ બને તેમ થોડા આવે ને ચોથાઇથી વધુ માગણી કદી કરે નહિ. સેંકડે ટકા આપવા તે કમાલ આંકડા ઉપર નહિ પણ જેટલું વસુલ થાય તે ઉપરથી આપવા; વળી મરાઠાઓએ બાદશાહી સત્તા નભાવી રાખવામા મદદ કરવી અને એ કામ માટે કેટલાક ઘોડેસ્વાર પણ રાખવા.

તે પછી દાભાડેના મુતાલિક દામાજીરાવ ગાયકવાડે વર્ષોવર્ષ કાઠિયાવાડમાં ચઢાઇ કરી, ત્યા કેટલોક મુલક પ્રાપ્ત કરી પોતાની સત્તા જમાવી હતી, પણ પાછળથી પેશ્વા સાથે સન ૧૭૫૨ માં દામાજીને કોલકરાર કરવાની ફરજ પડી ત્યારે ગુજરાતની ઉપજમાથી નિમે ભાગ પેશ્વાને આપવાનું નક્કી થયું હતું.

શરૂઆતમાં પેશ્વાના અધિકારીઓ તેની વસુલાતનું કામ કરતા પણ સન ૧૭૭૯ મા અમદાવાદનો ઇજારો, જેમા કાઠિયાવાડની વસુલાતનો સમાવેશ થતો હતો, ગાયકવાડને અપાયો ત્યાર્થી તે સન ૧૮૧૪ સુધી તે એકલા તેનો વહિવટ કરતા હતા.

કાઠિયાવાડનો પ્રદેશ એક સત્તા નીચે નહોતો; ક્રમમાં ક્રમ ૨૯૨ જૂદા જૂદા સ્વતંત્ર જેવા રાજ્યાધિશો હતા અને તે આખો મુલક દશ વિભાગમાં વહેંચાયલો અને તેનાં નીચે મુજબ નામો હતાં:*

"૧. જાડેજાઓની સત્તા નીચેનો હાલાર દેશ.

૨. સાંપ્રત સમયમાં કચ્છમાંથી આવેલા લોકોથી વસેલો મચ્છુકાંઠાનો પ્રદેશ.

૩. ઝાલાઓને લગતો ઝાલાવાડ;

૪. ગોહિલા રજપૂતોની સત્તા નીચેનો ગોહિલવાડ.

૫. દેશના મૂળ રાજકર્તા રજપૂતોના અંકુશ નીચે રહેલો ઉંડસરવૈયાનો દેશ.

૬. બાબરિયાનો દેશ બાબરિયાવાડ.

૭. જુનાગઢના મુસલમાન નવાબના રાજ્ય સાથેનો કાળી અને કણબી-ઓથી વસેલો સોરઠ.

૮. જેઠવા રજપૂતોનો મુલક બરડા.

૯. વાંચિયા જાતોના કાબુ નીચેનો ઓખામંડળ.

૧૦. અને કાઠિઓથી ભરપૂર કાઠિયાવાડ."

ભિન્ન ભિન્ન સત્તાઓ નીચે આખો પ્રદેશ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આવેલો હતો; પણ તેમની નબળાઈનું ખરૂં કારણ તો તેમનામાં સંપ નહોતો એ હતું; એટલુંજ નહિ પણ કટોકટીનો પ્રસંગ આવે ત્યારે પણ તેઓ એકત્ર થઈ શકતા નહોતા. બળીઓ નબળાને ઝુડી પાડતો અને તે જાણતો કે 'જેમ મેં નબળાને મારામાં લઇ લીધો છે તેમ મારી પડોશના બીજા સરદારોએ પણ કર્યું છે તેથી લાગ મળશે તો તેઓ મારૂં રાજ્ય છીનવી લેવાને પણ ચુકનાર નથી..............જો કોઇ બહારનો દુશ્મન આવે તો સરદારો સંપી તેની સામે થવામા એકઠા મળતા નહીં. વધારે જોરાવર શિવાય બીજા કોઇને તાબે થવું નહીં એમાજ તેઓ મોટું માન સમજતા. દરેક સરદાર પોતાના ઉપર થયેલી માગણીથી સામે થવામાં પોતાનું બધું જોર વાપરતો ને પછી ન ફાવતો તો સામો ધણી કહે તે કરાર કરી આપતો ને પછી પોતાના પડોશીની પણ એજ પ્રમાણે દશા થતી જોતો......................ખંડણી આપવાથી સરદારની સ્વતંત્રતા-માંથી કંઇ પણ ઓછું થાય છે એમ તે સમજતો નહીં. પોતે લશ્કરી લુંટારો હોવાથી પોતાની ઉપર થયેલા બળાત્કારને તે વાજબી સમજતો.

* "વડોદરના રાજ્યકર્તા", પૃ. ૯૫ ૯૬.

તેનો મુલક દેશે તરવારથી મેળવેલો અને ખંડણી આપવાની કબુલાતે નહીં, પણ તલવારથી રાખેલો; તેથી ખંડણી માગનારની સામા થવાય તો થવું એ વાજબી છે એમ તે સમજતો, પરદેશી હુમલો કરનારાઓની સામે થતાં તે છેક નબળો પડી જતો તો તેના પડોશી સરદારો તેના રાજ્યને પોતાના રાજ્યમાં જોડી દેતા. એટલા માટે તે એવી રીત રાખતો કે થોડીક હદ લગી સામે થવું ને તેમાં ન ફાવાય તો તાબે થઇ જવું.'×

અને તેનું તાદસ્ય વર્ણન આપણને 'વડોદરાના રાજ્યકર્તા' એ પુસ્તકમાં મળે છે, તે અત્રે આપવું પ્રસંગોચિત થઇ પડશેઃ

'કમ જોર ને ગુસ્સા બહોત' એ કહેવત અનુસાર અતિશય નિર્બળ અને અશક્ત ઠાકોરો અને ગ્રાસીયાઓ મરાઠાઓને વધારે મેહેનત આપતા હતા, અને તેમને કાઠીઆવાડ ઉપરની ચડાઇને વખતે ન્હાના ન્હાના કાઠિઆવાડી ઠાકોરો પાસેથી તેમને આપેલી મેહેનતના પ્રમાણમાં અને નહિ કે તેમની ઉત્પત્તિ અને ઉપજના પ્રમાણમાં ખંડણી તરીકેની રકમ મગાતી હતી, પાછળથી પ્રતિ વર્ષ નિયમાનુસારે નહિ પણ સ્વેચ્છા પ્રમાણે તેઓ પ્રથમ ખંડણીના જેટલીજ રકમ વસુલ કરવાને સૈન્યો મોકલતા. કોઇ પણ કારણસર છુટ મૂકવામા આવતી નહોતી પણ ચઢી ગયેલી ખંડણી સઘળી પૂરેપૂરી વસુલ કરવામા આવતી. કેટલીક વાર ઠાકોરો ખંડણી આપતા અને કવચિત્ ના પણ પાડતા પણ સાધારણ રીતે તો ખંડણી ઉઘરાવવાને આવેલા સૈન્ય સાથે લડવાનું મિલકુલ પોતાની શક્તિથી બાહેર હોય તોજ તેઓ ખંડણી આપતા; કારણ કે નહિ આપવાથી તેમની પ્રતિષ્ઠા અને કીર્તિમા વૃદ્ધિ થતી હતી. જો ચઢી ગયેલી સઘળી ખંડણી અથવા તો વસુલ કરવા આવેલ સૈન્ય સંતોષિત થઇ કબુલ કરે તેટલો તેમાનો ભાગ આપી દેવામાં આવતો તો તેના રાજ્યનું રક્ષણ બહુજ સાવચેતીથી કરવામાં આવતું. મરાઠાઓ દરેક વેળાએ કાપણીની વખતે આવતા અને જો કોઇપણ માડળિક યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા જણાવતો તો બરોબર રીતે તેઓ ખેતરોમાના પાકનો નાશ કરીને તથા સરપણની ખોટને લીધે ખુલ્લા ગામડાઓ તથા છુટાછવાયા ઘરો બાળી નાખીને તે દુરાગ્રહી માડળિકની બુદ્ધિ ઠેકાણે આવે ત્યાં સુધી તેમનો દેશ લૂંટ અને મારફાડથી બેદાનમેદાન કરી નાખતા. તો પણ સામાન્ય બાંધણીની દિવાલોવાળા કિલ્લાઓને નિયમિતપણે ઘેરો નાખવાના કામમાં આ સૈકાનો આરંભ થયો ત્યાં સુધી તેઓનું સૈન્ય નાલાયક હતું. વળી

× "ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ" પૃ. ૨૨૧

આપણે કબૂલવું જ જોઇએ કે મરાઠાઓનું સૈન્ય હંમેશ માંડળિક રાજાની મીલકતનો નાશ કરતું, પરંતુ કદી પણ તેમના શરીરને હાથ લગાડતું નહિ. અને જો મરાઠાઓની આ મ્હોટા પાયા ઉપર ચાલતી મુલકગીરીની નિંદાપાત્ર રીતિથી થતાં દુઃખોમાં તેનાથી થોડા ફેલાવાવાળી પણ વધારે નિર્દય જુનાગઢના નવાબ આદિક કાઠીઆવાડના સરદારોની અધિક ધિક્કારપાત્ર મુલકગીરીની રીતિથી થતાં દુઃખો ઉમેરીએ તેમજ જો બ્રિટીશ શાહનશાહત વચમા પડી ત્યાં સુધી વખતોવખત અહમદાબાદ અને વડોદરાના પાદરા સુધી લુંટ ચલાવી બદલો લેનારા આ કાઠિઆવાડના સરદારોની નીતિથી ઉપજતાં અનેક સંકટો તેમાં ભેળીએ, તો જ્ઞાનથી નિરંકુશ અવસ્થાવાળા મનુષ્યોની 'મારે તેની તલવાર'વાળી નીતિથી તથા પશુવત વેર વાળવાની ઇચ્છાથી કેટલું નુકસાન થાય છે તેનો આપણે કાંઇક અંશે વિચાર માત્ર કરી શકીએ." +

ચોથ ઉપરાંત બીજા વેરાઓ તેઓ લેતા, એ હકીકત ભેગાભેગી આપીશું, તે પરથી એમના ત્રાસનો વાસ્તવિક ખ્યાલ આપણને મળશે·

"આપણે કહ્યુંજ છે કે મરાઠાઓ રાજ્યની હદ લંબાવવાને ઉત્સુક નહોતા; પરંતુ તેમની ધનેચ્છા નિરંતર વૃદ્ધિ પામતી હતી. જ્યારે ૧૭૫૨-૫૩ માં દામાજીરાવને અર્ધભાગ પેશ્વાને આપવો પડયો, ત્યારે તેની કાઠીઆવાડની ઉપજ પણ અર્ધ થઇ ગઇ. આ વખતે પેશ્વાએ સોરઠ, હાલાર, ગોહિલવાડ અને કાઠીઆવાડમાંનો પોતાનો ભાગ અહમદાબાદ જીલ્લાની સાથે ઉપજમાં ભેળી દીધો. પરંતુ આ બાબત બાજુએ રાખતાં પણ કહેવું ઘટે છે કે આરંભમાં દામાજીરાવ માત્ર ત્રણ કે ચાર હજાર લુંટારા સ્વારો સાથે તોપો કે છાવણીનો કાંઇપણ સામાન સાથે રાખ્યા વિના ત્યાં ઉતરી પડતો. પરંતુ પાછળથી તો મુલકગીરીની આ સ્વારી નિયમિતપણે નક્કી કાપેલી સંખ્યામાં બિબંદીઓ તથા પાયદળ માણસો લઇને જવા લાગી. દ્વીપકલ્પમાથી ઉત્પન્ન થતી મહેસુલથી રાજ્યની આમદાનીમાં એક મ્હોટી અને સારી રકમની વૃદ્ધિ થઇ. અને દરેક સુખી પોતાથી પૂર્વેના સુખી કરતાં વિશેષ રકમ લાવવામા માન સમજતો. છેક સાંપ્રત સમયમાં પણ આ નિયમિત ખંડણીમાં બાબાજીની યુક્તિથી **ખારાજિત** અથવા **ખરિયાત** નામે પ્રસિદ્ધ એક વિશેષ લાગો નાખીને વધારો કરવામાં આવ્યો હતો. વળી નિયમિત રીતે લેવામાં આવતા કરોના નામો પણ અર્થસૂચક જ છે. મુસલમાનો પાસેથી લેવામાં આવતા

+ વડોદરાના રાજ્યકર્તા પૃ. ૯૭-૯૮.

"તુર્કવેરા"- અને જુનાગઢના નવાબે નાખેલા "બાબીવેરા" સિવાય લુટારા મરાઠાઓને હાથે એકત્ર કરવામાં આવતા "ધનીમવેરા," "નાળબંદી". (ઘોડાઓની નાળ બેસાડવાના ખર્ચ માટે લેવાતા કર), "ઘાસદાણા" ના કરો હતા. ખરૂં કહીએ તો એ છેલ્લો કર અન્ય પ્રાંતોમાં મુલકગીરી ઉઘરાવવાને જતા ગાયકવાડના સિપાઇઓ માર્ગમાં આવતાં ગામોના રહેવાસીઓ પાસેથી લેતા, અને તે ગામ પેશ્વાના ઈલાકાનું હોય તોપણ ગાયકવાડના સિપાઇઓ ત્યાંથી "ઘાસદાણો" લેતા. આ ઉલ્લંઘન વિષે પેશ્વા કાંઈપણ વાંધો લેતો નહોતો કારણ કે મુલકગીરી ઉઘરાવવા નિકળેલા તેના સિપાઇઓ પણ તેવીજ રીતે ઘાસદાણો ગાયકવાડી ગામોમાંથી મેળવતા હતા. આ વિચિત્ર કરનું મૂળ કારણ તો આવુંજ હોવું જોઇએ, જો કે પાછલા વખતમાં આ જુલમી વેરો પણ નિયમિત ખંડણીમાં સમાવવામાં આવ્યો હતો. આથી ગાયકવાડને અતિશય મ્હોટો લાભ થયો, અને તેના ઉપરી પેશ્વા કરતાં તેને વિશેષ મળવા લાગ્યું, કારણ કે તેના સૈનિકો આ ભાગોમાં નિરંતર વિશેષ સંખ્યામાં રહેતા, તથા પેશ્વાની ખંડણી ઉઘરાવવાનું કામ પણ ઘણીખરી વેળા તેનેજ સોંપવામાં આવતું હતું."*

અઢારમા સૈકાના છેવટના ભાગમાં વડોદરાનો રાજ્યવહિવટ અંધાધુનિભર્યો ચાલતો હતો અને દરબારમાં કુસંપ અને ફાટફુટ હતાં, તેથી મુલકગીરીનું કામ અટકી પડયા જેવું હતું; પણ અંગ્રેજોની સહાયતા પ્રાપ્ત થતા અને રાવજી આપાજી દિવાન તરીકે નિમાતાં, રાજ્યની ત્રીજોરી જે ખાલી થઈ ગઇ હતી અને રાજ્યના માથે પુષ્કળ દેવું થયું હતું તે ફિટાડવું જોઇએ, એ પરિસ્થિતિ લક્ષમાં લઇને એણે પોતાના ભાઇ બાબાજીને નવી તથા જુની ખંડણી ઉઘરાવી લાવવા મોકલ્યો હતો; તે પછીની હકીકત વડોદરાના રાજ્યકર્તાના લેખકનાજ શબ્દોમાં આપીશું:

"આરંભમાં તો તેને ઘણીજ હરકતો નડી. કારણ કે યોગ્ય વર્ષાસન મેળવી નડિયાદમાં વાસ કરી રહેલો કડીનો જાગીરદાર ૧૮૦૨ ની ૪ થી ડીસેંબરે તેના રક્ષકોની નજર ચૂકવીને કચ્છભૂજ ભાગી ગયો. અત્રેથી તેણે દ્વીપકલ્પમાંના ઠાકોરોને ગાયકવાડ સામે થવાને ઉશ્કેરી એકત્ર કીધાં. થોડો વખત સુધી તો મલ્હારરાવે માત્ર મૂર્વી, ધ્રાંગધ્રા, જુનાગઢ અને પંતલીના ઠાકોરોને પોતાના પક્ષમાં લેવાની તજવીજ કીધી, જ્યારે તેના સંબંધી મુકુંદરાવે, અમરેલી ગુમાવ્યા પછી દામનગરમાં ભરાઇ તેનું બચાવ-

* "વડોદરાના રાજ્યકર્તા", પૃ. ૯૮-૯૯.

કામ મજબૂત કીધું. જુનમાં મલ્હારરાવ કચ્છનું રણ ઓલંગી દીપકલ્પમાં આવ્યો અને ૫૦૦૦ માણસો એકત્ર કરી જુનાગઢના નવાબની : સાહ્યતા મેળવી ધારીથી આગળ વધ્યો અને અમરેલી લેવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કીધો.

પછી બાબાજીનો વારો આવ્યો. તેણે ૧૮૦૩ ના સપ્ટેંબર સુધીમાં તો વાંકાનેર, રાજકોટ, ગોંડળ, કોટડા, નવાનગર, થાન, મુર્વી, માળિઆ, વઢવાણ અને બીજાં રાજ્યોને તથા કાઠી ભૂમિઆઓને નિકાલ કરી અથવા સમજાવી પોતાના પક્ષમાં લીધા. ૧૧ મી અકટોબરે વિઠોબા પિલાજી (દિવાનજી) ધારીના કિલ્લાની આસપાસ ફરી વળ્યો. મલ્હારરાવ ત્યાંથી નાઠો. પણ આજ અમલદારે તેને બાબરીઆવાડમાં સાબરકુંડલ આગળ પકડી પાડી હરાવ્યો; અને પાલીટાણાના પહાડી પ્રદેશમાં એક વખત ફરીથી સામે થવાનો પ્રયત્ન કીધા પછી ભાવનગરના રાજા વખ્તસિંહે ન્હાસી જવામાં સાહ્યતા નહિ આપવાથી તે પકડાઇ ગયો. આ દુર્ભાગ્ય પુરૂષને ત્યાંથી મુંબાઇ લઇ ગયા, જ્યાં ગાયકવાડી રાજ્યની શાંતિમાં ભંગાણ પાડવામાં અશક્ત આ માણસને નજરકેદ રાખ્યો.

હવે બાબાજીને જુનાગઢ, જેતપુર, અને ભાવનગરના ત્રણ બળવાન માંડલિકો જોડે નક્કી કરવાનું રહ્યું હતું. આમાંના છેલ્લાએ છેવટે ઓક્ટોબર માસમાં ચઢી ગયેલી ખંડણીને બદલે માત્ર ત્રણ વર્ષની ખંડણી આપવાનું કબૂલ કીધું. અને મેજર વોકરે યુદ્ધ અને લૂટફાટ વગર નહિ મેળવી શકાય તેવી રકમનો જે ભાગ શાંતિથી અને સલાહસંપથી મળતો હતો તે લેવાને સમજાવ્યાથી અંતે બાબાજીએ તેમ કરવા કબુલ્યું. અઢી લાખ રૂપીઆની રકમના દેવાદાર જુનાગઢના નવાબના તાબાના વરતોલિના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલતા ૧૮૦૩ ના ડીસેમ્બરમાં બાબાજીને પ્રથમ અડચણ નડી. રજપૂતની પેઠે નિકાલ કરવાની નવાબની અહંવૃત્તિએ ના પાડી અને કાન્હોજીની સરદારી નીચે કાઠિયાવાડના સરદારોને એકત્ર કરવાની યુક્તિઓ તેણે કરવા માંડી. આ વખતે મૂર્વી, વાંકાનેર, અને જોડિઆ બંદરના ઠાકોરોએ મેજર વોકરને મધ્યસ્થ થવાને બીજીવાર અરજી કીધી અને બીજાઓએ ધાર્યું હતું કે બાબાજી બ્રિટિશોની સાહ્યતાની રાહ જોશે. પરંતુ ૧૮૦૪ ના માર્ચ સુધીમાં તો તેણે નવાબની સાથે સલાહ કીધી, અને પોરબંદરના રાજા સાથે નિકાલ કરવા ગયો; પરંતુ બાબાજી સાથે નિર્ણય પર આવવા પછી સામે થવાના નિશ્ચય પર આવેલા નવાનગરના જામની સદ્ભાવતા મળવાથી તે સામે થયો. બીજી વખતે બ્રિટિશો પાસેથી મદદ માંગવાની બાબાજીને

જરૂર પડી. તોપણ સામાન્ય રીતે લેતાં બાબાજીની મુલકગીરીની પ્રથમ સ્વારી આદિથી તે અંત પર્યંત જ્યવંત નીવડી, તેમજ ૧૮૦૫ ના એપ્રીલથી આરંભાયેલી તેની બીજી સ્વારી પણ કોઈ પણ પ્રકારની હરકત વગર પાર પડી હતી. આ સ્વારીમાં માત્ર જાણવા લાયક બનાવ વઢવાણના ઘેરાનો જ એક હતો. ત્રીજી સ્વારી બાબાજીના મદદનીશ સરદાર પાછળથી કાઠિયાવાડના સરસુબાનું પદ મેળવનાર 'વિઠ્ઠલરાવ દિવાનજીએ' ઉપાડી હતી, અને જેમ આ વખતે મેળવેલું ધન વધારે હતું તેમ જુલમ પણ વિશેષ હતો."*

મેજર વોકર જે આ વર્ષોમાં ગાયકવાડનો સલાહકાર હતો, તેની ઇચ્છા રાજ્યની તિજોરી ભરવાની સાથે, રાજ્યને લશ્કરી ખર્ચ મ્હોટું હતું તે ઘટાડી નાખવાની હતી. કાઠિયાવાડમાંથી ખંડણી આવે તોજ રાજ્યને પૈસા મળી શકે એમ હતું અને તે માટે પુરતું લશ્કર જોઇએ, એ તેની નજર બહાર નહોતું. તે ગાયકવાડને મદદ આપવી એ પોતાની નૈતિક જવાબદારી માનતો તેમ એ પણ તે સમજતો કે કાઠિયાવાડમાંથી ગાયકવાડ જે ખંડણી ઉઘરાવી શકે છે, તે એમની–બ્રિટિશોની દરમિયાનગીરીને મુખ્યત્વે આભારી છે; પ્રસ્તુત મુલકગીરીની પ્રથા અંગ્રેજોને ડંખતી પણ હતી, તેથી વડી સરકારની સંમતિ મેળવી મેજર વોકરે એવી ઘટના રચી, કે જેથી "મુલકગીરી કર્યા વિના કાઠીઆવાડના રાજા અને ઠાકોરો સાથે ગાયકવાડને આપવાની ખંડણીનો સુલેહભરેલી રીતે ઠરાવ થાય તો ગાયકવાડની તેમજ ગુજરાતમાં બ્રિટિશ સરકારના સ્વાર્થની સારી સેવા બજાવેલી કહેવાય."×

તે પરથી સન ૧૮૦૭–૦૮ મા ગાયકવાડ તરફથી વિઠ્ઠ કાઠિયાવાડમા ફરી વારના લશ્કર સહિત ગયા તે પ્રસંગે મેજર વોકર તેમની સંગાથે ગયા હતા અને કાયમી ખંડણી મુકરર કરવાનુ બની શ આશયથી એમણે બંનેએ કાઠિયાવાડના રાજાઓને પત્ર લખીને બોલ હતા. પ્રથમ તો કાઠી રાજાઓએ અંગ્રેજોના પત્રની હકીકત સાચી માની અને પછી તેમાથી ભિન્ન ભિન્ન અર્થ શોધવા માંડયા. કેટલાક એમ સમજ્યા કે ગાયકવાડનો હક્ક યુક્તિથી ખસેડી દઇને અંગ્રેજોની જમાવવાનો આ પ્રયાસ છે. પણ "કંદોરણાનો કિલ્લો તેના ધણી પા નવાનગરવાળાએ લઈ લીધો હતો તે અંગ્રેજની ફોજે પાછો લઇને

* ચઢી ગયેલી ખંડણી સહિત બાબાજીની ત્રણવારની મુલકી સ્વારીઓ પર લાખ રૂપીઆ વસુલ થયા હતા.

* "વડોદરાના રાજ્યકર્તા", પૃ. ૧૦૨–૧૦૩.

× "ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ", પૃ. ૩૨૮.

ધણીને સ્વાધીન કર્યો."[1] એ બનાવ બન્યા પછી તેમનો અભિપ્રાય બદલાઈ ગયો અને "નબળા તાલુકદારો હતા તે સ્વપ્નવત્ આશા બાંધવા લાગ્યા, અને હવે બ્રિટિશ સરકારના વાજબીપણાથી, તેઓને નુકસાન થયેલાં તેનો ન્યાય મળશે એમ ધારવા લાગ્યા."[1]

પછી એ સંબંધી ચર્ચા અને તપાસના પરિણામે એમ માલુમ પડ્યું કે ખંડણીની બાબત ઓછામાં ઓછા ૧૫૩ રાજાઓ સાથે જુદા જુદા કરાર કરવા પડશે; છેવટે નીચેનો ઠરાવ સૌએ મંજુર રાખ્યો હતો:

"ઇ. સ. ૧૮૦૭ માં હમેશને માટે મુકરર કરેલી ખંડણી રાજાએ તથા તેના વારસોએ દર વર્ષે વડોદરે ભરવી. તે ભરવાને માટે તેણે પોતાની તરફનો દશ વર્ષને માટે જામીન આપવો. ખંડણીનો આંકડો ગાયકવાડ હમેશ કાયમ રાખે તેની ખાત્રીમાં બ્રિટિશ સરકારે ગાયકવાડની તરફથી જામીન રહેવું.

આ પ્રમાણે ખંડણીની રકમ હમેશને માટે ઠરાવવાનું તથા તે ભરવાને માટે તથા કાયમ રાખવાને માટે જામીન લેવાનું તથા આપવાનું ઠર્યા પછી કર્નલ વૉકરે ભોમીઆઓ અંદર અંદર કજીઆ કરે નહીં તેને માટે બંદોબસ્ત કર્યો. ખંડણી મુકરર કરવાનો સબબ એટલો જ હતો કે જ્યારે ત્યારે ફોજને આખા પ્રાંતમાં લઇ જવાની જરૂર પડે નહીં ને ખંડણી ભરનારા પાસેથી જબરજસ્તીથી વધારે લેવામાં આવે નહીં, પણ જો ગાયકવાડની ફોજ ખસેડી લેવામાં આવે તો પ્રાંતમાં બંદોબસ્ત રાખવાનું કંઇ સાધન રહે નહીં અને ભોમીઆ માંહોમાંહે લઢી મરે તેથી પહેલાં કરતાં પણ તેમની માઠી વલે થાય. એટલા માટે તેમજ ગાયકવાડ સરકારની શ્રેષ્ઠતા ચાલતી રહે એટલા માટે મરેઠી ઘોડેસ્વારો અને બ્રિટિશના સહાયકારી લશ્કરની એક પલટણનો રસાલો કાઠીઆવાડમાં રાખવાનો ઠરાવ થયો. વળી ભોમીઆઓ પાસે એક બીજો કરાર કરાવી લેવાની જરૂર પડી. તે એવી મતલબનો હતો કે દરેક ખંડીઆએ શાંતિ રહે એવી ચાલ ચાલવી અને એ પ્રમાણે ચાલવાની ખાત્રી માટે બીજા ભોમીઆને જામીન તરીકે આપવો. આ કરાર હમેશને માટે હતો.

એ પ્રમાણે બે કરાર થયા ત્યારે ગાયકવાડ સરકારે ભોમીઆને એવો પરવાનો લખી આપ્યો કે ઠરેલી ખંડણી કરતા તેની પાસેથી વધારે લેવામાં નહીં આવે. એ પરવાના ઉપર બીજી સહી બ્રિટિશ સરકાર તરફથી કર્નલ વૉકરે કરી. મુકરર કરેલી ખંડણી દર વર્ષે ભરી દેવાને રાજાએ કરી આપેલો લેખ જેમ હમેશને વાસ્તે હતો તેમ બ્રિટિશ સરકારની જામીનગીરી

[1] "રાસમાળા", પુ. ૨; ૬૩-૬૪.

પણ હમેશને માટે હતી. ખંડણીનો આંકડો જો કે હમેશને વાસ્તે ઠરાવેલો હતો તોપણ તે ભરવાનું જામીનખત દશ દશ વર્ષે નવું કરાવી લેવાનું ઠર્યું હતું."*

પ્રસ્તુત કરાર, આ પ્રમાણે નક્કી થઇ ગયો પરંતુ બાજીરાવ પેશ્વા, જે આ ખંડણીની રકમમાં અડધોઅડધનો હકદાર હતો તેનો એ નિર્ણયમાં અભિપ્રાય પૂછવામાં આવ્યો નહોતો, તેથી એ નારાજ થયો હતો અને એ ખફગી દર્શાવવાને તેણે અમદાવાદના ઇજારાના પટાની મુદત સન ૧૮૧૪ માં પૂરી થતાં, ગાયકવાડને, તે પટો ફરી ચાલુ કરી આપ્યો નહોતો અને તેનો વહિવટ પોતા હસ્તક લેવાનો હતો. અંગ્રેજ હાકેમે જોયું કે પેશ્વા કાઠિયાવાડમાં ખંડણી ઉઘરાવવાનું કામ ચાલુ કરે તો પાછી અવ્યવસ્થા જામે એટલુંજ નહિ. પણ અગાઉ કર્યુંકારવ્યું સઘળું નિષ્ફળ જાય અને તેમની પ્રતિષ્ઠાને પણ ડાઘ લાગે; તેથી એલ્ફીન્સ્ટને તે કામ કંપની સરકારને સોંપવા બાજીરાવ પાસે માગણી કરી. બાજીરાવે તેને પ્રથમ ગણકારી નહિ પણ બહુ દબાણ થયું ત્યારે એવી સરત રજુ કરી કે એ ખંડણીની વસુલાતનું કાંઈ પણ ખર્ચ અંગ્રેજોએ લેવું નહીં. આ સરત કપરી હતી પણ તેમને તે સ્વીકાર્યા વિના બીજો ઇલાજ નહોતો અને બાજીરાવે પણ પૂર્વે દશ વર્ષ સારૂ એકઆંકડી ખંડણીની રકમ મુકરર થઈ હતી તે મંજુર રાખી.

એ નિમિત્ત કાઠિયાવાડમાં અંગ્રેજોનો પગ મજબુત થયો, એટલુંજ નહિ પણ ત્યા ન્હાનાં મ્હોટાં રાજ્યોમાં બંડ થતાં, જેમકે ઓખામાં, જુનાગઢમા, જામનગરમા, તેને દાબી દઇ, પોતાનો કાબુ અને લાગવગ વધારવામા તેઓ ફતેહમંદ નિવડયા હતા.

વળી મહીકાંઠામા, કાઠિયાવાડની પેઠે, એકઆંકડી ખંડણીની ગોઠવણ કરી, તેમણે પોતાની પ્રતિષ્ઠા વધારી હતી.

ગાયકવાડના પ્રતિનિધિ ગંગાધરરાવ શાસ્ત્રીનું કેવા સંજોગમાં ખુન થયું; શા કારણે બાજીરાવને પુનાના કોલકરાર કરવાની ફરજ પડી અને સન ૧૮૧૮ મા તેને પદભ્રષ્ટ કરવામા આવ્યો એ સર્વ બિનાઓ ત્રીજા પ્રકરણમા સંક્ષેપમા વર્ણવવામાં આવી છે.

અહિં એટલુંજ નોંધીશુ કે પેશ્વાઈ પડતા, તેનું સ્થાન કંપની સરકારે પ્રાપ્ત કર્યું; અને સન ૧૮૨૦ મા ગાયકવાડ સયાજીરાવ બીજાએ લોર્ડ એલ્ફીન્સ્ટનને નવો કરાર વડોદરામા કરી આપ્યો, તેથી રૂએ ગુજરાતના ખંડીઆ રાજાઓ ઉપરની સર્વોપરિ હકુમત અંગ્રેજો હસ્તક આવી અને ગાયકવાડનું રાજ્ય પણ તેના તાબાના રાજ્ય જેવું થઈ ગયું.

---

* "ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ" પૃ. ૩૩૨-૩૩૩.

પ્રકરણ ૫

ઇજારા પદ્ધતિ

" A private individual entered into a contract with Government, whereby he bound himself to pay a lump sum for the privilege of collecting all he could from the cultivator, who was entirely at his mercy. There was in reality no fixity of tenure for the tenant, and an old occupant might at any moment be turned out by a new comer who offered high rent. The Farmers or Izardars were abetted by the Patels in their devices to wring the uttermost farthing from the cultivators. The Izardars generally let the Patels off on easy terms, and very frequently they sublet to them the power of assessing taxes on the villagers.xxx the contract between the Government and the Izardar was frequently a sharm. The virtual Izardar put forward a child of his and stood security for him, so that if the contract were broken, there could be no recovery.xxx and one of the most pernicious tricks an embarassed Government could play with the Izara system was to transfer the farm from one contractor to another before the expiry of the lease. "

[*Bombay Gazetteer, Baroda, P. 365–366.*]

આપણે પાછળ જોયું છે કે મરાઠાઓ ગુજરાત પર સ્વારી લઇ આવતા તેમાં તેમની નેમ દેશ જીતવા કરતાં, ખાસ કરીને, લૂંટ લઇ જવા તરફ વધુ રહેતી; અને વડોદરામાં રાજગાદી સ્થાપ્યા પછી ગાયકવાડ ચોથ અને સરદેશમુખી ઉઘરાવવા માટે જેટલા ઉત્સુક અને તત્પર રહેતા, તેના

દશમા હિસ્સો પણ તેમના હાથ નીચેના દેશના વહિવટ માટે કાળજી કે ખંત રાખતા નહોતા. તેનું કારણ એ છે કે તેમની પ્રકૃતિને એ વૃત્તિ અનુકૂળ જ નહોતી. તેઓ યુદ્ધમાં લડી જાણતા અથવા તો લૂંટ મેળવી જાણતા; પણ તેમની પ્રજા કેમ આબાદ અને સુખી થાય અને દેશમાં શાન્તિ અને સુવ્યવસ્થા પ્રવર્તે, એનો એમને ખ્યાલ સરખો નહોતો. તેઓ માત્ર સૈનિક હતા; રાજકર્તાઓ નહોતા. તેથી લડાઈમાં જય પરાજયની સાથે, તેની સ્થિતિમાં અને તેમની સત્તામાં ભરતીઓટ આવતા હતા. તરવારપર એમનું રાજ્ય અવલંબતું. લશ્કર એ જ એમનું સામર્થ્ય હતું, એટલે તેમને મ્હોટું લશ્કર રાખવું પડતું; એટલું જ નહિ પણ તેના નિભાવ સારૂ ભારે ખર્ચ કરવું પડતું હતું; અને તેટલા સારૂ એ મરાઠા સરદારોને છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ અને તેમના વંશજોએ મ્હોટી જાગીરો આપી હતી, જેને સરંજામ કહેતો; અને છત્રપતિના વંશજોની સત્તા નબળી પડતાં અથવા તેમની પડતી થતાં, એ મરાઠા સરદારો, જેવા કે સિંધિયા, હોલ્કર, ભોંસલે અને દાભાડે સેનાપતિના મુતાલિક દામાજીરાવ ગાયકવાડ પોતાની જાગીરોમાં સ્વતંત્ર થઇ બેઠા અને તેઓએ રાજકર્તા તરીકે જુદી ગાદી સ્થાપી હતી. પણ એ સરદારો,-ઉપર કહ્યું તેમ, રાજવહિવટ માટે ટેવાયલા નહોતા; મુત્સદ્દીગીરીથી તદ્દન અજાણ હતા. તેઓ જાતબળ અને સૈન્યની સંખ્યાપર ઝઝુમતા અને સૈન્ય-કવાયતી અને સજ્જ રાખવામાં તેમને થોડો ખર્ચ કરવો પડતો નહિ; રાજ્યનું ઘણુંખરૂં ઉત્પન્ન એમાંજ જતું; અને રાજ્યનું ઉત્પન્ન એવું વ્યવસ્થિત કે એકસરખું નિયમિત ધોરણવાળું, ગોઠવાયલું નહોતું, તેમ તેમનો જાત ખર્ચ આંધળો, જેનો કાંઇ અંદાજ નહિ; એ પરિસ્થિતિમાં તેમનો હાથ સદા સંકોચમાં રહેતો, અને તેને પહોંચી વળવા સારૂ જોઇતું નાણું તેઓ કર્જ કરીને મેળવતા હતા. સત્તાના મદમાં ફાવે તેમ વર્તતા; જોહુકમી કરતાં; અને બળજોરીથી નાણાં કઢાવતા અને તેમની એ માનસવૃત્તિને ચોથ અને સરદેશમુખીની પ્રથા અનુકૂળ અને સહાયકર્તા થઇ પડતી. તોપણ એમની દ્રવ્યક્ષુધા સંતોષાતી નહિ; અને પૈસા, પૈસા ને પૈસા, એ જ એમની ચાલુ માગણી રહેતી: તેટલા સારૂ તેઓ પોતાના મુલકને શરાફોને ત્યાં ગીરો મૂકતા; અથવા રાજ્યની મહેસુલનો, એ પૈસા અગાઉથી મળે તે સારૂ, ઇજારો આપતા હતા; અને એ ઇજારો લેનાર શખ્સ એટલું જ જોતો કે જે રકમ પોતે ભરેલી છે; તથા તે ઇજારો મેળવવા બદલ જે રૂસ્વત રાજ્યનાં અધિકારીઓને આપવી પડી છે, તે સૌ જતાં તેને શો ફાયદો

રહે છે. આમ, રાજા અને ઇજારદાર ઉભય, પોતપોતાનો સ્વાર્થ સાધતા, પણ તેમા રૈયતની શી સ્થિતિ થાય છે, તે વિષે તે પૈકી કોઈ વિચાર સરખો કરતા નહિ. કેમકે બંનેની નજર એકસરખી પૈસા મેળવવા પર રહેતી હતી. રાજાને પોતાના વિલાસ અને વૈભવ સારૂ પૈસો જોઈતો; અને છૂટે હાથે મર્યાદા વિના તે ખર્ચ કર્યે જતો. શરાફો—નાણું ધીરનારાઓ—ગીધની પેઠે પાસે તૈયાર હતા, તેઓ પોતાને ફાવતી સરતો કરાવી લઇ, રાજાને પૈસા આપતા હતા; અને રાજા એ લોકોના હાથા હોઇને, તેમને રૈયત પાસેથી મનસ્વીપણે કરવેરા વસુલ કરવામાં અાચણ નડતી નહોતી. એથી રૈયતનો પુરેપુરો મરો થતો; ઢોરથી પણ માઠી સ્થિતિ પ્રજા ભોગવતી હતી.

મોગલ સમયમાં રાજા ટોડરમલે ગુજરાતમાં જમીનની તપાસ અને માપણી કરીને જમીન મહેસુલના દર, તેના પાક અને જમીનના પ્રકાર અને કસના પ્રમાણમાં, મુકરર કર્યા હતા અને મહાન મોગલ સમ્રાટ અકબરે, તેના અમલદારોને, એ સંબંધમાં એવી આજ્ઞા કરી હતી કે રૈયતને બનતી રાહત આપી, તેની પાસેથી મહેસુલ ઉઘરાવવી; જેથી જમીન બિન-ખેડાયલી પડતર રહે નહિ તેમ તે વસ્તીથી ભરચક રહે. વળી એ મહેસુલ હફ્તે હફ્તે અને નિશ્ચિંત ધોરણ અને કબુલાતને અનુસરીને વસુલ કરવી.

પરંતુ મરાઠા સરદારોની લુંટારૂ રાજનીતિ અને અનિષ્ટ ઇજારા પદ્ધતિથી પ્રજાને ઘણું સોસવું પડતું હતું. મુસલમાન અને મોગલ સમયમાં જમીન મહેસુલ ઉપરાંત રાજ્યને ધંધા હુનરમાંથી સારૂં ઉત્પન્ન મળતું; પણ તે ઉત્પન્ન મરાઠાઓના આગમન પછી, તેનો નાશ થઇ બંધ પડ્યું હતું; એટલે રાજ્ય ઉપજનો બધો આધાર જમીન મહેસુલ પર રહેતો, તેમા અવ્યવસ્થા અને મારફાડને લઈને ખેડુતો નાસ ભાગ કરતા; એથી પણ ઘણી જમીન અણખેડાયલી પડી રહેતી. રાજ્યનું જમીન મહેસુલ ઘટી જવાનું એ પણ એક કારણ હતું.

એ મરાઠા સરદારોનો વહિવટ કેવો હતો, તે સમજવા સારૂ, તે સમયે નાના ફડનવીસના એજંટ, સદાશિવ દિનકરે, મહાદજી સિંધિયાની સ્થિતિનું દિગ્દર્શન કરતો, એક પત્ર લખી મોકલ્યો હતો અને જે ઉપલબ્ધ છે, તેમાંથી થોડોક ભાગ આપીશું:

'લશ્કરી રોલમાં નોંધાયલા સર્વ સૈનિકો હાજર રહે છે કે નહિ તેની મહાદજી કદી તપાસ કરતો નહિ; હાજરીપત્રક કે તપાસ જેવું કશું નહોતું; અને એ લશ્કર પાછળ જે બધું ખર્ચ થતું, તે એમને નહોતું મળતું;

વચમાંના માણસો તેમાંની ઘણી રકમ ઓહીઆ કરી જતા. ખાઉકી અને અવ્યવસ્થા પુષ્કળ છે. એણે રાજ્યનું ભાવિ ઉત્પન્ન આવતા એ વર્ષનું ગીરે મૂકી દીધું છે; અને તેના ઇજારદારો ખેડુતો પાસેથી જમીન મહેસુલ વસુલ કરવા કેવા ઘાતકી અને જંગલી ઉપાયો યોજે છે તે જોતાં દિલ દ્રવી ઉઠે છે. શ્રીમંત અને ગરીબ સૌને શરીરે લુગડાંના ગાભા વિંટે છે, તેના પર તેલ રેડે છે, અને તેને પછી સળગાવી મૂકે છે..........ખેડુતો જમીન મૂકીને નાસી ગયા છે; ચોતરફ વેરાન થઇ પડયું છે; દુકાળ ડોકીઆ કરી રહ્યો છે. એક ઘરમાં તો વીસ મુડદાં પડેલાં છે; કોઈ જીવતો મનુષ્ય રહ્યો નથી, કે જે તેને ઠેકાણે પાડે. હું શું લખું છું તે હું સમજું છું. એ નગ્ન સત્ય છે. સુવ્યવસ્થિત અને સુખી રાજ્ય તેજ કે જ્યાં રાજા કદિ ભીડમાં ન હોય; સૈન્ય સંતોષી હોય; અને રૈયત સુખી હોય. આ ત્રણેની સ્થિતિ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ન હોય ત્યારે પ્રભુનો આધાર રહ્યો. પ્રભુ કરે તે ખરૂં.'*

પ્રસ્તુત ઇજારાપદ્ધતિને એક લેખક ઝેરી વૃક્ષ સાથે સરખાવી છે; અને તે જણાવે છે કે એ ઝેરી વૃક્ષના મૂળીઆને રાજાના પ્રમાદ, લોભ અને અજ્ઞાનમાથી પોષણ મળે છે, એટલું જ નહિ પણ તેનાં ખૂરાં ફળ પ્રજાને વેઠવાં પડે છે.

અરાઢમા સૈકાના અંત ભાગમાં પેશ્વાના સુબા આબા સેલુકરે, તેના છુટકારાના સિંધિયાને દશ લાખ રૂપિયા આપેલા, તે રકમ એકઠી કરવાને તેણે ગુજરાતમા બેસુતમ સિતમ ગુજાર્યો હતો, અને પ્રસિદ્ધ રોમન શહેનશાહ નિરોની પેઠે ગુજરાતમા શેલુકરનુ નામ તેની દુષ્ટતા અને ઘાતકીપણા માટે કહેવત સમાન થઇ પડયું છે. તે દુષ્ટ વર્તન ચલાવતો એનો કાંઇક ખ્યાલ નીચેના ઉતારામાથી મળશે.

"મરેઠાનો જે જે ઠેકાણે અમલ હતો તથા તેમનો અમલ હશે તે તે ઠેકાણે જુલમ ઘણો થતો ને હાલ થતો હશે, તેનું કારણ હરેક મહાલ અથવા પરગણું જે કોઇ વધારે રૂપૈઆ આપે તેને ઇજારે આપતા પણ તે ઇજારદારને ઇજારાના રૂપૈયા વળતા તથા ખરચ કહાડતા કાંઇ નફો મળવો જોઇએ પણ તેટલું થવાને એ પરગણાની ઉપજ ન હોય ત્યારે લોકોને દંડતા હતા તથા વેરા લેતા હતા, તથા બીજી હરેક રીતીએ લોકોને હેરાન કરી

* જુઓ "The Main Currents of Maratha History, by SirDesai, P. 119-120.

રૂપૈઆ લેતા હતા ને મરેઠાના મુલકમાં એવી રીતે ચાલે છે. વળી સરકારનું પણ પાંશરૂં નહીં કે જે માહાલ જેહેને ઈજારે આપ્યો તે માહાલ તે ઇજારદારના તાબામાં વીસ પચીસ વરસ રહે કે જેથી કરીને દેશમાં ઉપજ વધારી પોતાના ઇજારામાં ભરેલા રૂપૈઆ વીગેરે વસુલ કરી લેવાની નવરાશ મળી શકે. પણ સરકારનો દસ્તુર હેવો પડીઓ હતો ને હાલ પણ છે કે હરેક મહાલ એક ધણીને કાંઇક રૂપૈઆ માટે ઈજારે આપ્યો ને હેવામાં પાંચ સાત દહાડામાં અથવા વરસ બે વરસમાં કોઇ વધારે રૂપૈઆ આપનાર મળ્યો તો તેહેની સાથે બંદોબસ્ત કરી તેને ઇજારે આપવો. આ ઉપરથી ઇજારદારના મનમાં એહેવું રહેતું ને રહે છે કે "ઘડીમાં આપણો ઇજારો છે ને ઘડીમાં નથી માટે ખાધું તે આપણા બાપનું એહેવું ધારીને જેટલો જુલમ થાય એટલો કરી, વેરો નાંખી તથા દંડીને રૂપૈઆ લેતા તથા લે છે. શહેરમાં કાંઇ ભાગ્યુંતુટું સોચ કરાવતા નહિ તથા શહેરના લોકોને સુખ થાએ તેવું કરતા નહી તથા કરતા નથી. પણ એક વાત હતી કે "લાવ રૂપૈઆ લાવ રૂપૈઆ."*

આ ઇજારદાર ન્યાયાધિશ તરીકે પણ કામ કરતો; એમાં પણ તે પોતાનો સ્વાર્થ સાધતો હતો. જેના પક્ષમાં તે ચુકાદો આપતો, તેની પાસેથી તે ચોથાઇની રકમ લેતો, તેમ તે એક સ્થળે રહેતો નહિ એટલે તેના વતી તેનો કલાર્ક કામ કરતો. એ ઈજારદારો લાંચ રૂસ્વતને તેઓ પોતાનો, જાણે કે, હક્ક હોય એમ ગણતા. એ લાંચ રૂસ્વતની બદીનો અંગ્રેજી એલચીઓએ પણ ઉલ્લેખ કરેલો છે.

અને એ રૂસ્વત કેવી સિફતથી તેઓ કઢાવતા તેની વિગતો શ્રીયુત મગનલાલે નોંધી છેઃ

એ રાજ્યમાં હેવું ચાલતું હતું કે "એક જણ જઇને કોઈને બેસારી આવે તો બીજો જઇને તેહેને ઉઠાડી આવે ને કદી બીજો બેસારી આવે તો એક ઉઠાડી આવે." આ ઉપર લગીર લાંબો વીચાર જે કરશે તેહેને માલુમ પડી આવશે કે સરસુબાને ઘણાંકના ઓહો રાખવાં પડતાં હતાં કેમકે જો હેવું ન કરે તો ભક્ષ કોણ આંણી આપે? વળી એક તરફનો લાંચ આપે તેહેને ઉઠાડીને અથવા કાંઈ ઘરબાર ચણુવાનો હોઈ તો ચણવાની રજા આપીને સામાવળીઆને બેસારે ને જાહરે તે

---

* મગનલાલ કૃત અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૧૬૩-૬૪.
જુઓ સેનકૃત "મરાઠાઓનો રાજ્યવહિવટ." પૃ. ૨૨૫.

લાંચ આપે ત્યારે તેહેને ઊઠાડી પેલી ઇમારત પાડી નાંખવાનો હુકમ કરે તથા પેહેલ વેહેલો જેને બેસારો હોય તેને ફરી બેસારે. હેવી રીતે ગાયકવાડ પેશ્વાના સરસુબાની વખતમાં ચાલતું હતું ને એક વાડો હેવી રીતે થયો છે તેથી એને "સોના રૂપાની ઇટનો વાડો" કેહે છે."+

આ બધી વિગતો પરથી એટલું સ્પષ્ટ થશે કે પ્રજાને રંજાડનારી અને તેમનું લોહી ચૂસી લેનારી, જળોના જેવી આ ઇજારાપદ્ધતિ હતી.

જેમ એ ઈજારદાર પ્રજાને ત્રાસ આપતો અને કનડતો તેમ રાજ્યના અધિકારીઓ પણ જો તે ઇજારાનું નાણું વખતસર નહિ મળતું અથવા તે આપતો નહિ તો તેના પર પણ જુલમ કરવામાં કચાસ રહેતી નહોતી; એવો એક દાખલો "સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ" એ પુસ્તકના લેખક ભગવાનલાલ સંપતરામે, જેમના આત્મવૃત્તાંતમાં આપ્યો છે તે ઉતારીને આ પ્રકરણ પૂરું કરીશું.

"મારા પિતા સંપતરામ સ્ટેટોના ગામોના ઇજારા રાખતા, અને તે સાથે પરચુરણ નોકરી પણ કરતા. ઇજારામાં નવાબશ્રીનું દેવું થવાથી નવાબ સાહેબ અહમદખાનજીના રાજ્યમાં અને દિવાન અનંતજી અમરચંદના કારભારમાં દેવું પતાવવા માટે સંપતરામ ઉપર ઘણો જુલમ થતો. હમેશાં મોસલો કાઢતા, ચોકીમાં બેસાડતા, તેથી જુનાગઢથી નાશી પોલિટિકલ એજંટની સવારીમાં વસતા. એક વખત જુનાગઢની હદમાં ટીંબડી મુકામે લેંગ સાહેબની સવારી હતી. તે વખતે અનંતજીના માણસોએ પકડી પોતાના ઉતારામાં ચોકીમાં બેસાડયા, એવા વિચારથી કે રાતે જુનાગઢ લેઇ જવું. તે વખત દયાશંકર-રાવજી જે તેમના ભાણેજ થાય તે મામાની ભાળ કાઢવા ટીંબડી આવેલ, તેને ખબર થતાં લેંગ સાહેબ આગળ જઈ ફરીઆદ કરી કે આપના કેમ્પમાંથી અમારા મામાને પકડી જાય છે. લેંગ સાહેબે અનંતજીને બોલાવી સંપતરામને છૂટા કરાવ્યા. પછી અનંતજીએ સંપતરામના જામીન જમાદાર સાલે ઉપર તાકીદ કરી. એટલે જામીને તેડાવ્યાથી એ ત્યાં દોઢ બે મહિના ચોકીમાં રહ્યા. ત્યાં માંદા પડતા ઘેર આવવાની રજા મળી. ઘેર આવ્યા પછી છ માસ બાદ મરણ પામ્યા. દહાડો ગયા પછી ચૌદમે દહાડે સંપતરામને ઘેર કઢી કરી કુટુંબ કબીલાને બહાર કાઢ્યાં. તે વખતે તેઓની પાસે એક પૈ પણ ખાવા

+ જુઓ મગનલાલ કૃત 'અમદાવાદનો ઇતિહાસ', પૃ. ૧૧૯, ૧૨૦

ન હતી, અને જે કાંઇ વાસણ કૂસણ તે પણ જપતીમાં હતાં. તેથી સગાં વહાલાંનાં વાસણો લઇ ઓશરીમાં આડો ખાટલો મુકી રાંધતાં. તે વખત અમે છોકરાંઓ મામી ફૂઇને ત્યાં જમી આવતાં. અમારી મા હરખ એકલાં રાંધી ખાતાં. આ વખતે અમારા કાકા મૂળશંકર જગજીવન અને એમના ભાણેજ અમારી ફૂઇ કેસરના પુત્ર દયાશંકર શવજી, જૂનાગઢના પારેખ ગોકળદાસ વેલજીની સાથે કાપડના વેપારમાં સૈયારો ધંધો કરતા તેથી આબરૂસર નિર્વાહ ચલાવતા. દયાશંકરે લેંગ સાહેબને ત્યાં ફરિયાદ કરી, તે દ્વેષથી અનંતજી દિવાને મૂળશંકર તથા દયાશંકરને ઘેર તેડાવી હુકમ કર્યો કે તમારે ત્યાં સરકારી ગાડાં કાલે હાજર થશે, તેમાં તમારાં ઉચાળા ભરી જૂનાગઢની હદ મૂકી ચાલ્યા જવું. તે વખતે મૂળશંકરે કહ્યું કે "દયા કરો", ત્યારે દિવાન કહે કે "મારી છાતી તો છીપરા જેવી છે." જેથી જુદી જુદી વગો લગાડી મહા મુશીબતે તે હુકમ રદ કરાવ્યો. મારા પિતા અને બેય કાકા ગંદ્રફવાડામાં મારાં દાદી જીવણબાઇના ખરીદ કરેલા મોસાળના ઘરમાં રહેતા, પણ મારા પિતા ઉપર નવાબની જપતી થવાથી, તેવુંજ પોતા પર વીતે તે ડરથી મૂળશંકર જૂદા રહ્યા. તો પણ આ સંકટના વખતમાં પોતાના ઘેરથી હંમેશાં સીધું . પહોંચાડતા ને શાક-પાન હમેશાં બજારમાંથી પોતાના ઘર માટે નાની સાથે લાવતા, એટલુંજ નહિં, પણ મારી જનોઇ વગેરે પણ એમણેજ કર્યાં, અને પોતાની બે બહેનોનાં લગ્ન પણ મૂળશંકરે પોતાનાજ ખર્ચે કર્યાં, અને સંપતરામની મરણ ક્રિયાનો વર્ષી સુધીનો ખર્ચ પણ પોતે આપ્યો. ભેળા ન રાખવામાં વાંધો એ હતો કે નવાબ અને અનંતજીની બ્હીક."*

આપણે અહિંજ નહિ પણ ફ્રાન્સમા સુદ્ધાંત આ ઇજારા પદ્ધતિએ પ્રજાનું નિકંદન કાઢ્યું હતું; અને તેને લઇને ફ્રાન્સમા સન ૧૭૮૯ માં મ્હોટો વિપ્લવ થવા પામ્યો હતો, તે ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ બીના છે.

ગુજરાતમા મરાઠી સત્તા અકારી અને નિંદાપાત્ર થઇ પડી અને નવા અંગ્રેજી રાજ્ય અમલને લોકોએ ઇષ્ટ અને આવકારપાત્ર ગણ્યો, એનું કારણ, આપણે ઉપર જોયું તેમ, મુખ્યત્વે આ ઇજારાપદ્ધતિ હતી, એમ આપણે સાચે કહી શકીએ.

---

* જુઓ ગુજરાતીનો દિવાળી અંક, સન ૧૯૧૧.

~ પરિશિષ્ટ ૧ ~

મહેસુલ રીતિ

"મહેસુલની રીતિમાં થયેલા ન્હાના મોટા ફેરફાર બધા અથથી ઇતિ સુધી આપવાનું કામ નહિ બની શકે તેવું હોવાથી, તેમાંની મુખ્ય બાબતો બતાવવાના હેતુથી અમે ૧૮૨૭ ની કલમબંદી (સયાજીરાવે તે વર્ષમાં પોતાના વહિવટદાર જોગા કાઢેલા હુકમો) અત્રે આપીશું. આપણે કહી ગયા છીએ કે જમીનના બે વિભાગો હતા:—(૧) સરકારી અથવા ખાલસા અને (૨) જેના ઉપર સરકારનો હક પરિમિત હતો તેવી. વળી આપણે જાણીએજ છીએ કે કુમાવીસદારોને રૈયત પાસેથી લેવાની રકમ નક્કી કરવાનો હક હતો. ખાનગી લાભો સાર્વજનિક લાભોથી વિરુદ્ધના ન થઇ જાય તે હેતુથી ૧૮૨૭ ની કલમબંદીમાં સરકારી જમીન પહેલા ખેડવાનો, તથા કોઇપણ કારણસર ખેડાયેલી સરકારી જમીનનો વિસ્તાર તેવીજ બીજી ખાનગી જમીનોનાં વિસ્તાર કરતાં ઓછામા ઓછો બેવડો રાખવાનો હુકમ રાખવામાં આવ્યો હતો. જો કોઇપણ ગામમા સરકારી જમીન ખાનગી જમીન કરતાં દ્વિગુણી હોવાને બદલે ઓછી હોય તો તે ગામના વતનીઓએ પાડોસના ગામની સરકારી જમીન ખેડી આવ્યા પછીજ પોતાની જમીન ખેડવી. જુના વખતમા કુમાવીસદારો એટલો તો જુલમ ગુજારતા હતા કે રૈયતો ખેતરો છોડીને કોઇ ઉદાર ખેડુતના ખેતરમાં કામ ઉપર જતા રહેતા; તેમજ તે સમયમા જમીન આટલા વિસ્તારમા ખેડવામાં આવતી નહોતી તેથી કામદાર માણસોની તાણ હતી. તથા જમીનના ભાવો પણ બહુજ કમતી હતા. આથી ૧૮૨૭ ની કલમબંદીમાં બીજા મહાલોમાથી આવનારી રૈયતને, તે મહાલના કુમાવીસદારનું લેહેણું ચૂકવ્યા સિવાય પોતાના મહાલમાં નહિ રહેવા દેવાની કુમાવીસદારોને કરેલી આજ્ઞાથી આપણે નવાઇ પામવાનું નથી; તેમજ આ નવીન આવનારને તે જમીન પોતાનો પટો પૂરતો હોય તેટલા વખતને માટેજ આપી શકે, તથા તેની પછીનો કુમાવીસદાર તેના કરેલા કરારો પાળવાને બંધાએલો નહોતો.

વંશ પરંપરાના અમલદારો સાથેનો, સૈનિક વર્ગના લોકો સાથેનો તથા કેટલીક બાબતમા સરકાર સાથેનો ઇજારદારોનો સંબંધ કેવા પ્રકારનો હતો તે હવે આપણે તપાસીશું.

આપણે કહ્યું હતું કે તે પોતાનુ ભરણું ચાર હપ્તે કરતો હતો, અને વર્ષને અંતે જો કાંઇ રકમ શેષ રહેતી તો તેના ઉપર તે નવ ટકાનું વ્યાજ

આપતો. દરબારની રજા વગર કીધેલો ખરચ પોતાની ગાંઠમાંથી તેને આપવો પડતો. જાહેર બાંધકામો મ્હોટી સંખ્યામાં અથવા વિશાળ નહોતાં, પરંતુ તે બાંધવામાં અથવા સમરાવવામાં રૈયતની મદદ લેવાનો સરકારનો હુકમ હતો; તેમજ ખંડેરાવના સમયમાં રૈયત જેટલી રકમ તેવા કામ ઉપર ખરચતી તેટલીજ સરકાર પણ તેમાં આપતી. વર્ષને અંતે ઇજારદાર પોતાના ઇજારામાં તે મહાલ રહ્યો ત્યાં સુધીનો મહેસુલ વિગેરેનો જમા ખરચનો હિસાબ મોકલી આપતો. (આ હિસાબ જોઇને આપણે એમ માનવું નહિ જોઇએ કે તે બરોબર હતો, કારણ કે પોતાનો નફો ઓછો બતાવવામાં ઇજારદારનો લાભ સમાયેલો હતો. પરંતુ ઇજારદારી રીતિનો કાંઇક અનુભવ ધરાવનાર એક પુરૂષના વિચાર પ્રમાણે ઉપજ ઓછી બતાવવા કરતાં ખરચ વધારે બતાવીને ઇજારદાર સરકારને ઠગતો હતો, કેમકે રૈયતની પાસે કોઇપણ પ્રકારનો અયોગ્ય કર લે તો તેઓ કદાચ સરકારમાં અરજી કરે અને તેનું છુપાણું જાહેર થાય; ગમે તેમ હો તો પણ એ રીતિ બરોબર સમજાય માટે અમો ઉપજ તેમજ વ્યયના બે હિસાબોમાંથી નમુના માટે થોડી રકમો નીચે આપીએ છીએ.

સંવત ૧૮૪૩ ને સંખેડા મહાલના ઇજારદારનો હિસાબ.

જમા અથવા ઉપજઃ—	રૂપીઆ.
ઐન જમા અથવા મુખ્ય જમીન વેરાના	૫૬,૬૧૧–૮–૦
સિવાય જમા અથવા પરચુરણ ઉપજના	૧૬,૨૦૧–૦–૦

અર્થશાસ્ત્રનાં કોઇ પણ પ્રસિદ્ધ પુસ્તકમાંથી નહિ મળી આવે એવા, કેવા કેવા પ્રકારના વિચિત્ર સાધનોમાંથી પૈસા મેળવવામાં આવતા હતા તેની કાંઇક સમજ પડે તે હેતુથી તે વર્ષની જમામાની કેટલીક બાબતો અત્રે આપવામાં આવશે.

	રૂપીઆ.
સાયર જકાત અથવા આયાત અને નિકાસની જકાતના	૮૦૦૦
દલાલી અથવા વ્યાપારની વસ્તુઓ ઉપરના વેરાના	૧૨૦૦
કલાલની ભઠ્ઠી ઉપરના વેરાના	૬૭૬
માપણુ અથવા વજન તપાસવાના વેરાના	૧૦૦
કંકણુ અથવા ચુડા અને બંગડી બનાવનારા પાસેથી	૫૧
હરિ (?) વેરાના	૪૦૪

ગોવાસી ગામો પરના કરના	૬૭૭
સુખડીના	૪૦૨
પાક ઉતારવાનો હક આપવાના	૫૪
ઉનાળવેરા (ગ્રીષ્મ ઋતુના પાક ઉપરના વેરા) ના	૮૩
મ્હોટા માણસોને ફળફૂલાદિની ભેટ મોકલવા માટે	૧૧
ન્યાયની કચેરીમાંથી દંડના	૨૩૦૦
ઘાસવેરાના	૨૫
મેહેસુલી અથવા મેહેસુલ નહિ ભરનારાઓને ત્યાં-ઘોડેસ્વારોને તે મેહેસુલ નહિ ભરે ત્યાં સુધી તેને ત્યાં-રહેવાનો હુકમ આપી મોકલવાથી મળેલા	૬૦
ચોથ અથવા ન્યાય ખરચ માટે મળતા ચતુર્થાંશના	૧૫૦
સરકારી લેહેણદારોના રૂપીઆ આપતી વખતે કાપવામાં આવેલા વટાવ અથવા બટ્ટાના	૨૯
આંબા ઉપરના વેરાના	૯૦૦
સ્ત્રીઓના પુનર્લગ્ન ઉપરના વેરાના	૩૦
અને વસિયતનામા વિનાની મિલકત વારસોને આપતી વખતે મળેલા	૧૩૦

સંવત ૧૮૯૧ નો વડનગરના ઇજારદારનો હિસાબ.

જમે—જમીન વેરાના	૪૧,૦૬૨
સિવાય જમા	૧૮,૯૫૦

આ સિવાય—જમાની રકમના ઉપર કહેલી બાબતો સિવાય બીજી નીચલી વધારાની બાબતો પરનો વેરો પણ હતો.

હવાલદારીના અથવા રાત્રે ખેતરના રક્ષણાર્થે મોકલવામા આવતા સરકારી સિપાઇ બદલના રાત્રિ દીઠ રૂ. ૧) પ્રમાણે. ૮૮

ધનોજ નામના દુષ્ટ લુટારા જાતની ઉપરના વેરાના ૧૦૦૦

તેના રાજ્યમા લૂટફાટ નહિ કરવાની તથા પ્રતિવર્ષે સરકારને નિયમિત કર આપવાની સરતે આ લૂટારાઓ અને ખુનીઓને ગાયકવાડે આશ્રય આપ્યો હતો, અને સવત ૧૮૯૧ મા તેઓને મહાલની બાહેર ચોરી કરવા જાય તો માણસ દીઠ રૂપીઓ એક પડતો. તથા આ કરના તે

વરસમાં રૂપીઆ પંચાશી જમે થયા હતા. બંધીવાનને બંધનમાંથી મૂક્ત કરતી વખતે ઇજારદાર રૂપીઆ દશ લેતો, અને કાઉલ નજરાણાના—એટલે પ્રતિજ્ઞા આપતી વખતની અથવા લખત કરી આપતી વખતની ભેટના રૂપીઆ બસો તેને મળ્યા હતા. તે વર્ષના કંઉલ પટાના રૂપીઆ એક હજાર થયા હતા. જુના વખતમાં રાજાના પાટવીના જન્મ સમયે, રાજ્ય કુટુંબમાંના કોઈના લગ્ન થાય તે સમયે, ગાયકવાડના પુત્રોની કેટલીક ધર્મ ક્રિયાઓ કરવામાં આવે તે સમયે વિગેરે અનેક પ્રયોજને એક વધારાનો નવો કર નાંખવાનો ધારો હતો; પરંતુ આવી રીતે વખતોવખત રૈયતના ઉપર કરો નાંખવાને બદલે હાલમાં એક કર હમેશા લેવામાં આવે છે.

આ બે મહાલોનો ખરચ આપ્યા પૂર્વે આપણે તે ઇજારદારોને તે મહાલના વંશપરંપરાના અમલદારો સાથેના સંબંધ આદિક બીજી કેટલીક બાબતો વિષે કહીશું.

૧૮૨૭ ની કલમબંદીમાં કુમાવીસદારોને ફરમાવવામાં આવ્યું હતું કે દેશાઇ, મજમુદાર, અમીન, પટેલ, અને પટેલના હોદ્દાને માટે જે કુટુંબોને વંશપરંપરાના હકો મળેલા હોય તે કુટુંબોમાંથી યોગ્ય માણસોને પસંદ કરીને તે હોદ્દાઓ ઉપર નિમવા. ગુજરાતના આ જુના અમલદારો ઇજારદારોને તેમના કામમાં અથવા તો મહેસુલ ઉઘરાવવામાં કોઈ પણ સીધી મદદ આપતા નહોતા. પરંતુ તેઓનું કામ લોકોને સમજાવીને કામ ઉપર મોકલવાનું, જમીન લેવાને સમજાવવાનું, સારી રીતે શાંતપણે રહેવાને સમજાવવાનું વિગેરે આડકતરી મદદ આપવાનું હતું. પરંતુ મજમુદારને આવી રીતની આડકતરી મદદ ન આપતાં સીધી મદદ આપવી પડતી હતી, અને તે મહાલની જમાબંધી લખવી પડતી. ટુંકમાં બીજી જગ્યાની માફક વડોદરા રાજ્યમાં પણ સરકાર પુરાતન ગ્રામ્ય રીતિની (village system) વચમાં પડી નહિ, પરંતુ અતિશય જુના કાળથી ચાલતા આવેલા રિવાજને અનુસરીને મહાલોના લોકોને પોતાનો વહિવટ સ્વહસ્તે કરવા દીધો, અને પોતાની તરફથી માત્ર એક એવી જ નવિન રીતિ દાખલ કીધી કે જેથી પૈસા એકઠા કરી શકાય, તથા થોડાક સાર્વજનિક કામો કરી શકાય. આજ કલમબંદીમાં વળી વધારે એમ પણ જણાવ્યું છે કે વાર્ષિક હિસાબમાં ઇજારદારે જણાવવું કે તેણે આ પરંપરાગત અમલદારોને શું આપ્યું છે, તથા તે માટેની પહોંચો પણ સરકારમા મોકલવી.

ઇજારદાર કારકુનો અથવા મુત્સદીઓની મદદથી સઘળું કામ ચલાવતો હતો. દરેક મહાલના થાણા નામના પેટા વિભાગો કરવામાં આવ્યા હતા, અને દરેક થાણામાં દશથી પંદર ગામો હતાં; એકલા વડોદરા મહાલમાં આવાં ૧૮ થાણાં હતાં. દરેક થાણાનો ઉપરી થાણદાર કહેવાતો, અને તેના હાથ નીચેના દરેક ગામમાં એક એક સરકારી મહેતો રહેતો. થાણદારનો માસિક પગાર રૂપીઆ વીસને આસરે તથા દરેક મહેતાનો પગાર રૂપીઆ પંદરને આસરે હતો. મેહેતો દરેક ગામની મેહેસુલ ઉઘરાવતો અને થાણદાર તેની ઉપર દેખરેખ રાખતો. દરેક મહેતાને તેના કામમાં વતનદાર અથવા પરંપરાગત અમલદાર અને તલાટી (તોલૈયા) એ મદદ આપતા અને છેલ્લા બે અમલદારોને ગ્રામવાસીઓના લાભો જાળવવાને અર્થે નિમવામા આવતા. સંવત ૧૯૧૬ માં ખંડેરાવ મહારાજે મેહેસુલ સંબંધી પોતાની નવીન યોજના દાખલ કરવા માંડી ત્યા સુધી થાણદારોએ પોતાનું કામ કરવું ચાલુ રાખ્યું. તે વખત સુધી થાણદારો ફોજદારી તથા મુલકી કામ કરતા, પરંતુ સંવત ૧૯૧૭-૧૮ માં બે અથવા ત્રણ છુટક છુટક અમલદારો દ્વારા કરવામા આવતું કામ એકત્ર કરીને તે કરવાને એક અમલદાર નિમ્યો. આ નવીન કરવામા આવેલા ફોજદારને કેઇ પણ જાતનું મુલકી કામ કરવાનું નહોતું. આ નવીન રીત સંવત ૧૯૨૪-૨૫ સુધી ચાલી, પણ તે પછી આ બે કામો પાછા એક કરીને થાણદારને જ સોપવામાં આવ્યાં. આ વખતથી થાણદારોને ન્હાની રકમનો દંડ કરવાની સત્તા મળી, તથા તેની દેખરેખ નીચેના ગ્રામોની સંખ્યા વધારીને તેના હાથ નીચે કારકુન આપ્યો.

આપણે ઉપર કહ્યું હતું તેમ મેહેસુલી કામ માટે મોકલવામાં આવેલા મહાલીઓ અથવા શેવનુકી ? સિબંદીઓના અર્ધ-સૈનિક બળની મદદથી મહાલોના ગ્રામપાલનું કામ ચલાવવામા આવતુ હતુ. ૧૮૨૭ ની કલમબંદી ભીલો, મેવાસીઓ અને ગ્રાસીઆઓ કૃત હુલ્લડો બેસાડી દેવાનું કામ વહીવટદારોને માથે નાખે છે, તથા ફરમાવે છે કે જો તેનાથી બને તો તેમને પકડીને તપાસ માટે હજુર સન્મુખ મોકલવા; પરંતુ તેમાજ જણાવેલું છે કે જો ત્યાના સાધારણ ગ્રામપાલોની મદદથી તે તેમને પકડી નહિ શકે તો સરકાર તેને બીજી મદદ આપશે. ૧૮૨૭ ની કલમબંદી પ્રમાણે પોતાના હાથ નીચેના સૈનિકોને શિક્ષા કરવાની સત્તા ઇજારદારોમા નહોતી, પરંતુ જો કોઇ પણ સૈનિકે ફરિયાદનું કારણ આપ્યું હોય તો તે ફરિયાદ તેણે સરકારમાં કરવી.

ગ્રાસીઆઓ, ભાટો, અને બ્રાહ્મણોના હકોને નુકસાન નહિ પહોંચાડવાની તથા દેવાલયોના લાગાઓ, આસામીઓની નિમણૂંકો, દરબદારના દૈતિયાઓ, અને સિબંદીઓનો પગાર નિયમિતપણે ચૂકવવાની આજ્ઞા પણ ઇજારદારોને કલમબંદી દ્વારા કરવામાં આવી હતી, એટલું જણાવીને આપણે હવે ઉપર જણાવેલા બે મહાલોના હિસાબોમાંના ખરચના પાસાઓ આપીશું.

સંવત ૧૮૪૩ માં સંખેડાનો ઇજારદાર પોતાના ખરચની વિગત નીચે પ્રમાણે આપે છે:

ખરચ અથવા ઉધાર	રૂપીઆ
કારકુનો વગેરે કચેરીના ખરચ ખાતે ઉધાર. ...	૮૦૦
સિબંદીઓના	૭૬૩
ખેરીજ મુસારા અથવા સિવાય રોજી (સરકારી ખરચ સુદ્ધાં) ખાતે ઉધાર.	૭૦૦૦
દરબારના ખરચ ખાતે ઉધાર.	૬૩૮
(દિવાન, મહારાજા આદિકને નજરાણા કરવામાં ખરચાયેલી આ રકમ લાંચ તો નજ કહેવાય.) મંગળ પારેખ આદિક મ્હોટા માણસોને આપવામાં આવેલા પોશાકના ખરચ ખાતે ઉધાર.	૬૨૬
તથા તેવીજ જાતના સામાન્ય મનુષ્યોને આપવામાં આવેલા પોશાકના ખરચ ખાતે ઉધાર	૩૦

આ મ્હોટી રકમો સિવાયની નીચલી ન્હાની ન્હાની બાબતોનો ખરચ પણ તેમાં લખેલો નજરે પડે છે:—

આગંતુક ખરચ ખાતે ઉધાર.	૫-૪-૦
ધર્માદા ખરચ ખાતે	૨૨-૦-૦
દેવસ્થાનો ખાતે.	૨-૦-૦
વર્ષાશન ખાતે.	૩-૦-૦

સંવત ૧૮૯૧ ના વડનગરના હિસાબમાં આવા પવિત્ર મહાલના સંબંધમાં જોઇએ તેવીજ રીતે ધર્માદા અને પુણ્યાર્થે ખરચેલી રકમ બહુજ મ્હોટી જોવામાં આવે છે.

					રૂપીઆ
દેવસ્થાન ખાતે ઉધાર.	...	...	...	...	૧૨૫
ધર્માદા ખાતે	,,	...	...	...	૨૦૦
વર્ષાશન,	,,	...	...	...	૬૧૪
પુણ્યના કામો	,,	...	...	...	૫૦
શ્રાવણ માસના અનુષ્ઠાન ખાતે ઉધાર. ...			...	...	૫૫૦
ભોજન ખરચ ખાતે ઉધાર. ...		...	...	...	૨૦૦
સિધા ખરચ ખાતે ઉધાર. ...		...	...	...	૧૦૦
દરખદારોના દેતિયા ખાતે ઉધાર.		...	...		...૧૦૭૫
સરકારની સુખડી ખાતે ઉધાર.		...	...	...	૪૬૦
ધજાબરદારના વેતન અથવા નિયમિત પગાર (જે અત્રે નિશ્ચિત કરેલો માલમ પડે છે તેના) ખાતે ઉધાર.			...	...	૭૦૦
કારકુન આદિક તેની કચેરીના ખરચ ખાતે ઉધાર.				...	૭૦૦
અખાતુક અથવા પરચુરણ ખરચ ખાતે ઉધાર. ...				...	૩૦



પ્રકરણ ૬ ઠું

બાંહેધરી

"૧૯ મી સદીની શરૂઆતમા એટલો બધો અણુવિશ્વાસ ફેલાયો હતો કે ગાયકવાડ સરખો પણ પોતાની રૈયતમાના કોઈની બાહેધરી આપે તે શિવાય કોઇ તેની સાથે કરાર કરતુ નહીં. ગાયકવાડ નાણા કરજે લેતા તેની બાહેધરી આરબ જમાદારો કરતા. આરબ લોકોની બાહેધરી કબુલ કરવામા આવતી તેનુ મુખ્ય કારણ એ હતુ કે જેમા તેઓ ઉભા રહ્યા હોય તેવા કરાર બળજોરીથી પૂરા કરાવવાનુ તેમનામા સામર્થ્ય હતુ."

[ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ—ગોવિંદભાઇકૃત પૃ. ૩૨૫.]

આઠમા ગાયકવાડ ગોવિંદરાવનુ સન ૧૮૦૦ મા મૃત્યુ થતા, વડોદરાની રાજગાદી પડું પડું થઈ રહી હતી. એ કટોકટીના પ્રસંગે અંગ્રેજો વચ્ચે પડયા ન હોત તો રાજ્યની પુરી દુર્દશા જ થઈ હોત એક તરફ કાન્હોજીરાવ, ગોવિંદરાવનો પુત્ર, ધરમપુરની રાણી ગજરાબાઇથી, કેદખાનામાથી નાસી છૂટી, મહારાજા આનંદરાવના મુતાલિક તરીકે સર્વ રાજવહિવટ હસ્તગત કરી બેઠો હતો, એટલુજ નહિ પણ રાજ્યની તિજોરી સાવ ખાલી કરી મુકી, વધુ નાણા મેળવવા સારૂ ત્રાસ ગુજારી પ્રજામા ત્રાહ ત્રાહ પોકરાવી રહ્યો હતો. બીજી તરફ આરબ સિપાઇઓ રાજ્યમા બહુ બળવાન થઇ પડયા હતા. તેઓ પ્રથમ કાન્હોજીરાવના કબ્જામા રહ્યા પણ તેના નાણા ખૂટયા અને તેના વિરોધીઓએ તેમને વધુ લાલચો આપીને પોતાના પક્ષમા લીધા ત્યારે એજ આરબોએ આનાકાની વિના કાન્હોજીરાવને પરહેજ કર્યો હતો અને આનંદરાવ મહારાજા સમક્ષ રજુ કરીને, કેદમા નંખાવવાને સોપ્યા હતા.

એ સામા પક્ષનો આગેવાન રાવજી આપાજી હતો, જેણે અગાઉ ગોવિંદરાવ ગાયકવાડને, તેની લાચાર સ્થિતિમા સારી મદદ કરી હતી અને હમણા તે અંગ્રેજોનો આશ્રિત બન્યો હતો, અને એમની મદદ પર તે મજબુત અને મક્કમ હતો વડોદરાનું દિવાનપદ પ્રાપ્ત થતા, તેણે રાજ્યમા વ્યવસ્થા આણવા તજવીજ કરી પણ તેની સ્થિતિ ત્રિશંકુ જેવી જણાઈ. નહોતી

તેને રાજમહેલમાંના દરબારીઓની ઓથ; ઉલટું તેઓ કડીના જાગીરદાર મલ્હારરાવને રાવજીની વિરુદ્ધ ઉશ્કેરતા હતા; તેમજ મુંબાઇના ગવર્નરને મદદ માટે ખટપટ કરતા હતા.

શહેરના આરબ સિપાઇઓ પણ રાવજીના કબજામાં નહોતા; વળી તેમને અંગ્રેજોની દરમિયાનગીરી પસંદ નહોતી; તેથી તેઓ એટલે દરજ્જે નાફરમાન અને આપખુદ બન્યા હતા કે રાવજી ખંભાતથી અંગ્રેજો સાથે ગાયકવાડને મદદ આપવાના સંબંધમાં વાટાઘાટ કરી વડોદરે પાછા ફરતાં, તેની પાલખીપર એ સિપાઇઓ ગોળીબાર કરવા સુદ્ધાંત ચૂક્યા નહોતા. એ રીતે પણ તે સલામત નહોતો.

બંને પક્ષો અંગ્રેજોને મદદ સારૂ વિનવણી કરી રહ્યા હતા, પણ મુંબાઇનો ગવર્નર ડંકન, એ ખટપટમાંથી નવી મુશ્કેલીઓ ઉદ્‌ભવે એ ભયથી ખંચકાઇ રહ્યો હતો. પણ તેણે જોયું કે મલ્હારરાવનું લશ્કર કડીથી નિકળી ચૂક્યું છે અને સિંધિયા સરકાર પણ વડોદરાના ગાયકવાડ પર અમદાવાદના ઇજારાની રકમ માટે તકાદો કરનાર છે, ત્યારે મેજર વોકરને વડોદરા સમાધાની સારૂ મોકલ્યો.

મેજર વોકર વડોદરા આવી સર્વ હકીકતથી વાકેફ થયો. તેની ખાત્રી થઇ કે રાવજી નિર્દોષ હતો; અને મહારાજાના મનની નબળાઇ અને સ્થિરતાને લઇને એ વડોદરાનો મામલો ગંભીર બન્યો હતો. વળી જાગીરદાર મલ્હારરાવને સમજાવી શાન્ત પાડવા તેણે બનતો પ્રયાસ કરી જોયો; પણ જ્યારે મલ્હારરાવે નમતું ન આપ્યું ત્યારે ના છૂટકે તેની સામે લશ્કર મોકલવામા આવ્યુ હતુ; અને પછી કડી પાસે મોરચા મંડાયા તેમાં મલ્હારરાવની હાર થઈ, અને પરિણામે તેને કેદ કરવામા આવ્યો હતો.

આ આફત ટળી નહિ ત્યાં બીજું સંકટ આવી ઉભું રહ્યું. પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે વડોદરામાં આરબો કોઇને ગાંઠતા નહોતા; તેમનો પગાર ચુકવવો ચઢી ગયો હતો, અને શરાફો પણ, સર્વત્ર અંધાધુંધીને કારણે, રાજ્યને પૈસા ધીરવા ખુશી નહોતા. પરિસ્થિતિનો લાભ લઇને એ આરબ સિપાઇઓએ શહેરનો કબજો કરી લીધો. મહારાજા આનંદરાવ મહેલમાં કેદી જેવા થઇ પડ્યો. બહારથી અંગ્રેજ લશ્કરે શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો, પણ શહેરની ખાનાખરાબી થાય એ દહેશતથી કેટલોક વખત આરબો સાથે સમજુતી કરવામા કાઢ્યો; પણ જ્યારે સમાધાની કરવાને તેઓ ઇન્તેજાર ન જણાયા ત્યારે આખરે

દારૂગોળો વાપરી, આરબોને શરણે આવવાની ફરજ પાડી. એ આરબો પોતાનો ચડેલો પગાર મળી જાય તો વડોદરા છોડી જવાને તૈયાર હતા, એમ અંગ્રેજ અમલદારને જણાયું એટલે એ સુંદર તકનો ઉપયોગ કરી લેવાનું તેને દુરસ્ત લાગ્યું; પરંતુ રાજ્ય પાસે પુઠી બદામ નહોતી, અને એ સિપાઇઓને આપવાની રકમ પણ મોટી હતી. તેમ છતાં તેણે બધી જવાબદારી પોતાપર ઉપાડી લઇને કંપની સરકારનાં નાણાં ઉછીનાં આપ્યાં, તેની સાથે શાહુકારોને પણ તેની બાંહેધરી આપી, ખુટતાં નાણાં મેળવ્યાં. એ પ્રમાણે બધું દેવું પતાવી દઇને આરબોને ગુજરાતમાંથી કાયમના કાઢયા. ગાયકવાડ પર અંગ્રેજોનો આ ન્હાનોસૂનો ઉપકાર નહોતો.

ગાયકવાડ અને પેશ્વા વચ્ચે ઉદ્‌ભવતી તકરારોમાં અંગ્રેજોએ વખતો-વખત વચમાં પડીને ગાયકવાડનું હિત સાચવ્યું હતું; એ હકીકત અગાઉ કહેવાઇ ગઈ છે. એ મદદ બદલ કંપની સરકાર ગાયકવાડ પાસે પુરતો બદલો લેતી એ આપણી નજર બહાર રહ્યું નથી. લશ્કરી મદદ પેટે કંપની સરકાર રોકડ રકમ લેતી વા તેના અભાવે એટલી ઉત્પન્નવાળો મુલક લખાવી લેતી; પણ આ પ્રસંગે નવી પરિસ્થિતિ ઉદ્‌ભવે છે. તે પોતે રાજ્યને નાણાં ધીરે છે, તેમ બીજા શાહુકારો પાસે પોતે નાણાં ધીરાવે છે અને તે બદલ પોતાની બાંહેધરી, આરબોની પેઠે આપે છે.

પ્રસ્તુત પ્રકરણના મથાળે જે ઉતારો કર્યો છે, તેમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાવાયું છે કે રાજ્યની શાખ એવી હલકી પડી ગઇ હતી કે ગાયકવાડને બળવાન પક્ષની જામીનગીરી વિના પૈસા ધીરવાની કોઇ શરાફની હિમ્મત ચાલતી નહોતી. અંગ્રેજ હાકેમોએ, ઉપરોક્ત આરબોના બળવા વખતે, એક નવી જવાબદારી ઉઠાવી હતી અને તેના કારણે ગાયકવાડ અને કંપની સરકાર વચ્ચે લાંબા સમય સુધી ચડભડાટ (clash) ચાલુ રહ્યો હતો. તે વિષે વધુ વિવેચન કરવામા આવે તે અગાઉ આપણા દેશની સ્થિતિ, એ સમયે જાનમાલના રક્ષણ અને સલામતીના સંબંધમાં, કેવી હતી તે તપાસીએ.

આજે પણ દુનિયાનાં સુધરેલાં રાજ્યો એક બીજાની ઓથ અને મદદ માગે છે અને તે સારૂ કોલકરારથી બંધાય છે. પ્રજાસંઘ અને આંતર રાષ્ટ્રીય કાયદાકાનુનની રચના, એ એક પ્રકારની નૈતિક બાંહેધરી છે; જો કે તેની પાછળ છેવટે શસ્ત્રબળ રહેલું હોય છે જ.

આપણે અહિં બાહેધરીની પ્રથા અપરિચિત નહોતી બાહેધરી સારૂં ભાટ ચારણોની જાતિ જાણીતી છે તેઓ તે ખાતર પોતાનો અને પોતાના કુટુંબીજનોનો જીવ આપતા વિલંબ કરતા નહિ આપણા પ્રાન્તના ઇતિહાસમાથી એવા સખ્યાબંધ દાખલાઓ મળી આવશે કે જેમા ભાટ અને ચારણોએ પોતાના શબ્દ સારૂ, એક જામીન તરીકે, પોતાના સર્વસ્વનો ભોગ આપવામા પાછુ ફરીને જોયુ નથી + મધ્ય યુગમા ભાટ ચારણો જ દરમિયાનગીરીમા રહેતા તેમનો કોલ એકવચની હતો અને તે પવિત્ર મનાતો તેને કોઇ તરછોડી શકતું નહિ કેમકે એ શબ્દની પાછળ આત્મભોગનું સામર્થ્ય–નૈતિક બળ–રહેતુ હતું તે સંબંધમા નીચેનો ફકરો ઉપયોગી થશે

"અણહિલપુરના રાજવંશનો મુસલમાનોએ નાશ કર્યો ત્યારથી તે બ્રિટિશ સરકારે વ્યવસ્થા કરીને, અમે આગળ લખ્યુ છે, તે પ્રમાણે, સર્વે થાળે પાડ્યુ ત્યા સુધી, થોડી ઘણી પણ રાજ્યની અવ્યવસ્થા અને ગડબડાટ ચાલ્યો છે તે વેળામા, રાજ્ય સબંધી કોલકરાર, ખાનગી લેખપત્ર, અને વ્યાપારનું કામકાજ નિર્વિઘ્ને ચાલવાને જે કાંઈ વેળાને અનુસરીને સાધન હતા તેમા ભાટ લોકોની જામીની એ પણ એક હતું ગમે તો મુખ્ય રાજાને અર્ધો સ્વતંત્ર ઠાકોર પાસેથી ખંડણી ઉઘરાવી લેવા વિષેનો ઠરાવ કરી લેવાનો હોય અથવા કેઇ માણસે કાંઈ ઠાકોરના કોપનું કારણ ઉત્પન્ન કર્યુ હોય ને તેને માટે ક્ષમા મેળવવાની અને પોતાના અંગનું નિર્ભયપણું મેળવી લેવાની ખાતરી કરી લેવી હોય અથવા કોઇ નાણા ધીરનારને પોતાના પૈસા પાછા મળે તેને માટે જામીન જોઇતો હોય, અથવા જ્યા લૂંટ થતી હોય એવા પરગણા વચ્ચે થઇને કોઈ વ્યાપારીનો માલ વિના જોખમે લઇ જવો હોય તો, ભાટની બાહેધરી અથવા જામીનગીરી માન્ય રાખવામા કશુ નુકશાન ધારવામા આવતું નહિ તે દેવતાઓથી ઉત્પન્ન થયેલા અને તેઓના માનીતા તેથી કોઇને પત ન કરે એવા માણસો પણ તેઓનું માન રાખતા અને તેઓ પણ કરાર પ્રમાણે પળાવી લેવાને સાધનવાળા હતા, તથા તેમા તેઓ ભાગ્યેજ પછા પડતા હતા આ સાધનમા ત્રાગા અને ધરણા એ મુખ્ય હતા ત્રાગુ કરતી વેળાએ ભાટ પોતાનુ કે પછી પોતાના કુટુંબના કોઈ માણસનુ શરીર અથવા અવયવ કાપીને, જેને માટે ત્રાગુ કરવુ પડયુ હોય તેના ઉપર ઇશ્વરનો કોપ

+ જુઓ Bombay Gazetteer Vor IX Part I હિન્દુ વસ્તી

કરાવવાને અને વેર વાળવાને પ્રાર્થના કરતા; ધરણું કરતી વેળાએ, જે કરાર પ્રમાણે પળનો હોય નહિ, તેને ત્યા કેટલાક એકઠા થઇને લાંઘવામાં અને તેના ઘરના માણસોને પણ લાંઘણ કરાવવામા આવતી હતી, અને જ્યારે તે કરાર પ્રમાણે અમલ કરે ત્યારે તેનો છૂટકો કરવામા આવતો હતો.'×

તેઓ વળી વળાવાનું કામ કરતા, એ હકીકત થેવનો (Thevnot) નામના ફ્રેન્ચ મુસાફરની નોંધમાથી મળી આવે છે. એ યુગમા પુરતા રક્ષણ વિના પ્રવાસ થઈ શકતો નહિ. સાથે રખોપુ હોય તોજ જાનમાલ સહિત સહીસલામત એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે જઇ શકાતું હતુ. થેવનો લખે છે કે સુરતથી જમીન માર્ગે હુ નિકળ્યો ત્યારે મિત્રોએ મને ચોર લુંટારાના ભયમાથી બચવાને સાથે ચારણ અને તેની સ્ત્રીને વળાવા તરીકે રાખવાની સલાહ આપી હતી. તેમને દરરોજના પગાર તરીકે રૂ. બે આપવાના હતા; પણ રક્ષણ મને હિણપતભર્યું લાગ્યુ એટલે મેં તેમ કર્યું નહિ; તોપણ એ જણાવે છે કે મુસાફર સાથે ચારણ અને તેની સ્ત્રી હોય છે તો તેમનુ કોઇ નામ લેતુ નથી કોઇ ધાડપાડું, તેમના સાથને લુટવાની હિમ્મત કરતો નથી. તેનુ રખોપુ શિરસાટાનું હોય છે. એ ચારણ સ્ત્રી પણ એવી મજબુત હૃદયની હોય છે કે પ્રસંગ આવે તેની છાતીના સ્તન કાપી નાખવાને ખંચકાતી નથી; આત્મભોગ આપવો એ તેને મન સહેલ વાત છે. તેથી તેમની હત્યાથી સૌ કોઇ બ્હીતા; તેમના શાપથી તેઓ ધાડપાડુઓ દૂર ભાગતા હતા.××

એ નૈતિક બળ, એ આત્મભોગના પ્રભાવથી રાજદરબારમા, ધીરધારના કામકાજમા અને પ્રવાસમા રખેવાળ તરીકે ભાટ ચારણોની બાહેધરી અને કૉલ કિંમતી અને વજનદાર થઈ પડતા હતા.

ભક્ત કવિ નરભેરામે ડાકોરના પથે ચોરના હાથે પોતે લુટાયાનું એક રસુજી પદ લખ્યું છે, તે પ્રસ્તુત વિષયના સંબંધમા વાચવા જેવુ છે. તે કહે છે,

× × × ×

આવ્યા તળેથી બે જણ ઊડયા, બ્રાહ્મણ દેખી ધાયો વાલા ૧
ઊભો રે અલ્યા બ્રાહ્મણ તુ તો ત્યારે લાગી બીક વાલા,
જુગત કરીને જોડો લીધો, ઠાકોરને છે ઠીક વાલા. ૨
ભાજ આપ્યને, ભાજ આપ્યને, એવુ આવી કહે છે વાલા,

× 'રાસમાળા," પુસ્તક–૨, પૃ. ૩૧૪–૧૫.

×× જુઓ પ્રો. કામિસેરિયટનો લેખ મુબાઇ યુનિવરસિટી જર્નલ વો, ૩, અંક ૧

અચરજ સરખું મુજને ભાસ્યું, લૂગડાં તો સે છે વાલા. ૩
પાઘડીને પહેલી લીધી, માથું કરિયું બોડું વાલા;
દોડી હાલી ઠાકોર આવ્યા, પાસે નોં'તું ઘોડું વાલા. ૪
દોટીમાં શું ? એવું કહીને, પછેડી પણ લીધી વાલા;
જૂનાં લેઈને નવાં આપશે, કૃપા હરિએ કીધી વાલા. ૫
લોક મળે તે એવું પૂછે, કહે બ્રાહ્મણ કયાં લુંટયો વાલા;
જિહ્વા મુખમાં સાજી છે તો, ઊગાળોજી ત્રૂઠયો વાલા. ૬
નાને ભડકે દીવાળીને, મોટે ભડકે હોળી ! વાલા;
જન નરભાનાં વસ્તર લીધાં, લોક કહે છે કોળી વાલા.* ૭

ઉપરોક્ત વળાવાઓ મુસાફરોના અને યાત્રાળુઓના સંઘના રક્ષણ સારૂ કેવી વ્યવસ્થા કરતા અને તેમના જાનમાલની સલામતી માટે કેટલે દરજ્જે જવાબદાર રહેતા તેને લગતી માહિતી ધોડાસરના ઉજેસિંગ દલપતસિંગ ડાભીએ સન ૧૮૩૯ માં અંગ્રેજ મુસાફર બ્રિગ્સને લખાવી હતી તે આપીશું. ‡ પ્રવાસની મુશ્કેલીઓનો તે પરથી બરાબર ખ્યાલ આવશે.

ઉજેસિંગ કહે છે, મારી રખોપાની હદ સાંવેલી, શેઝા, રાસકા, હીરાપુર, વ્યાંચ, રામોલ વગેરે ગામોની વાટે થઈને, મહેમદાવાદ કસ્બો અને તેના ઉત્તર દરવાજેથી અમદાવાદના રાયપુર અને આસ્તોડીઆ દરવાજા સુધી પહોચે છે. નર્મદા કાઠે આવેલા ચાદોદ કરનાળી જવાને યાત્રાળુઓનો સંઘ નિકળે છે, તેમનું નડિયાદના ઉત્તર દરવાજાની ભાગોળ સુધી રક્ષણ કરૂં છું, અને ડાકોરનો પુનેમિયો સંઘ આવેછે, તેમને મારા સાથીઓ મુંડાની પૂર્વે ત્રણ કોસ અને મોહર નદીના જણા કાંઠા સુધી સહીસલામત પહોંચાડે છે. અગાઉ ધોડાસરથી અમદાવાદ અને અમદાવાદથી ધોડાસરની અવરજવર ઝાઝી થતી ત્યારે હું મારા વળાવા મોકલતો; પણ હાલમાં તેનો વપરાશ ઓછો થવાથી એ વળાવા મોકલવાનું બંધ કરવામાં આવ્યું છે; જો કે જરૂર પડે મારા મળતિઆઓ, તેમની જાત જવાબદારી પર એ જોખમ ખેડે છે.

ચાંદોદ કરનાળીના અને ડાકોરના યાત્રાળુ-સંઘો સિવાયના બીજા રસ્તાઓ ઇજારે અપાય છે; આ વર્ષે તે બદલ મને પાંચસેં રૂપિયા મળ્યા છે. રસ્તામાં સલામતી માટે મારૂં નામ માત્ર બસ છે. યાત્રાળુઓનો સંઘ નિકળે

* પ્રાચીન કાવ્યમાળા, વૉ. ૨૨; પૃ. ૧૬૦.
‡ Briggs "Cities of Gurjara Rashtra," Pages 289–90

છે, તેના ગાડાંઓની સંખ્યા અને માણસોના પ્રમાણમાં પંદરથી પાંત્રીસ માણસો વળાવા તરીકે, સાથે જાય છે. ગાડાં અને માણસ દીઠ અમુક મુકરર લાગો લેવાય છે. સૂર્યાસ્તથી સૂર્યોદય સુધીના સમયમાં કાંઈ માલ ચોરાય અથવા લૂંટાય તે સારૂ હું જવાબદાર રહેતો નથી. માત્ર પ્રવાસ દરમિયાન કાંઈ માલ જાય અથવા લૂંટાય તો તેની નુકશાની હું ભરી આપું છું. રસ્તામાં લુંટારાના હુમલા સામે મારા સાથીઓ એ સંધનું, તેમના જાનમાલનું રક્ષણ કરે એટલું જ તેમનું કર્તવ્ય હોય છે. જ્યારે સાંજે મુકામ થાય છે ત્યારે તે ગામના પગી સાથે, રાત્રિના રક્ષણ સારૂ બંદોબસ્ત કરવામાં આવે છે; અને તે બદલ તેને કાંઈક ખુશબખ્તી આપવાની હોય છે. એવી કાંઈ વ્યવસ્થા થઇ ન શકે તો મારા સાથીઓ, કાંઈક આશાએ, ચોકી કરે છે; પણ તે સારૂ હું જોખમદાર રહેતો નથી. કદાચ રસ્તામાં ધાડપાડુઓ એ મારા કાફલાને લૂંટે, તો મારા માણસો તેમના જાનમાલનું જીવના જોખમે રક્ષણ કરે. તેમ કરતાં પોતે ઘવાય, મૃત્યુ પામે; પણ જે માલ લુંટાઇ જાય, તેની નુકશાની આપવાને બંધાયલો નથી. એમનું રક્ષણ કરવું, એટલામાં જ મારી જવાબદારી પૂરી થાય છે. સંઘના માણસો આ શરતોથી પૂરા વાકેફ હોય છે. મારા સાથીઓમાંથી જે અશક્ત થઈ પડે અથવા મૃત્યુ પામે, તેનું અને તેના કુટુંબનું ભરણપોષણ મારે કરવું પડે છે.

આપણે હવે મૂળ વિષય તરફ વળીએ.

આરબોની ફોજને રાજ્યમાંથી છૂટી કરવા જોઇતું નાણું, બની શક્યું તેટલું પોતે ધીર્યું અને બાકીના ખૂટતા પૈસા શરાફો પાસેથી કર્જે મેળવીને તે રકમ સારૂ અંગ્રેજોએ જામીનગીરી આપી હતી. તેવી રીતે જેઓ તેમને રાજકીય બાબતોમાં મદદગાર થયા હતા અને તેમના પક્ષમાં ઉભા રહ્યા હતા, એવાઓનું હિત સાચવવાનું અને રક્ષણ કરવાનું અંગ્રેજોએ માથે લીધું હતું. દાખલા તરીકે ગોવિંદરાવ ગાયકવાડનો સલાહકાર અને મંત્રી રાવજી આપાજી વડોદરાનો કાયમનો દિવાન થઈ રહે અને એ હક્ક તેનું કુટુંબ વંશપરંપરા ભોગવે એની ખાત્રી તેને આપવામાં આવી હતી. તે સંબંધમાં મુંબાઇના ગવર્નરે એક પત્રમાં લખ્યું હતુ:

"It is the intention of the Government that the Dewanship of Raoji Appaji shall be permanent and that his sons, brothers, nephews, relations and friends shall be duly protected by the Bombay

Government in their just rights and if thé Gaikwar or anybody else should unreasonably treat them ill the Company will protect them by interfering on their behalf." †

સન ૧૮૦૨ માં આનંદરાવ ગાયકવાડે અંગ્રેજોને કરારનામું કરી આપ્યું, તેમા રાવજીની બાબતમાં નીચે પ્રમાણે કલમવાર લખી આપી હતી.

"અને રાવજી આપાજી, તેના સંબંધીઓ, મઝમૂદાર, સઘળા રાજ્યના મહાન અમલદારો એમના સંબંધમાં મ્હારી પોતાની તરફથી વા મ્હારા વારસોની તરફથી જો યત્કિંચિત પણ અયોગ્ય કે અન્યાયી વર્તણુંક ચલાવવામાં આવે તો અંગ્રેજોએ તુરત વચમાં પડવું."*

આવી જાતની બાંહેધરી અંગ્રેજોએ વડોદરા રાજ્યમાં જેમને આપી હતી તેમની સંખ્યા ૨૭ ની થતી હતી. અને એ સઘળા પોતાના મનથી એમજ માનતા કે 'ગાયકવાડ સાથે તેઓ ગમે તેમ વર્તશે તોપણ અંગ્રેજો તેમનું રક્ષણ કરશે.' માત્ર તેમના જાનમાલનું રક્ષણ કરવા પુરતાજ નહિ પણ જે પદ ઉપર તેઓ હતા તે હોદ્દો તેઓના વંશમાંજ રખાવવાને પણ અંગ્રેજો બંધાયા હતા. †

આથી રાજ્યમાં એક વા બીજા કારણે વારંવાર ખટપટ ઉભી થતી; અને તેને લઇને મહારાજાની અને કંપની સરકારના રેસિડન્ટ વચ્ચે વિરોધ જામતો હતો. અંગ્રેજોની બાહેધરી ધરાવતા પુરુષોનું વર્તન વાંધાભર્યું માલુમ પડતું, તે કારણે ગાયકવાડ ગુસ્સે થતા; અને તે વિષે બંને સત્તાઓ વચ્ચે ચાલુ લખાપટી ચાલી, તેમના મનને મ્હોટો ઉદ્વેગ થતો હતો.

એક પ્રસંગ નોંધીને તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરીશું:

સયાજીરાવના સમયમાં એ મામલો ગંભીર થઇ પડતાં, સર જેમ્સ કર્નાકે આવી બાંહેધરીવાળા પ્રત્યે વધારે માન દેખાડવાનું જણાવ્યું ત્યારે સયાજીરાવે પ્રત્યારોપ સહિત કહ્યું, કે "આ માણસોને હુકમ આપવો જોઇએ કે હું તેમનો રાજા છું એ વાત વિસરી ન જતાં તેઓએ મ્હારી સાથે માનથી વર્તવું." અને એ ફરિયાદમા વજુદ હતું, એમ તેની પ્રતીતિ થતાં, ઉપરી અધિકારીને નિખાલસપણે પત્રમાં તે હાકેમે લખ્યું હતુ, કે 'આપણી જામીગીરીવાળા

† Baroda State Gazetteer, P. 561.

* વડોદરાના રાજ્યકર્તા, પૃ. ૮૩

† વડોદરાના રાજ્યકર્તા, પૃ. ૧૮૦

મનુષ્યો ઘણીક વખતે આપણા તરફથી રક્ષણ મેળવવાનો તેમને હક્ક હોવાથી ગાયકવાડને પોતાના રાજા પ્રમાણે ગણીને તેમના હુકમને માન આપવામાં અને તેને તાબે રહેવામા બહુજ પછાત પડતા હતા.' ×

એ ચાલુ ઝઘડાથી કંટાળો પામીને સન ૧૮૨૮ માં હિન્દી સરકારે લખ્યું હતું, કે " બાહેધરીની પ્રતિજ્ઞાઓ કરવાની પદ્ધતિ જેમ વાંધાભરેલી છે તેમજ વ્યવહારમા ગુંચવાડો ઉત્પન્ન કરનારી પણ છે, અને તેથી આજ સુધીમા અપાયેલી જામીનગીરીઓમાથી જેમ બને તેમ ત્વરાથી મુક્ત થઇ જવાનો, તેમજ ભવિષ્યમા આવી જાતની એક પણ જામીનગીરી નહિ આપવાનો જે નિયમ મુંબઇ સરકારે કીધેલો છે તેથી આ સરકારને બહુજ ખુશી ઉત્પન્ન થઇ છે. "**

પણ આ મુશ્કેલીનો તોડ લાબા સમય સુધી નિકળ્યો નહોતો. સન ૧૮૪૯ મા એજ વિષયપર ટીકા કરતા, રેસિડન્ટ મી. ફ્રેન્ચે લખ્યું હતુ, કે—

" બ્રિટિશના રક્ષણ નીચેના મનુષ્યોને ગાયકવાડ સરકારથી શિક્ષા કરી શકાય નહિ એ વિચાર બહુ જ હાનિકારક છે, અને ધાકજી દાદાજી, બાબા નાફડા, બળવંતરાવ અને ગોવિંદરાવ ગાયકવાડો કરતા વધારે અધમ સંરક્ષિત પુરૂષો મળવા અસંભવિત છે "×

બાહેધરીની નાલેશીનું આથી સખ્ત બીજું શુ પ્રમાણપત્ર હોઇ શકે !

ગાયકવાડના રાજવહિવટમા, રાજ્યના દેવાના કારણે પણ અંગ્રેજો બારીક તપાસ રાખતા હતા, કેમકે તેમને શિર કેટલીક જવાબદારીઓ હતી.

કંપની સરકાર ગાયકવાડને પ્રસંગોપાત લશ્કરી મદદ પૂરી પાડતી અને તે બદલ પૂરતો બદલો લેતી એ અગાઉ જણાવેલુ છે, પછીથી તેના પર સાહાકારી લશ્કર રાખવાની ફરજ પાડવામા આવી; ત્યારે તેના ખર્ચ સારૂ ચોક્કસ સરતો કરવામા આવી હતી.

ફત્તેહસિંહરાવે ગાયકવાડી લશ્કરને ખૂબ વધાર્યું હતુ અને તેનુ વાર્ષિક ખર્ચ રાજ્યની ઉપજથી જાદે હતુ, તેથી રાજ્યના માથે પુષ્કળ દેવુ થયું હતુ. સન ૧૮૦૨ મા અંગ્રેજોની સહાયતા માગવામા આવી અને મેજર વોકરે વડોદરાના કારભારમા હાથ ઘાલ્યો ત્યારે, પ્રથમ તે લશ્કરી ખર્ચ

× વડોદરાના રાજ્યકર્ત્તાઓ, પૃ ૧૭૮
** " " પૃ. ૧૮૧

ઘટાડવાનું અને રાજ્યનું દેવું ઓછું કરવાનું વિચાર્યું પણ એ સમયે કાઠિયાવાડમાં ખંડણી ઉઘરાવવા માટે લશ્કર લઈ જવાનું હોવાથી, તે દિશામાં એ કાંઈ વિશેષ કરી શક્યો નહોતો અને સન ૧૮૦૭ માં કાઠિયાવાડના ઠાકોરો અને રાજાઓ સાથે તે સંબંધમાં કાયમી બંદોબસ્ત થયો તો પણ કેટલુંક લશ્કર ત્યાં રાખવું પડ્યું, કેમકે ત્યાં ચાલુ બખેડા થયા કરતા હતા

વળી રાજ્યના દેવાનો પ્રશ્ન અંગ્રેજોને થોડો મુઝવતો નહોતો તે સંબંધમ ઘણી ગેરસમજુત ઉદ્‌ભવતી, અને તેમાંથી વૈમનસ્ય વધતું તેમ જ ગાયકવાડના દિવાન તેમના કબ્જામાં ન હોઈને એ ગાંઠ વધુ ગુંચવાતું જતું હતું.

નાણાની આપલેની પદ્ધતિ એવી ખટપટી અને ગુંચવણભરી હતી કે અપરિચિતને તેની ખરી હકીકત ભાગ્યેજ સમજવામાં આવે

અને એવો બનાવ મેજર કર્નાકના સંબંધમાં બન્યો હતો મુંબાઈના ગવર્નરને તેણે, પોતાને મળેલી માહિતી ઉપરથી, લખી જણાવ્યું કે રાજ્ય દેવામાંથી મુક્ત થયું છે, પણ થોડા સમય બાદ એ હાકેમ વડોદરા પધાર્યા, ત્યારે એમને એમ બતાવવામાં આવ્યું કે ગાયકવાડને માથે એક કરોડથી વધુ રકમનું દેવું ઉભું છે

વધુમાં, તે હિસાબી વહિવટ એવો ગેરનીતિ ભર્યો અને ત્રાસદાયક હતો કે એ રાજ્યના નાણાખાતાના એક અંગ્રેજ અમલદારે તેની સખ્ત શબ્દોમાં ઝાટકણી કાઢી હતી તે યથાર્થ છે તે લખે છે

"It was an Exchequer wherein Extortion was Assessor, Fraud the Cashier, Confession the Accountant, Concealment the Reporter and oblivion the Remembrancer '

તે એક એવું રાજ્ય ધનાગાર હતું, કે જેમાં અત્યાચાર ધનહરણ કરવું એ કર વસુલ કરનારો હતો, કપટ કોશાધિકારી હતો, અસ્પષ્ટતા હિસાબ રાખનારો હતો, ગોપન કરવું એ જ વૃત્તાંતનિવેદક હતો અને વિસ્મૃતિ ઉદ્બોધક હતી. ‡

આવા અંધેર રાજ્યના નાણાં વહિવટને લઈને ગાયકવાડી નામ એક તિરસ્કારવાચક શબ્દ થઈ પડ્યો હતો એમની નાણાં પદ્ધતિ સહેજ ઉંડા ઉતરીને આપણે જોઈશું તો માલમ પડશે કે તેમાં ગેરવ્યવસ્થાને પૂરેપૂરો

‡ વડોદરાના રાજ્યકર્તાઓ, પૃ. ૨૪૮

અવકાશ હતો અને બદદાનતવાળાને ચોખ્ખુ ઉત્તેજન મળતુ હતુ નીચેના ઉતારા પરથી, એ વસ્તુસ્થિતિ તેના વાસ્તવિક સ્વરૂપમા સમજાશે

"જ્યારે પણ ન્હાની કે મ્હોટી રકમનો આંકડો ચૂકાવવો હોય ત્યારે છેક આરંભના કાળથીજ શરાફો પાસેથી રાજ્ય નાણુ વ્યાજે લેતુ આવ્યુ છે, ટુકમા રાજ્ય જાતે આંકડો રોકડા પૈસાથી ન ચૂકવતા શરાફો ઉપર ચીઠી લખી આપતુ આના બદલામા તે શરાફને કોઇ પણ એક કમાવીસદારના ઉપર એક વરાત અથવા શાહજોગી ચીઠ્ઠી લખી આપતું, અને કમાવીસદારો પોતાના ઇજારાની મહેસુલ ભરતી વખતે આ વરાતના નાણા ભરી દેતા હતા

જે શરાફો આવી રીતે રાજ્યને રોકડ નાણું ધીરીને ઇજારદારો પાસેથી તે વસુલ કરી લેતા હતા તેઓ પોતદારો કહેવાતા આનંદરાવ મહારાજાના સમયથી આવા પાચ પોતદારો હતા અને રાજ્યને જોઇતી રકમ તેઓમાનો દરેક જણ અમુક પ્રમાણમા આપતો, હરિભક્તિ અને ગોપાળરાવ મૈરાળ દરેક જણ રૂપીઆમા સાડા પાચ આના ધીરતા, અને બાકીના પાચ આના (કાઠીઆવાડના) રતનજી કહાનદાસ, લાલા મગનદ, અને સામળ બહેચર મળીને આપતા આ રકમના ઉપર ખરૂં વ્યાજ આ સૈકાની શરૂઆતમા નવ ટકા ચઢતુ, પણ પાછળથી તે સાડા ચાર ટકાનુ ઠરાવ્યુ હતું પરન્તુ સરકારના આંકડાઓ બે પ્રકારના હતા — (૧) જેની રકમ લખેલી હોય તેટલી પૂરેપૂરી આપવામા આવતી, અને (૨) જેની રકમ પૂરેપૂરી અપાતી નહોતી તે જો કે આપણને વિચિત્ર લાગે છે પણ આ વાત ખરી છે કે દરેક સો રૂપીઆના આંકડામાથી રૂ ૩-૧૨-૦ કાપવામા આવતા, અને આ પોણાચાર રૂપિયાની વ્યવસ્થા નીચે પ્રમાણે કરતા — બે રૂપીઆ પોતદારીના ગણાતા, દોઢ રૂપિયો વ્યાજનો અને ચાર આના શરાફના મુનીમ અથવા ગુમાસ્તાના ગણાતા (પછી મુનીમ પેઢી ઉપર હો કે ન હો) પછી હિસાબ માંડવાળ કરતી વખતે આ પોણા ચાર-માના બે પોતદાર પોતે લેતા અને શેષ પોણા બે સરકારને મજરે આપતો આ સિવાય પોતદારને એક બીજો હક હતો, તે મનોતિ કહેવાતો આનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે —

જ્યારે કોઇ શરાફ રૂપીયા ધીરે ત્યારે સેકડે એક ટકો વગાવ કાપી લેવાનો ધારો છે, પરન્તુ પોતદારની મનોતિ આવા પ્રકારની નહોતી, તે તો જ્યારે સો રૂપીઆ સરકારને આપતો ત્યારે સરકારને ખાતે સોને બદલે

એકસોને એક ઉધારતો. જે આકડો તે પૂરેપૂરો ચૂકવતો તેના મુદ્દલના રૂપિયા ઉપરાંત ૭ આના સેંકડાનું બ્યાજ તે પ્રથમથી જ સરકારને ખાતે ઉધારતો અને પાછળથી તેનું અર્ધ એટલે કે ત્રણ આના સેંકડે તે સરકારને પોતદારીના રૂપીઆ પોણા બે સાથે હિસાબમાં મજરે આપતો.

પોતદાર સરકારી હુકમ જેને તેણે પૈસા આપ્યા હોય તેની પહોંચ કુમાવીસદારના ઉપર મોકલતો; અને કુમાવીસદાર પોતાના ઇજારાની આકણી ભરતી વખતે તેના રૂપીઆ આપી દેતો.* કુમાવીસદાર સરકારમા ત્રિમાસિક હપ્તા ભરતો અને સામાન્ય રીતે તેની બધી રકમ વરાદો ચૂકવવામા ચાલી જતી.

આપણે અગાડી કહી ગયા છીએ કે સૈન્યનો પગાર બરોબર ચૂકવવાની તથા જામીનગીરીવાળા શરાફોનું દેવું ચૂકવવાની સયાજીરાવને ફરજ પાડવામા આવી હતી. આ વખતથી તેણે શરાફોને પોતાના વિરોધી ગણી શરાફી પેઢીઓ પોતે ઉઘાડી. આમાંની મુખ્યને તેના પુત્રના નામ ઉપરથી ગણેશ ઇશ્વરનું નામ આપ્યું હતું. આ પેઢીની મૂળ થાપણ સાડા પાચ લાખ રૂપીઆની હતી, અને તે સયાજીરાવ પોતાની અંગત મિલ્કતમાં ગણતા હોવાથી તેણે તે સરકારને ધીરવામા વાપર્યા, અને આવી રીતે પોતે પોતદાર બનીને જે ફાયદો આજ સુધી શરાફો ખાઇ જતા હતા તેમા પણ ભાગ પડાવ્યો. ખંડેરાવ મહારાજ આથી પણ અગાડી વધ્યા. સંવત ૧૯૧૫ મા તેમણે નવી પેઢી ' કુરબ રૂખાની ' નામની ઉઘાડી, ને તેની થાપણ રૂપીઆ ૨૧ ૧/૨ લાખની રાખી. તેણે જે રીતે આ રકમ ઉભી કીધી તે જાણવા લાયક છે:—૩ ૧/૪ લાખ ગણેશ ઇશ્વરની પેઢીમાથી ઉપાડ્યા, બ્રિટિશોએ ગુજરાત અનિયમિત ઘોડેસ્વાર સૈન્યને કાઢી નાખતી વખતે જે પૈસા પાછા આપ્યા તેમાથી સાત લાખ લીધા, હરિ ભક્તિના વંશમા દત્તક ક્રિયા થઈ ત્યારે નજરાણામા મળ્યા તે પાચ લાખ તેમા નાખ્યા, અને છેવટે સંવત ૧૯૧૯ મા કડી પાટણમા થયેલી તેમની પધરામણીના ખરચની રકમ ઉભી કરવાને તેણે નવસારી સિવાયના સઘળા મહાલો ઉપર એક નવો કર નાખ્યો હતો તેની ઉપજમાના બાકીના સવા પાચ લાખ રૂપીઆ પણ તેણે આ નવી પેઢીમાં નાખ્યા. જ્યારે તેઓ ડ્યુક ઓફ એડિનબરોને મળવાને મુંબાઇ પધાર્યા હતા ત્યારે તેમને નવસારીથી

* બાકી રહેલી રકમ ૧૮૨૭ ની કલમબંધી પ્રમાણે દર વર્ષે દર સેંકડે નવ ટકા પ્રમાણેનું બ્યાજ આપવું પડતું હતું.

પણ સ્વારી નજરાણો મળ્યો હતો. સંવત ૧૯૧૫ થી ૧૯૧૯ સુધીના ચાર વર્ષોમા પેઢીના પોતદારી ખાતામાં ૨ ૧/૪ લાખ વ્યાજના જમે થયા હતા, પણ મૂળ થાપણમાં ઉમેરી દેવાથી તેના હાથ બહુજ છૂટા થયા, અને ધીરે ધીરે તે પેઢીએ રાજ્યને બે લાખને બદલે ૭ થી ૮ લાખ રૂપીઆ ધીરવા માંડયા. સંવત ૧૯૧૬ મા તેવીસ લાખની થાપણુ સાથની 'મૌલઅલી' પેઢી ઉઘાડી, ચાર વર્ષમાં તેને પણ વ્યાજના ૨ ૧/૪ લાખ એકઠા કીધા તે થાપણુમા ઉમેરી તેને પણ ૨ લાખને બદલે સાતથી આઠ લાખ રૂપીઆ રાજ્યને ધીરવાનો હક્ક આપ્યો. ગણેશ ઇશ્વરની મૂળ પેઢી પોતદારીમાં આરંભમાં ૧૧ લાખ રોકતી હતી તે પણ હવે ૧૪ ૧/૪ લાખ રોકવા લાગી. આવી રીતે જ્યારે મલ્હારરાવ ગાદી ઉપર વિરાજ્યા ત્યારે તેમને પોતદારી કોઈ પણ શરાફને આપવી પડી નહિ, કારણ કે ઉપરની ત્રણ પેઢીઓમાથી તે પોતાને જોઇતી સઘળી રકમ મેળવી શકતો હતો. જ્યારે રાજ્ય કારોબાર રાજા સર ટી. માધવરાવના હાથમાં આવ્યો ત્યારે તેણે શરાફી રીતિ કાઢી નાખીને ઉપલી ત્રણ પેઢીઓ બંધ કીધી, તથા તેમાની સઘળી રકમ તેણે એક મુખ્ય ખજાનામા લીધી." +

આ સઘળા વર્ષોમા કંપની સરકાર તેની સત્તા આપણા પ્રાંતમા દઢ કરતી જતી હતી, અને વડોદરાના આતર વહિવટમાથી જેમ બને તેમ છૂટી થવા માગતી હતી; પણ બાહેધરીઓ, સહાયકારી સૈન્યના ખર્ચની રકમ અને કરજની રકમોની ચોખવટ થઇ જાય ત્યા સુધી રાજ્યના વહિવટ પર તેનો અંકુશ આવશ્યક હતો. એમા શોચનીય વસ્તુ એ છે કે ગાયકવાડના સલાહકારો બદલાયેલા સંજોગોને સમજી શકયા નહોતા અને જુની ઢબે જ વહિવટ કર્યે જતા હતા, અને જ્યા દ્વિધા સત્તા પ્રવર્તતી હોય ત્યા અથડામણુ થતા વાર જ ન લાગે. અંગ્રેજો બાહોશ અને કાર્યદક્ષ હતા, એ કહેવાની ભાગ્યેજ જરૂર રહે છે. તેઓ રાજ્યે કબુલેલુ નાણું વખતસર મળતું નહિ તો તેના બદલામા રાજ્યનો મૂલકનો કબજો સદ્યાત લઇ લેતા, એવા દાખલા બનેલા છે.

ઘણા વર્ષો સુધી આ બે સત્તાઓ વચ્ચે ઉપરના કારણોને લઇને ઘર્ષણુ ચાલુ રહ્યુ હતું અને તેમાથી જે તણખાઓ ઉડતા તે આસપાસનાને દઝાડતા હતા. એ ખટપટી વાતાવરણમાથી મલ્હારરાવ ગાયકવાડ ઉપર બ્રિટિશ રેસિડેન્ટને ઝેર આપવાનો કેસ ઉદ્‌ભવ્યો હતો અને એક કમિશન દ્વારા તેની

+ વડોદરાના રાજ્યકર્તાઓ, પૃ. ૨૪૯ થી થી ૨૫૨

તપાસ થઇને, અંતે તેમને ગાદી પરથી પદભ્રષ્ટ કરવામાં આવ્યા હતા. આ બધી બીનાઓ જાણીતી છે; તેમજ પ્રસ્તુત ખંડની કાળ મર્યાદા બ્હારનો આ વિષય છે, એટલે તેની વિસ્તૃત ચર્ચા અત્રે અસ્થાને રૂપ પડે.

તોપણ એટલું જણાવવું જોઇએ કે ગાયકવાડ રાજ્ય પ્રત્યે અંગ્રેજો પ્રથમથી પક્ષપાત ધરાવતા આવ્યા છે અને એ મૈત્રી દાવે તેમણે ગાયકવાડના વાસ્તવિક હક્કો સાચવ્યાનું અને એમના હિતનું રક્ષણ કર્યાનું આપણે અગાડી જોયું છે.

તેથી ઉપરોક્ત બનાવ બનતા પૂર્વેની લૉર્ડ ડેલહાઉસીની રાજ્ય ઓહીયા કરી જવાની (Policy of Lapse) રાજનીતિ મહણુ ન કરતાં, હિન્દી હાકેમે મહારાણી જમનાબાઇને ગાયકવાડના વંશમાથી એકાદ યોગ્ય પુરુષને દત્તક લેવાની ભલામણ કરી અને મહારાણી જમનાબાઈની નજર વિદ્યમાન મહારાજા સર સયાજીરાવ ત્રીજા ગાયકવાડ પર ઠરી; તેમને ગાદી વારસ પસંદ કરવામા આવ્યા હતા. સદરહુ પસંદગીમા અંગ્રેજોનો હાથ મુખ્યત્વે હતો; તેથી સર સયાજીરાવના ઇલ્કાબોમા 'ફરઝંદે ખાસ ઇંગ્લિશીયા' એ શબ્દો પણ જોડવામા આવે છે અને પાછળો સર્વ વૃત્તાંત ધ્યાનમા લેતા, એ શબ્દો અર્થસૂચક માલુમ પડશે.

સર સયાજીરાવનો સાઠ વર્ષનો રાજ્ય–અમલ યશસ્વી નિવડયો છે અને એક આદર્શ અને બાહોશ હિન્દી રાજકર્તા તરીકે તેમની દેશપરદેશમા ગણના થયલી છે. વડોદરા રાજ્યે, સર સયાજીરાવની પ્રેરણા અને નેતૃત્વ નીચે, બ્રિટિશ હિંદમાં પણ દાખલ થવા પામે તે પહેલાં એવી વિધ વિધ પ્રગતિમાન પ્રવૃત્તિઓ–જેમકે, સમાજ સુધારો, કેળવણી–સાહિત્ય-વિષય, રાજકારણ, ધાર્મિક, શારીરિક, આર્થિક અને ભાષાને લગતી–આરંભેલી છે, અને તે ઉપકારક જણાય છે. રાજ્યમાથી અજ્ઞાન ટાળવા સારૂ એમણે પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત કરેલી છે. સમાજ સુધારો આદરી પ્રજાને સશક્ત અને આરોગી કરવા પ્રયાસ કર્યો છે અને તે ચેતનવંતી, હોશિયાર અને ખબરદાર નિવડે તે સારૂ સ્થળે સ્થળે જ્ઞાનપરબો ઉઘાડી છે, અને તે સર્વ પ્રવૃત્તિઓ પ્રજાને ઉન્નતિના પથે દોરે છે. આવી એમની પ્રશસ્ય રાજનીતિએ સમસ્ત દેશમાં એમના માટે સન્માનની અને ગુણ-જ્ઞતાની લાગણી ઉપજાવી છે અને એથી ઉપકારવશ હોઇને સર્વત્ર એમના ગુણગાન ગવાય છે. એમની પ્રજાનું હિત એમને હૈયે કેટલુ ઉંડુ વસેલું છે, તે રાજ્યના અમલદારોને એમણે જે હુકમ કાઢયો છે, તે પરથી પ્રતીતિ થય છે. એ વટહુકમ નીચે પ્રમાણે છેઃ

"શ્રી મહારાજા સાહેબે પાલ્ય પાલક ખાતે રાજઆજ્ઞા કરતાં જણાવ્યું છે કે, ઠરેલા ધોરણનો ડહાપણથી અમલ કરવો, ધોરણ ઠરેલું ન હોય તો નવું સુચવવું; અને ઠરેલું ધોરણ ભુલભરેલું હોય તો તે દુરસ્ત કરાવી લેવામાં અમલદારોની હોશીઆરી, કર્તવ્યક્ષમતા દેખાઇ આવે છે અને તેમ તેઓ કરે તો તેઓ સરકારને વિશેષ મદદભૂત છે એમ કહી શકાશે."*

અને એમની સમજણ અને દીર્ઘદૃષ્ટિ વિષે લખતાં, ફિલિપ મોરેલ લખે છે:

"For the courage and independence he has shown he has been subjected to constant criticism; but I like to remember a saying of his reported to me by one of his ministers "you must look ahead 40 years. You and I may never live to see the result, if we do well posterity will, bless us."×

કેવી ઉદાત્ત ભાવના; કેટલી ઉંડી નજર; એ માટે કોને માન ન ઉપજે!

આપણે એમના એટલા બધા સમીપ છીએ કે એમની લાંબી કારકીર્દિને બરોબર ઇન્સાફ આપી ન શકીએ, એ સંભવિત છે તો પણ એટલું નિર્વિવાદ છે કે એકલી ગાયકવાડી રૈયત નહિ, માત્ર સમસ્ત ગુજરાતી જનતા જ નહિ પણ અખીલ ભારતવર્ષની પ્રજા એમના રાજવહિવટની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરે છે, તે ઉચિત છે.

સર સયાજીરાવે આજ દિન સુધીમા સેંકડો વ્યાખ્યાનો આપેલાં છે, તે સઘળાં જેમ વિદ્વતાભર્યાં તેમ પ્રેરણાત્મક, વિચારશીલ તેમ માર્ગદર્શક હોય છે. તે પુસ્તક રૂપે સંગ્રહાઈ પ્રસિદ્ધ થાય છે, એ ખુશી થવા જેવું છે. તેનું ત્રીજું પુસ્તક તાજેતરમા બહાર પડ્યુ છે, તેનો સંપાદક પ્રો. વિજરી, મહારાજા વિષે ઉપોદ્ઘાતમા લખતા, સાચુંજ કહે છે, કે,

* નવ ગુજરાત, તા. ૨૯ મો એપ્રિલ સન ૧૯૩૫.

× Sunday Times, 21st April 1935.

"He is far too critical to believe that patriotism is inseparably bound up with the acceptance of particular traditional views, and adherance to specific customs, appertaining to matters of personal hygiene, of housing, clothing, food, marriage or social intercourse. For him true patriotism consists in the endeavour to obtain the highest type of life for the greatest possible number of one's fellow countrymen."



પ્રકરણ ૭

અગણોતરો દુકાળ

"પડીઓ દૂકાળ કે' પરજા પીડે કોઇ કેઇને' નવ્ય આપે;
આપ આપણે' માપે' ખાતાં, ધાંને' ક્રીમે' ન પ્રાપે. ૩૧
માત પિતા બંધવને બેટા ભાઇ ને' ભોંજાઇ;
નાત્ય જાત્ય ગોરીજન જાુઠાં એક અન્ન સાથે સગાઇ." ૩૨

ખીમાહ ડાલીઆનો રાસ
(ઐતિહાસિક રાસ સંગ્રહ ભા. ૧. પૃ. ૬૮)

આગળ અને પાછળના વર્ષોમાં પડેલા દુકાળોને ભૂલાવે એવો ભારે દુકાળ સન ૧૮૧૨-૧૩ માં ગુજરાતમાં પડ્યો હતો અને તે 'અગણોતરો કાળ' તરીકે ઓળખાય છે. એ દુકાળનું દુઃખ વર્ણવ્યું જાય એમ નથી. હજારો મનુષ્યો એના ભોગ થઇ પડયા હતા અને તે પિડિત મનુષ્યોનો દેખાવ એવો ભયંકર અને નિષ્ઠુરતાભર્યો હતો કે ગમે તેવું પાષાણ હૃદય પણ તે નિહાળીને દ્રવી ઉઠે.

વર્તમાન પ્રજાને તેમની વિટંબના અને પિડાનો ખ્યાલ નહિ આવે; કેમકે આજે આવજાનાં અને વ્યવહારનાં સાધનો ખુબ વધેલાં અને ખીલેલાં છે, જૂજ સમયમાં સેંકડો માઈલ દૂરથી જરૂરી માલ સહેલથી આણી શકાય છે. દેશ પરદેશ વચ્ચેનું અંતર તદ્દન કપાઇ ગયું છે; અને એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે ખાદ્ય ખોરાક મોકલી આપવામાં વિલંબ થતો નથી, એટલે અનાજની હાડમારી કે ભુખમરા જેવું કાંઇ જોવામાં આવતું નથી.

પણ અગાઉ તેમ નહોતું. વ્યવહારનાં અને મુસાફરીનાં સાધનો એટલી ધીમી ગતિવાળાં, અવ્યવસ્થિત અને અણવિકસિત, તેમ રક્ષણ અને સલામતી વિનાનાં હતાં કે દુકાળ જેવા કઠિન કાળમાં માલની આવજા અત્યંત મુશ્કેલ થઈ પડતી અને દૂરના પ્રદેશમાંથી તે માલ આવી પહોંચતા પુષ્કળ વખત વીતી જતો હતો; એટલુંજ નહિ પણ તે માલ રસ્તામાં લુંટાઇ જવાની પૂરેપુરી ભીતિ રહેતી હતી.

"He is far too critical to believe that patriotism is inseparably bound up with the acceptance of particular traditional views, and adherance to specific customs, appertaining to matters of personal hygiene, of housing, clothing, food, marriage or social intercourse. For him true patriotism consists in the endeavour to obtain the highest type of life for the greatest possible number of one's fellow country men."

પ્રકરણ ૭

અગણોતરો દુકાળ

"પડીઓ દુકાળ કે પરજા પીડે કોઇ કેઇને નવ્ય આપે;
આપ આપણું માપે ખાતાં, ધાને કીમે ન ધ્રાપે. ૩૧
માત પિતા બંધવને બેટા ભાઇ ને ભોજાઇ;
નાત્ય જાત્ય ગોરીજન જુઠાં એક અન્ન સાથે સગાઈ." ૩૨

ખીમાહ ડાહીઆનો રાસ
(ઐતિહાસિક રાસ સંગ્રહ ભા. ૧. પૃ. ૬૮)

આગળ અને પાછળના વર્ષોમાં પડેલા દુકાળોને ભૂલાવે એવો ભારે દુકાળ સન ૧૮૧૨–૧૩ માં ગુજરાતમાં પડયો હતો અને તે 'અગણોતરો કાળ' તરીકે ઓળખાય છે. એ દુકાળનું દુઃખ વર્ણવ્યું જાય એમ નથી. હજારો મનુષ્યો એના ભોગ થઇ પડયા હતા અને તે પિડિત મનુષ્યોનો દેખાવ એવો ભયંકર અને નિષ્ઠુરતાભર્યો હતો કે ગમે તેવું પાષાણ હૃદય પણ તે નિહાળીને દ્રવી ઉઠે.

વર્તમાન પ્રજાને તેમની વિટંબના અને પિડાનો ખ્યાલ નહિ આવે; કેમકે આજે આવજાનાં અને વ્યવહારનાં સાધનો ખૂબ વધેલાં અને ખીલેલાં છે, જૂજ સમયમાં સેંકડો માઈલ દૂરથી જરૂરી માલ સહેલથી આણી શકાય છે. દેશ પરદેશ વચ્ચેનું અંતર તદ્દન કપાઇ ગયું છે; અને એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે ખાદ્ય ખોરાક મોકલી આપવામાં વિલંબ થતો નથી, એટલે અનાજની હાડમારી કે ભુખમરા જેવું કાંઇ જોવામાં આવતું નથી.

પણ અગાઉ તેમ નહોતુ. વ્યવહારનાં અને મુસાફરીનાં સાધનો એટલી ધીમી ગતિવાળાં, અવ્યવસ્થિત અને અણવિકસિત, તેમ રક્ષણ અને સલામતી વિનાનાં હતાં કે દુકાળ જેવા કઠિન કાળમા માલની આવજા અત્યંત મુશ્કેલ થઈ પડતી અને દૂરના પ્રદેશમાંથી તે માલ આવી પહોંચતા પુષ્કળ વખત વીતી જતો હતો; એટલુંજ નહિ પણ તે માલ રસ્તામાં લુંટાઇ જવાની પૂરેપુરી ભીતિ રહેતી હતી.

તાત્પર્ય કે દુકાળ જેવી પરિસ્થિતિ ઉદ્દભવતાં અનાજની તાણુ પડતી અને સેંકડો મનુષ્યો અન્ન પાણી વિના ટળવળતા; ગમે તેવી અખાદ્ય ચીજો ખાવાને તેઓ ફાંફા મારતા; અરે, અન્નના અભાવે તેમનું ભાન ખોતાં, ન કરવાનાં કૃત્યો કરતા, તેમ છતાં છેવટે બચતાં નહિ; કાંતો રોગનો ભોગ થઇ પડતા કે કમોતે રીબાઇ પિડાઇને મૃત્યુવશ થતા હતા. જગતમાં અન્નની સગાઇ મ્હોટી છે, પહેલું પેટ અને પછી બીજું સર્વ કાંઇ, એ જાણીતી બિના છે અને તેની અછત થઇ પડતાં તે મેળવવા સારૂં મનુષ્ય અધમમાં અધમ માર્ગ ગ્રહણ કરવા પણ ખંચકાતો નથી.

સ્વર્ગસ્થ મલબારીએ હિન્દની ગરીબાઈ વિષે 'ઇન્ડિયન સ્પેક્ટેટર' માં નોંધ લખતાં, સરકારને ચેતવણી રૂપે ખરૂં જ કહ્યું હતું કે ભુખમરો એવી એક વસ્તુ છે કે જે ગમે તેવી રાંક અને નિઃશસ્ત્ર પ્રજાને પણ બળવો કરવા ઉશ્કેરે. તેથી રાજકર્તાઓએ એવી વિષમ પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત ન થવા પામે તે સારૂ ખાસ દરકાર રાખવી જોઇએ, તે સારૂ ઘટતા ઉપાયો આગળથી લેવા જોઇએ.

છેલ્લો મ્હોટો દુકાળ છપનિયાનો સન ૧૮૯૯–૧૯૦૦ મા પડયો હતો. તે વર્ષે વરસાદ નહિ પડવાથી ખેડુતોને કશું પાકયું નહોતું, અને એવી વિપદ્ સ્થિતિમાં તેમની પાસેથી જમીન મહેસુલ સખ્તાઇથી વસુલ કરવામા આવ્યુ હતું તેથી તેઓ બહુ દુર્દશાને પામ્યા હતા. પણ એ સમયે અન્ન વિના ભુખમરાના દાખલા ભુજબાજ જાણવામાં આવ્યા હતા.

તે પછી અતિવૃષ્ટિ થવાથી, ઓછો વરસાદ પડવાથી, કવખતનો વરસાદ વરસવાથી, તીડ પડવાથી, જંતુના ઉપદ્રવથી એક વા અન્ય ભાગમાં અવાર-નવાર વરસ નબળું નિવડેલું છે અને તેથી મોંઘવારી થયલી છે, પણ ભુખમરાથી મૃત્યુ થયાનો કોઇજ દાખલો સાંભળવામાં આવેલો છે. એવા સમયમાં ગમે તેટલા દૂરના ભાગોમાંથી અનાજ અને ઘાસ પ્રસડાઇ આવે છે અને બ્રિટિશ સરકારે પણ દુકાળ દુઃખ નિવારણ અર્થે વર્ષો થયા ચાપતા ઇલાજ લીધા છે, અને લે છે એમ કબુલ કરવું પડશે. કાયમ દુકાળ ફંડ છે એટલુંજ નહિ પણ ઘાસનો સ્ટોક સંગ્રહી રાખવામા આવે છે; વગી ખેડુતોને તગાવી આપીને ઘરતી રાહત આપવામાં આવે છે.

બર્ડવુડ મેમોરિયલ વ્યાખ્યાન આપતાં, આ વર્ષે, હિન્દી માજી પ્રધાનની સર જ્યોર્જ શુસ્તરે યથાર્થ કહ્યું હતું

"The dangers of special bouts of intense suffering, such as were caused by famines, have been eliminated by the material equipment which the British Government has given to India–communications and irrigation scheme–and by the perfection of administrative machinary, strengthened by the preservation of the authority and credit of the Government."

(Mysore Economic Journal, May 1935.)

આપણે અહિં પૂર્વે દુકાળ પડેલા અને લોકને જે હાડમારી અને દુખ સહન કરવા પડેલા તેની વિગતો જુના ઇતિહાસ ગ્રંથોમા નોંધેલી મળી આવે છે, અને સન ૧૮૭૭ મા સોસાઈટીએ ચોત્રીસો દુકાળ પડતા, દુકાળ વિષે નિબંધ લખાવ્યો હતો, તેમા એ વિષયને લગતી ઘણી ઉપયુક્ત હકીકત ચર્ચવામા આવેલી છે. અગણોતરા દુકાળ વિષે, તે નિબંધના લેખક કવિ જેસંગભાઇએ નીચે મુજબ માહિતી આપેલી છેઃ—

"સંવત ૧૮૬૯ ઇ. સ. ૧૮૧૩ ની સાલમા ગુજરાતમા તેમા વિશેષે કરી સુરત તથા કચ્છમા દુકાળ ભારે હતો. પ્રથમ અસાડ માસમા સઘળે ઠેકાણે સારી રીતે વરસાદ થયેલો; તેથી દરેક ખેડુતે પોતાની જમીનમા તન મન અને ધનથી મેહેનત કરી વાવેતર કરેલા પરંતુ પછી આશરે બે માસ સુધી બીલકુલ વરસાદ વરસ્યો નહી તેથી વાવેલા અનાજના રોપાઓ પાણી વીના તાપે કરમાઇ જવા લાગ્યા તેથી ખેડુતોએ થોડા દિવસ વરસાદની વાટ જોઇ સુકાઇ જાય તે કરતા પોતાના ઢોરને તાણી ખવરાવવા એ બહુ સારૂ એમ જાણી ઘણાખરા ખેડુતો પોતાની જમીનમાના અનાજના રોપાઓ ખેંચી લાવ્યા પરંતુ પાછળથી ભાદરવા માસમા વરસાદ થયો તેથી જે જે અનાજના રોપાઓ હયાત હતા તે તે સઘળાઓ પાક્યા અને જેમણે તાણી લીધા હતા તેઓ ઘણા પસ્તાયા. લગભગ ગુજરાતના ઘણાખરા ખેડુતોએ તો તાણી લીધેલા હતા તેથી અનાજ ઘણુ થોડું પાક્યુ. આથી મોઘવારી વધી ચાલી. આમ છતા મોઘવારીમા વધારો થવાનું કારણ એ હતુ કે તેની પહેલાના વરસમા એટલે સંવત ૧૮૬૮ ની સાલમા તીડ આવ્યા હતા; તે ઘણુંખરૂ અનાજ ખાઇ ગયા હતા, આથી મોઘવારીમા બેવડો વધારો થયો તેથી દુકાળે મહા ભયંકર રૂપ પકડ્યું.

વળી તે સાથે તેને બીજે વરસે એટલે સ. ૧૮૭૦ ની સાલમાં રેલ ચઢી હતી તેથી તે વરસ પણ અનાજ પાકી શક્યું નહી. આથી રૈયત ઘણીજ હેરાન થઇ."

પણ એથી વિસ્તૃત અને કાંઈક વિગતવાર વૃત્તાંત "અમદાવાદનો ઇતિહાસ" એ પુસ્તકમાં મળી આવે છે; તે વાસ્તવિક વસ્તુસ્થિતિ રજુ કરે છેઃ-વાંચોઃ

" અગનોતરો કાળ "

ઈ. સને ૧૮૧૩.

સંવત ૧૮૬૯ માં કાળ પડો તેથી તે કાળનું નામ " અગનોતરો કાળ " પડું. એ કાળની હેવી બીના છે કે સંવત ૧૮૬૮ ની સાલમાં વરસાદ અતીશે થઓ નેં સર્વે જાતના ધાંન પાક્યાં પણ કોહી ગયાં ને વળી તીડ પડાં તે તમામ દાણો ખાઇ ગયા તેથી બીજે વરસ ભારે કાળ પડયો. રૂપૈઆ એકના ઘઉં શેર (૮) આઠ, મગ રૂપૈઆ એકના શેર (૫) પાંચ નેં ડાંગરના મોહોતો કઇંથીજ દેખાવા પામે. વળી મારવાડ તરફ પણ કાળ હતો તેથી એણી તરફની માણ ઘણી આવી હતી ને અધુરામાં પુરૂ એ કે તાવનો રોગ અતિશે ચાલેલો હતો.

હેવું કહેવામા આવે છે કે ફક્ત અમદાવાદ શહેરમાં ચચારશે પાંચ પાંચશે માણસ છુટતું હતું ત્યારે તે હિસાબે આખા ગુજરાતમાં થઇને એ કાળમાં કેટલું બધુ માણસ ઓછું થયું હશે. એ મરી ગયા તેમાં કંઈકને તો પુરી આગે નથી મલી; નેં શહેરમા ઘેર ઘેર તાવના વારા હતા તેથી કદાપી કોઇને ઘેર માણસ મરી ગયું તો તે ઘેર ઘેર ફરે કે " મહારે ઘેર ફલાણું મરી ગયું છે. તેહેને બાળવા લઇ જવું છે માટે લગીર આવો " પણ એક મડદુ ઊચકવા જેટલા માણસ એકઠાં થઇ શકતા નહિ.

તે વરસ અમદાવાદમા એટલી તો માણ એકઠી થઇ હતી કે કોઇથી કાંઇ ખાવાનું લેઇ બાહાર નીકળાતું નહીં ને કદી કોઇ નીકળ્યું તો હાથમાંથી ચેલી માણ લુંટ પડાવીને લઈ જાય. સોનું રૂપું તથા મોતી ઘણું સુધુ હતું કે સો રૂપીઆનો દાગીનો પચીશ તીશ રૂપૈએ વેચાતો ને કંઇક ફેરા તે દાગીનો લેનાર મળતું નહીં.

આ કાળમાં લોકોને માથે જેવું દુઃખ પડયું છે તેવું કોઇએ સમણામાં

† અમદાવાદનો ઇતિહાસ, મગનલાલ કૃત પૃ. ૬૬.

દીઠું નહી હોય; નેં દુઃખનું તથા એ કાળનું બયાન કરી ઘણાં પાનાં ભરીએ તો પણ એવું રૂપ બતાવી શકાતું નથી.

આ કાળની વખતમાં સરસુબા રામચંદ્ર કશને આંટલી વાત ઘણી ડહાપણની કરી હતી કે જેટલું ધાંન શહેરમાં પેસ્તું તેના ઉપર ચોકી રાખી સામટું વેચવા દીધું નહી પણ હેલું કહ્યું કે, જે લેવા આવ્યો તેહને એક રૂપૈઆથી વધારે આપવું નહી તથા જે દહાડે જે એક વાર લેઇ ગઓ તેને તે દહાડે બીજી વાર આપવું નહી. હેવો બંદોબસ્ત રાખ્યો તેથી થોડું થોડું સર્વને પહોંચ્યું નેં ગરીબ ગરબાં જીવતાં રહ્યા. હેવો બંદોબસ્ત ન કર્યો હોત તો તાલેવંત હોત તે બધુએ ધાંન હોરી જાત નેં ગરીબ લોક વા ફાકતા રેહેત.

" પરમેશ્વર પાસે અમે એવું માંગીએ છીએ કે કોઇ સમયે પણ હેવો કાળ દેખાડશો નહીં. "

આવો દુષ્કાળ પડવાનો છે, તેની આગાહી કરી શ્રી સહજાનંદ સ્વામીએ તેમના ભક્તોને તે સારૂ તૈયારી કરી રાખવા અગાઉ ચેતવ્યા હતા, એટલુંજ નહિ પણ તે વર્ષે પોતે શોક પાળી નખ અને કેશ વધાર્યા હતા અને એટલેથી ન અટકતાં પોતે ગુજરાતથી અનાજ મંગાવી છૂટથી લોકમા વહેંચ્યું હતું અને તેમાં કોઇ પ્રકારનો ભેદભાવ દાખવ્યો નહોતો*.

એ કાળે અંગ્રેજોની સત્તા ગુજરાતમાં નવી સ્થપાતી હતી અને તેમના હિતના રક્ષણ સારૂ ગાયકવાડના દરબારમાં, તેમનો પ્રતિનિધિ કેપ્ટન જેમ્સ રિવેટ કર્નાક, વડોદરે રહેતો હતો; તેણે, આ દુકાળની ભયંકરતા નજરે જોઈ હતી અને તેની તેના મન પર જે છાપ પડી અને જે વિચારો સ્ફુર્યા હતા, તે આ અગણોતરા દુકાળનું હુબહુ વર્ણન રજુ કરે છે.

સદરહુ પત્ર અંગ્રેજીમાં લાંબો હોવાથી અત્રે ઉતાર્યો નથી પણ કામ પુરતો ભાગ, દુકાળ વિષે નિબંધમાં મી. બોરીએ તારવી કાઢયો છે, તે આપીને સંતોષ માન્યો છે.●

" એક રોજ સેંકડોએક મારવાડીઓને ગુજરાતથી બેઠેલા મેં જોયા હતા, અને તેઓની આગળ એક મરણને કાંઠે આવેલી સ્ત્રી પોતાની છાતી

---

* જુઓ શ્રી સહજાનંદ ચરિત્ર પૃ. ૧૦૨-૩.

● દુકાળ વિષે નિબંધ, પૃ ૧૩ કર્તા, એદલજી જમશેદજી બોરી, મૂળ ઇંગ્રેજી પત્ર માટે જુઓ Transactions of the Literary Society of Bombay. વો. ૧, પૃ. ૩૨૧.

ઉપર મુએલા છોકરા સાથે પડી હતી. એ સ્ત્રી પોતાનો નીકળી જતો જીવ જરા વાર ટકાવી રાખવા થોડુંક પાણી માગતી હતી. પણ તેના ઉપર તેટલી દયા કરવાનું પણ તેના સાથીયોમાં કોઇને ભાન નહોતું. થોડા કલાકમાં તે મર્ણ પામી, અને સરકારી સિપાઇઓએ તેને ઉપાડી ત્યાંસુધી તેની લાશ પડી રહી." વળી તે લખે છે કે "એક બીજી સ્ત્રી ભૂખના ભારે દુઃખથી એટલી તો બેદરકાર થઈ ગઇ હતી કે, તેનાં આધમુઆં છોકરાંઓને કૂતરાં તેની નજર આગળથી તાણી જતાં હતાં, પણ તેમને છોડવવાના ઉપાય તેની મંદગતિને લીધે તે કરી શકતી નહોતી. રસ્તે રસ્તે જે મૂડદાં પડતાં હતાં તેમને બીજાં ટાંપી રહેલાં કુતરાં તથા માંસાહારી પક્ષીઓ ખાઈ જતાં. આ મોટા સંકટમાં લોકો જાન તથા સાન તદ્દન ભૂલી ગયા હતાં. એક ધર્મનુરત બ્રાહ્મણ કે જે પોતાના ધર્મને માટે મગરૂર રહે છે, તે પોતાની સ્ત્રી, છોકરી, અને બેનને બે ચાર રૂપિયે દાઘને વેચી નાખવાને તૈયાર થયો હતો. ૨૪ કલાકમાં પાંચસેંથી વધારે મારવાડીઓ મર્ણ પામતાં હતાં. હિન્દુઓ આવી વખતમા પોતાનો સખાવત રૂપી હાથ લંબાવવા ઉદારતા સાથે પરોપકારાર્થે ખંતી રહે છે. આ તંગીના વખતમાં તેઓએ ગરીબનાં પેટ ભરવા હજારો રૂપિઆ ખરચી નાંખ્યા હતા. આવા વખતમાં જે કાંઈ અનાજની વહેંચણી ચાલતી તે લેવાને થતી ગીરદીમાં ઘણાખરાં નિર્બળ થયેલાં નાનાં મોટા છોકરાઓ કુચયાઈ જતા, એટલુંજ નહિ, પણ ઘણાં મોટાં માણસો પણ નાશ પામતાં. આવા વખતમા ભૂખે મરતાં કેટલાંક પ્રાણીઓને ઉપર પ્રમાણે અનાજ વગેરે વહેંચીને જીવાડવાના પ્રયત્ન કરવામાં આવતા હતા, પણ અંતે તો તેઓ મરવાનેજ સરજેલાં હતા. અગણિત મારવાડીઓમાં ભુખમરાથી મંદવાડ તથા બીજાં ઘણાં દરદો લાગુ થયાં હતાં, તે એટલે સુધી કે, તેઓ સંખ્યાબંધ વડોદરામાં ઉતરી પડવાથી ત્યાંના લોકોની ખરાબી થવા માંડી. આથી કરીને શીતળાનો રોગ લાગુ થયો. ભૂખથી બેભાન થયેલી સ્ત્રીઓ પેટને અર્થે પોતાની લાજને પણ દૂર મૂકવા લાગી, અને તેથી કેટલાક દુષ્ટ વ્યાધિઓનો ભોગ થઇ પડી, મારવાડીઓનાં મૂડદાં, વગર દરકારે ખુલ્લી જગોએ કોહી જતાં, તેથી હવામાં ઘણો બિગાડ થઇ અનેક જાતના દરદો પેદા થયાં. એટલું છતાં વડોદરામાં ગાયકવાડ સરકાર તરફથી મૂડદાં દાટવાની પૂરતી સંભાળ લેવામા આવતી હતી. વડોદરા શહેરે મોટામાં મોટો આ દુકાળ જોયો."

પ્રકરણ ૮

સન ૧૮૧૯ નો ધરતીકંપ

" તરતજ એક ભયંકર ધરતીકંપ થયો કે જેથી કેટલાંક ઘરો જમીનદોસ્ત થઇ ગયાં, અને તેમાં કેટલાંક માણસો તથા જાનવરોનો નાશ થયો. રણ, બન્ની અને પચ્છમના ટાપુમાં જે બધી સુકી જમીન હતી ત્યાંહાં પાણી થઈ ગયું; નદીઓમાં પાણી સુકાઇ ગયાં. કુવાઓ મીઠા હતા તે ખારા થયા અને ખારા હતા તે મીઠા થયા અને રણના પશ્ચિમના ભાગમાં એક ઉંચો ટેકરો થઇ ગયો કે જેથી કચ્છમાં સિંધુ નદિનું પાણી આવતું અટક્યું.

કચ્છ દેશનો ઇતિહાસ, પૃ. ૬૬.

ગયે વર્ષે (જાન્યુઆરી ૧૫ મી, સન ૧૯૩૪) બિહાર પ્રાંતમાં ધરતીકંપનો બનાવ તાજેજ બનેલો છે. પ્રભુનું સામર્થ્ય વર્ણવતા ઘણી વાર કહેવામાં આવે છે કે તે જોતજોતામાં જ્યાં જળ હોય ત્યાં સ્થળ અને સ્થળ હોય ત્યાં જળ કરી મૂકે છે અને તેના પ્રમાણ તરીકે ઉપર ઉતારેલું અવતરણ રજુ કરી શકાય; અને આપણે પ્રત્યક્ષ નિહાળ્યું છે કે બિહારમાં એક રાતમાં જબરજસ્ત ફેરફાર થવા પામ્યો હતો. ત્યાં નદીનો પ્રવાહ અદ્દશ્ય થયો, વેરાન જગો જળમય બની ગઇ, અને મ્હોટી મ્હેલાતો ખંડેર થઇ પડી હતી. ભાવિની ગતિ, ખરે, અકળ છે.

ભૂકંપથી ખુવારી થાય છે તે અસહ્ય હોય છે. માલમિલકતની બરબાદી સાથે મનુષ્યની હાનિ પણ થોડી હોતી નથી. અને ધરતીકંપના આંચકા, અવારનવાર, એક વા બીજે સ્થળે ચાલુ રહે છે. ચાલુ વર્ષમાં એપ્રિલ મહિનામાં ફાર્મોસા ટાપુમાં મ્હોટો ધરતીકંપ થઇ, પારાવાર નુકશાન પહોંચ્યું હતું અને હજારો મનુષ્યો, બાળબચ્ચાં, સ્ત્રી પુરુષો અકાળે મૃત્યુ પામ્યાં હતાં.

તા. ૩૧ મી મેએ કવેટામા ૫૦,૦૦૦ થી વધુ મનુષ્યનો નાશ થયો હતો અને કરોડોની મિલ્કત તારાજ થઇ એ દુઃખ તો પારાવાર અને વર્ણવ્યું જાય એમ નથી.

દુનિયાના કોઈ પણ સ્થળમાં ધરતીકંપનો સહજ પણ કંપારો થાય તો તેની ખબર તુરતજ સિસ્મોગ્રાફ યંત્ર પર નોંધાય છે. વિજ્ઞાને એટલે દરજ્જે પ્રગતિ કરેલી છે, અને આપણે ઇચ્છીશું કે વિજ્ઞાનના નિષ્ણાતો ધરતીકંપની માહિતી, સૂર્ય ચંદ્રના ગ્રહણની પેઠે, અગાઉથી જાહેર કરવાને શક્તિવાન થાય, જેથી મનુષ્ય પર જે અણધારી આફત આવી પડે છે, તેના નિવારણ સારૂં કાંઇક વ્યવહારૂ માર્ગ તેમ ઘડાલાજો યોજી શકાય ×

આવે સમયે મનુષ્યની નિરાધારતા અનુભવાય છે.

ભૂતળના કેટલાક ભાગોમાં ધરતીકંપ વારંવાર પણ વત્તાઓછા જોરમાં સતત્ થયા કરે છે, અને એવા જોખમવાળા પ્રદેશોની આપણી યાદી છે, તેમાં, એ વિષયના કેટલાક અભ્યાસીઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે, ગુજરાત પ્રાન્તનો પણ સમાવેશ થાય છે.

ધરતીકંપના સહેજસાજ આંચકાની આપણને સામાન્ય રીતે ખબર સરખી પડતી નથી. યંત્ર પર એ બનાવની નોંધ થઇ, તે હકીકત જાહેર કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેની ખબર પડે છે.

ગુજરાત પ્રાન્ત ભૂકંપથી તદ્દન બાતલ રહ્યો નથી. પણ તે બનાવ ક્યારે ક્યારે બન્યો તેથી આપણે અજ્ઞાન છીએ. પ્રાચીન વલ્લભીપુરનો નાશ સાધુના શ્રાપને લઇને નહિ પણ તે ધરતીકંપને લઇને હોઈ શકે તે સંભવિત છે.

અગાઉના ધરતીકંપ વિષે આપણે કાંઇ વિશેષ જાણતા નથી પણ સન ૧૮૧૯ માં ગુજરાતમાં મ્હોટો ધરતીકંપ થયો હતો, તેનો તાદૃશ્ય ચિતાર આપણને ઉપલબ્ધ છે.

અમદાવાદની કેટલીક મસિદોના મિનારા તે વખતે તૂટી પડયા હતા અને બાદશાહી મકાનોનો નાશ થયો હતો.

× સરખાવો:—ધરતીકંપના આંચકા અને અદિોલન માપવાના અનેક જાતનાં યંત્રો રચાયાં છે, પરન્તુ એ સર્વ ફક્ત ધરતીકંપ ક્યાંથી અને કેટલે વખતે ઉદ્ભવે છે, એજ બતાવે છે. કેટલાક વૈજ્ઞાનિકોનું એમ માનવું છે કે ધરતીકંપનું તોફાન ભીતરમાંથી ઉપર આવતા ઘણો સમય લાગે છે, અને એ દરમિયાન પ્રથમ નાનાં આંદોલનો પૃથ્વીની સપાટી પર આવે છે, પરંતુ એ એટલાં સૂક્ષ્મ હોય છે કે અત્યારનાં યંત્રોથી એ નોંધી શકાતાં નથી. આમ છતાં જો ભવિષ્યમાં એવું યંત્ર શોધાય તો જરૂર ઘણા માણસોના જાન બચાવી શકાય. યશવંત ગુ- નાયક પ્રસ્થાન ચૈત્ર, સં. ૧૯૯૦.

ભારે નુકસાન તો એ ધરતીકંપે કચ્છમાં કર્યું હતું, અને તેનું વિગતવાર વર્ણન પણ મળી આવે છે

એ અરસામાં અંગ્રેજો કચ્છમાં પોતાની સત્તા મજબુત કરતા હતા અને એમના એજંટ તરીકે મી. જે મેકમુરડો ત્યાં રહેતો હતો. મી. મેકમુરડોએ નિયમ મુજબ પ્રસ્તુત બનાવનો રીતસર રીપોર્ટ મુંબાઇ સરકારને લખી મોકલ્યો હતો તે હાલમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે, × પણ પોતે શી શી લાગણી અનુભવેલી, કેવા સંજોગોમાંથી તે પસાર થયો હતો અને આખા દેશમાં કેવી સ્થિતિ થવા પામી હતી તેની વિસ્તૃત હકીકત તેણે મુંબાઇની લીટરરી સોસાઇટીને પત્ર રૂપે લખી મોકલી હતી, અને પ્રસ્તુત બનાવ વિષે એ લખાણ જેમ વિશ્વસનીય તેમ મહત્વનું હોઇને, તેનો સાર ભાગ અત્રે આપીએ છીએ —

"તા ૧૬ મી જુન સન ૧૮૧૯ ના રોજ સાંજના પોણા સાત, સાતના અરસામાં કચ્છમાં ધરતીકંપનો આંચકો લાગ્યો હતો. હિન્દમાં તે બહુ મ્હોટા વિસ્તારમાં માલુમ પડયો હતો, તેમ કેટલાક ભાગમાં તેથી નુકશાન પણ ભારે થયું હતું. આ પ્રાન્તમાં એ બનાવ કેવા સંજોગોમાં બન્યો અને તેનું શું ભયંકર પરિણામ નિપજ્યું, એ હકીકત તેની શાસ્ત્રીય વિગતોમાં ઉતર્યા વિના જણાવીશ

આ બનાવની આગાહીરૂપ આકાશમાં કે વાતાવરણમાં એવું કોઈ ચિન્હ તે અગાઉ નિહાળવામાં આવ્યું નહોતું. ગરમીના દિવસો હતા, આકાશ સ્વચ્છ અને શાન્ત હતું. પશ્ચિમનો પવન વાતો હતો. તડકામાં છાંયડે ૧૦૫ ડીગ્રી ગરમી માલુમ પડતી, એ પરિસ્થિતિ તે અરસામાં હતી

ત્રીજી જુને, ગાજવિજ ને વિજળી સહિત, ઇશાન કોણમાંથી, સખ્ત વરોળિયો ને વરસાદ આવ્યા હતા, જે આ ઋતુમાં સામાન્ય હોય છે, એ વરસાદનું તોફાન બે કલાક ચાલ્યું હતું, આખી રાત વરસાદ પડયો હતો અને તે લગભગ સર્વત્ર હતો

ઉપર જણાવેલા દિવસે, આખા દિવસની ગરમી પછી મિત્રો સાથે મોનજગઢની સામેના મકાનની અગાસીમાં બેઠા હતા, સાંજનો સમય હતો, આકાશ નિર્મળ હતું, ઠંડા પવનની લહેરો પશ્ચિમમાંથી ફરફરતી હતી. એ જગો અંજારમાં ટેકરીપર આવેલી હતી, પાસેજ ગામનો બુરજ

× જુઓ ઇન્ડિયન કલ્ચર સન ૧૯૩૫ જાન્યુઆરી,

હતો, જ્યાં ચાર તોપો ચઢાવેલી હતી. એ બનાવની પ્રથમ ખબર અમારી ખુરશીઓ સહજ ગતિમાન થઇ, જાણે કે ઉંચકાઈ જતી હોય અને પવનથી બારીબારણાં ખસતાં હોય, એવા અવાજથી માલુમ પડી અને શું થયું. એવું કાંઇ પૂછીએ તે અગાઉ જગોપરથી અમારી ખુરશીઓ ફરીવારની ઉંચકાઈ હતી અને તે ગતિ એટલી સ્પષ્ટ હતી કે, મેં ધરતીકંપનો આંચકો અગાઉ અનુભવ્યો ન હતો તે હું કદી ભુલી શકું નહિ.

બુરજમાંથી દરેક જણ બનતી ઝડપે નાશી નિકળ્યા અને સહેજ-વારમાં એ દેખાતો બુરજ, તુટી પડી, ભોંય ભેગો થયો, તેમાં તોપ વગેરે સામાન દટાઇ ગયાં અને તે પછી તુરતજ કિલ્લાની દિવાલ, મિનારા અને પંદરસેંથી વધુ ઘરો ખંડિયેર થઇ પડયાં. એ સમયે બુરજથી ત્રીસ વાર દૂર હું ઉભો હતો. એ આંચકો કેટલી મિનિટ રહ્યો એ વિષે મતભેદ છે, પણ હું માનુ છું કે તે બેથી અઢી મિનિટ ચાલ્યો હશે. એ સમય એવો હતો કે મનની સ્વસ્થતા રહી શકે નહિ અને એ આઘાતની અસરથી મુક્ત થઇ પાછો હું વિચાર કરી શકું એવી સ્થિતિમાં આવ્યો ત્યાં તો આસપાસની ખુવારી અને નુકશાન જોઇને હું સ્તબ્ધ થઇ ગયો; ટેકરીઓ, બુરજો અને ઘરો જે અડધા ઘડી પહેલાં, ટકાઉ અને મજબુત દેખાતાં, તે ઝોલાં લેતાં, કે પડતાં માલુમ પડયાં હતાં, ટેકરીઓમાંથી ધૂળના ગોટા કે ધુમાડો નિકળતો અને ઘરો સાવ જમીનદોસ્ત થયાં હતાં.

એ ધરતીકંપની ગતિ પરત્વે ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાય જણાય છે. કેટલાક કહે છે, કે ધરતી તેમના પગ નીચે ચીરો થતી અને તેઓ નીચે દબાવા લાગતા હતા; બીજાઓ કહે છે કે, તે દોલાયમાન (vibratory) હતી, જ્યારે થોડાક તેની ગતિ મોજાં જેવી વર્ણવે છે. શરૂઆતમાં ખુરશી નીચેથી ધક્કો લાગતાં, મારી માન્યતા મુજબ તેની ગતિ મોજાં રૂપ (undulating) હતી. મ્હોટું પાટીયું એ છેડે ટેકાથી ગોઠવેલું હોય અને તે પર ચાલતાં જેવી સ્થિતિ થાય તેવી એ વખતે જણાઈ હતી.

એ બનાવની સાથે પ્રચંડ વંટોળીઓ અને સંખ્યાબંધ ઉડતાં પક્ષીઓના સમુહની ગતિથી જેવો અવાજ થાય એવો અવાજ થયો હતો. કેટલાક આની ના પાડે છે પણ મારી ખાત્રી છે કે આ બન્ને બનાવો બન્યા હતા, એટલુંજ નહિ પણ પછીથી જે આંચકા થયા હતા ત્યારે પણ તે અવાજ તેની સાથે સંભળાયો હતો.

સોળમીની રાત્રિ તદ્દન શાન્ત અને રમ્ય હતી. અમે ખુલ્લામાં સુતા હતા એટલે કંઇ અસાધારણ બને તે જોવાની તક હતી.

તે રાત્રે ચાલુ કરતાં વધુ તારા ખર્યા હતા; તે ધરતીકંપને લઇને હોય એ હું નક્કી કહી શકું નહિ, કદાચ તે આવા બનાવ વિષેના મારા વાચનને પરિણામે એ ભ્રાન્તિ હોય.

અગીઆર વાગતા પૂર્વે અમને ત્રણ આંચકા લાગ્યા હતા, અને ચોકીઆત અને અન્ય જનોના કહેવા પ્રમાણે રાત્રિ દરમિયાન એવા બીજા આંચકા પણ લાગ્યા હતા. પણ તેની ઝાઝી અસર માલુમ પડી ન હતી.

બીજે દિવસે તા. ૧૭ મીએ પણ ધરતી વારંવાર ડોલતી અને સાથે વંટોળીયો અને પૈડાંવાળી ગાડી જેવો અવાજ થતો, માલુમ પડયો હતો. દશ વાગે તો સખ્ત આંચકો લાગ્યો હતો અને રહ્યાં સહ્યાં ખંડેરો નીચે તુટી પડયાં હતાં.

આ આંચકાની નોંધ રાખી નથી, તેથી તેની તપસીલ આપવાનું બની શકે એમ નથી; તેમ છતાં ઓગષ્ટની શરૂઆત સુધી એક કે વધુ આંદોલનો થયા વિના એકકે દિવસ પસાર થયો નહોતો. પછીથી તે ઓછા થયા; ત્રણ ચાર દિવસના ગાળે એકાદ વાર જણાતો; એ રીતે છેલ્લો આંચકો ૨૩ મી નવેમ્બરે માલુમ પડયો હતો.

એ વિષે કાંઇ ખાત્રીલાયક કહી શકાય એમ નથી પણ જુન મહિનામાં દરરોજ એ ત્રણ આંચકા લાગતા; જુલાઇમાં દરરોજ એક; ઓગસ્ટ સપ્ટેમ્બરમા ત્રણ દિવસના આંતરે એક, ઓકટોબર આખામાં ૭ અને નવેમ્બરમાં ત્રણ મળીને આસરે એકસો આચકા જણાયા હતા.

એ આંચકાની વર્ગણી ચાર વિભાગમા થઇ શકેઃ (૧) પહેલો અને બહુ સખ્ત હતો તે (૨) જેની અસર મકાનો પર ઝાઝી થઇ નહોતી, પણ ઉભેલો મનુષ્ય તેની ગતિ જોઇ શકે અને તે નીચેના સમયે જણાયા હતા. ૧૭ મી જુને, ૧૦ વાગે; ૨૯ મી જુને ૨ વાગે; બપ્પોરે, ૪ થી જુલાઇએ ૩ વાગે પરોઢિયે, અને ચોથો મધ્યરાત્રે, એજ મહિનામાં દિવસ વિસરી ગયો છું. ત્રીજો વિભાગ એવા આચકાઓનો, જેની ગતિ બેઠેલા કે સુતેલાને જણાય, અને ચોથો વિભાગ, જે આંચકાની સર્વને ખબર પડી નહોય; પણ કેટલાકને તે લાગેલો.

- આ જુદા જુદા આંચકાઓની ગતિ પણ દોલાયમાન, મોજાં જેવી તેમ પૃથ્વી ફરતી હોય તેવી હતી. બીજા વિભાગના આંચકા વખતે પક્ષીઓના ફફડાટ જેવો અવાજ સંભળાતો; અને ત્રીજા વિભાગમાં એ અવાજ તે બનાવની પૂર્વે વા પાછળ જણાતો હતો. પૃથ્વીમાંથી ઉદ્ભવતો હોય એમ એ અવાજ સંભળાતો અને તે પરથી આંચકો લાગશે, એવી આશા રખાતી તે કદી નિષ્ફળ જતી નહિ.

૧૬ મી તારીખના આંચકાની સખ્ત અસર મુખ્યત્વે કચ્છમાં જણાઈ હતી. બીજા વિભાગોને અથવા તેની સરહદપરના મુલકને ઝાઝું નુકશાન થયું ન હતું.

એ ધરતીકંપ કલકત્તા, ચુનાર, પાંડેચરી, અમદાવાદ, ભરૂચ વગેરે વગેરે શહેરોમાં પણ જણાયો હતો.

એ ધરતીકંપમાં નવાઈ પામવા જેવું એ છે કે તેનો વિસ્તાર બહોળો હોવા છતાં, તેની માઠી અસર માત્ર કચ્છમાં જ જણાઇ હતી.

હવે એ ભયંકર ભુકંપની શી અસર થઈ તે જોઇએ. પ્રથમ તો એ બનાવે સૌને ચિંતાતુર કરી મૂક્યા હતા; શરીરનાં અવયવો ઢીલાં પડેલાં; તેમ પેટમાં પણ એક પ્રકારની બેચેની ખાસ કરીને દેશીઓમાં જણાઇ હતી.

એ સમયમાં મનનો અજંપો ચાલુ હતો તેમ એકલા રહેતા ભય લાગતો. દેશીઓમાં તો નિરાશા અને નિરાધારતાની લાગણી તેમના મુખપર તેમ તેમની વાણીમાં દષ્ટિગોચર થતી હતી.

પશુ પક્ષીઓમાં આની ઝાઝી અસર જણાઇ નહોતી; પણ ઘોડાઓ ચાલતાં તેમનું સમતોલપણું ખોતા; અને કબુતર વગેરેને તો સહજ પણ આંદોલનની જાણ થતી; ભૂજમાંના હાથીઓ ભયભીત થઇને હાથીખાનામાંથી ભાગેલા અને રસ્તે દોડતા, માત્ર ખંડેરો, ઈંટ માટીના ઢગલાથી રોકાયા હતા.

તા. ૧૬ મીના ધરતીકંપની જ બહોળી અસર થઈ હતી; અને તે આખા કચ્છ પ્રાંતમાં જણાઈ હતી.

એકંદરે ભૂજ, અંજાર, મોથેરા, તેરા, કોઠારા, નળીઆ, માંડવી અને લખપતમાં મળીને ૧૫૪૩ ઘર નાશ પામ્યાની વિગતો મળી છે; બીજા ભાગોની ખાત્રીલાયક હકીકત ઉપલબ્ધ નથી.

મોથેરામાં એક જાડેજાનું આખું કુટુંબ મકાનો પડતાં, ઓરડામાં ગુંગળાઇને મૃત્યુ પામ્યું હતું; ફક્ત એક ઘરડો વડીલ અને એક પુત્ર બચ્યાં હતા.

એથી ટેકરીઓને કાંઈ વિશેષ નુકશાન થયુ નહોતુ પણ એ બનાવના વખતે તેમાથી ધુળના ગોટા ઉંચે ચઢતા દરેકમાથી નિહાળવામા આવ્યા હતા, ઘણા ગૃહસ્થોએ ધુણી પણ જોઇ હતી, અને કેટલેક સ્થળે ઘડીભર બળતુ દેખાયુ હતું. એક પ્રતિષ્ઠિત ઠાકોરે મ્હને ખાસ કહ્યું હતુ કે તેનો કિલ્લાની નજદિકની ટેકરીમાથી આગના ભડકા નિકળતા હતા, અને એક મોટો ગોળો પૃથ્વીમાથી નિકળી ઉંચે આકાશમા ચઢયો હતો, અને તે પાછો નીચે સળગતો, ચાર પાચ ટુકડા થઈ પડયો હતો બીજે દિવસે એ સ્થળ તપાસતા ટેકરીમા ચિરાડા પડેલા અને પથરા નિકળી પડેલા, જાણે કે કાંઇ નીચે સમાઇ ગયુ હોય અને જ્યા તે ગોળો પડેલો ત્યાની ભૂમિ પર દેવતાની નિશાનીઓ માલુમ પડતી હતી. સરકારી રેસિડેન્ટે એ બનાવનો રિપોર્ટ કરેલો છે કે સદરહુ ટેકરીમા મ્હોટી ફાટ પડી છે તેમ વચમા ખીણુ થઇ, તેની ઉંચાઇ પણ ઓછી થયેલી છે.

આ ઋતુમા કચ્છની નદીઓ પાણી વિનાની સુકી હોય છે આ ધરતીકંપથી એ નદીના તટ, થોડી મીનીટો સુધી બને તટે પાણીથી ભરાઇ ગયા હતા અને કેટલાક જણાવે છે, એ પાણી અડધો કલાક રહ્યા હતા, પછી ધીમે ધીમે સમી ગયા હતા, આ દશ્ય મે જાતે નિહાળ્યુ નથી પણ તે નહિ માનવાને કઇ કારણ નથી ગધાણુ ભાયાતની તકરારનો નિકાલ કરવા મેં બે મુખીઓને મોકલ્યા હતા, તેઓ રથમા મુસાફરી કરતા હતા એટલે એમને ભૂકપની અસર જણાઇ નહોતી સધ્યાકાળે સધાણ નદી નજદિક પહોચતા તે બને કાઠે ભરેલી જોઇને તેઓ તાજુબ થયા હતા.

ખીણુમાની નદીઓ અને રેતાળ ભાગવાળી નદીઓમા આ બનાવ બન્યો હતો કુવાઓ પણ બધે ઉભરાઇ ગયા હતા કેટલેક સ્થળે તો બેસી ગયા અને કેટલેક સ્થળે જમીનમાથી બારથી વીસ ફુટના ઘેરાવામા પાણી ઉછળીને પડતુ હતું

સદરહુ આચકાથી કચ્છના પૂર્વ અને પશ્ચિમ ભાગ જ્યા થઇને સિંધુનું વહેણ જતું હતું, તે રણ અને ભૂમિ વિભાગને વિશેષ અસર થવા પામી હતી લખપટ આગળ સિંધુની આ શાખા ઓટના વખતે એકાદ ફુટ પાણીમા ઓળંગી જવાતી, અને ભરતીના વખતે એ પાણી ૭ ફીટથી વધારે રહેતુ નહિ બીજે સ્થળે પણ એક બે ફુટ પાણી જણાતું પણ ધરતીકંપ પછી અહિ ઓટ વખતે ૧૮ ફીટ પાણી થયુ છે તેની ઉંડાઇ માપતા કચ્છ અને સિંધ વચ્ચેના ત્રણ ચાર માઇલના ગાળામા

તે ચારથી ચોવીસ ફુટ માલુમ પડી હતી. એની પૂર્વે સૈકાથી વહાણુ એમા આવી શકતા નહિ તે હવે આવી શકશે. રણ, જે લખપટથી વિસ્તરી કચ્છના ઉત્તર પ્રદેશને ફરી વળે છે, તે વર્ષમાં આ મમયે એક ઠેકાણે ઓળંગાય છે. અત્યાર સુધી એ સુકી જમીન હતી. જો એ પાણી ચાલુ રહે તો આખું વર્ષ વહાણુ ફરી શકશે, જે સ્થિતિ પ્રાચીન કાળમાં હતી.

સિંધુ નદીની શાખા જ્યાં રણ આગળ જોડાય છે, એ હદ પરનું કચ્છનું ગામ સિંદરી, ધરતીકંપના આચકાથી જળમય થઇ પડયું હતુ, લોકો મહા મુશ્કેલીએ નાસી છૂટયા હતા. ફક્ત ગામની દિવાલના મથાળાના ભાગ ફરતા પાણી ઉપર નજરે પડે છે. સિંદરી એવી જગો પર હતું કે એનો વિનાશ જ થાય.

સમુદ્રપર પણુ તેની અસર થએલી હોવી જોઇએ પણ તે સંબંધી કાંઇ ચોક્કસ પુરાવો મળી આવ્યો નથી.

પૂર્વે કચ્છમાં ધરતીકંપો થયા હોવા જોઇએ, કેમકે એવી કેટલીક નિશાનીઓ એની જમીનમાથી મળી આવે છે.

દેશીઓ માટે તો આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો અને તે સૌ આથી બહુજ ગભરાઇ ગયા હતા. ચોતરફથી એવી ખબર ફેલાઇ કે પૃથ્વીનો પ્રલય આવી પહોચ્યો છે, તે સાભળીને સૌ ચોકી ઉઠયા હતા, અને શરૂઆતનો ગભરાટ શાત પડતા, લોકની નિર્મળતાનો લોભી અને સ્વાર્થી પુરુષોએ લાભ લેવા માડયો. બ્રાહ્મણોને દાન દક્ષિણા આપવા બોધ કરવામા આવ્યો અને જેઓ બ્રહ્મભોજન કરાવશે નહિ તેમ પાપ કાર્યમા મચ્યા રહેશે તેમના પર આફત આવી પડશે, એવી અફવાઓ પ્રસરવા માડી. કાશીથી એક પત્ર આવી પહોચ્યો હતો તેની લોક પર ઝાઝી અસર થવા પામી હતી. એ પત્ર નીચે પ્રમાણે હતોઃ—

શ્રી રામજીના નામનો એક પત્ર આવ્યો છે, તે કાશીથી આવ્યો છે. કલયુગના મધ્ય ભાગમા સતયુગ થશે. શ્રી બુદ્ધજી દર્શન દેશે કલયુગના ૪૯૧૨ વર્ષ પૂરા થયા છે અને સં. ૧૮૮૬ (સન ૧૮૧૯) પછી સતયુગ ૧૩૦૩૩ વર્ષ ચાલશે. આસો સુદ પાચમ (૨૪ સપ્ટેમ્બર ૧૮૧૯) ના રોજ રાત્રે ૨૪ ઘડી વિત્યા બાદ, તે પળે શ્રી બુદ્ધજી પ્રકટશે, અને સતયુગનો આરંભ થશે. ધરતી સાત ઘડી અને ત્રીસ પળ સુધી ધ્રુજશે, ધરતી ફાટશે, પછી જુઠા અને ધર્માદા નહિ કરનાર મનુષ્યો તેમા સમાઇ

જશે. જેઓ ધાર્મિક અને પરોપકારે વૃત્તિવાળા છે, ભગવાન પર વિશ્વાસ ધરાવે છે, દાન આપે છે, પુન્ય કર્મ કરે છે, મારાં કામથી બ્હીએ છે, તેઓ જ બચશે, સત્યયુગ ૧૩૦૩૩ વર્ષ ચાલુ રહેશે. મનુષ્યનું આયુષ્ય ૨૫૦ વર્ષનું થશે. સર્વત્ર મૈત્રી અને શાન્તિ પ્રવર્તશે. ૪૫ દિવસનો માસ થશે; દરેક દિવસ ૯૦ ઘડીનો થશે; ૩૬ ઘર ચન્દ્રના, બાર ગ્રહ અને ૧૫ રાશીઓ થશે. રાત્રે ૧૩ ઘડી રહેશે ત્યારે સત્યયુગ આરંભશે. શ્રી બુદ્ધજીનું પ્રાકટ્ય થશે. વેદનો ખૂબ અભ્યાસ કર્યા પછી આ માહિતી મેળવેલી છે. શ્રી બુદ્ધના મહાગ્રંથના પુષ્કળ વાચન પછી આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે. જેઓ આ કાગળ વાંચશે; સાંભળશે, અથવા તે સૌ સાંભળે અને વાંચે એવી વ્યવસ્થા કરશે, તે બહુ પુન્યશાળી થશે. આમાં વિશ્વાસ રાખશો; જેઓ તે માનશે નહિ તેમને બ્રાહ્મણ કે ગૌ માર્યાનું પાપ લાગશે. જેમને શ્રદ્ધા નથી તેઓ નરકે જશે; જેઓ માનશે તેમને સ્વર્ગ મળશે, સુખી થશે, ભગવાનને પ્રાપ્ત કરશે. શ્રીકૃષ્ણ દામોદરજી સત્ય છે.

સદરહુ પત્ર બાળબોધ લિપિમાં વ્રજભાષામાં લખાયલો હતો. તેમાં જણાવેલી ઘડી પાપીઓનો નાશ કરવાની આવી પહોંચતા, લગભગ પ્રત્યેક સંભાવિત હિન્દુ સ્વચ્છ થઇને, મ્હોંમાં તુલસીપત્ર રાખીને ક્યારે એ પળ આવે તેની રાહ જોઇને, જે ટાળવા સારૂં તેણે છૂટે હાથે દક્ષિણા આપી તેમ બ્રહ્મ ભોજન કરાવ્યું હતું, બેઠો હતો.

મુસ્લિમો પણ એટલાજ ગભરાયા હતા અને મસિદોમાંથી પાપીઓને શિક્ષા થશે એવી બાંગ પોકરાવી હતી અને મક્કાથી એક સીલબંધ પત્ર આવ્યો હતો તેમાં રોઝે કયામત આવી પહોંચ્યાનું જણાવ્યું હતું.

મોલવી અને સૈયદ ધરતીકંપનું કારણ જણાવતા કે દુલદુલ નામનો અશ્વ ખોરાક માટે તલબી કરતો હતો. તેથી સર્વ ભલા મુસ્લિમોએ મુલ્લાંઓને ઘાસ અને દાણો મોકલી આપવા એવી ભલામણ તેમના તરફથી કરવામાં આવી હતી.

હિન્દુઓ આ આફતનું કારણ દેવદાનવ વચ્ચે યુદ્ધ થયાનું કહેતા અને તે વિષે કંઇ કંઇ વિચિત્ર વાતો બનાવી કાઢતા. દરેક વર્ગ, જાતિ અને સંપ્રદાયમાથી પયગંબરો ઉગી નિકળ્યા હતા, કેટલાક કહેતા અમે આ બનાવની આગાહી કરી હતી; એટલુંજ નહિ પણ એવા બનાવો હજી વધુ બનશે. ટુંકાણમા ઢોંગધતુરા વધારી, વહેમ અને અજ્ઞાનનો લાભ લેવા ભારે પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી હતી.

૧૧ મી જુલાઈએ વર્ષા ઋતુ શરૂ થઇ તે પણ મનુષ્ય જીવનના સ્મરણમા નહિ એવી સખ્ત અને નુકશાનકારી નિવડી હતી. કચ્છના પશ્ચિમ ભાગમાં કલાકો સુધી વરસાદ દરરોજ પડ્યો હતો અને તેની સાથે ધરતીકંપના પ્રસંગોપાત આંચકાઓએ લોકોને ભયભિત કરી મુક્યા હતા. પૂર્વ ભાગમા એજ સ્થિતિ, પણ કાંઇક દરજ્જે ઓછી, એકસરખી ચાલુ રહી હતી ને બે માસમા એવો એક દિવસ પસાર થયો નહિ હોય કે તે દિવસે થોડો વરસાદ પણ પડ્યો નહિ હોય.

તેના પરિણામે પાક નિષ્ફળ ગયો; અથવા ખેતરમા રોપણી જ થઇ શકી નહિ અને સન ૧૮૧૨-૧૩ ના દુકાળમા જે ભાવે અનાજ વેચાતું તે કિંમત આજે કચ્છમા અનાજની છે.

વરસોવરસ કરતા આ વર્ષે વિજળી અને ગાજવીજ પણ ખુબ થયા હતા અને દિવસો સુધી સૂર્ય વાદળથી છવાયલો રહ્યો હતો. પશ્ચિમ તરફથી વાવાઝોડુ પણ આવ્યું હતું, તેણે કચ્છના પશ્ચિમ ભાગમા વંટોળીયાનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું 'આવા વંટોળીયા અગાઉ અવારનવાર જોવામા આવેલા છે અને દેશીઓ તેને હૂવા (hoowah) કહે છે.

ઉપર મુજબ સન ૧૮૧૯ ના ધરતીકંપના લગતી હકીકત છે.*

કેમ્પ ભૂજ.	}	જે. મેકમુરડો
૨૭ મી જાન્યુઆરી ૧૮૨૦	}	કેપ્ટન, ૭ મી રેજીમેન્ટ એન. આઇ.

* મૂળ ઉપેલ લેખ Transactions of Literary Society of Bombay, વો ૩, માં છપાયો છે, તે જીજ્ઞાસુઓએ જોઇ લેવો પૃ. ૯૭ થી ૧૨૪

પ્રકરણ ૯

સન ૧૮૩૭ ની સુરતની મોટી આગ

સત્તર સત્તાવીસ, સનેમાં રેલ જણાઇ,
બીજી મોટી તેહ, જાણુ છોત્તેરે લાઈ.
એનિ સાથે વંટોળ, દશા બેઠી બહુ રાસી;
દેવકોપનું ચિહ્‌ન, સુરત તું થઇ નિરાસી!
સુડતાળો રે કાળ, સને સત્તર એકાણું;
સત્તાણુંશાં રેલ, બળ્યુ મારૂ આ ગાણું!
સાઠો બીજો કાળ, ચારમા સને અઢારે;
બારે મોટી આગ, એકવીસે પણ ભારે.
બાવિસમાં વળી રેલ, **આગ મોટી સડતીસે;**
એજ વરસમાં રેલ, ખરાબી થઇ અતીસે.
દસેક બીજી આગ, ઉપરનીથી જો ન્હાની;
તો પણ બહુ નુકશાન, વાત જાએ નહિ માની. ”

કવિ નર્મદાશંકર

સુરત શહેરનો પાયો ગુજરાતના સુલતાનોના સમયમા નંખાયો હતો અને એક બંદર તરીકે તેની વૃદ્ધિ થઈ હતી. ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ અહિં કોઠી નાખ્યા પછી સુરત શહેરનું મહત્વ વધ્યુ હતુ અને મક્કા શરીફની હજ કરવા ઈસ્લામી બધુઓ આ બંદરેથી વહાણે ચઢતા એ કારણે, બાબુલ મક્કાનું ઉપનામ તેણે પ્રાપ્ત કરી, તેની ખ્યાતિ ચોતરફ પ્રસરી હતી અરાઢમા સૈકામા, મુબાઈ જે મહત્તા આજે ધરાવે છે, તે સુરત ભોગવતુ હતું અને તેનો વેપાર રોજગાર, રિદ્ધિ સિદ્ધિ, વૈભવ અને જાહોજલાલી નિહાળી સૌ કોઈ સાનંદાશ્ચર્ય પામતુ હતું એ સમયે અનેક દેશના વેપારીઓ અને પ્રવાસીઓની સુરતમા મેદની જામતી હતી, અને અહિ ચોરાસી બંદરોના વાવટા ફરકતા એમ કહેવામા અતિશયોક્તિ નથી. અનેક પ્રજા અને ભિન્ન ભિન્ન સંસ્કૃતિના સંસર્ગ અને સહેવાસમા આવ્યાથી સુરતની

પ્રજા પણ શોખીન અને રસિક બની હતી અને તેના ભોગવિલાસ અને વૈભવને લઇને તેણે ગુજરાતનું પેરિસ તરીકે પ્રસિદ્ધિ મેળવી છે

પરન્તુ અંગ્રેજોને હસ્તક મુંબાઇનો ટાપુ આવ્યા પછી ધીમે ધીમે સુરતની મહત્તા ઘટવા માંડી, તેમાં ઉપરાઉપરી સુરત શહેર પર આગ અને રેલે કેર વર્તાવ્યાથી તેની આબાદીને મ્હોટો ધોકો પહોંચ્યો હતો ત્યારથી સુરત ભાંગી પડી, મુંબાઇનું બંદર ખીલવા માંડયું અધુરામાં પુરું તેનું બાર રેતીએ પુરાતું જવા માંડયું એથી પણ તેનો ધંધો રોજગાર મોળો પડી ગયો આજે કવિ નર્મદના શબ્દોમાં કહીએ તો સુરતની સુરત બદસુરત થઈ પડેલી છે

સુરતની ખાનાખરાબી આગે અને રેલે કયા કયા વર્ષમાં કરી તેનો ઉલ્લેખ કવિ નર્મદાશંકરે તેના ઉપરોક્ત કાવ્યમાં કરેલો છે પણ એ બનાવોના પૂરા અને વિશ્વસનીય વૃત્તાંત મળતા નથી એક કે બે ગરબા મળી આવે છે, તેમાં પણ બધી હકીકત આવી જતી નથી તે સારૂ સરકારી રેકર્ડ એક સાધન છે, પણ તે તપાસવાની અનુકૂળતા ન હોવાથી હાલ તુરત નંદશંકર ચરિત્રમાં શ્રીયુત વિનાયક મહેતાએ સન ૧૮૩૭ ની મ્હોટી આગનું ચિત્ર દોર્યું છે, તેની નકલ કરી લઈશું —

"ઇ સ ૧૮૩૭ ની ૨૪ મી એપ્રીલને સોમવારે પાછલા પહોરના પાંચ વાગતે એક પારસી વ્યાપારીના ઘરમાં ઉકળતા ડામરમાંથી તે આગ શરૂ થઈ હતી. મકાનના માલિકની સમૃદ્ધિ ઉપર ઈર્ષા હોય કે પછી પારસીઓની અગ્નિ શાંત કરવા તરફની અપ્રીતિના હોય, જે હોય તે ખરૂ પણ આગ શરૂથી જ, છટાઈ નહિ પછી તે કાબુમાં કેમ રહે? થોડીવારમાં ત્રણ માઈલના ઘેરાવામાં અગ્નિદેવતા પ્રસર્યા પચાસ માઈલ સુધી રાત્રિએ ભડકા દેખાયા મંગળવારે સવારથી નૈઋત્ય કોણમાંથી વાયુ ફુંકાયો આગ ચારે બાજુએ ધાઈ અંબામાતાનું તે અરસામાં કાંઈક અપમાન થયેલું તે સિંહાસન છોડી ચાલતા થયા, તે એક મૂર્ખ પૂજારીએ જોયા આગના ગોળાનું પુછવું જ શું? મંગળવારે મધ્યાહ્ને અગ્નિદેવતાની દેલી ટોચે પહોંચી ખૂબ નાચ્યા, કુદ્યા, ખેલ્યા અને પછી તૃપ્ત થયા હોય તેમ પોતાની આંચ કમ કરવા લાગ્યા બુધવારે સવારે આ ભયાનક વન્હિ શાંત થયો સેંકડો બૈરાઓ ઘરમાં જ બળી મુઆ હશે કંઇક જાન બચાવવા જતા પોતીકી જાન ખોઇ હશે માલ બચાવવા માટે જાન ખોનાર તરફ કોઈ દિલસોજી બતાવતું નહિ તો પણ જીવનથી અધિકતર પ્યારી

મતા છોડી કેટલાકથી ન અવાયું તે બળી મુવા. મારા માતામહ એમની રસિક શૈલિમાં આ બ્યાન પૂર આવેશમાં કરતા ત્યારે અમને એમજ લાગતું હતું કે હમે પણ તે આગની ખરાબી જોઇએ છીએ. દશ માઈલના વિસ્તારમાં ખંડીયેર પડેલું. કાળચક્રના સપાટામાંથી સુરતની જે કાંઈ રૈનક બચી હતી, તેને આ ભયાનક વન્હિ જિવ્હા ચાટી ગઈ. ઉંચા નકશીદાર, ગીચોગીચ મકાન, વિશાળ પથ્થરની હવેલીઓ, એક સરખી વિભૂતિમાં ભળી ગયાં. આગ ગોપીપુરામા ગોવિંદજીનું મંદિર બાળી છીપવાડ આગળ અટકી. "અડધી હવેલી બળી તે અભેરામની જો" આમ ગરબો ગવાયો. સ્વ. મોટાભાઈ દેસાઈના મકાન આગળ આ ઇમારત હજુ મોજુદ છે. તે દિવસે ચૈત્ર વદ ચોથ હતી. પોતાનો તે જન્મદિવસ હતો તેથી તે મશ્કરીમાં કહેતા કે નર્મદાશંકર, નવલરામ તથા હું પુરાણા આચારવિચારને બાળી નાખવા તૈયાર થયા હતા ત્યારે મ્હને આ યાદ આવેલું કે, મ્હારી ત્રીજી સાલગરેહ આગને દિવસે જ પડેલી. માતામહ કહેતા કે બે ગાડામાં બધું રાચરચીલું ભરી હમારૂં બહોળું કુટુંબ સંઘાડીયાવાડમાંથી નિકળ્યું ને રઘુનાથપુરા તરફ જઇ પડ્યું. વાસણ ને લુગડાં કુવામા નાખી દઇ ઢાંકી દીધાં, ઝેવર સાથ લીધું, પછી તો વરના કાટ શીવાય બીજું ઝાઝું રહ્યું નહિં. આપદાનું તો કાંઇ પૂછવું જ નહિં. કેશવરાવ મહેતા ન્યાતમાં મ્હોટા ગણાતા. એજન્સી દફતરદારની નોકરી કરેલી ને પગાર બહુ પ્રતિષ્ઠિત મળતો હતો. તેમનાં એક પછી એક વિશાળ મકાન ગોપીપુરામા બળી ગયાં. કહેવાય છે કે આગ પહેલાં તેઓ ટટાર ચાલતા હતા, પણ પોતાની મતા બળી જવાથી એમને એવો તો કારમો ઝાટકો લાગ્યો કે બેઠા હતા ત્યાંથી ઉઠાયું નહિં, ને પોતાના પુત્ર ભાઉજીને કહ્યું કે "લાકડી આપ." ત્યાર બાદ ટેકો દિધા શિવાય એમનાથી ચલાયું નહિં. આવા દ્રવ્યવાન આદમીની કરોડ ભાંગી ગઈ તો ગરીબની હાલત શી થઇ હશે ને તેથી વધારે મધ્યમ અવસ્થાના પ્રતિષ્ઠિતપણાના આડંબરવાળા લોકનું શું થયું હશે, તે તો વર્ણવી શકાય જ નહિં. વિષ્ણુશર્માએ ખરે જ સત્ય કહ્યું છે કે, જ્યાં લગી હિરણ્યક નામના ઉંદર પાસે વિત્ત હતું ત્યા લગી તેની કૂદને બળે તે ઝાઝું કુદતો ને તામ્રચૂડના ટોડલે ટાગેલા તુંમડામાથી અન્ન ખાઇ જતો પણ જ્યારે તેનું સર્વસ્વ હરેલું ચોરાઇ ગયુ ત્યારે તેનાથી તેટલું ઉંચું કુદાયું નહિં. આગ બાદ કુવા ટાંકામાથી નાખેલા વાસણ કહાડવા જનાર ઘણાક સાહસિક માણસો મુવેલાં. તેમાં "કાર્બોનિક ગેસ" ભરાઇ રહેલો ને જે અંદર પેસતો તે

શાત જ થઈ જતો. ઝાંપામાં વસતા હોરાકોમની સ્ત્રીઓ બહુ બળી મરેલી. તેમણે ધાર્યું કે મરજીદમાં પનાહ લઈશું તો આતિશથી પણ પનાહ મળશે; પણ પ્રયત્ન વ્યર્થ ગયો ને આ ધગધગતા મકાનમાં તેઓ સસઠી ગઈ. કેટલીક સુવાવડી સ્ત્રીઓ તો શયનખંડમાં જ બળી મુઇ. આટલાં ખંડીએર થવાથી ચોરનો ભય, જે અરદેશર કોતવાલની રીયાસતમાં કમ થયો હતો, તે પાછો જાગ્યો. સર્પનું ઉભરામણ વિશેષ થયું. પણ સૌથી તો બુરૂં એ થયું કે કલ્પનાશક્તિથી ભરપુર વ્હેમીલા લોકમાં હજાર તરેહની ભૂતપ્રેત શંખિણી યક્ષિણીયોની વાતો ચાલવા લાગી. ફલાણી સુવાવડી શંખણી બની ગરીબ મહોલ્લાવાળાઓને કનડે છે. અહિં તો ધડાધડ કોઈ ભુસ્કા મારે છે પેલી તરફ તો ભડકું જ નાચ્યા કરે છે. આ મહોલ્લામા તો દાટેલા દ્રવ્યનું રક્ષણ કરતું ભુત ભમે છે; વગેરે વગેરે અનેક વ્હેમોથી લોકો ભયભીત થવા લાગ્યા."*

ઉપરની હકીકતની પૂર્તિરૂપ, એ આગના સમયે લોક બેબાકળા બની જઇ, જે મનોદશાને અને વિપત્તિને પામ્યા હતા તેની નોંધ, કવિ નર્મદે કરી છે, તે પણ વાચવા જેવી છે. તે જણાવે છેઃ—

"૨૪ મી એપ્રિલ ૧૮૩૭ સંવત ૧૮૯૩ ના ચૈત્ર વદ ૪ ને સોમવારે પાછલે પહોરે ચાર વાગતે માછલીપીઠમાં દીનશાની હવેલીની પાસેની પોળમાં આગ લાગી. બંબા આવ્યા પણ પાણી વગર ખાલી ઉભા થઇ રહ્યા. પવનનું જોર એટલું તો હતુ કે આગ ચારે તરફ પ્રસરી ગઈ—માછલીપીઠમાંથી પશ્ચિમ તરફ નાણાવટનો જિલ્લો, હરમાનની પોળ, સોની ફળિયું; તેમ દક્ષિણ તરફ ચૌટું, કેળાપીઠ, બાલાજીનો ચકલો અને આત્મારામ ભુખણનો મહોલ્લો જોતાં જોતાંમા લાગી ઊઠયાં. કોઇ બળતા ઘરમાથી એકાદું બળતું પાટીયું કે એવું કંઇ ઉંડી બીજાં ઘરોપર પડતુ તો તે સળગતા—એ પ્રમાણે એક મહોલ્લાએ બીજો મહોલ્લો લીધો કે ત્રીજાએ ચોથો એમ સઘળે આગ ફેલાઇ ગઇ. લોકોએ ઘરબાર માલમિલ્કત મૂકી નાસવા માડ્યું. ગભરામણનું તો પૂછવુ જ શું? મોટું ધુમરાણ થઈ રહ્યું. લોકો ઉતાવળમાં જેટલું હાથ આવે તેટલું લઇ ઘરમાથી બહાર નીકળી પડતા; ઘરનું કોઈ માણસ ક્યાં ને કોઇ ક્યાં બુમ પાડતું ને પછી રઝળી રખડી મોટી ગીરદીમાં રખડી અટવાઈ જતું. કેટલાકની તો ભાળ લાગતી જ નહિ ને કેટલાકની ચોથે પાંચમે દહાડે લોથ જડતી. સામાન ભરવાનાં ગાડાંઓનું એક ફેરાનું ભાડું પાંચથી તે પંચોતેર રૂપિયા સુધી ભાડું અપાતું લેવાતું; અધમ ગાડાંવાળો એકને છોડી

* નંદશંકર ચરિત્ર, પૃ. ૨૫ થી ૨૮.

બીજાને વધારે ભાડું આપતા જોઈ આગલાનો સામાન રસ્તામાં રઝળતો રાખી બીજાનો ભરી જતા ને પેલા બિચારાનો સામાન લુટાઇ જતો. લોકને પોતાની માલમિલ્કતનાં અને માણસોની જાતનાં પણ ભાન ન રહેતાં, પણ તેઓ બહાવરા બહાવરા થઇ આમ તેમ દીવાના જેવા ભટકતા. એ આગ તા. ૨૬ મીએ હોલાઇ. એ આગની ગરબી કવિતા સંગ્રહ નામની ચોપડીમાં છે. એ આગની પછી શ્રાવણમાં રેલ આવી–રેલ ન આવી હોત તો છારૂં ધોવાત નહિ તોપણ રેલથી નુકશાન કાંઇ થોડું થયું નહિં. "

વળી એ મ્હોટી આગથી શહેરના જુદા જુદા લત્તામાં મકાનો નાશ પામ્યાં તેની સંખ્યા અને તેથી થયલાં નુકશાનનો અંદાજ મળી આવેલી એક જુની નોંધપોથી પરથી જાણીતા મહેતાજી છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળે નીચે પ્રમાણે બતાવ્યો છેઃ—

" એકંદર આ મોટી આગથી નવહજાર ત્રણસો તોંતેર ઘર આગથી પુંકાઇ ગયાં હતાં. તેની ટુંકી નોંધ આ પ્રમાણે છેઃ—

શહેરમાં છ હજાર બસો ને પચીસ ઘર (૬૨૨૫), પરામાં ત્રણ હજાર એકસો તેવીસ ઘર (૩૧૨૩), 'માછલીપીઠમાં બસો ને ઓગણસાઇઠ (૨૫૯).

રહીયા સોનીના ચકલામાં છસો સુડતાલીસ (બધાં બળી ગયાં, એક પણ બચવા પામ્યું નહિં)

કણપીઠમાં અગીઆરસો સુડતાલીસ (૧૧૪૭) રાણી તળાવ ત્રણસો ત્રેસઠ (૩૬૩).

વાડી ફળીયું નવસો અઠ્ઠાણું (બધાં બળી ગયાં).

સંઘાડીઆવાડ ત્રણસો નેવું (૩૯૦).

ખપાટીઆ ચકલો આઠસો છોત્તેર (બધાં), ભાગાતળાવ પાંચસો એકાશી (૫૮૧).

ગોપીપુરા નવસો બાણુ (અર્ધાં), પરામાં અઢસેહ.

હરિપુરામાં પાંચસો ચોવીસ (૫૨૪), અને સલાબતપુરા અને બેગમપુરામા થઇને સાતસો એકવીસ.

આ આગથી ૪૬૮૧૫૦૦ (છેતાલીસ લાખ છાશી હજાર ને પાંચસો) રૂપિયાનું નુકશાન ગણવામાં આવ્યું હતું. આ અડસટો બળી ગએલાં સુંદર અને ભવ્ય મકાનોની કિંમતનો હતો. તે વિના કિમતી સોનારૂપાના ને હિરા મોતીના દાગીના, રોકડ રકમ, અને મૂલ્યવાન કપડાંની કેટલી ખુવારી

• નર્મગદ્ય ૫: ૨૯૫–૯૬.

થઈ તે કાંઇ નોંધાઈ નથી. એકંદર આ આગથી સુરતને એટલું બધુ નુકશાન થયું, કે તે પછી ઘણાં વરસ સુધી તે પોતાની ગયેલી જાહોજલાલી કરી પાછી મેળવી શક્યું નહિ."*

સુરતની મોટી આગની લાવણી

રાગ—ધ્રુપદ

સુરત થી સુનેકી સુરત, ઉન પર ઉઠે કીરતારે,
નિરમલ નગ્ર કીઆ ભરમ, જલાકર સારા શહેર પ્રલયકારે;

ચોક

એકાએકી હુઆ અચુંબા, કુલ આલમથી ગફલતમેં,
નામ કીનશા શેઠ લગી પીછવાડે પડોશી કે ઘરમેં;
વહાંસે ઝવાલા કોપ ચલી જ્યું, ઉઠી લહેર જલ સાગરમેં,
કણુપીઠ શકરકું ખા ગઈ, જા પોંચી શાહુકારોમેં;
ધુંઆધોર અંધીઆર ઉજાળા, જા પોંચા આશમાનોમેં,
જેશી હનુમાન કરે ગરજના, ગુંજ રહા ગઢ લંકામેં;
એશા તમાશા નજરો દેખા, કોઇ મત કરી અહંકારે,
નિરમલ નગ્ર કિયા ભરમ, જલાકર સારા શહેર પ્રલયકારે. ૧.
ચલા કોટ અગ્નીકા કીલ્લા, જ્યું ઝડીઆ ચોમાસેકી,
અગ્નીમેં સે પવન ગરજ રહા, લહેરા ચલ રહી આતશકી;
લગી હાએકર ખલક ભાગને, શુધ ન રહી કીનકે તનકી,
કાળ ઘટા જ્યું મહા જાળ પડી, ગફલત ચદર માયાકી;
જ્યું ઇંદ્રાસન મેહેલ જળે, ચોફેર અગાસી બેઠકકી,
જેસી ભીન જિન્નત કી શોભા, કૈલાસ નગરી શંકરકી;
જ્યું ગોકુળ વિંદ્રાવન કાશી, એસા બના શહેર ગુલજારે,
નિરમલ નગ્ર કિયા ભરમ જલાકર સારા શહેર પ્રલયકારે. ૨.
શાલ દુશાલા માણેક મોતી, હીરા પદાર્થ કંચને,
સબી છોડકર લગે ભાગને, માત પિતા ઓર ફરજંને;
ધન દોલત ઓર માલ ખજાના, જગે જગે જળતા અન્ને,
તાંબા પીતલ લુહા લકડા, સબી ધરા રહા સામને;

---

* જુઓ બુદ્ધિપ્રકાશ, સન ૧૯૨૭, પૃ ૨૪૮.

જ્યું માતા કે નિકળે પેટસેં, એસી અવસ્થા પરમાને,
કોઇ બચા નહીં સબી લપેટે, કયા હિંદુ મુસલમાને;
બ્રાહ્મન, બનીએ, ઘાંચી ગોલે, પારસી મોમન ઓર બોહોરે
નિરમલ નગ્ર કિયા ભરમ જલાકર, સારા શહેર પ્રલયકારે. ૩.
જીવ જંતુ કંઇ અસંખ્ય જલ ગએ, અન ગિનતી અપર પારે,
ગો ઘોડે ઓર ભેંસ બકરીયાં, ગાડી રથ બે સુમારે;
બાળક બુઢ્ઢા જવાન અસ્ત્રી, હાલ દિવાને નાચારે,
અંધા બહેરા લુલા લગડા, પલ પેંગલકા કયા ભારે;
કિતની સુહાગન તુર્ત જનેલી, છે દિન કિનકું દો ચારે,
બચ્ચે ઝોલી મેં ચલી ઉતરકર, ઓ દુઃખ રોતી ભરથારે;
કિતને તમાશા ચલે દેખને, કિતનેકા મનસુબા ઓરે,
કમર બાંધકે કાન લપેટે, કિતનેક બન ગએ મજુરે;
જા પોહોચે પરમાલ તકાવે, દગલબાજ રખકે ચોરે,
નિરમલ નગ્ર કિયા ભરમ જલાકર, સારા શહેર પ્રલયકારે. ૪.
શહેર પનાહ તો સબ ઘર ફુંક, નામીચે શાહુકારોકું,
બાડ ધરી રહી ખેતર જલ ગએ, એસા કરના ભગવતકું;
પૂલી બાધ લે ચલે જંગલમે, ધુંઆ ખાગે કડબીકું,
એસા હાલ સબ સુરત ઉપર, ગિરદશમેં કહેતા તુમકું;
દો દિનમેં જલ ન મિલયા, કિતની મુદત હુઇ બાધનકું,
પર્વત રાઇ તોડ બનાવે, રજકું કરતા શુમેરકું;
થાલી ભરે ભરી ઝલકાવે, મન ચાહાવે તો ફિરતારે,
નિરમલ નગ્ર કિયા ભરમ જલાકર, સારા શહેર પ્રલયકારે. ૫.

એસા ગજબ મત પડિયો કીનપર, હુવા અગાધ પ્રગટી જવાલા,
બારે કોસ અગારે પોહોચે, ત્રીશ કોશ ભયા ઉજીયાળા;
દોહોરે બએ ચલતા પાની, જેસા તેલ અગ્નીમે ડાલા,
પ્યાદે લે કોટવાળ ખડા રહા, અરદેશર ટોપીવાળા;
દો રાત દિન ચલે પાઉંસે, સબ રૈયતકા હોએ ભલા,
સદા રહેમત એમે મદોંકુ, સાહેબ આગેં નહીં ચલા;

અમર નામ મોતીવાળોકા, વલાયત કે અદરે,
નિરમલ નગ્ર કિયા ભરમ જલાકર, સારા શહેર પ્રલયકારે. ૬.

સંવત ત્રાણું સાલ બતાવે, નવશો કે ભીતર કીતી.
ચત્ર માથ શોમવાર ચોથકે, ચાર ઘડી દીનસે ચેતી;
જેસી દેખી એસી બનાઇ, ઉપજ નીપજ કહી નહીં જાતી,
કથા કહું તો જુગ બહે જાવે, નેના ભર આવે છાતી;
મહારાજ ગીર ઉસ્તાદ ગુંસાઈ, પ્રેમચંદ ઉપર બીતી,
બહાદરસીંગ કહે સબકે હાલ, કહાં રાય રંક ઓર છત્રપતી
પ્રતાપસીંગ કહે ગંગારામ; ભાઇ અંબારામ હોઠી બસ્તી,
આપ સુએ પીર સબ જુગ ડુબા સરદ આંચ કુછ નહીં જાતી;
ઉજડ ખેડા ફિર બસે, પે નિરધનીયા સણ સસારે,
નિરમલ નગ્ર કિયા ભરમ જલાકર, સારા શહેર પ્રલયકારે.* ૭.

(હસ્તલિખિત નોંધ ઉપરથી)

---

* ગુજરાત મિત્ર હીરક મહોત્સવ અંક સન. ૧૯૨૩.



શ્રી સહેજાનંદ સ્વામી.

પ્રકરણ ૧૦

શ્રી સહેજાનંદ સ્વામી

જયહારે જયહારે જ અન્ધાર ધર્મના થાય ભારત !
જામે અધર્મનાં જૂથ ત્હારે હું નિજને સ્રજું,
સંરક્ષા કાજ સાધુની, પાપના નાશ કારણે;
ધર્મ સુસ્થાપના માટે જન્મું છું હું યુગે યુગે,
ગીતા, અધ્યાય, ૪
(ન્હાનાલાલ કવિ અનુવાદિત)

અરાઢમા સૈકાના આખર ભાગમાં આખા દેશમાં અવ્યવસ્થા, અશાંતિ મારફાડ, લુંટ અને ધાડ, ત્રાસ અને જુલ્મ, ચોતરફ પ્રવર્તી રહ્યાં હતાં અને લોકજીવન પણ ભયભિત, વિહ્વળ, દુઃખમય, સ્વાર્થ અને પ્રપંચભર્યું. સંકુચિત અને રૂઢિગ્રસ્ત થઇ પડી, દુર્દશાને પામ્યું હતું, એ પાછલા પ્રકરણો વાંચતાં લક્ષમાં આવશે; અને એટલી યાતના બસ થતી ન હોય એમ કુદરતે પણ મનુષ્યની કસોટી કરવા દૂકાળ, ભૂકંપ, જલરેલ અને આગ દ્વારા પોતાનો પ્રકોપ પ્રકટી, પ્રજાની સ્થિતિ દયાજનક કરી મૂકી હતી.

આચારનો લોપ થાય, અરાજકતા વ્યાપિ રહે, પાપનું જોર જામે, અધર્મ પ્રવર્તે, નીતિ અને ન્યાય ઠોકરે મરાય, અને સાધુ અને સંત પુરુષોની અવગણના થાય, ત્યારે એ અત્યાચાર અને મર્યાદા ભંગના ભારથી ધરતી ધ્રુજી ઊઠે છે, અને આપણી પરાપૂર્વની માન્યતા મુજબ એ ભૂભારને હળવો કરવા સારૂ પરમાત્મા અવતાર ધરે છે.

આપણા પ્રાચીન કવિઓએ એ પરિસ્થિતિને કળિયુગ તરીકે વર્ણવી છે અને તે વિષે ખાસ કાવ્યો પણ રચ્યાં છે, અને જુદે જુદે સમયે લખાયલાં એવાં ચાર કાવ્યો, સુરદાસનો કળિ મહિમા, વલ્લભ ભટ્ટનો કળિ કાળનો ગરબો, ગોવિંદનુ કળિ મહાત્મ્ય, અને કૃષ્ણદાસનું કળિ વર્ણન આપણને ઉપલબ્ધ છે અને તેમાં સમકાલીન સમાજનું યથાસ્થિત ચિત્ર જોવાને મળે છે.

આ સંજોગમાં ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે તેમ લોકના રક્ષણ સારૂં, લોકોનો ઉદ્ધાર કરવા, પરમાત્મા અવતાર રૂપે, અવતરે છે એટલા માટે કે:—

"જ્યારે હું પૃથ્વીમાં પ્રગટીશ, ધર્મના સ્થાપન સારૂજીરે,
અધર્મ કળિનો નાશ કરીને, તારીશ જીવ હજારે રે."

ઉપરોક્ત દૃષ્ટિએ ઓગણીસમા સૈકાના આરંભનાં વર્ષોમાં ગુજરાતમાં શ્રી સહેજાનંદ પ્રભુનું આગમન અને ધર્મ સંસ્થાપનાના અર્થેના પ્રયાસ એઓશ્રીને અવતારી પુરુષોની કક્ષામાં આણી મૂકે છે.

આ અભિપ્રાય અમારો પોતાનો નથી. શ્રી સહેજાનંદ સ્વામીને દીક્ષા આપનાર એમના ગુરુ રામાનંદે એ ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું, શ્રી સહેજાનંદ સ્વામી વિષે બોલતાં, તેઓએ મુક્તાનંદને જણાવ્યું હતું કે જેમની આપણે રાહ જોઈ રહ્યા તે આવી પહોંચ્યા છે; અને તે સંબંધમાં નીચે વર્ણવેલો પ્રસંગ સારો પ્રકાશ પાડે છેઃ—

"આચાર્ય પદ ઉપર આવ્યા પછી સહજાનંદ સ્વામીનો પ્રતાપ સમાધિ વગેરે દ્વારા અવિછિન્ન વધતો જતો હતો; તેથી જુના તેમજ નવા ઘણા શિષ્યો તેમને પ્રભુ ગાની ભજન સ્મરણ કરતા થયા. દેશાવરમાં ફરતાં આ વાત જ્યારે મુક્તાનંદ સ્વામીએ સાંભળી ત્યારે તેનું ચિત્ર ભ્રાંતિમાં પડયું અને શંકાઓ દીલમાં સાલવા માંડી. પોતાની મોટાઇ આટલી બધી નાહક વધારી દે છે એમ તેને લાગ્યું. માટે રૂબરૂ જઇ મારે ઠપકો આપવો જોઇએ, એમ ધારી ફરતા ફરતા જે ગામે સહજાનંદ સ્વામી હતા ત્યાં તેઓ આવ્યા; અને સમાધિની વાતમાં પોતાની અશ્રદ્ધા નિખાલસપણે રૂબરૂમાં જાહેર કરી, તેના સમર્થનમાં જણાવ્યું કે સમાધિ તો મહાન્ યોગીઓને પણ દુર્લભ વસ્તુ છે; ગમે તેને થઈ જ ન શકે માટે આવી ખોટી વાત ચલાવવી ન જોઇએ. આ વાત જે સભામાં મુક્તાનંદ સ્વામી હતા ત્યાંજ તેમના શિષ્ય એક સાધુ બેઠા હતા, તેને જ સહજાનંદ સ્વામીની ઇચ્છાથી તુર્ત સમાધિ થઇ. સહજાનંદ સ્વામીએ બીજો કશો પ્રત્યુતર આપતા પહેલાં મુક્તાનંદ સ્વામીને વિનયપૂર્વક કહ્યું, સ્વામિજી એ સાધુને સમાધિ થઈ છે, તેમનાં નાડી પ્રાણ આપ તપાસો. મુક્તાનંદજીએ સ્તબ્ધ થઈ જઈ નાડી પ્રાણ તપાસ્યા પણ ખરાં, તો સમાધનાં લક્ષણો જણાયા. થોડી વારે તે સાધુએ જાગ્રત થઇ સમાધિની સ્થિતિ વર્ણવી બતાવી કહ્યું, કે સહજાનંદ સ્વામીની સેવામાં મેં રામાનંદ સ્વામીને જોયા અને તેમણે સંદેશો આપ્યો છે, કે સહજાનંદ સ્વામી પ્રભુ છે, મુક્તાનંદજીને કહેજો, શંકા કેમ રાખો છો? આ અદ્‌ભુત ઘટનાનો અસ્વીકાર કેમ થાય? તે સાથે પ્રભુ માનવા જેટલું અંતર પણ નિસંશય થાય નહિ. આવી સ્થિતિમા મુક્તાનંદજી ખૂબ મુઝાયા. ગુંચવાયેલા અંતઃકરણે, ઉદાસ થતા

અને અકળાતા સૌ સાથે સ્નાન કરવા ગયા. ત્યાં શૌચક્રિયા માટે જંગલમાં ખાખરાનાં ઘાટાં વૃક્ષો વચ્ચે ગમગીન ચહેરે વિચારનિમગ્ન ચાલ્યા જતા હતા; તેવામાં અચાનક તેમની દૃષ્ટિ આગળ એક મહા તેજના સમૂહમાં સુંદર મૂર્તિ જણાઈ, દૃષ્ટિ માંડીને જોયું તો પોતાના સદ્ગુરુ રામાનંદ સ્વામી! અહા! તેમના હર્ષની સીમા ન રહી. દોડીને તેમના ચરણમાં લોટી પડયા. કંઠ પ્રેમમાં ગદ્ગદ્ થઇ ગયો. રામાનંદ સ્વામી બોલ્યા, મુક્તાનંદજી હું તમને કહેતો કે અમે ડુગડુગી બજાવનાર છીએ પણ ખેલાડી તો પાછળ આવે છે તે શું વિસરી ગયા? હવે તો એ આવી પહોંચ્યા છે, તમારો સંશય કેમ ટળતો નથી? એ સહજાનંદ સ્વામી સ્વયં ભગવાન છે. હું તો તેમનો સેવક છું. માટે તેમનો દૃઢ આશ્રય કરો અને સંશય માત્ર તજી દો. આટલું કહી રામાનંદ સ્વામી અદૃશ્ય થયા."*

પ્રસ્તુત મુદ્દાને સમર્થન કરતો બીજો એક ચમત્કાર શ્રીજીનું દૈવત દર્શાવતો આપીશું:—

"મુક્તાનંદ સ્વામી સ્નાનાદિ કરી કૃષ્ણનું ચિંતવન કરતા બેઠા હતા. ભૂલમાં એમણે પોતાની તુંબડી બહાર ઓસરીમાં મૂકી હતી. ધ્યાન ધરતાં એમને એ વાત યાદ આવી. ધ્યાન ધરતાં ઉઠીને તુંબડી ઉંચી મુકવી એ એમને ગમ્યું નહિ, અને કુતરું આવી તુંબડીમાં મોં ઘાલી અભડાવે એ દહેશતથી એમનું ચિત્ત પણ સ્થિર થયું નહિ. નીલકંઠે પોતાના ઐશ્વર્યથી આ વાત જાણી. મુક્તાનંદ સ્વામીનું ધ્યાન પૂરું થયા પછી નીલકંઠે સ્વામીને પૂછ્યું,

"દૈવત તુંબી પાત્રમેં કિંવા દૈવત ધ્યાન ?
દૈવત તુંબીમેં અધિક કિંવા હોઉ સમાન ?"

. મુક્તાનંદ સ્વામી બિચારા ભોંઠા પડી ગયા. પણ એ નિર્માનીપણાની મૂર્તિએ એમાંથી જરાયે ખોટું ન લગાડતાં ચિત્તની સ્થિરતા યાચી."•

એમના જીવનમાંથી આવા ચમત્કારી બનાવો અનેક મળી આવે છે અને તે કારણે જનતામાં શ્રી સહેજાનંદ સ્વામીની પ્રતિષ્ઠા એક અવતારી પુરુષ તરીકે સ્થપાઇ છે.

આપણે ચમત્કારમાં માનતા હોઇએ કે ના માનતા હોઇએ, તોપણ શ્રી સહેજાનંદ સ્વામીએ એ યુગમા શાન્તિદાયક અને કલ્યાણકારી વાતાવરણ

---

* શ્રી સદ્ગુરુ ચરિત્ર પૃ ૨૪-૨૬.

• શ્રી સહેજાનંદ ચરિત્ર, પૃ. ૩૪.

દેશમાં પેદા કરી, કાઠી, કોળી, ભીલ વગેરે ભયંકર, જંગલી અને અધમ ગણાતી જાતોને ઉપદેશ આપી, એમનો ઉદ્ધાર કર્યો અને એમને સદ્‌માર્ગે દોર્યા, એ એક અદ્‌ભૂત ચમત્કાર નહિ તો બીજું શું હોઇ શકે! પછાત કહેવાતી અનેક કોમો એમના ઉપદેશ અને સંસ્કારથી, ઉન્નતિને પામી, સુખી થઈ છે, એ એક ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ બીના છે.

ચમત્કારનો વિષય ચર્ચાસ્પદ છે, તેથી તેના પર વધુ ભાર મૂકવાની અમારી ઇચ્છા નથી. પરન્તુ જીસસ ક્રાઇસ્ટના ચમત્કારો પરત્વે વિવેચન કરતાં જાણીતા ખ્રિસ્તિ ધર્માચાર્ય બિશપ ગોરે જે વિચારો વ્યક્ત કર્યાં છે, તે અત્રે ઉતારવા અસ્થાને થઇ નહિ પડે:—

"I feel sure that, as Christianity could never have got its start without the marvels of Christ and in particular without its confident proclamation of the miracle of His resurrection, so I believe it could not retain its hold without these elements. They supply the certificate human nature so greatly needs, that the God of Nature is also the Saviour. But this question is really irrelevant. The point is, how, in fact, did Christ present Himself ? and I dare to say that, after a century of drastic criticism of the Gospels, nothing has become more evident than that, if you repudiate a priori the miraculous element out of the originial tradition, you so destroy its foundations as to leave very little that is coherent or trustworthy behind, but that, on the other hand, any one who admits the possibility of a divine self-disclosure will find the record of Jesus as a whole, both of His teaching and His miraculous working, historically convincing. I say "as a whole," not meaning to demand any infallibility in detail for our records, but only such trustworthiness as is asked for in ordinary history believed to be circumstantially

credible. What I ask of you, then, is that, when you demand free historical criticism, you should take care that the presuppositions of your criticism are not arbitrary.

Nor is it resonable to seek to substitute a general for a particular self-disclosure of God–to say that one can in general sense believe that God is manifested in the universe of things and in the universal thought of man, but that one cannot reasonably believe that a revelation of the truth most needed by man could have been given through the narrow channel of one little race and reached finality in one person. This is not a protest which can be based on general observation. For, so far as the story of evolution lies before us, it is a fact of frequent occurrence that things most needed for man, physically and mentally, appear and are developed in one place and among one race and thence spread to become a universal inheritance. No one, I trust, wishes to deny that there is truth in speaking of a universal self-revelation of God. "†

ગમે તેમ હો પણ કાઠિઆવાડમાં શ્રી. સહેજાનંદ સ્વામીના ધર્મ પ્રચાર કાર્યથી કાઠી પ્રજામાં એવું જબરજસ્ત પરિવર્તન થવા પામ્યું હતું કે એથી આશ્ચર્ય ચકિત થઇને મુંબાઇનો ગવર્નર સર જોન માલ્કમ શ્રી સહેજાનંદ સ્વામીની મુલાકાત કરવા ખાસ રાજકોટ આવ્યો હતો અને તે પ્રસંગનું બ્યાન અમે કરીયે તે કરતાં તાજેતરમા બહાર પડેલાં એક પુસ્તકમાં એ હકીકત સચોટતાથી વર્ણવેલી છે, તે આપવાથી વધારે અસર થશે; અને એ પ્રતાપી પુરુષના પ્રભાવની ઝાખી કરાવશે —

" કાઠીઆવાડ જે બહારવટાં ખૂન વગેરે માટે મશહુર હતો, તેમાં તે સંપ્રદાયના ઉત્પાદક શ્રી સહેજાનંદ સ્વામીએ ધર્મનું, નીતિનું તથા શાંતિનું

† The philosophy of the good life by Gore p. 308–9.

વાતાવરણ ફેલાવ્યું. તે વખતે કંપની સરકાર, કાઠી રાજાઓ, દરબારો તથા વસતી, સુધરેલા સમાજને માટે આવશ્યક શાંતિની રાહે ચડે તે જોવાને ઉત્સુક હતા. તે ઈચ્છાને ફળીભુત થએલી જોવામાં શ્રી. સહજાનંદ સ્વામીના તથા તેમના સાધુ બ્રહ્મચારીઓના બોધ તથા પવિત્ર આચરણથી ઘણી સહાય મળી. શ્રી સહજાનંદ સ્વામીના સદ્બોધની સુવાસ છેક મુંબાઈના નામદાર ગવર્નર સાહેબ સુધી પહોંચી. સર જોન માલ્કમે વિ. સં. ૧૮૮૪માં રાજકોટ ખાતે દરબાર ભરવાનું ઠરાવેલું. તે વખતે શ્રી. સહજાનંદ સ્વામીને ત્રણ ત્રણ વાર ખાસ આગ્રહી પ્રાર્થના કરીને રાજકોટ પધરામણી કરવાની માંગણી કરી હતી. રાજકોટ મુકામે સર જોન માલ્કમ અને સ્વામી મહાશયની મુલાકાત થઇ. તે વખતે શ્રી સહેજાનંદ સ્વામી તેમના અતિ ચારિત્ર્યવાન પરમહંસોથી વિંટાએલા હતા. સર જોન માલ્કમને શ્રી. સહજાનંદ સ્વામીએ શિક્ષાપત્રી ભેટ આપી, અને તેના ઉચ્ચ હેતુઓ સમજાવ્યા. તે વખતે ન્હાનચંદ શાહ તથા દલીચંદ હાજર હતા. તે વખતનું જે અલૌકિક દ્રશ્ય તેની છાપ જોનારના મન ઉપર પડયા વગર રહે તેમ નહોતું. તે વખતના દશ્યે, શિક્ષાપતિએ તથા પરમહંસોના બોધે સચોટ અસર કરી. "×

એવું બીજું રોમાંચક દષ્ટાંત આપણને કવીશ્વર દલપતરામનું મળે છે. શ્રીજીના પ્રથમ દર્શને કવિ દલપતરામ પર જે સંસ્કાર છાપ પડી હતી, તે કવિ ન્હાનાલાલના જ શબ્દોમાં ઉતારીશું એ ચિત્ર જેમ રમ્ય છે તેમ તે એ પ્રસંગનું ભભકભર્યું અને ઉલ્લાસી વાતાવરણ રજુ કરે છે.

"સ્વામીનારાયણને પ્રગટ થયે પચ્ચીસી વીતી ગઈ હતી. ગુજરાતભરમા પોતે ઘૂમતાં, ઠામ ઠામ સમૈયા ભરતા, ને સદ્ધર્મ સ્થાપતા. ગઈ શિવરાત્રીનો સમૈયો એમણે ગિરનારની છાયામાં જૂનાગઢમાં કીધો હતો. શ્રીમાળીઓના એ દેશતેડાની તિથિએ જ શ્રીજી મહારાજ જુનાગઢથી ગઢપુર પધાર્યા. બ્રાહ્મણોએ વાત સાંભળી કે શ્રીજી આવે છે, એટલે આવન્તી સ્વારી જોવાને સહુ બજારમા ગયા. નહિ અન્ધારૂં, નહિ અજવાળું–સન્ધાકાળનો સમય હતો. મહારાજ માણકીએ અસ્વાર હતી. સન્તો હરિભકતો પાર્ષદોનો સંઘ હારે હતો. કીર્તન ગવાતાં હતા. ધીમે ધીમે રાજેશ્રી પગલે, સવારી ચાલતી હતી. બજારના ચૌક વચ્ચે કીર્તન મંડળી ઘડીક થભી. જાણે ગામને કહેતી ન હોયને કે શ્રીજી મહારાજ આવ્યા છે. શ્રીજીની

× આશારામ શાહ અને તેમનો સમય પૃ. ૧૩–૧૪.

સવારી દાદા ખાચરના દરબારમાં પધારી. પિતા અને સકળ બ્રહ્મ મંડળની સંગાથે બાળક દલપતરામે દરબારમાં દર્શને ગયા હતા. ઘોડીએથી ઉતરી, ઘોડી ભગૂજીને સોંપી. શ્રીજીએ સભા ભરી. ઉગમણા બારના ઓરડાની ઓશરીએ ઢોલિયો ઢળાવી મહારાજ વિરાજેલા હતા. ભૂદેવોને સભામાં પધારતા જોઇ શ્રીજીએ હસતે વદને વન્દન સત્કાર કીધો. બાળ દલપતરામનાં દૃષ્ટિ ને વૃત્તિ તો શ્રીજીમાં જ પ્રોવાયેલાં હતાં. શ્રીજી મહારાજ સન્મુખે શ્રીમાળી સમાજની સભા ભરાઈ. ગઢડાના મ્હોટા મન્દિરનો-ગોપીનાથજીનાં શિખરનો પાયો નંખાયો હતો. લોક કહેતા કે અહીં મ્હોટું દેવમન્દિર થવાનું છે. બ્રહ્મસમાજ નિરખીને મહારાજે બ્રાહ્મણના ધર્મ વિશે ઉપદેશ ઉચ્ચાર્યો. બ્રાહ્મણો રંજન પામ્યા, ને શ્રીજી મહારાજની જય ઉચ્ચારી ઊઠતા હતા ત્હાં શ્રીજીએ પ્રશ્ન કર્યો: ભૂદેવો છો, પૃથ્વીના પૂજ્ય છો, હવે કોઇ વર્તમાન ધરો છો ? બ્રાહ્મણો પંચ વર્તમાન પાળે તો બીજી વર્ણોયે પાળતાં શીખે. અમે કાંઈ અધર્મ ઉપદેશતા નથી. શાસ્ત્ર સંમત સદ્ધર્મ સ્થાપિયે છીએ. અમે શાસ્ત્રોને ઉથાપવા નથી આવ્યા, શાસ્ત્ર મર્યાદાને સ્થાપવાને આવ્યા છીએ. શાસ્ત્ર ને બ્રાહ્મણ અમારે સદા પૂજ્ય છે. કેટલાક બ્રાહ્મણો વર્તમાન ધરવાને ઉભા થયા. નિયમનો સંકલ્પ કરવાને શ્રીજીએ પાણી મંગાવ્યું. દલપતરામના મામા પ્રેમાનન્દે ત્હાં શ્રીજીને વરદ હસ્તે પંચ વર્તમાન ધારણ કીધાં. દલપતરામનું સ્વામી સંપ્રદાય અંગિકારતું બીજ ત્હારે નંખાયું. પણ બીજ તો પૃથ્વીના પડની ભીતર અદૃશ્ય હોય છે ને ? નરી આંખે બીજ દેખાતું નથી."*

કવીશ્વર દલપતરામના પિતા ડાહ્યાભાઇ આપણે જાણીએ છીએ કે ચુસ્ત અગ્નિહોત્રી, વેદવિદ્યાના અનન્ય ઉપાસક હતા; એટલું જ નહિ પણ વંશપરંપરાથી ઉતરી આવતો એ ધર્મવારસો પુત્ર દલપતરામને સોંપવા તે ઉત્સુક હતા. પણ પિતાની પુરાણી શિક્ષણ પદ્ધતિ પુત્ર જીરવી શક્યો નહિ; કેમકે તેમાં તેમની સખતાઈ અને મારઝુડ ખૂબ હતાં. પુત્રની કવિ પ્રકૃતિને તે વસમું થઇ પડ્યું. પરિણામે પિતાના ખારે કલિનું રૈડું ભાગી ગયું ને દલપતરામનો એ રસ ઢોળાઈ ગયો. ક્રિયમાણ ફીટ થયું, પણ સંહિતા ખંડ અધુરો રહ્યો. અને પછીથી એ વાત એટલે દરજ્જે પહોંચી હતી કે પિતાથી પુત્ર નાસી છૂટી, મોસાળમાં આશ્રય લઇ રહ્યો અને પિતાએ ત્યાર બાદ સંન્યસ્ત ગ્રહણ કર્યું હતું.

* દલપતરામ ચરિત્ર પૃ. ૭૫.

અહિં પ્રસ્તુત પ્રસંગનો ઉલ્લેખ કરવાનું કારણ કવિ દલપતરામ આપણી જુની ધર્મપ્રણાલિકામા ઉછરેલા અને તદનુસાર ઉચિત ધર્મ શિક્ષણ પામ્યા હતા; છતા તેમના જીવનમા શ્રીસહેજાનદ સ્વામી જે ક્રાંતિ આણી શક્યા તે, બતાવવા પુરતું છે. શ્રીજીના દર્શને તેઓ કુતૂહલતાથી ગયા હતા. મામાએ સાથે દર્શને આવવાનું પુછતા, દલપતરામે હા પાડી, પણ અમૃતમાએ તેમને ના પાડી, એમ જણાવીને કે મૂડિયા ભુરકી નાખે તો ? તેનો દલપતરામે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે મૂડિયા મ્હને શું કરશે ? મ્હારે સ્નાગીપથી થવુ જ નથી ને ! પછી એ પરિવર્તન કેવી રીતે થવા પામ્યુ, તે પ્રોત્સાહક બનાવ કવીશ્વરના ચરિત્રમાથી ઉતારી લઇશુ —

"મૂળીમા દલપતરામ સત્સંગસભામા બેઠા, કીર્તન સાભળ્યા, ભોગવતી "ગુપ્તગગા" ના વીરડામા ન્હાયા, ગામમા ફર્યા, આચાર્યશ્રીના દર્શને ગયા, હોલર જેવા ઘૂમતા હરિભક્તોના વૃદ દિઠા, ભાવ જોયો, ભક્તિ ભાળી, આરતીમા ઉભા, બાઈભાઇના અસ્પર્શ નિરખ્યા તુલસીને સુખડની કંઠીઓના છડા ન્હાળ્યા, માળાઓના ઢારડા હેર્યા, તિલકિયા ને ચાદલિયા દિઠા. બ્રહ્મચર્ય ઝળહળતા ભગવા ભાળ્યા, સ્વામીનારાયણે બાંધેલી વાડો, સત્સંગીઓને સદ્‌ગોધેલો સદ્‌પદેશ, પ્રજામા પ્રેરેલી ધર્મ પ્રેરણા પ્રત્યક્ષ પેખ્યા પણ દિલ માનતુ નહિ, જોબન ઝુઝન્તી બુદ્ધિ પ્રશ્નો પૂછતી આખ કહેતી કે કાઇક છે, બુદ્ધિ બોલતી હજી મ્હારે પૂછવુ છે. દલપતરામની પ્રધાન પંચપ્રશ્નાવલિ હતી સન્તોને આસને આસને જતા ત્યા એ પ્રશ્નાવલિ પૂછતા.

(૧) ઈશ્વરને અવતાર ધરવાનુ કારણ શુ હોય ?

(૨) વગર અવતાર ધર્યે તે પોતાનું કાર્ય ન કરી શકે ?

(૩) કળીયુગમા આવનાર થાય જ નહિ

(૪) અમારા આગળના ધર્મશાસ્ત્રો શુ ખોટા છે ?

(૫) તે પ્રમાણે ચાલ્યે અમારૂ કલ્યાણ ન થાય ?

સન્તોને આસને આસને કિશોર દલપતરામ જતા ને એ પ્રશ્નમાળા પૂછતા ઉત્તર સાભળતા, પણ બુદ્ધિ સન્તોષાતી નહિ દલપતરામનુ અન્તર હજી ઉખર ખેતર હતુ

પણ ઉખરને યે ફળદ્રૂપ કરનાર દૂનિયામા પડ્યા છે ને !

ફરતા ફરતા દલપતરામ ભૂમાનન્દ સ્વામીને આસને ગયા ત્યા કીર્તન ગવાતુ હતુ —

સર્વે સખિ છીરણુ જોવાને ચાલો રે;
શેરડીયોમાં આવે લટકતો લાલો રે.
એની શોભા મુખે વરણવી ન જાય રે;
જેને નિગમ નેતિ-નેતિ કરી ગાય રે.
રાઝે ઘોડે રાજેશ્વરે વિરાજે રે;
છબિ જોઈ કોટિક કંદર્પ લાજે રે.
ભેળાં આવે મહાજન મુનિનાં વૃન્દ રે;
ત્હેમાં શોભે તારે વીંટયો જેમ ચન્દ રે.

કીર્તન પૂરૂં થયું ને ભૂમાનન્દ સ્વામીની કથા ચાલી.

વ્હાલા! પડવે પ્રાણજીવન અન્તર પરવરિયા રે;
અમો ખાબોચીયાંનાં નીર કરી મ્હેલ્યા દરિયા રે;✓
ગુરુવચનરૂપી તરંગ અહોનિશ આવે રે;
હરિસુખનો સાગર સત્સંગ સન્ત બતાવેરે;

અરે ભાઇ! જીવનનું કલ્યાણ મનુષ્ય દેહમાંજ છે, માટે મનુષ્ય દેહ મોંઘેરો કહ્યો છે. ચોરાશીના ફેરામાં બીજે મોક્ષ નથી. દેવલોકે પુણ્ય માણવાને છે, ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકે વિશન્તિ અમારે ત્હમને ખોટું કહેવાનું કારણ શું હોય? સ્ત્રીધનનો તો અમારે ત્યાગ છે. મન માને તો માનજો. ઉગ્યો કહે યે અજવાળા આપશે, ન ઉગ્યો કહે યે અજવાળાં આપશે. બોલો સન્તો! કીર્તન બોલો.

ભૂમાનન્દ સ્વામી સન્ત હતા, કવિ હતા, કીર્તનો કરતા, કીર્તનો ગગરાવતા, સંશયોને દળી નાખતા. ઘંટીના ઘરઘર રવે કીર્તન શરૂ થયું.

મન્દિર મ્હારે આવ્યા રે સ્વામી સૂરજ ઉગતે રે,
વધાવ્યા મ્હેં ભરી મોતીનો થાળ;
મનગમતાને મળીને રે લીધા મ્હેં તો મીઠડાં રે;
જાગી મ્હારે અન્તરે વ્હેની ઝાળઃ મન્દિર મ્હારે.
સુખના તો સાગર રે રેલ્યા ચારે ખૂણમાં રે,
દુઃખનો તો ન આવે નજરે લેશ;
અમૃતના મેહુલા રે, સાકરના કરા પડયા રે; ✓
નિરખ્યા નટનાગર નૌતમ વેશઃ મન્દિર મ્હારે.

મ્હારા મનના સર્વે રે મનોરથ પૂરવા રે,
અઢળક ઢળિયા આનન્દકારી અચ્યુત;
ખોયેલા દિવસના રે ખંગ સરવે વળ્યા રે,
ભૂમાનન્દ કહે શાન્તિ પામ્યું ચિતઃ મન્દિર મારે.

ભૂમાનન્દ સ્વામી જામનગર તાબે કેશિયા ગામના હતા, ને પૂર્વાશ્રમે કડિયા હતા, નામે રૂપજી રામજી. ચાર ભાઈઓમાં એ ત્રીજા પુત્ર હતા. એક વેળા એમને ગામ વ્યાસજી ભારતની કથા કહેવાને આવ્યા હતા. ગામ લોક કથા સાંભળવાને ટોળે મળ્યું. પિતા સાથે પુત્રે કથામાં ગયા હતા. રામજીભાઈ નાતના પટેલ ને ગામના અગ્રેસર, એટલે એમને જવે ગામ લોકોએ મારગ દીધો, ને મારગ દેતાં ભીડાભીડ થઈ, નરનાર ખૂંદાવા લાગ્યા. રૂપજીએ કહ્યુંઃ બાપૂ! આગળ ક્યાં ધપો છો? જુઓને આ નરનાર ખૂંદાય તે. રામજીભાઈએ કહ્યું, તું તો જીવનમુક્તાઓના જેવું બોલછ. મૂળીએ જાઃ રૂપજી મૂળીએ ગયા, ને જીવનમુક્ત થયા. સત્સંગમાં આવ્યા પછી ભૂમાનન્દ સ્વામી મનુષ્યોના સંત ઘડતા.

વળી કથા ચાલી ને સ્વામી બોલ્યાઃ શ્રીજી મહારાજ ક્યાં જન્મેલા? ક્યાંગી આ દેશમાં આવ્યા? લાખોની વૃત્તિઓ કેવી ખેંચી લીધી? એ બધાં યે આશ્ચર્ય નથી? સદ્ધર્મનો જાણે સૂરજ ઉગ્યો એમ નથી થતું? કોઈને શંકા રહેતી હોય ને પૂછવું હોય તે ભલે પૂછે.

પછી વઢવાણના જુવાન છોકરાએ પોતાના પ્રશ્નો સ્વામીને પૂછ્યા. દલપતરામે વેદ અને શાસ્ત્રો કંઈક કંઈક દીઠાં હતાં.

પ્રથમના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સ્વામીએ કહ્યુંઃ ભગવાનની ભાષા મૌનની છે. એ કદિ બોલતા નથી. આકાશવાણી ક્યારેક થાય એ દેવવાણી છે. ઋષિ મુનિના અન્તરમા ભગવાન બોલે છે, ત્હોય પડદાની વાતું પડદા પાછળથી કરે છે. કેટલાયે કળા અવતાર થયા, અંશાવતાર થયા; શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણાવતાર હતા. આ તો અવતારોના અવતારી આંગણે આવ્યા છે. અગમ્યને ને ગોચરને ઓળખાવવાને ભગવાન અવતરે છે.

વળી ગીતામાં ભગવાને કહ્યું છે કેઃ—

संभवामि युगे युगे ॥

એટલે કળીકાળમાં અવતારને કાંઈ અવરોધ નથી.

ધર્મશાસ્ત્રો મેં શ્રીદગ્નિની પ્રેરણા છે, ને સહુમા કલ્યાણ કર્યું છે. વેદ રાવણુ જેવાને હાથ પડયા ત્યારે રાવણે જટાઘન રચીને વેદનો વિસ્તાર કીધો. એમ કેટલાક ધર્મશાસ્ત્રો ડહોળાઈ ગયા છે. શ્રુતિ ત્રિકાળ પર છે, પણ સ્મૃતિ યુગે યુગે બદલાય છે. ભગવાન આજના ધર્મ પ્રબોધવા પધાર્યા હતા; આ લોકનું અને પરલોકનું કલ્યાણ કહી ગયા છે. એમણે ૨૧૨ શ્લોકની શિક્ષાપત્રી લખી છે ને પાળો બાની છે એ પાળે પાળે એમને કલ્યાણનો કોલ છે.

અતિ ધીરજથી, સરોવર જેમ હેલિયાં લે એમ સ્વામી બોલતા. દલપતરામ લખે છે કે ' પ્રથમ તો વાર્તા કરનાર સ્વામીનો ચહેરો જોઇને તથા આંખે, જોઇને જ વાનો સાભળનારના મનને શાન્તિ થઈ જાય, વચન તો પછી નીકળે ' એવી અસરકારક રીતે વાત કહેનાર તો શુ પણ તેના સોમા ભાગે અસરકારક વાત કરનાર હાલ કોઇ નથી. ' બાપૂ સાહેબે સન્તની વ્યાખ્યા ગાઈ છે એ ત્રિકાળસાચી છે કે —

સન્ત ભાઇરે ' શાન્તિ પમાડે તેને સન્ત કહીયે;

સ્વામીએ કહ્યુ મન માને તો સાક્ષી પૂરજો. અમને એ ધાણુ મળ્યા છે.

આદિત્ય સમ ઉદય થયા સ્વામી સહજાનદ,
અજ્ઞાનતિમિર ટાળવા, લઇ મુનિયોના વૃન્દ.
સત્સગ ચારે ખૂણમા કરાવ્યો કાઢી કુસગ;
સતજુગ સમ ધર્મ સ્થાપિયો, કરી કાળનો ભગ
જીવ જઇ જેની ઓળગે જીત્યા જુલમી કામ;
એરે એંધાણીએ ઓળખો ભૂમાનન્દનો શ્યામ.

બમ થયુ. દલપતરામને ધર્મબાણ વાગ્યા પેના ભજનમા કહ્યુ છેને કે —
સદ્ગુરૂએ અમને મારેલ શબ્દોના બાણ

દલપતરામ સ્વય કહે છે કે–'ઉપદેશ, જેમ બાણ વાગે તેમ, છાતીમા ઉતરી ગયો. ++ અન્ત કરણ પીગળી ગયુ, નેત્રમા આસુ આવી ગયા, અને સ્વામી પાસે બોલ્યા કે મહારાજ ' મ્હારૂ કલ્યાણ થાય તે બતાવો.' સ્વામીએ કહ્યુ આવજો વર્તમાન ધરાવીશુ.

સાધુ જીત્યા ને ગૃહસ્થ હાર્યા સદ્ધર્મને કોણ જીત્યુ છે ? સદ્ધર્મ સન્મુખે હાર સ્વીકારતા શરમાય છે તે સૌ જીવન હાર્યા છે

એમ દલપતરામ સત્સગી થયા, ને અન્ત કરણમા ધર્મનો ધજાગરો રોપ્યો સ. ૧૮૯૦ની વસન્તપચમીએ દલપતજીવનની ધર્મવસત બેઠી "*

* દલપતરામ ચરિત્ર, ભા ૧, પૃ ૧૨૦થી ૧૨૧

પેલી અગ્રેજી કહેવત પ્રમાણે કવિ દલપતરામ કૌતક જોવા ગયા પણ પ્રભુમગ્ન બની, સ્વામીનારાયણીય થઇને પાછા ફર્યા. (He went to scoff but remained to pray.)

જેમ સર્વત્ર બન્યુ છે તેમ અન્ય સંપ્રદાયો તરફથી શ્રી સહેજાનંદ પર પણ સંકટ નાખવામા આવ્યા હતા. તેઓશ્રી ધારી સમાધી આણી શકતા, તેથી તેમની પાસે મેલી વિદ્યા છે, એવો આક્ષેપ મૂકી, તેમને સતાવવામા આવ્યા હતા સંવત ૧૮૬૦ મા એઓશ્રી અમદાવાદ પધાર્યા હતા ત્યારે કહેવાતા સનાતની આગેવાનોએ તેમને ખૂબ માર માર્યો હતો; એમાનો એક પ્રસગ નોધીશુ.—

"આ વખતે લોકો તેઓના સામે થયા ને મુદ્દો ચોરો ચલાવી પણ તેનાથી કાઇ વળ્યુ નહિ, ત્યારે બાવા લાલગર ગોમતીપુરમા રહેતા હતા તે પોતાના શિષ્યોને લેઈ શહેરમા આવ્યા ને સહેજાનંદ સ્વામીને હેરાન કરવા લાગ્યા. એક દાહાડો તો સહેજાનદ સાથે કજીઓ કરીને તેમની ઉપર ઇટાળા, પથરા તથા ધૂળ વીગેરેનો વરસાદ વરસાવ્યો તેથી સહેજાનદ નાશીને અમદાવાદથી પાચ ગઉ જેતલપુર જઇને રહ્યા. થોડા દાહાડા થયા પછી તેમણે જાંણ્યુ કે આપણી વાત વિસારે પડી, તાહારે પખો ગામડાના બ્રાહ્મણોને માહારૂદ્ર કરવાને તેડાવ્યા.

આ વાત જારે ગાયકવાડી સરસુબા વીઠ્ઠલરાવ બાબાજીને કાને આવી તહારે પોતે થોડાશેક સ્વાર મોકલીને સહેજાનંદને પકડી મગાવીને કેદ કર્યા પણ વીઠ્ઠલરાવને બીહીક લાગી કે સહેજાનંદ પાસે ઘણી વિદ્યા છે માટે જો કોપશે તો મારી વલે કરશે એવુ સમજીને છોડી દીધા " *

શ્રી સહેજાનદ સ્વામીનુ ઉપદેશ કાર્ય સફળ અને અસરકારક નિવડેલુ નિહાળીને સર જોન માલ્કમ, મુબાઇના ગવર્નર ખાસ રાજકોટ એમની મુલાકાત લેવા આવ્યા હતા, એ બીના ઉપર દર્શાવી છે, અને એમની એ ખ્યાતિ સાભળીને બિશપ હેબર નડિયાદમા એમને રૂબરૂ મળ્યા હતા, એ પણ એમની મહત્તા કેટલી બધી વ્યાપિ હતી તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપશે. તે પછી કેટલેક વર્ષે બ્રિગ્સ્ નામનો અંગ્રેજ પ્રવાસી અમદાવાદમા આવ્યો હતો તેણે જો કે શ્રી સહેજાનદ સ્વામી સમાધિસ્ત થયા હતા, તોપણ એમના ગાદી વારસ અયોધ્યાપ્રસાદની મુલાકાત લીધી હતી, એટલુજ નહિ પણ સ્વામીનારાયણ સપ્રદાયનું ધર્મ પુસ્તક શિક્ષાપત્રી

મેળવી, તેનો રા. સા. ભોગીલાલભાઇ પાસે અંગ્રેજીમાં તરજુમો કરાવી, તે એની પ્રવાસનોંધમાં પરિશિષ્ટ રૂપે આપ્યો હતો.

આ બધી વિગતો પરથી અર્વાચીન ગુજરાતના ઘડતરમાં શ્રી સહેજાનંદ સ્વામીનો ફાળો કેટલો મહત્વનો તથા લોકોદ્ધારક હતો એ જોવામાં આવશે.

અંતમાં એ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતોનો મર્મ સમજવા, સત્સંગીઓ રોજ સાયંકાળે પ્રાર્થના કરે છે, તે તેમજ જે વિશિષ્ઠ સંસ્કારો સહેજાનંદ સ્વામીના અનુયાયીઓએ કેળવ્યા, જે જુદા તારવી કાઢી, શ્રી સહેજાનંદ ચરિત્રના સંસ્કારી લેખક શ્રીયુત કીશોરલાલ મશરૂવાળાએ, નોધ્યા છે, તે આપીને આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરીશું.

સ્વામીનારાયણ જનો રોજ સાયં પ્રાર્થનામાં જે સાત વર માગે છે તે નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) નિર્વિકલ્પ ઉત્તમ અતિ નિશ્ચય તવ, ઘનશ્યામ;
(૨) માહાત્મ્ય જ્ઞાન યુત ભક્તિ તવ એકાંતિક, સુખધામ;
(૩) મોહિ મેં તવ ભક્તપનો, તમેં કોઇ પ્રકાર;
દોષ ન રહે કોઇ જાતકો, સુનિયો ધર્મકુમાર.
(૪) તુમારો અરૂ તવ ભક્ત કો દ્રોહ કબુ નહિ હોય;
(૫) એકાન્તિક તવ દાસકો દીજે સમાગમ મોય.
(૬) નાથ નિરંતર દર્શ (૭) તવ દાસનકે દાસ;
એહિ માગું કરી વિનય હરિ, સદા રાખિહુ પાસ.
હે કૃપાલુ, હે ભક્તપતિ, ભક્તવત્સલ સુનો બાત,
દયાસિંધુ સ્તવન કરી, માગું વસ્તુ સાત

દરેક સંપ્રદાય પોતાના અનુયાયીઓ ઉપર વિશિષ્ટ સંસ્કારો પાડે છે; તે પ્રમાણે ચુસ્ત સ્વામિનારાયણીય જનોમા નીચેના સંસ્કારો રૂઢ થયેલા દેખાશે.

(૧) ઉઠીને તુર્તજ પથારીમા બેઠા થઇ જઇ સ્વામીનારાયણનુ નામ સ્મરણ કરવું, તથા ધ્યાન એટલે અંગચિંતન કરવું,

(૨) જેમ બને તેમ વહેલા ઉઠી, વ્યવહારિક કર્મોનો આરંભ કર્યા પહેલા સ્નાનાદિક નિત્ય કર્મ આટોપી લેવા; ને પૂજાદિ કર્યા પહેલા ખાવું-પીવું નહિ,

(૩) રોજ પ્રભુની માનસી પૂજા કરવી; તેમા કેટલાક દિવસોમા બે વાર; અને કેટલાક ત્રણ કે પાચ વાર સુધી કરે છે.

(૪) એકાદશીનું વ્રત કરવું; વ્રતને દિવસે દહાડે ઉંઘવું નહિ તથા બ્રહ્મચર્ય પાળવું. ચોમાસામાં કાંઇક ભક્તિનું વિશેષ વ્રત લેવું.

(૫) ગૃહસ્થે વિધવાનો સ્પર્શ તજવો; મંદિરમાં સ્ત્રી પુરુષોએ સ્પર્શ થવા દેવો નહિ.

(૬) ગાળ્યાં વિના દૂધ કે જળ પીવાં નહિ,

(૭) દારૂપાન, માંસ ભક્ષણ, વ્યભિચાર, ચોરી ને વટલવું વટલાવું તે પાંચ પાપ કદી ન કરવાં.

(૮) આત્મનિવેદી ભક્તે દરેક વસ્તુ પ્રતિમાને ધરાવીનેજ ખાવી.

(૯) મંદિરે અથવા ગામમાં મંદિર ન હોય તો ઘેર સાયં પ્રાર્થના કરવી અને ભજન ગાવાં.

(૧૦) રાત્રે સુતા પહેલાં, સ્વામીનારાયણના સ્વાભાવિક ચેષ્ટાનાં પદ ગાવાં.

(૧૧) આચાર્ય સાધુ તથા બ્રહ્મચારીને સામા મળે ત્યારે 'જય સ્વામિનારાયણ' કહી પ્રણામ કરવા તથા ગૃહસ્થોએ પરસ્પર નમસ્કાર કરવા,

(૧૨) પરગામથી ત્યાગીઓ આવે તો નાનાએ મ્હોટાને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરવા, અને સરખે સરખાએ ઉભા થઈ ભેટવું.

(૧૩) સ્વામિનારાયણને સર્વ અવતારના અવતારી પરબ્રહ્મ માની, તેને જ ધ્યેય અને ઉપાસ્ય માનવા; તેના અવતારોને પણ માનવા અને પૂજવા; બીજા દેવોને પ્રણામ કરવા; પણ અવતારો સિવાય બીજા દેવોનું કે બ્રહ્મવેત્તાનું પણ ધ્યાન ન ધરવું.

(૧૪) સત્સંગીની કદી અવગતિ થાય નહિ અને દાખડો કરે તો આ ને આ જન્મે મોક્ષ મળે, અને અંતઃકાળે પ્રભુ અને તેના સંતો દર્શન દઈને તેડી જાય એવી દૃઢ શ્રદ્ધા રાખવી.

(૧૫) સત્સંગીના સુખ દુઃખનો હેતુ ઇશ્વરેચ્છા જ છે. પણ કાળ કે કર્મ નથી. એટલે સુખ દુઃખ આવે તે સત્સંગીના કલ્યાણ માટેજ ઇશ્વર પ્રેરે છે; પછી તે કાળ અને કર્મના નિયમ મુજબ ભલે હોય.

(૧૬) સત્સંગીને દુઃખ આવે, તો તે ઘણું આવવાનું હતું તેમાંથી થોડેથી મટયું એમ દૃઢ શ્રદ્ધા રાખવી; સત્સંગીને 'શૂળીનું દુઃખ કાંટે જાય.'

(૧૭) કોઇ પણ સંજોગોમાં ભૂવા, દેવ-દેવી કે મંત્ર માનવાં નહિ. ભૂતાદિકનો વ્હેમ લાગે તો નારાયણ કવચ અથવા હનુમાન સ્તોત્રનો જપ કરવો.

(૧૮) સત્સંગના નિયમ, સ્વામિનારાયણ વિશે પરમેશ્વરપણાનો નિશ્ચય અને ભગવદી સત્સંગીનો રાખવામાં પાછા ન પડવું.*

---

* શ્રી સહજાનંદ ચરિત્ર, પૃ. ૧૪૭,...

પ્રકરણ ૧૧

જ્ઞાતિ સંસ્થા

"Secondly, it has preserved the Hindu race and its civilization along with its family institutions. Hindu culture would have been overwhelmed by the terrific political storms of the centuries and the race could have survived only in fragments "

Farquhar.×

ગુજરાત પર વિદેશીઓની સત્તા સ્થપાયા છતા, અનેકવિધ આપત્તિઓ આવી પડી તોપણ, ગનીમોના ધાડાએ મારી લુંટી દેશને તારાજ કર્યો, એ સ્વત્વનું મર્દન કરી લઈને, રાજકર્તાઓએ ઇસ્લામ ધર્મ સ્વીકારવા ઉપર પણ આક્રમણ કર્યું તેને વશ ન થતા, હિન્દુ સમાજ આજ પર્યંત અવિચ્છિન્ન ટકી શક્યો છે, એ એક કોયડો છે, અને તેનો ભેદ બહુ થોડા પુરુષો પારખી શક્યા છે અને તેમાના એક, અમે માનીએ છીએ કે, મહાત્મા ગાંધીજી છે. આપણી વર્ણવ્યવસ્થા વિષે લખતા તેઓ સાચું જ કહે છે –

"હું તો ઉલટું એમ માનુ છું કે, વર્ણવ્યવસ્થાએ તો હિન્દુ સમાજને છિન્ન ભિન્ન થઇ જવામાથી કેટલેક અંશે બચાવ્યો જ છે" અને મિશનરીઓ, ખ્રિસ્તી ધર્મના પ્રચાર અર્થે હિન્દમા આવી રહેલા છે, એમાના એક મી ફાર્કર (Farquhar), જેમનો હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ અને જ્ઞાન બહોળુ અને બારીક છે, તેઓ પણ ઉપર જે અવતરણ એમના લખાણમાથી આપ્યુ છે, એવા અભિપ્રાયના છે કે જ્ઞાતિ સંસ્થાએ દેશમા અનેક વિટંબણાના સમયમા હિંદુ સમાજને ઉભો રાખ્યો છે

ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો વહિવટ અને અધિકાર આપણા દેશમાં મજબુત થતા, હિન્દી પ્રજાને બાઈબલનો બોધ કરવા—જો કે પૂર્વે પણ એવા મિશનરીઓ અત્રે આવ્યાના દાખલા મોજુદ છે,—મિશનરીઓ યુરોપથી

× Indian Caste system–a study
by C Hayavadan Rao. p 71

સંખ્યાબંધ આવવા માંડયા, અને તેમણે નિશાળો વ્યાપી, દવાખાનાં કાઢી, બાઇબલનાં જુદી જુદી ભાષાઓમાં અનુવાદ કરી, પ્રજાની સહાનુભૂતિ મેળવી; અને ધીમે ધીમે પ્રભુ ઇસુ ક્રાઇસ્ટના જીવનનો બોધ કરી ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકારવા તેમને સમજાવવા લાગ્યા અને કેટલાંકનાં મન તેથી પીગળ્યાં હતાં પણ ખરાં, પરન્તુ ઘણાખરા જ્ઞાતિ બંધનની સખ્તાઇને લઇને તેમ કરવાને ખંચકાતા હતા, અને પરધર્મ ગ્રહણ કરવા, તેઓ જ્ઞાતિ બહાર થઇને વારસાના અને મિલ્કતના હક્ક ખુવે એ પણ બીતિ રહેતી હતી, એથી કરીને ખ્રિસ્તિ ધર્મના પ્રચાર કાર્યમાં જ્ઞાતિ સંસ્થા મિશનરીઓને કંટક રૂપ ખટકતી હતી અને તેનું બંધારણ અને નિયમો એવા અટપટા અને ગુંચવણભર્યાં હતા કે તેનો વહિવટ તેઓ બરોબાર સમજી શકતા નહિ અને તેથી જ્ઞાતિ વિરૂદ્ધ તેમણે આક્ષેપો શરૂ કર્યા હતા, અને એટલેથી તેઓ અટકેલા નહિં પણ અંગ્રેજી અધિકારીઓની સહાનુભૂતિ અને મદદ મેળવી તેમણે સન ૧૮૫૦ માં, ધર્મનું સ્વાતંત્ર્ય Evolution of Religion એ નામનો કાયદો પસાર કરાવ્યો હતો, તેનું તાત્પર્ય એટલુંજ હતું કે જેઓ પરધર્મ સ્વીકારે તેઓ બાપીકી મિલ્કત કે વારસાહકમાંથી વંચિત રહે નહિ. તે કાયદાની કલમ નીચે પ્રમાણે હતી:—

"So much of any law or usage now in force within the territories subject to the Government of the East India Company as inflicts on any person forfeiture of rights of property or may be held in any way to mar or affect any rights of inheritance by reason of his or her renouncing or having been excluded from communion of any religion or being deprived of caste shall cease to be in force as law in the Courts of the East India Company and in the Courts established by Royal Charter within the said territory."×

તેની સાથે એમને ન્યાય આપવા એ પણ જણાવવું જોઇએ કે એ જ્ઞાતિ સંસ્થાને સમજવા સારૂ એ લોકોએ પ્રયાસ પણ વિધ વિધ દૃષ્ટિએ કરેલો હતો અને હજુ પણ તેમનો એ વિષેનો અભ્યાસ ચાલુ છે. રેવરંડ

× Legal Aspects of Social Reform p. 122.

જોન વિલ્સન જેમનું નામ મુંબઇની એક પ્રસિદ્ધ કૉલેજ સાથે જોડાયલું છે, તેમણે જ્ઞાતિ સંસ્થા વિશે આપણા ધર્મ ગ્રંથોમાંથી ઉપયુક્ત હકીકત તારવી કાઢીને એક દળદાર પુસ્તક સન ૧૮૫૭માં તૈયાર કરેલુ, તેમાં કેટલોક ભાગ ઉમેરીને, પાછળથી સન ૧૮૭૭ માં પ્રો. પિટર્સને સંપાદન કરી પ્રકટ કર્યું હતુ.

સન ૧૮૪૮ માં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી સ્થપાઇ તેના સંચાલકો અંગ્રેજ હતા, તેમણે ઇનામી નિબંધ માટે પ્રથમ વિષય પસંદ કર્યો તે પણ જ્ઞાતિ વિશે હતો; કેમકે વ્યવહારમાં જ્ઞાતિનું બળ તેમને ડગલે ને પગલે જોવામાં આવતુ હતુ અને તેના આચારવિચાર તેઓ સમજી શકતા નહોતા

સદરહુ વિષય પર કવિવર દલપતરામનો નિબંધ ઇનામપાત્ર જણાયો હતો અને સોસાઇટીએ તે પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. કવિએ ઘણો શ્રમ લઇને એમાંની ઘણીખરી માહિતી એકત્ર કરી હતી અને તે નિબંધનું વાચન આજે પણ એ વિષયમાં રસ લેનારને માહિતીવાળું માલુમ પડશે

જ્ઞાતિનો કાબુ કેટલો પ્રબળ હતો, તેની સત્તાનો કેટલો પ્રભાવ પડતો, જ્ઞાતિ બંધનો કેટલા સખ્ત હતા, અને જ્ઞાતિનો દોરડો ગમે તેવા ધનવંત કે સત્તાવાનને કેવા નીચે નમાવતો, તે બધુ આપણે કરસનદાસ મૂળજી અને મહીપતરામ રૂપરામે પરદેશ ગમન કરવા, જ્ઞાતિ રોષ વહોરી લીધેલો અને તે બદલ જે કષ્ટ વેઠેલા તેમજ ધનકોરબાઇ અને માધવદાસનું પ્રથમ પુનર્લગ્ન થતા મુંબાઇની કપોળ જ્ઞાતિમાં જે શોર બકોર થયો હતો, એ દાખલાઓથી જાણીએ છીએ. ખરે આજના બદલાયલા સમાજના સંજોગોમાં એ પ્રકારનુ જ્ઞાતિનું વર્તન આપણને જુલમજ લાગે, પણ તેમ થવાનુ કારણ જ્ઞાતિ વહિવટ એટલો રૂઢિચુસ્ત થઇ ગયો હતો, કે કોઇ પ્રકારનો ફેરફાર કે સુધરો ભય ઉપજાવતો અને તે પૂર્વના સરકાર અને પરિસ્થિતિનુંજ પરિણામ હતુ.

જો આપણે સહજ ઉંડા ઉતરીને જ્ઞાતિ સસ્થાનો ઇતિહાસ તપાસીશુ તો એક કાળે અંધાધુંધી અને અરાજકતાના સમયમાં, જ્ઞાતિ સસ્થાએ, હિંદુ સમાજનુ સંરક્ષણજ કરેલુ છે, એમ જણાઇ આવશે તે એક પ્રકારનું સંઘ બળ હતુ, અને એ સંગઠ્ઠને હિન્દુ સમાજને જીવંત અને ભગભર રાખ્યો હતો જ્ઞાતિ એ એક નિયામક અને કારોબારી સંસ્થા હતી, તેનો પડયો બોલ સ્વીકારાતો હતો, તેની અવગણના કરવાની કોઇની હિંમત કે તાકાત નહોતી, તેની પાસે બહિષ્કારનુ એવુ એક બ્રહ્માસ્ત્ર હતુ કે

જ્ઞાતિ સંસ્થાનો વિરોધી પણ તેનું તેજ હરણી શકતો નહિ અને તેને જ્ઞાતિને અધીન થવું પડતું હતું.

પાછલા અંધકાર યુગમાં જ્ઞાતિ સંસ્થા અજ્ઞાનતાને લઇને તેમ સંજોગવસાત્ રૂઢિમગ્નને વશ થઇ, પ્રજાની પ્રગતિમાં બાધનકર્તા અને હાનિરૂપ થઇ પડતી હતી, એ ખરૂં છે, અને તેના બંધારણ અને વ્યવસ્થામાં ફેરફાર અને સુધારાની હવે અત્યંત આવશ્યકતા છે, તેની ના પાડી શકાશે નહિ. પણ દેશની સ્થિતિ જોખમભરી, ભયંકર અને બેડાળ દશામાં હતી, ત્યારે તેના આધાર અને આશ્વાસનરૂપ જ્ઞાતિ સંસ્થા હતી અને હિન્દુ સમાજ અને હિન્દુ ધર્મ અત્યાર સુધી જીવત ઉભો રહ્યો છે, તે આપણે સ્વીકારવું પડશે કે, જ્ઞાતિ સંસ્થાનો પ્રભાવ હતો

હાલમાં સહકારી સંસ્થાની, સહકારી ધોરણ અને સિદ્ધાંતની તારીફ કરવામાં આવે છે, લોકોદ્ધારના એક સાધન તરીકે સહકારનો ઉપયોગ કરવા ઉપદેશ કરવામાં આવે છે પ્રજાજીવન વિકાસનું તે એક આવશ્યક અંગ મનાયું છે, હરિફાઇથી નહિ પણ સહકાર અને સંગઠનથી આગળ અને ઉન્નતિના પથે પહોંચાશે. આપણે હવે જ્ઞાતિ રચનાના અને સહકાર પ્રવૃત્તિના ધોરણ અને નિયમો સરખાવીશુ તો બન્નેના બંધારણમાં ઘણું સામ્ય જણાશે, એટલુંજ નહિ પણ બંનેનો આશય તેના મભ્યોનો ઉત્કર્ષ અને ઐકય સાધવાનો છે

સંવત ૧૯૬૫માં પ્રો. બળવંતરાય ઠાકોરે એમની જ્ઞાતિમાં એક પ્રાચીન શ્લોક ટાકીને પ્રસ્તુત મુદ્દા પર વિસ્તૃત વિવરણ કર્યું હતું. એ શ્લોક નીચે પ્રમાણે હતો —

उत्सवे व्यसने चैव दुर्भिक्षे राज्यविप्लवे ।

राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बाधव ॥

ઉત્સવમાં, આફત વખતે દુકાળમાં, રાજ્યમાં અધાધુધી પ્રવર્તે તે કાળમાં, રાજદરબારમાં અને સ્મશાનમાં જે આપણી જોડે ઉભો રહે તે આપણો નાતભાઇ. "राज्य विप्लवे" ને બદલે કેટલાક વખતે "शत्रु विग्रहे" એમ પણ બોલવા લખવામાં આવે છે, એટલે ઉપલી યાદીમાં આઇ દુશ્મનની સાથેની લડાઇમાં એ એક વિશેષ ફરજ ઉમેરવામાં આવે છે ×

આ ઉપરથી જોઇ શકાશે કે જ્ઞાતિની વ્યાખ્યા જુના કાળમાં કેટલી વ્યાપક હતી, કેવી રીતે એક બીજાને તે સાંકળતી હતી.

× જુઓ વસન્ત વર્ષ ૮, અંક ૧, પૃ ૪૨

ઉત્કર્ષ જીવન સાધક સહકારી સંસ્થાઓ Better Living Society હમણા હમણા પંજાબમા સ્થપાયલી છે અને તેનો વહિવટ સફળ નિવડયો છે, એમ શ્રીયુત ન્હાનાભાઇ લાલભાઈના સ્લેખપરથી સમજાય છે. એ મંડળના હેતુ એમણે નીચે મુજબ દર્શાવ્યા છે.—

(૧) સભાસદોમાં પ્રચલિત ખોટી રૂઢીઓ સુધારવાનો,

(૨) નાણાના થતા દુરૂપયોગ અટકાવી સભાસદોને કરકસરની ટેવ પાડવાનો,

(૩) સભાસદોનું નૈતિક જીવન સુધારવાનો,

(૪) સભાસદોના છોકરાને કેળવણી વિષયક મદદ પુરી પાડવાનો,

(૫) સભાસદોમા કરકસર આદરવાનો, પરસ્પર સહાય કરવાનો, તેમજ સ્વાશ્રયી થવાનો, ઉત્સાહ વધે એવા પગલા લેવાનો.

તેની સરખામણી અને તુલનામ જ્ઞાતિ બંધારણ અને તેના નિયમો કોઈ રીતે ઉતરતા માલુમ પડશે નહિ, ઉલટુ તેની પાછળ હજારો વર્ષોનો ઇતિહાસ રહેલો છે, પરંપરા (tradition) અને શિષ્ટ (discipline)નેનું પીઠબળ છે જ્ઞાતિ, ધર્મ, અર્થ અને મોક્ષ એ ત્રણે સાથે જોડાયલા છે. હિંદનું જીવન જ્ઞાતિ સંસ્થા સાથે એવું ઓતપ્રોત થયલુ, એવું વણાઇ ગયલુ છે કે, તે છોડયુ છુટે એમ નથી અને તેથી તેને તોડવાને આજ દિન સુધી જે સઘળા પ્રયાસો થયલા છે તે સફળ નિવડયા નથી, પણ તેથી આનો આશય એમ સમજવાનો નથી કે હાલની જ્ઞાતિની સ્થિતિમા સુધારાની જરૂર નથી અહીં એકજ મુદ્દાપર અમે ભર મૂકવા ઇચ્છીએ છીએ કે પાછળા કાળમા સમાજને ટકાવી રાખવા જ્ઞાતિ સસ્થાએ ઘણી અને મહત્વની સેવા કરી હતી *

× દશાલાડ પત્રિકા રજતમહોત્સવ ખાસ અંક ઓગષ્ટ સન ૧૯૩૫, પૃ ૨૧૬.

* Cf. Another important social institution which promoted the economic well being of the country in former days was the caste system, the steel frame of Indian Society ...By for the greatest achievment of the caste system was that it co-ordinated the different types of economic and social activity and thus promoted the corporate life of the Indian village "

The " New Review " (August 1935)

તેનુ મૂળ તપાસતા છેક ઋગ્વેદની ઋચામા તેના બીજ મળી આવે છે અને પુરુષ સુક્તમા ચાર જાતિનો સ્પષ્ટ રીતે નિર્દેશ છે કે બ્રહ્માના મુખમાથી બ્રાહ્મણ નીકળ્યા, બાહુમાથી ક્ષત્રિય ઉત્પન્ન થયા, જાંગમાથી વૈશ્ય જન્મ્યા અને પગમાથી શુદ્રનો ઉદ્દભવ થયો, ભલે એ વર્ણન સચા ત્મક હોય પણ ઈસ્વીસન પૂર્વેથી જાતિ વિભાગ જેવી વ્યવસ્થા આપણા સમાજમા ઉતરતી આવે છે એ ચાર વિભાગોમા અનુલોમ અને પ્રતિલોમ લગ્ન થતા, તેની વૃદ્ધિ થઈ અનેક જાતિઓ ઉદ્દભવી અને તે પછી સ્થળ પરથી સ્થળાતર થતા, નવા નવા ધધા રોજગાર હાથ ધરતા, ભાષાને લઇને માહોમાહેની ઇર્ષા અને કુસપના કારણે, ચારની ચોરાસી અને ચોરાશીની ચારસે જ્ઞાતિઓ થવા પામી અને આજે તેની સખ્યા બેસુમાર છે તેનું પરિણામ એ આવ્યુ કે એ જ્ઞાતિઓનો બહારનો વ્યવહાર ઘટી ગયો, તેઓ પોતાનાજ સકુચિત કુડાળા બાધીને સર્વ કાર્ય કરવા લાગી અને સરક્ષણની જરૂર વધતા એના પણ ગામવાર કે ગામોના સમૂહવાર ગોળ, એકડા વગેરે બધાઇ રૂઢિગત જોરાવર થઇ પડયુ, અને એ રૂઢિઓના બધનો જડ બની હાનિકર્તા થઇ પડયા, જે બધનો આજે ખુચે છે અને સાલે છે

એ વિષમ સ્થિતિ અગાઉ ન હતી, કેમકે આર્થિક બળો સમાજ જીવનમા જે પરિવર્તન અત્યારે કરી રહ્યા છે, તેનો ત્યારે અભાવ હતો, આખુ જીવન મર્યાદિત અને એક ન્હાના વર્તુલમા સમાપ્ત થતુ હતુ વળી વ્યવહારના અને આવજાના સાધનો પણ જે આજે આપણે આટના વિસ્તારના જોઇએ છીએ તે પણ પ્રાથમિક અવસ્થામા પડેલા હતા જીલ્લા કે પ્રાન્ત બહાર પ્રવાસ કરનાર જુજ જણ માલુમ પડતા તેની સાથે બહારથી હુમલા આવ્યા કરતા એ સજોગોમા સરક્ષણ સારૂ પ્રજાને જ્ઞાતિ બળ અને જ્ઞાતિનુ સગઠન અનુકૂળ તેમ હિતકારક થઈ પડયુ હતુ

જ્ઞાતિનો પાછળનો ઇતિહાસ જ્ઞાતિનો ક્રમસર વિકાસ અને વૃદ્ધિ અને તેની ઉપયોગિતા અને અગત્ય લક્ષમા લઇને જ્ઞાતિસસ્થા જેઓ તોડી પાડવાને ઉત્સુક બન્યા છે તેમને સબોધીને, અમદાવાદના નાત જાત મડળોની પરિ૦ સન ૧૯૩૬ મા મળી હતી, તેના પ્રમુખપદેથી સ્વર્ગસ્થ ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદીએ, તેમના ભાષણમા જણાવ્યુ હતુ કે —

"જ્ઞાતિ એ એક સાદી નહિ પણ અત્યત સકુચિત સસ્થા છે, તેની પાછળ હિન્દુ ધર્મના કેટલાક તાત્વિક સયોગો અને હિન્દુ સમાજના

કેટલાક ગંભીરમા ગંભીર પ્રસગો રહેલા છે. જ્ઞાતિના વર્તમાન અને ભવિષ્ય માટે આપણે જે વિચાર કરવાના છે અને જે સિદ્ધાન્તો બાધવાના છે, તેના તે સંસ્થાના તાત્ત્વિક સ્વરૂપની અવગણના કરવી એ આપણે ઇષ્ટ માનતા નથી. હિન્દુ જનસમાજ હજી પણ સજીવ છે, અને જેટલા અંશમા હિન્દુ સમાજના પૂર્વના સામાજીક જીવનના પ્રસગો હજી સુધી પ્રચલિત છે તેટલા અંશમા પૂર્વનો ઇતિહાસ હજી પણ ભજવાય છે, આજે પણ નવી પેટા નાતો કેટલીક તો તદ્દન નજીવા કારણોથી ઉત્પન્ન થતી જોવામા આવે છે. આવા સયોગોમા જ્ઞાતિ ભેદોના અસ્તિત્વને ગણત્રી બહાર કાઢવાથી કે Down with the casteના અસ્થાને શૌર્યથી સિંહગર્જના કરવાથી કાઇ સિદ્ધિની આશા રખાતી હોય તો તે ફોકટ છે. જ્ઞાતિને એક ઐતિહાસિક, વર્તમાનમા જીવતી, જાગતી અને ભવિષ્યમા પણ પોતાનો અનાદર થવા ન દેનારી એક અગત્યની સંસ્થા તરીકે ગણવી એ જરૂરનુ છે. હિન્દુ જનસમાજના ઇતિહાસમા જ્ઞાતિના અભિમાન અને અધિકારની, જ્ઞાતિના ધર્મો અને કર્મોની અને જ્ઞાતિને લીધે પરપરા પ્રાપ્ત ગુણો અને અવગુણોની શી શી અસર થઇ છે તે બરાબર લક્ષમા રાખવાની જરૂર છે. હિન્દુ ધર્મમા જન્મેલા, ઉછરેલા અને વૃદ્ધ થએલા સ્ત્રી પુરુષોના વૈયક્તિક કે સામાજીક જીવનમા પક્ષપાતોના લાભહાનિની પણ બરાબર તુલના કરવાની છે. એક હિન્દુનુ વૈયક્તિક તેમજ સામાજીક જીવન પૂર્વે કેવળ પ્રાકૃતિક નહતુ પણ વ્યવસ્થાબદ્ધ હતુ અને કઇક અંશમા હજી પણ છે. એ વ્યવસ્થામા એક નહિ પણ અનેક તત્વો, એક પ્રકારના નહિ પણ અનેક પ્રકારના તત્વો, ભળેલા છે આ વસ્તુસ્થિતિનુ સ્મરણ રાખ્યા વિના જ્ઞાતિના વર્તમાન અને ભવિષ્યને માટે જે વિચારો બધાના હોય તે ભૂતભરેલા નીવડવાનો સંભવ ઉઘાડો છે "×

જ્ઞાતિ સસ્થાના ઇતિહાસમા ઉતરવાનું કે તેના બચાવમા કે લાભમા ચર્ચા કરવાનું આ સ્થાન નથી, અને આપણે આધુનિક પરિસ્થિતિને, આખા જગતમા જે પરિવર્તન થઇ રહ્યુ છે તેને, પણ વિસરી શકીએ એમ નથી. હિન્દુ સમાજ વિવિધ પ્રકારોના બળોના ખેચાણથી હચમચી ઉઠયો છે, ઉછરતી નવી પ્રજા સમક્ષ અનેક આદર્શો ભાવિ સમાજ પરત્વે, ખડા થયા છે, ઉચ નીચના ભેદ કાઢી નાખવાની સાથે સૌ સમાન કક્ષામા મૂકાય અને પ્રત્યેક જણ શ્રમ કરીને, પોતાની આજીવિકા પ્રાપ્ત

× વસન્ત વર્ષ ૧૫, અંક ૫, પૃ ૨૮૧–૮૨

કરે, એટલુંજ નહિ પણ માલમિલ્કતની સરખે ભાગે વહેંચણી થાય એવી માગણી પણ થઈ રહી છે.

એ ચર્ચા અત્રે અપ્રાસંગિક છે; તો પણ મનુષ્ય જાતિનો પાછલો ઇતિહાસ જોતાં, અમને ભય રહે છે કે, વ્યક્તિગત ગુણકર્મ, ઉદ્યોગ, કેળવણી, બુદ્ધિ સામર્થ્ય, વાતાવરણ, સંસ્કાર વગેરે કારણોને લઇને, સમાનતા આણવાના પ્રયત્નો થતા છતાં, સમાજમાંથી અસમાનતાનો લોપ થશે નહિ; અને ન્હાના મ્હોટાના વર્ગ રહેવાનાજ.

ગીતાના ચોથા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ઉચ્ચાર્યું છેઃ—

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुण धर्म विभागशः

અને એ સિદ્ધાંત વાસ્તવિક છે. પરન્તુ મનુષ્ય પ્રથમ તો તેની જાતિ પ્રમાણે જ ઓળખાવાનો; પછીથી તેનો વિકાસ થતા, તે જાતિ બદલે, નવો ધંધો અંગિકાર કરે, એ છૂટ તેને રહેવી જોઇએ, એ સ્વીકાર્ય છે. રાજર્ષિ વિશ્વામિત્ર મહર્ષિ થયા હતા એ દૃષ્ટાન્ત સુપ્રસિદ્ધ છે.

સમાજમાં એક વા બીજા પ્રકારના ભેદભાવ વત્તાઓછા પ્રમાણમાં રહેવાના જ, આવશ્યક માત્ર એ છે કે તેમાંથી બંધનોનો, જડતાનો નાશ થવો જોઇએ અને વ્યક્તિને અમુક સંજોગોમાં અમથિને હાનિ ન પહોંચે એવી રીતે વર્તન કરવાને સ્વતંત્રતા હોવી જોઇએ. વંશપરંપરાનો અંશ તો રહેશે પણ કામદાર પક્ષનો નેતા રામસે મેકડોનલ્ડ બ્રીટીશ સામ્રાજ્યનો વડો પ્રધાન થઈ શકે, તેમ ગુણે કરીને કહેવાતો શુદ્ર વા અસ્પૃશ્ય જાતિનો એક પુરુષ વા સ્ત્રી, બુદ્ધિ બળથી, જ્ઞાનથી વા હુંશિયારીથી સમાજમા ઉંચે પદે પહોંચે એવી સમાજ બંધારણમા સવડ હોવી જોઇએ, એજ મુદ્દાનું અને મહત્વનું છે.

પ્રસ્તુત વિષય પરત્વે અમે કાંઇ વિશેષ કહીએ તે કરતાં, આપણી સંસ્કૃતિનું જેમણે ઉંડું મનન અને અભ્યાસ કર્યો છે, જેમની દૃષ્ટિ વિશ્વવ્યાપક અને સમાન છે, તેમજ પોતાને હિન્દુ કહેવડાવવામાં અને વર્ણાશ્રમી ગણાવવામા માન અને મોટાઈ સમજે છે, તેમનો અભિપ્રાય દર્શાવીશું. તે મનનીય થઇ પડશેઃ—

"વર્ણધર્મની શોધ હિન્દુધર્મમાં થઈ છે ખરી; પણ તેથી કાંઇ તે નિયમ હિન્દુને જ લાગુ પડે છે ને બીજાઓને નહિ એવું કોઇ ન માને. પ્રત્યેક ધર્મમા કાંઇક ને કાંઇક વિશેષતા હોય જ છે. પણ એ વિશેષતા જો સિદ્ધાંતરૂપે હોય તો તે સર્વવ્યાપક હોવી જોઇએ. જગત્ તેનો સ્વીકાર

આજે ભલે ન કરે. તેટલું તે ખોશે. આવી મારી માન્યતા વર્ણધર્મને વિષે છે. એને હું એક મહાન શોધ ગણું છું. આજ નહિ તો કાલે પણ તે જગતને સ્વીકાર્યે જ છૂટકો છે.

આ સિદ્ધાન્તને ટૂંકામાં હું આ પ્રમાણે મૂકું: જે મનુષ્ય જે કુટુંબમાં જન્મે તેનો ધંધો, જો તે નીતિવિરુદ્ધ ન હોય તો, તે ધર્મભાવનાથી કરે; ને તેમ કરતાં જે અર્થપ્રાપ્તિ થાય તેમાંથી સામાન્ય આજીવિકા પૂરતુંજ રાખી બાકીનું સાર્વજનિક કલ્યાણને સારૂ વાપરે.

"ચાર વર્ણને શરીરનાં ચાર અંગની ઉપમા વેદમાં અપાઈ છે. શરીરના અંગોમાં જેમ એક ઊંચ અને એક નીચ એવો ભેદ હોતો નથી, અને અંગોને સમજ હોય તથા ઊંચનીચનો ભેદ તેઓ રાખે તો શરીરરૂપી રાષ્ટ્ર છિન્નભિન્ન થઇ જાય, તેમજ આ જગતનું રાષ્ટ્ર પણ તેના વર્ણરૂપી ચાર અંગોની વચ્ચે ઊંચનીચના ભેદ રાખે તો છિન્નભિન્ન થઈ જાય. આજે જગતમાં ઊંચનીચના ભેદ છે અને તે જગતમાં આજે ચાલતા કલહનું મુખ્ય કારણ છે. એ યુદ્ધનું નિવારણ વર્ણધર્મના પાલનથી થઈ શકે છે એમ સામાન્ય માણસને પણ સમજવામાં મુશ્કેલી ન હોવી જોઇએ. વર્ણધર્મમાં દરેક વર્ણે પોતપોતાના કર્મનું ધર્મ સમજીને પાલન કરવાનું રહ્યું છે ઉદરપોષણ એ એનું યત્કિંચિત્ ફળ છે. એ મળો અથવા ન મળો તોપણ ચારે વર્ણે પોતપોતાના ધર્મમાં રત રહેવાનું છે. આ વર્ણધર્મનું જો પાલન થાય તો અત્યારે જગતમાં જે વિષમતા વર્તે છે તેની જગાએ સમતાનું સામ્રાજ્ય બની રહે; બધા ધંધા પ્રતિષ્ઠામાં ને કિંમતમાં એકસરખા ગણાય; વડ્ઢર, વકીલ, દાક્તર, વેપારી, ચમાર, સુતાર, ભંગી અને બ્રાહ્મણ એકસરખું કમાય. ત્રણ વર્ણો વધારે કમાય અને શુદ્ર ઓછું કમાય, અથવા ક્ષત્રીય એ મહેલે ચડીને બેસે, બ્રાહ્મણ ભિક્ષુક એટલે ઝુંપડામાં રહે, વૈશ્ય ગોઠી વાડીઓ વસાવે અને શૂદ્ર એ ઘરબાર વિનાનો ગુલામ થઇને રહે, એવી દયાજનક સ્થિતિ જ્યાં વર્ણધર્મનું પાલન થતુ હોય ત્યાં હોઇ જ ન શકે, ન હોવી જોઇએ."*

---

* વર્ણવ્યવસ્થા, પૃ. ૧૩.

પ્રકરણ ૧૨

ગ્રામ સંસ્થા

"Dynasties have come and dynasties have gone, but it is the village communities that have preserved intact the culture and tradition of the old Bharatvarsha through several revolutions."*

Prof. A. S. Altekar.

હિન્દુસ્તાનનાં ગામડાંઓની સ્થિતિ વિષે વિવેચન કરતાં, એક અંગ્રેજી લેખકે જણાવ્યું છે કે વાવાઝોડું કે વરસાદનું સખ્ત ઝાપટું આવતાં, જેવી રીતે ઝાડ, ઝાળપાદડાં, છોડવા વગેરે તેના આંચકાથી નીચા નમી જમીન સરસાં થઇ જાય છે, પણ તેનું જોર શમી જતાં પાછાં તે ટટાર ઉભાં થાય છે, તેમ આ ગામડાંઓ, પરદેશીઓના હુમલા આવતા દબાઈ કચડાઇ જતાં, તાત્કાલિક ઘસારો સહન કરી લેતા પણ તે મામલો પસાર થઇ જતા, પૂર્વવત ફરી કામે લાગી જતાં, અને દેશમાં થતા ફેરફારો કે ક્રાંતિની તેમના જીવન પર ઝાઝી અસર થવા પામતી નહોતી. એ ગ્રામ વાસીઓનું સમગ્ર જીવન સામાન્યતઃ એ ગ્રામના વર્તુલમાં પર્યાપ્ત થઈ જતું અને જીવનવ્યવહાર પુરતું સઘળું એ વર્તુલમાંથી પ્રાપ્ત થતું હતું; એટલે બહારની દુનિયા વિષે તેને બહુ પરવા રહેતી નહોતી; અને હિન્દુ સમાજ તેના પર અનેક કટોકટીના પ્રસંગો અને ભારે આફતો આવી પડવા છતાં આજે ટકી રહેવાને શક્તિમાન થયલો છે, તે ઉપરોક્ત ગ્રામસંસ્થાઓ અને તેની રચનાને આભારી છે.

આ અભિપ્રાય અમારો પોતાનો છે, એમ નથી; પણ ઓગણીસમા સૈકાના આરંભમા આપણા દેશની પરિસ્થિતિથી પૂરા વાકેફ એક અંગ્રેજ અમલદાર સર ચાર્લ્સ મેટકાફે, બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટની સમિતિ સમક્ષ સાક્ષી આપતા કહ્યું હતું, કેઃ—

*("History of Village Communities in Western India")

"The village communities are little republics having nearly everything they can want within themselves, and almost independent of any foreign relations They seem to last where nothing else lasts. Dynasty after dynasty tumbles down, revolution succeeds to revolution,......but the village community remains the same This union of the village communities each one forming a seperate little state in itself, has, I conceive, contributed more than any other cause to the preservation of the peoples of India, through all the revolutions and changes which they have suffered and is in a higher degree conducive to their happiness, and to the enjoyment of a great portion of freedom and independence "*

આ ગ્રામ સસ્થાઓ ન્હાના પ્રજાસત્તાક રાજ્યો છે, તેને જે કાઇ જોઇએ તે તેની પાસેથી લગભગ મળી રહે છે અને બહારની સત્તાથી તદ્દન સ્વતત્ર હોય છે બીજુ બધુ નાશ પામ્યુ છે, તોપણ તેઓ ચાલુ જ છે રાજવશોનો એક પછી એક લોપ થયો, ક્રાતિ પછી ક્રાતિ આવી પણ ગ્રામ સસ્થા હજુ ઉભેલી છે આ ગ્રામસસ્થાઓએ જ પ્રજાને અનેક આપત્તિ-વિપત્તિમાથી, ફેરફાર અને વિપ્લવમાથી ઉગારી લીધી છે, એટલુજ નહિ પણ તે દ્વારા તે સુખી રહી શકી છે, અને જે કાઈ સ્વાતત્ર્ય ભોગવે છે, એ તેનુ પરિણામ છે

છેક પ્રાચીન કાળથી, ભારતવર્ષમા આર્ય પ્રજા સ્થાયી આવી વસી રહી ત્યારથી, આપણી આ ગ્રામ રચના એવા પ્રકારની ગોઠવાઇ ગયલી છે કે તેને દેશના રાજ્ય સાથે નિસ્બત હોય, તેમ છતા તે અનગ અને સ્વતત્ર રહી શકે

પ્રો જયસ્વાલે હિન્દુ રાજ્ય વ્યવસ્થા નામના પુસ્તકમા સિદ્ધ કરી બતાવ્યુ છે કે પ્રજાસત્તાક રાજતત્ર હિન્દુસ્તાનમા પરાપૂર્વથી પ્રચલિત હતુ અને તેના સમર્થનમા અનેક પુરાવા, એમણે આપ્યા સાહિત્ય,

* Local Self Government in Ancient India, by Prof Radha Kumud Mukerji p. 3

ઇતિહાસ અને ધર્મગ્રંથોમાંથી તેમ તામ્રપત્રો અને શિક્કાના આધારે આપ્યા છે; અને તેમાં ગામડાના મુખી વા પટેલના અધિકાર વા પ્રતિષ્ઠા વિષે લખતાં તેઓ જણાવે છે કે,

"રાજ્યારોહણની ક્રિયા વખતે શહેર અથવા ગામનો મુખી અથવા ગ્રામણી પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ તરીકે હાજર રહેતો; એ વખતે વેપારના પ્રતિનિધિઓ પણ હાજર રહેતા. અથર્વ વેદમાંના ભારત સ્તોત્રમાં આખા દેશની સમિતિ માટે ઉલ્લેખ આવે છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે ત્યાં સમસ્ત ગામો હાજર થએલાં એમ માનવામાં આવતું. પ્રતિનિધિ ચુંટવાના કામ સારૂં આખું ગ્રામ એકજ મંડળ ગણાતું, એ બીના સારી રીતે જાણીતી છે. શરૂઆત માનવ પોતાના ગ્રામ સાથે રખડતો (શતપથ, ૪ ૧, ૫, ૨, ૭,). પછીના સમયમાં ધર્મ શાસ્ત્રને લગતા પુસ્તકો ઉપરથી જણાય છે કે 'ગામ' મુકદમા લડતું અને 'ગામ' ને દંડ પણ થતો. ગ્રામ બંધારણનું મૂળ ગ્રામણી હતો. ગામ પોતાના મુખીને એટલે ગ્રામણીને નામે ઓળખાતું. તૈતિરિય સંહિતામાં 'એકમત થવાની ઇચ્છાથી સમસ્ત ગામ એકઠું થયાનું આપણે વાંચીએ છીએ. શરૂઆતથી નહિ તો પણ પાછળથી સમિતિના બંધારણના પાયા તરીકે ગામ ગણાતું એ નક્કી છે."*

પ્રસ્તુત ગ્રામ કે ગ્રામ સંસ્થા રાજ્યનું એક અંગ હતુ પણ તેને રાજ્યથી અલાયદું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ હતું; અને ગ્રામનો વહિવટ સ્થાનિક સમિતિ, જેને ગણ, પંચ કે મહાજનનું નામ આપવામાં આવતું, તેની દ્વારા થતો અને તેના કામકાજમાં રાજ્ય ભાગ્યે જ માથું મારતું. તેમના અધિકારની મર્યાદાઓ એવી રીતે વહેંચાઇ ગઇ હતી કે ઉભયનું ધ્યેય પ્રજાનું શ્રેય પ્રાપ્ત કરવાનું હતું. તેથી રાજા, પ્રજાના જાનમાલની સલામતી અને રક્ષણ અર્થે ખપપૂરતુ મહેસુલ ગામ પાસેથી ઉઘરાવી લેતો અને સામાજિક વ્યવસ્થાનું કાર્ય સ્થાનિક સમિતિ ઉપાડી લેતી, એ રીતે પરસ્પર સહકાર એમની વચ્ચે રહેતો હતો.

ઉપરોક્ત સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો વહિવટ ગ્રામ સમિતિ કેવી રીતે કરતી તેની હકીકત આપણે જોઇએ; સરળતા ખાતર આપણે તેના બે વિભાગ પાડીશું એક ન્યાય સંબંધી અને બીજું વહીવટી. પ્રથમ આપણે ન્યાય, સંબંધી હકીકત તપાસીએ, શ્રીયુત મજુમદારે 'પ્રાચીન હિન્દમાં સંઘજીવન,' એ પુસ્તકમાં પ્રસ્તુત મુદ્દાને સવિસ્તર ચર્ચેલો છે, અને તેમાંથી આપણને

---

* હિંદ રાજ્ય વ્યવસ્થા પૃ. ૯, ૧૦, (વધુ હકીકત માટે જુઓ પ્રો. રાધાકુમુદ કૃત સ્થાનિક સ્વરાજ્ય (પ્રો. રાધાકુમુદ કૃત.)

ઉપયુક્ત માહિતી મળી રહે છે, એટલે તે વિષે વધુ વિવેચન નહિ કરતાં, એ ગ્રંથમાંથી કામપૂરતો ભાગ અત્રે ઉતારી લઇશું ×

"ગામડાના મુખી (ગ્રામ ભોજક)ના ન્યાય સંબંધી અધિકાર આ ગ્રંથમાં પૃ. ૧૧૮ ઉપર આપેલી જાતક કથાઓમાં ઉલ્લેખેલા છે. ગામડાના લોકોની સાથે રહીને મુખી આ અધિકાર વાપરતો, એમ જાતક કથાઓમાં સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું નથી; તેમ છતા પણ "કુલાવક-જાતક" (જુઓ પૃ. ૧૧૮) ઉપરથી એમ જણાય છે કે, નિદાન કેટલાંક ગામોમાં તો આ પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી. તેમાં કહ્યું છે તેમ, જે દારૂડિયા લોકોની ચાલચલગત બોધિસત્વે સુધારી હતી તેઓ પહેલાં જે દંડ ભરતા તે પાછળથી બંધ થતાં જે નુકશાન ગયેલું તેનો શોક મુખીએ કર્યો હતો. આ પ્રસંગે એમ ચોખ્ખું કહ્યું છે કે, ગામડાના લોકો પોતેજ પોતાના ગામડાનાં કામકાજ સંભાળી લેતા હતા. આથી એમ માની શકાય કે, આવા કામોમા ન્યાય સંબંધી સત્તાનો પણ સમાવેશ થઇ જતો. ઉપર્યુક્ત અન્ય પ્રસંગે જાતક કથાના લેખકોએ માત્ર એટલુજ કહ્યું છે કે, મુખીએ ગુનેગારોને સજા કરી હતી. આનો અર્થ એમ જ નથી કરવાનો કે ફક્ત મુખીનેજ મુકદ્દમાઓનો નિકાલ કરવાનો અધિકાર હતો; કારણકે, ગુનેગારને કરવામાં આવતી શિક્ષા નોંધવાનોજ જાતકકથાના લેખકોનો હેતુ હતો; જે ન્યાયાધીશો ફેંસલો આપતો તેનું બંધારણ સમજાવવાને યોજવાનો તેનો ઇરાદો હતોજ નહિ.

"કુલાવક-જાતક" એમ પણ સાબીત કરે છે કે, પ્રમાણમાં ગંભીર પ્રકારના મુકદ્દમાઓ નિર્ણયને માટે હજુર ન્યાયસભા તરફ મોકલવા પડતા. એ કથામા એમ કહ્યું છે કે, મુખીએ લુટારાઓની ટોળીનો મુકદ્દમો ચલાવેલો નહિ. કથાનો એકંદર ભાવાર્થ જોતા એમ કહી શકાય કે, એમ કરવાનો અધિકાર તેને હોત તો તો અવશ્ય તેણે તેમ કર્યું હોત. પરન્તુ તેવો અધિકાર તેને નહિ હોય તેથીજ તેણે આરોપીઓને તપાસ માટે રાજા તરફ મોકલી આપ્યા હતા. અહીં એમ કહી શકાય કે, સાથે સાથે રહેનારા રહીશોની સભાએ માણસ માણસ વચ્ચેના મુકદ્દમાના ફેંસલા કરવા જોઇએ એવું પાછળના ધર્મસૂત્રોએ સામાન્યતઃ ઠરાવ્યું છે તો પણ, ગંભીર ગુના (સાહસ) સંબંધીના મુકદ્દમાને તેની હકુમતમાંથી તેણે બાતલ રાખેલા છે.

× પ્રાચીન હિંદમાં સંઘજીવન પૃ. ૧૨૯ થી ૧૩૧.

આપણે પ્રથમ જોઇ ગયા તેમ ગામડાના લોકોની સાથે રહીને મુખી જે ન્યાય સબધી સત્તા ભોગવતો તેનો ઉલ્લેખ કાટિલ્યે પણ કરેલો છે જે ખેડુત પોતાના કામ બદલ બેદરકાર રહેતો તેને તેઓ દડી શકતા અને ચોરને તથા વ્યભિચારીને ગામમાથી હદપાર કરી શકતા ગામડાના લોકોની સઘરૂપ પ્રવૃત્તિના વિકાસનુ આગળનુ પગલુ આ સ્થળે આપણને દષ્ટિગોચર થાય છે તેમને સ્પષ્ટ રીતે સયુક્ત અધિકારો આપવામા આવેલા હતા તેમજ તેમના ઉપર સયુક્ત જવાબદારી પણ નાખવામા આવેલી હતી, અને પોતાની સત્તાનો અન્યાયી ઉપયોગ તેઓ કરતા તો રાજા તેમને દડ પણ કરી શકતો

ધર્મશાસ્ત્રોના સમયમા પણ ગામડાની શ્રેણીની ન્યાયસબધી સત્તા ચાલૂ રહી હતી. આપણે પ્રથમ જોઇ ગયા તેમ, "મનુસ્મૃતિ મા તેમજ "વિષ્ણુસહિતા" મા મુખીની ન્યાય સબધી સત્તાના ઉલ્લેખો થયેલા છે પરતુ 'બૃહસ્પતિ-સ્મૃતિ" ના પહેલા અધ્યાયના ૨૮ મા શ્લોકથી ૩૦ મા શ્લોકમા ગામડાના લોકોની ન્યાય સબધી સત્તાનુ સતોષકારક વર્ણન જળવાઇ રહેલુ છે

આ બધી હકીકત ઉપરથી એમ જણાઇ આવે છે કે દેશની ચાર સામાન્ય ન્યાયાધીશીઓ પૈકીની એક ન્યાયાધીશી તરીકે ગામડાની સસ્થા ગણાતી હતી પ્રતિષ્ઠાની દૃષ્ટિએ તેનુ સ્થાન બીજુ હતુ, અને (કારીગરોની) શ્રેણીઓના ફેસલા ઉપર કરેલા વિવાદની સુનાવણી તે કરી શકતી હતી. એમ પણ લાગે છે કે ગભીર પ્રકારના ન હોય તેવા ગુનાના તમામ મુકદમા તે ચલાવી શકતી

હવે આપણે વહિવટી અધિકાર વિભાગ જોઇએ

"ગામડાના લોકો જે વહીવટી અધિકાર ભોગવતા તેમા આધુનિક સુબાના, ન્યાયાધિશના અને સુધરાઇના અધિકારનો સમાવેશ થતો હતો, એમ લાગે છે પૃ ૧૧૮ ઉપર ઉલ્લેખેલા "ખરસ્સર જાતક" ઉપરથી એમ જણાય છે કે, મુખીને રાજા તરફે મહેસુલ ઉઘરાવવુ પડતુ અને સ્થાનિક માણસોની મદદથી દેશમા શાતિ જાળવવી પડતી પૃ ૧૧૮ ઉપર ઉલ્લેખેલા "કુલાવક-જાતક" ઉપરથી એમ સમજાય છે કે, ગામનો મુખી રહેતો તે છતા પણ ગામના લોક પોતાના વતનમા કામકાજ સભાળી લેતા આથી એમ માની શકાય કે, આવા કામ મુખીના હાથે થતા તો

પણુ ખરૂ જોતા ગામ લોકોએજ કરવાના હતા. આના સંબંધમા એટલુ ધ્યાનમા રાખવાનું છે કે, ગામડાની સંસ્થાઓ ચાલુ રહી ત્યા સુધી આ બે કર્તવ્યો તેમના મુખ્ય કર્તવ્યો ગણાતા હતા. ધર્મશાસ્ત્રોમા ચોખ્ખું કહ્યુ છે કે, પ્રાચીન સમયની ગામડાની સંસ્થાઓ ઉપર્યુક્ત બન્ને કર્તવ્યો કરવા ઉપરાંત ન્યુનરાજના કામકાજ પણુ કરતી. સ્મૃતિમા ગામડાની શ્રેણીના કર્તવ્યો પૈકી નીચેના કર્તવ્યો ગણાવેના છે. "સભા મંડપ બધાવવો, (મુસાફરોને આપવાના) પાણી માટેના હોજ બધાવવા, મંદિર બંધાવવા, તળાવ બધાવવા, બાગબગીચા કરાવવા; ધર્મગ્રથોમા ફરમાવેલ સંસ્કારો કરવા માટે નિરાધાર કે ગરીબ લોકોને રાહત આપવી; સરોવરો, કુવા વગેરે ખોદાવવા, અને પાણીના વહેણુમા બંધ બાધવા.

આ કામો કરવા માટેનો ખર્ચ ઘણુ કરીને સંયુક્ત ભંડોળમાથી કરવામા આવતો હતો જાતક કથાઓ તેમજ ઉપર આપેલા કૌટિલ્યના વચનો એમ સાબીત કરે છે કે, શહેરો અને ગામડા દડ કરી શકતા અને જકાત જેવા લેણુા ઉઘરાવી શકતા. ગ્વાલિયરના શિલાલેખ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, શહેરની તેમજ ગામડાની પોતાની સહિયારી મિલ્કત રહેતી હતી

જે વહિવટી તંત્ર દ્વારા આ કામો થતા હતા તેનો વિચાર હવે આપણે કરીશુ સસ્થાનો ઉપરી મુખી હતો, અને તેને શિલાલેખોમા 'ગ્રામાધિન' 'ગ્રામણી' 'ગ્રામકૂટ' 'ગ્રામપતિ' અને 'પટ્ટકિલ' કહ્યો છે તથા જાતકોમા 'ગામભોજક' કહ્યો છે મુખીની જગ્યા ઘણા પ્રસગે વશપરપરાગત રહેતી તો પણ કોઈક પ્રસંગે રાજા તરફથી પણ તેની નીમણુક થતી બે ત્રણ કે પાચ સભ્યોની સભા તેને મદદ કરતી આ સસ્થાની બધારણુની રચનાની સત્તા "નારદ સ્મૃતિ" (અધ્યાય ૧૦) મા અને "બૃહસ્પતિ સ્મૃતિ" (અધ્યાય ૧૭) મા કાઈક વિગતે આપેલી છે શ્રેણીઓનો વિચાર કરતા આ હકીકત આવી ગયેલી છે, એટલે તેનુ પિષ્ટપેષણુ કરવાની જરૂર નથી શ્રેણીઓની બાબતમા પ્રસગાનુસાર જે કહેલુ છે તે ગામડાની સસ્થાને પણુ તેટલાજ અશે લાગૂ પડે છે એટલુજ કહેવુ બસ થશે કે, મુખી અને તેની મદદગાર સભા પુષ્કળ અધિકાર ભોગવતા તો પણુ આખરે તો તેઓ સામાન્ય પ્રજાને જવાબદાર રહેતા ગામ લોકો પોતાના સહિયારા કર્તવ્યો બજાવવા સભા મડપના નિયમિત રીતે મળતા. પોતાના નિયમો ઘડવાનો અને સભાસદોની હજરી સબધી

નિયમો ઘડવાનો અધિકાર તેમને હતો. સભામાં રીતસર વાદવિવાદ થતો અને વાણી સ્વાતંત્ર્ય પણ અજાણ્યું ન હતું."*

મધ્યયુગમાં ઉપર પણ જણાવ્યા જેવી ગ્રામ્યસંસ્થાની સ્થિતિ હતી, તે આપણે રા. બ. ગૌરીશંકર ઓઝાના લેખ પરથી જાણીએ છીએ.

"મધ્યકાલિન ભારતીય સંસ્કૃતિ" વિષે ત્રણ વ્યાખ્યાનો હિન્દુસ્તાન એકેડેમી, પ્રયાગ, સારૂં તૈયાર કરી આપતાં, એમાં એક સ્થળે આપણી ગ્રામ્ય સંસ્થા વિષે તેઓ જણાવે છેઃ

"શાસનની સરળતા માટે દેશને ભિન્ન ભિન્ન ભાગોમાં વહેંચેલો. મુખ્ય વિભાગ ભુક્તિ (પ્રાંત) વિષય (જીલ્લા) અને ગ્રામ હતા. બધામાં ગ્રામ સંસ્થા હતી. ઘણા પ્રાચીન કાળથી આ સંસ્થા ચાલતી. ગામને માટે ત્યાંની પંચાયતજ બધું કરતી. કેન્દ્રની સરકારનો સંબંધ પંચાયતની સાથે રહેતો. આ ગ્રામ સંસ્થાઓ એક પ્રકારનાં નાનાં પ્રજાતંત્ર જેવી હતી. આમાં પ્રજાનો અધિકાર હતો. મુખ્ય સરકારના આધીન હોવા છતાં એક રીતે તે સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ હતી*"

વિશેષમાં, એ ગ્રામ સંસ્થામાં આનંદ પામવા જેવું તત્ત્વ એ હતું કે પ્રત્યેક જણ તે સમાજનું પોતે એક અંગ છે, એમ સમજતો, પછી ભલેને તે છેલ્લી પંક્તિમાં, છેડે હોય. તેને ઉંચાનીચાનો ભેદ સાલતો નહિ; તે તો એ જ જોતો કે ગ્રામજીવનમાં પોતાને પણ સ્થાન છે અને તેમાં તે મગરૂરી લેતો હતો.

અંગ્રેજો હસ્તક આપણો દેશ આવ્યો ત્યાં સુધી ગ્રામસંસ્થા જીવંત અને સુદઢ હતી, એ આપણે ઉપર સર ચાર્લ્સ મેટકાફનો અભિપ્રાય ટાંકયો છે, તે પરથી માલુમ પડે છે, અને કંપની સરકારના અમલદારોએ પણ આરંભમાં એ ગ્રામ પંચાયતની જૂની પ્રથાને અનુસરવાની ભલામણ કરી હતી. થોમ્સ માર્શલ નામનો અમલદાર ભરૂચ જીલ્લામાં ઓગણીસમાં સૈકાના આરંભમાં હતો તેણે જંબુસર પરગણાનું તે કામનું બ્યાન આપ્યું છે, તે પણ ઉપરોક્ત અભિપ્રાયનું જ સમર્થન કરે છે. †

---

* પ્રાચીન હિંદમાં સંઘજીવન પૃ ૧૩૫ થી ૧૩૬.

* મધ્યકાલીન ભારતીય સંસ્કૃતિ–ઓઝાજી કૃત, પૃ. ૧૩૯.

† જુઓ Transactions of the Literary Society of Bombay Vol. 3, પૃ. ૩૪૯, ૫૦.

અંગ્રેજ હાકેમોએ આપણી ગ્રામ સંસ્થાઓની અવગણના કરીને ખરેખર આપણા દેશને ભારે નુકશાન પહોંચાડયું છે. એકકેન્દ્રિત સત્તા ટકાવી રાખવાને કારણે, બધા સુધારા રાજ્યધાનીના શહેરથી શરૂ કરી, મોટા શહેરોની ખીલવણી પાછળ તમામ ખર્ચ કર્યાથી, અને જુની ગ્રામ પંચાયતોનો નાશ થવા દઇને, તેમજ ગામડાંઓ પ્રતિ દુર્લક્ષ થવાથી આપણી સ્થિતિ બહુજ કફોડી થઇ પડી છે. અગાઉ ગામડાંઓ શાન્ત અને સંતોષી જીવન ગાળતા તેને બદલે આજે તેઓ નિરાધાર અને દુઃખી થઇ પડયાં છે; અને એ વિષમ સ્થિતિ સુધારવા સારૂં સરકારને ગ્રામ પુનરૂદ્ધારની પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લેવાની ફરજ પડી છે અને લોક પક્ષે મહાત્માજીએ ગામડાંઓના ધંધા રોજગાર અને હુન્નરને સજીવન કરવા તનતોડ પ્રયાસ આદર્યા છે.

બ્રિટિશ રાજ્ય અમલના આરંભથી રાજ્યકર્તાઓએ ગામડાંઓનો વહિવટ પૂર્વવત ચાલુ રાખ્યો હોત, તેની જરૂરિયાતોનો વિચાર કર્યો હોત, તેમનું હિત સાચવ્યું હોત તો દેશ આબાદ થવાની સાથે પ્રજા પણ સમૃદ્ધ અને સુખી થવા પામત; જે તે અત્યારે નથી. હજી પણ તે દિશામાં યોગ્ય નીતિ ગ્રહણ કરવામાં આવે અને તે પ્રતિ લક્ષ અપાય, તો તેનો વધુ વિનાશ થતો અટકાવી શકાય; હજી પણ અસુરૂં થયું નથી.



પરિશિષ્ટ ૨

જંબુસર પરગણાની હકીકત.*

જંબુસર પરગણાની રચના બરોબર ચોરસ નથી, તેની ઉત્તરે મહી નદી, દક્ષિણે ઢાઢર, પશ્ચિમે સમુદ્ર અને પૂર્વે વડોદરા રાજ્યની સીમા આવેલી છે. તેની લંબાઇ આશરે ૨૦ માઇલ અને ઉત્તર દક્ષિણ પહોળાઇ ૧૨ માઇલની છે. તેનું ક્ષેત્રફળ આસરે ૨૫૦ માઇલ થવા જાય.

તેની જમીન મુખ્યત્વે બે પ્રકારની વર્ણવી શકાય, ગોરાટ અને કાળી. ગોરાટ જમીનમાં નીચેનો પાક ઘણોખરો થાય છે કપાસ કોદરા, તુવેર, અંબાડો, તલ, બાજરી, મઠ, વાલ, મગ, બાવટો, દિવેલી, ડાંગર, ગળી, જુવાર, કાંગ અને ચણા; અને વધુમાં ઉમેર્યું છે કે કાળી કરતા ગોરાટ ભોંયમાં ઝાડનો ઉદય બહુ મોટો થાય છે.

ટંકારી અને દેગામ એ બે તેનાં દરિયાકાંઠાનાં બારાં છે.

આખા પરગણાની વસ્તી આશરે ૫૦૦૦૦ ની છે, તેમાંથી ૧૦૦૦૦ જંબુસર કસબામાં વસે છે.

ગામદીઠ એક કે વધુ પટેલ હોય છે. ગામ ભાગીદારીનું હોય છે તેની જમીન વિઘાના દરે ખેડુતને અપાય છે, અથવા તો આખો ટુકડો મુકરર રકમે સાંથે અપાય છે. જમીનના ટુકડા પાડવામાં બહુ કાળજી અને ચોકસાઇ રાખવામા આવે છે.

સરકારી મહેસુલ સારૂ ગામનો પટેલ જવાબદાર રહે છે. એ પટેલ અને સરકાર વચ્ચે કેવો સંબંધ હોય છે, તેનો નિર્ણય કરવાનું બહુ કઠીન છે. સમસ્ત ગામનો તે માલિક હોતો નથી તેમ તે સરકારી નોકર પણ હોતો નથી; પણ અમુક રકમ ઉઘરાવવી જોઇએ, એવી તેના પર ફરજ પાડવામા આવે છે. સરકારી કામ સારૂ તેની મદદ લેવાય છે પણ તે મુકરર કરતા વધુ રકમ ઉઘરાવે નહિ તે જોવાને તેના પર તલાટીનો અંકુશ હોય છે અને કદાચ પટેલ જુલ્મ કરે તો ખેડુત તેને કોર્ટમા ઘસડી શકે છે.

પટલાઇ એ વંશપરંપરાનો હક્ક છે અને તે રૂઇએ ગામના વહિવટનો અધિકાર તેનો હોય છે, અને તે કારણે સરકાર તેને જમીન મહેસુલ માટે જેમ જવાબદાર ગણે છે તેમ તેમા નિષ્ફળ નિવડે તો તે સજાને પાત્ર થાય છે.

---

* જંબુસર પરગણાની સ્થિતિની માહિતી આપતો એક નિબંધ તે પ્રાંતના અધિકારી ઘોરસે મુંબઇની લિટરરી સોસાઇટી સમક્ષ રજુ કર્યો હતો તે આમ સરથા વિષે કેટલીક જાણવા જેવી હકીકત રજુ કરે છે તેથી તેનો સાર અત્રે આપ્યો છે.

પટેલ જે જાતની જવાબદારી અને જોખમ ઉઠાવે છે, તેનો તેને બીજી રીતે બદલો મળી રહે છે, એ તેની આબાદ અને સુખી સ્થિતિ–જે દરેક ગામમાં જોવામાં આવે છે, તે પરથી દેખાઇ આવે છે અને આ પરથી લેખક એવું અનુમાન કાઢે છે કે રૈયતને સ્વતંત્રપણે સરકારી મહેસુલ આપવું પડે તેથી વધારે, પટેલની દરમિયાનગીરીને, લીધે આપવું પડે છે.

તલાટી જે પટેલ પર અંકુશ રૂપ હોય છે, તેને મનાવી લેતા પટેલને અડચણ પડતી નથી અને બંને મળી જઇને, ગામનો હિસાબ તૈયાર કરે છે, તેમા ઘણી વાર ખર્ચ થયું ન હોય તે ઉધારવામા આવે છે તેમ જે ખર્ચ થયું હોય તેથી જાદે વધારેલુ લખાય છે.

આ પરગણાની વસ્તીનો છઠ્ઠો ભાગ મુસલમાનોનો છે, જેમના વોરા અને મલેક એવા બે વિભાગ છે.

હિન્દુઓમા મ્હોટી વસ્તી કણબીની છે, જે ખેતીનો ધંધો કરે છે.

તે પછી ધ્યાન ખેંચે એવો વર્ગ કોળીનો છે, બીજી જાતોમા વાણીયા, રજપુત, બ્રાહ્મણ, ભરવાડ, રબારી, ઢેડ, ખાલપા, ભંગી વગેરે ગણાવ્યા છે.

જે ગામની જમીન એકધારી, ઝાઝા ફેરફાર વિનાની હોય છે, તેનું મહેસુલ નક્કી કરવુ સહેલુ હોય છે, કેમકે તેના ઉત્પન્નની સરેરાશ કિંમત આંકી, ઋતુના કે અન્ય કોઈ કારણે નુકશાન પહોચ્યું હોય તે તેમાથી બાદ કરી, ચોખ્ખી આવક કાઢી શકાય છે, પણ જ્યા જમીન જુદી જુદી જાતની હોય અને પાક પણ ઘણી જાતનો હોય ત્યા મહેસુલ ઠરાવવું કઠીન થઇ પડે છે, એ સ્પષ્ટ કરી, મરાઠાઓની મહેસુલ લેવાની રીતિ કેવી હાનિકર્તા હતી તે બતાવી, ગામડાઓ કેમ નાશ પામ્યા તેનો તેણે નિર્દેશ કર્યો છે.

ગામડાઓમા અમુક કામકાજ વસવાયાઓને કરવાનું હોય છે અને તે બદલ ગામમાની કેટલીક જમીનો તેમને આપવામા આવે છે.

ગામ પટેલો તેની એ જમીન પચાવી પડતા, તેથી એ વસવાયાઓ ચોરી લુટ કરવા ખેંચાતા એ પણ તેની નજર બહાર રહ્યું નથી.

ગામ પોતાનો નિર્વાહ બહારની મદદ વિના સ્વત. કરી શકે એવી જુના ગામડાઓની રચના હતી. ×

ચાલુ વર્ષમાં બહાર પડેલ શ્રીયુત્ મુખ્ત્યારસિંહ ચૌધરી લિખિત હિન્દનું ગ્રામ જીવન Rural India–એ નામના ઈંગ્રેજી પુસ્તકમાં, જુના ગામડાની રચના ઉપર મુજબ વર્ણવેલી છે, તે જુઓ પૃ ૪૯

પ્રકરણ ૧૩

સંસ્કાર સાધન

"Even during reigns of terror and periods of persecutions the culture of India continued, though it had to migrate to more congenial regions within the country......

Observers like sir Thomas Munro have recorded that there was a school in every village, maintained by the population as a matter of ancient custom Later Europeon writers have noted with pleasurable surprise how the smallest events of daily life in India are pervaded by the spirit of art and culture, as illustrated by hygiene and sanitation, in customs and ceremonies and by the rustic drawings in varied floral designs extemporized by the unsophisticated Indian wife to decorate the front of her house every morning Verily, there was a democratization of culture of which we are still reaping the recurring fruit"*

સંસ્કાર વિના મનુષ્ય જીવન અકારૂં થઈ પડે છે, સંસ્કાર વિનાનો મનુષ્ય પશુવત હોય છે, અને તે જંગલી અને અધમ સ્થિતિમાં જીવન ગુજારતો જોવામાં આવે છે એવી કેટલીય જાતિઓ, પ્રાથમિક અવસ્થામાં, અજ્ઞાન અને બ્હીકણ, સંસ્કાર વિહિન, જગતના છેક અંદરના ગીચ ઝાડીવાળા એકાંત ભાગમાં વસતી મળી આવે છે, જેમને સુધારવા, જેમના પર સંસ્કાર પાડવા ફાધર ડેમિયન જેવા પરમાર્થી પુરુષો જીવના જોખમે સત્કાર્ય કરી રહ્યા છે. પણ આપણા જીવનને આર્ય સંસ્કૃતિએ, હજારો વર્ષો પૂર્વેથી ઉજાળ્યું હતું અને તેના સંસ્કારો પેઢીધર ઉતરી આવી, પોષાઈને દૃઢ થઈ, આપણી પ્રજાના જીવનમાં એવા ઓતપ્રોત

* "Indian culture through the ages pages 316-17.
Prof. Venkateswar.

થયેલા છે કે તેના પર અનેક આક્રમણો થયા છતા, પુષ્કળ વિટંબણાઓમાથી પસાર થઇને, તેની હરોળની બીજી સંસ્કૃતિઓના નામ નિશાન રહ્યા નથી, તથાપિ તે અદ્યાપિ જીવંત અને પગભર રહેલી છે, તે ઓછા ગૌરવની બિના નથી, અને એજ સંસ્કાર બળના પ્રતાપે માથા પર આફતો ઝઝુમતી હતી, સંસાર ચિંતાગ્રસ્ત અને સંતાપજનક થઇ પડયો હતો, એ કાળે પણ આપણી પ્રજાએ નિરાશ ન થતા, ઇશ્વર પર આસ્થા રાખીને પરાપૂર્વથી ચાલતી આવતી પ્રણાલિકાને અનુસરી, જીવન નિર્વાહ કર્યો હતો અને દુખદ પરિસ્થિતિમા પણ જીવનના આધારભૂત સંસ્કારિતાના પોષક અંશોને વિસાર્યા કે વિછોડયા નહોતા, પણ તેનુ એક જુદું પરિણામ નિપજ્યુ હતુ તે અત્રે નોધવુ જોઇએ.

દેશમા પ્રવર્તિ રહેલ અંધાધુનિ અને સંજોગ બળને વશ થઇને પ્રજાનુ જીવન અને જીવન વ્યવહાર, મુખ્યત્વે જ્ઞાતિ વર્તુલમા અને પોતાના ગામમા કે નજદિકના ગામો સાથેના સસર્ગમા મર્યાદિત થઇ પડયો હતો, તેમ બહારની દુનિયા સાથેનો વ્યવહાર કે તેનું જ્ઞાન, જેમ અલ્પ તેમ ભ્રામક હતા વળી જીવન નિર્વાહની મુશ્કેલી અને કડકાઇને લઇને, જન સ્વભાવ, સ્વાર્થી અને ખધો બન્યો હતો, અને તેની દૃષ્ટિ સાકડી થઈ, તે જનસમૂહ અજ્ઞાની અને વહેમી, રૂઢિચુસ્ત અને જડ બન્યો હતો. તેમ છતા તેનામા સંસ્કાર પરંપરા વત્તી ઓછી જળવાઈ રહી હતી.

મનુષ્ય સ્વભાવ એવો છે કે તેને એકના રહેવુ ગમતુ નથી, તેને સોબત જોઇએ છીએ, સમાજનો પાયો તે પર રચાયો છે, તેવી રીતે મનુષ્યની સ્થૂળ જરૂરિયાતો માત્ર પૂરી પડે તેને શાતા વળતી નથી, તેનું મન કાઇક નિરાળી વસ્તુ મેળવવાને તલસે છે, જે તેને શાન્તિ અર્પે છે, અને તેની શોધમા, એ મનોવૃત્તિ, જુદી જુદી રીતે, જેમકે સાહિત્ય, સંગીત, કળા, ધર્મ ભાવનાદ્વારા વ્યક્ત થઇને, મનુષ્ય જીવનને પોષે છે, સતોષે છે, સુખ આપે છે, અને ઉન્નત કરે છે.

શ્રમિત થઇ આવેલો મનુષ્ય પણ રમત ગમત કે વિનોદના સાધનદ્વારા પોતાનો થાક ઉતારે છે અને ચિત્તની સ્વસ્થતા મેળવે છે.

આપણા પ્રજા જીવનને ટકાવી રાખવામા, આપણે અગાઉ જોયુ છે કે, આપણી જ્ઞાતિ સસ્થા અને ગ્રામ રચના ખાસ મદદગાર નિવડયા હતા, એવી રીતે એ જીવનને આશ્વાસન આપી, સંતોષી અને સુખી કરવામા આપણી પ્રાચીન સંસ્કાર પ્રણાલિકાએ ઓછો ફાળો આપ્યો નથી.

એ વ્યવસ્થા કેવી રીતે ગોઠવાઈ હતી તે આપણે હવે જોઈએ.

જીવનનિર્વાહ અર્થે સામાન્ય જ્ઞાન ઉપયોગી હોય છે, તે સારૂ એવો પ્રબંધ હતો કે બાળક ૭ સાત વર્ષનો થાય કે ૫ડયાને ત્યાં ભણવા જાય, અહિં પાંચ સાત વર્ષ સંસાર વ્યવહારનું, જરૂર પુરતું જ્ઞાન, મેળવી તે પોતાના બાપીકે ધંધે રોજગારે લાગી જતો એ નિશાળે આંક, અક્ષરજ્ઞાન, ગણિત, નામું, લેખન પદ્ધતિ વગેરેનું વ્યવહાર જ્ઞાન ઉપરાંત નીતિનું શિક્ષણ પણ અપાતું હતું અને આપણા પ્રાન્તમાં અંગ્રેજી રાજ્ય અમલ શરૂ થયો અને કેળવણી આપવાના પ્રયાસ થવા માંડયા ત્યારે એ શિક્ષણ જે અપાતું, તે સઘળું પુસ્તકાકારે સંગ્રહી શિલાછાપમાં છાપેલું પ્રચારમાં મૂકવામાં આવ્યું હતું અને તેના વિષયને અનુરૂપ તેનું નામ 'સંસાર ચોપડી અથવા 'સંસાર વ્યવહારની પોથી' એવું રાખવામાં આવ્યું હતું

એ નિશાળનું ખર્ચ પણ ઝાઝું નહોતું બ્રાહ્મણ જ ગુરુ હતા તેમની સાદાઈ જાણીતી છે, તેમ તે સંતોષી હતા વિદ્યાર્થી દરરોજ મુઠી અનાજ શાળામાં જતી વખતે લઇ જતો, વાર તહેવારે દક્ષિણા આપતો ૫ડયાને ત્યાં કાંઈ પ્રસંગ હોય તો ટીપમાં ભરતો, ખાસ કરીને બાળકને નિશાળે બેસાડતી વખતે ગુરુ મુકરર લાગો લેતા

એ જુની પ્રથાનું, એ જુની શિક્ષણ પદ્ધતિનું, એ ૫ડયાના જીવનનું, એક લેખકે, જાતમાહિતી પરથી તાદશ્ય વર્ણન કરેલું છે * તે જેમ રસિક તેમ એક નોંધરૂપે કિંમતી છે અને તેનું વાચન આનંદપ્રદ થઇ પડશે તે લખે છે

"ઘરડાઓનું કહેવું એવું હતું કે સાત વરસની ઉમ્મરનો બાળક થયા પહેલાં તેને નિશાળે ક્વચિતજ મૂકતા તે વખતમાં નિશાળે બેસવાની ઉમ્મર નવ વરસની ગણાતી હતી નહાનપણમાં નિશાળે મૂકવાથી છોકરાઓનું શરીર સારૂ રહે નહિં નબળો પડી જાય, ચહેરા ઉપર ફીકાશ આવી જાય, એ વહેમથી સાત કે નવમું વરસ બેસતા પહેલાં થોડાજ નિશાળે બેસતા સાતમે આઠમે કે નવમે વરસે પાટલો મંડાવે, કે એકડો કાઢવો શરૂ થાય વરસ ૭ મહિનામાં આંક પુરા થતા, કે તરત કક્કો શરૂ થતો કક્કો આવડ્યો કે પદા શિખવવામાં આવતા હતા અને પદા પુરા થય કે કક્કાથી તે 'ક્ષ' સુધીના નામા શિખવતા હતા એ દરમ્યાનમાં સાડાસાતનો પા,

* ભરૂચ શહેરનો ઇતિહાસ પૃ ૨૧૭ થી ૨૨૫

શરૂ થતો હતો અને જે સાડાસાતના પામાં પૂર્ણ થયો, તેને મ્હોઢાના હિસાબની કુંચીઓ મહેતાજી શિખવતા હતા. તેમ ગુણાકાર, ભાગાકાર, સરવાળા, બાદબાકી પણ શિખવવામાં આવતાં હતાં, તેમાં આન પાન, એટલે આના પાઈ પણ આવી જતાં હતાં, અને છેલ્લા હિસાબમાં હડાકાર શિખ્યો એટલે તે પરિપૂર્ણ થયો કહેવાયો. હડાકાર આ શબ્દ હાલની પ્રજાને નવાઈ જેવો માલમ પડશે, પણ તેમાં વર્ગમૂળ, ઘનમૂળ અને વર્ગ-સમીકરણના (ક્વેડ્રેટિક ઈક્વેશન) ના દાખલા આવી જતા હતા. આ બધું શિખવતાં નવ વરસની ઉમ્મરથી બાર તેર વરસની ઉમ્મર થઈ જતી હતી. પછી કોઇ શાહુકારની પેઢીએ છોકરો બેસતો અને ત્યાં એક બે વરસ ઉમેદવારી કરી ગમે તે ધંધે વળગતો હતો. સને ૧૮૫૫માં મેં એ નિશાળ છોડી ત્યાં સુધી મારા જેવા પણ આ શિક્ષણ આવ્યું છે.

નિશાળનો વખત સવારના સાતથી તે અગીઆર વાગ્યા સુધીનો અને પછી બેથી પાંચ વાગ્યા સુધીનો, એટલે દિવસમાં બે વખત જવું પડતું હતું. સવારના વખતમાં, ઉપલા છોકરાઓને નામાં વગેરે શિખવતા હતા અને સાંજે હિસાબ ચાલતા હતા.

સવારે જે છોકરાઓ આવે તેઓ મુઠ્ઠી લાવતા, એટલે એક કકડામાં અનાજ બાંધી લાવતા હતા. બે છોકરાઓ જેઓ વડા નિશાળીઆ કહેવાતા, તેઓ જે છોકરાઓ આવે તેમનાં નામ લખતા હતા. આઠ વાગે આવે તે મોડામાં ગણાતા હતા. એટલે સવારે વહેલા ગણાવવા છોકરાઓ ૭ વાગ્યાના જઇને બેસતા હતા.

મુઠ્ઠી દરેક છોકરો મહેતાજીને બતાવે, કે તરત મહેતાજી બોલે, ૮-૯ કે ૧૦-૧૨; આ આંકડા મહેતાજીના મ્હોમાંથી નીકળે કે જે છોકરાઓ નામ લખતા હોય, તે તરત પોતાની પાટીમાં તેની સામું આંકડો મૂકી દે. જે બ્રાહ્મણના છોકરાઓ એટલે કે જેઓ ભિક્ષાવૃત્તિ કરીને ગુજરાન કરતા હોય તેમની સામું ૨૦ આંકડો મૂકાતો હતો, એટલે માફી (free) માં ગણાતો હતો.

આ છોકરાઓ નિશાળે આવ્યા કે તરત પોતાના પાટલા લેતા, અને તે ઉપર ધૂળ નાંખી પોતાનો જે પાઠ હોય તે લખતા હતા. લખી મહેતાજીને અગર મહેતાજી પોતે આસિસ્ટંટો રાખતા, તેમને બતાવતા. તેઓ ખરા ખોટા કહેતા, ખોટા હોય તો એકાદ સોટી પણ તેના દીલ પર પડતી હતી. એક પાડો કે પાઠ શીખી રહ્યો કે બીજો મહેતાજી અગર

આસિસ્ટંટ, અગર વડો નિશાળીઓ પાટલા ઉપર માંડી આપતા હતા. જે લખ્યું હોય અથવા લખવાનું હોય તે ધારો કાઢી મ્હોઢે બોલી લખવામાં આવતું હતું. મ્હોઢે બોલી લખે તેના ખરા, એમ ભણાવનાર ચોકખું કહેતા હતા એટલે દરેક છોકરો ધારો પાઢી લખતો હતો, તેથી શોર ઘણો થતો હતો. નિશાળમા છોકરાઓને બેસવાની જગ્યા નહિ જ, માટે છોકરાઓ બહાર ધુળમાં ભોય ઉપર બેસી ભણતા હતા, અગર આગળ પાછળ ઓટલા હોય તે ઉપર બેસી ભણતા હતા. દરેક વાગ્યાનો વખત થાય એટલે મહેતાજી જે બે છોકરાઓએ નામ લખ્યા હોય, તેમને પોતાની પાસે ભોય ઉપર ઉભા રાખતા, તે દરમ્યાન દરેક જણ પોતનો પાટલો નિશાળમા મૂકી દેતો હતો. દરેક છોકરાને હારબંધ ઉભા રાખી પોતે જાતે હાથમાં સોટી લઈ "સવાયા" સવાઅઢી, પોણાચાર, પાંચ એની રીતે હજાર, સવા સાડીબારશે, સુધી ધારો પાઢી ભણાવતા હતા. આ સવાયા તો દરેક છોકરાને મ્હોઢે જ હોય. પછી ઉભા રાખેલા છોકરાના એક પછી એક નામ વાચવા માકતાં. તે વાંચવાની રીત એવી હતી કે "કસનદાસ નરસિદાસ, ૯ બીલોમ, મોડાની બાબતમા કસનદાસ નરસિદાસ, પરદરીઆને તેડું કરાવ્યું દશ બીલોસ. જ્યા "પરદરીઓ" શબ્દ બોલાયો કે મહેતાજી કેમ મોડો આવ્યો એમ કરી એક સોટી લગાવે. નિશાળ સવારે છુટે કે દરેક છોકરાએ પાટી લખવી જોઇએ જ, એટલે પાટીના બંને પાસા પુરા લખવા જોઇએજ, (પાટી એટલે એક લાકડાનું પાટિયુ પહોળાામણમા લંબાણ કરતા ટુંકું અને મથાળાની વચ્ચે ઝાલવાની મૂઠ, એ પાટીયા ઉપર સાહી બને પાસે ચોપડેલી અને બોર્ડના જેવું કાળું કરેલું) પાટી સફેતા કે ખડીથી લખવામા આવતી હતી. તે પાટી લખેલી મહેતાજી આ મુજબ હાજરી બોલાવતા જોતા હતા.

એ પાટી ઉપર આક ભણનાર આક, કક્કો ભણનાર કક્કો કે પદાં, નામા ભણનાર નામો, હિસાબ ભણનાર "સાડા સાતનો પા" લખતા હતા. જે છોકરો પાટી લખી નહિ લાવ્યો હોય, તેના તો ભોગ જ ફરી વળતા. તે તો બે ચાર સોટી ખાધા વગર રહેજ નહિ. છોકરાઓ પણ પકડધ કરતા. જેણે-પાટી નહિ લખી હોય તે બે ત્રણ બદનો ને ઉપર અંગરખી પહેરે. બદન તો ખાદીના ઘણાખરાના હોય કે જેથી વાગે થોડું; તેમ મહેતાજી પણ દયાળુ સોટી ઉગામે તો એવી કે જાણે વાંસો ચીરાઇ જશે,

રણુ જે સોટી પડે, તે છોકરાના અંગરખાની ચાળ પર પડે, કે જેથી તેને વાગે નહિ, એમ એકાદ આડીઅવળી વાગી ગઇ તો છોકરાનુ નશીબ.

નામ બોલાય અને છોકરો મહેતાજી પાસે ગયો કે છોકરો હાથ ધરે ને મહેતાજી જરા સોટી હથેળીમા અડકાડે એટલે છોકરાને રજા મળી કહેવાય, રજા મળતાજ છોકરો તરતજ પોબારા ગણી જતો આ નામ જે બોલાતા તેને "મોડા" કહેતા હતા.

મહેતાજી કોઇ દિવસ આ મુજબ "મોડા" નો હુકમ આપે, કોઇ દિવસ "હાજરી" સવારે છોડતી વખતે બોલાવે, હાજરી એટલે જે છોકરાઓ સાજે નિશાળમા આવ્યા હોય તેમની હાજરી, તે બોલવાની રીત જુદી હતી

કરશનદાસ ન-સિદાસ સાજીના હાજર આ મુજબ જેનુ નામ વચાય કે તરત મહેતાજી છોકરાની પાટી જોઈ રજા આપતા હતા.

હવે જે છોકરાઓ સાજે હાજર ન હોય તેઓના નામ લઇને એકેક એકેકને બોલાવી "કેમ ગેરહાજર રહ્યો" કહી બે ચારેક ઉપર મુજબજ સોટી તેના ઉપર લગાવે, છોકરો જ્યા સુધી એમ નહિ કહે કે મહેતાજી સાહેબ હવે સાજે ગેરહાજર નહિ રહુ, અથવા હવે સાજે રોજ આવીશ, ત્યા સુધી સોટી કવચિતજ પડતી બધ થતી હતી આવા છોકરાઓએ, ગેરહાજરી બાબતમા મહેતાજીની રજા લેવી પડતી હતી. રજા લઇને રહ્યા હોય તેની ફિકર નહિ તેણે એટલુજ કહેવુ જોઇએ કે મે સાહેબ રજા લીધી હતી, અથવા ચિઠ્ઠી લાવ્યો હોય તો તે મહેતાજીને તરત આપે એટલે ફોકટ નહિ.

ચોમાસામા ધુળ મળે નહિ, તેથી છોકરાઓ રોડા એકઠા કરી તેને ભાગી તેનો ભૂકો કરતા તેને "પરપોગે" કહેતા હતા તે પાટલા ઉપર નાખી લખતા હતા પાટલા ખડી કે ગેરૂથી રગેલા હોય તે ઉપર વતરણા વડે લખતા હતા.

વતરણું ઝીણીનું અથવા દાતણનુ કરતા હતા, તેને સીસાપેન પેઠે છોલતા હતા અને તે વડે લખતા હતા આ સઘળો અનુભવ , લઈ ચુકયો છુ, તેમ મારી ઉમ્મરના બીજાઓને પણ થયો જ હશે

હવે સાજનો વખત તો છોકરાઓને ઘણોજ આનદી લાગતો હતો નવા દહેનાની નિશાળ, નાગરગામ જેવા ભણાવનાર મહેતાજી, દિમાગ કિતાબમા કુશળ વૃદ્ધ માણુસ, અને દયાળુ અને આસ્તિક સ્વભાવના,

જેની નિશાળમા બસેંથી કોઈ દિવસ ઓછા છોકરા હોયજ નહિ નિશાળની કેળવણીમા પૂછવુજ શું ?

સાજે પાચ વાગે એટલે તેવા સામાન્ય છોકરાઓને રજા ર બાકીના સારા છોકરાઓને પોતાની પાસે ઓટલે જુદા બેસાડે. સા વખત એટલે કામકાજથી પરવારી લોકો પણ ઘણા એકઠા થતા, રસ્તે જતા પણ આનંદ ઉપજાવે એવો વખત ગુજારવા ઉભા રહે છોકરાઓ તો ફક્ત દશ કે પંદર હોય તેમનામાથી ત્રણ ચારને અ બધાને નીચે ઉભા રાખે. તેમને કોઇને "કરપલ્લવી" કે "ડંકાપલ્લવી" પૂછવા માડે. કોઇને "લીલાવતી" ના હિસાબ પૂછવા માડે. લીલાવતી હિસાબ તો વખતે કોઇ સમજતુ હશે, પણ "કરપલ્લવી" અને "ડં પલ્લવી" તો હાલની પ્રજાએ સાભળ્યુજ નહિ હોય !

"ડંકાપલ્લવી" જેવી રીતે હાથ તારનુ કામ ચાલુ છે, તેવીજ રી તે કામ હતુ. જેમ તાર મૂકતી વખતે દાડો ઠોકે છે અને એ બી. ર ડી. લખી લે છે, તેવીજ રીતે એ વિદ્યા હતી એક ડુમકો નરભેરા મહેતાજી હાથમા લેતા અને તે ડુમકા ઉપર એક નાની લાકડી વડે ઠોકત એક વગાડે તો ફલાણો અક્ષર. આવી રીતે દાડો ઠોકાય તો "કાનો આવી રીતે ઠોકાય તો "માત્રા", આવી રીતે ઠોકાય તો "મીંડું" એ રીતે ગોઠવેલી સંજ્ઞા પ્રમાણે ડુમકો વગાડી ગમે તે છોકરાને પૂછે કે તરતજ જવાબ દે કે "નર્મદા નદીમા કંકર એટલા શંકર છે, આ રીતે બે ચાર છોકરાને જુદા જુદા વાક્યો પૂછે, તે તરત છોકરાઓ જવાબ દેતા હતા.

"કરપલ્લવી" એટલે એવીજ રીતે હાથના આગળાની સંજ્ઞાથ સવાલો પૂછતા, તેના જવાબ પણ છોકરાઓ ઝટ દેતા હતા. પ લીલાવતીના હિસાબ ચાલતા, તેમા ઝાડ પરના પાદડા ગણવાનું હતું.

હવે મહેતાજીને દર અગીઆરસે, અમાસ અને પુનમે એકેકો પૈસે આપવા છોકરો બધાયેલોજ હતો. આવી રીતે દર મહિનાની ફી દરે છોકરાને એક આનો આપવો પડતી હતી. મુખ્ય મહેતાજી ઘેર ઘેર વા જહેવારે ભટકતા નહિ, પણ તેમને એમ લાગે કે આ ગૃહસ્થ સન્માન કરશે, તો તેને ત્યા જતા અને તેને ત્યાથી બે આની, પાવલી દક્ષિણા મળતી હતી. આનાથી કવચિતજ કોઈ ઓછું આપે. શ્રાવણ માસમા આ

મહેતાજીઓને વધારે કમાઇ થતી હતી, તેમ બેસતે વરસે પણ સારૂં મળતું. બળેવને દિવસે જનોઇ પહેરતી વખત આવા મહેતાજીઓને સારી કમાઇ થતી હતી. બળેવને દિવસે મહેતાજીઓ ફુરજે જતા, ત્યાં ઘણા ખરા હિંદુ વહેપારીઓ હોય તે તેમની સારી આગતાસ્વાગતા કરતા હતા. કોઇ કહે મહેતાજી મણ દાણો ફલાણો મોકલી દઇશ. કોઇ કહે મહેતાજી પાંચ શેર ઘી મોકલી દઇશ. એવી રીતે જે જેનો વહેપાર કરતો હોય તે તેને ત્યાં મોકલી દેતો. વાસી બળેવને દિવસે મહેતાજી નવ ચોકીના ઘાટ પર એક ગોખલામાં બેઠા જ હોય. ત્યાં દરેક છોકરો રક્ષાબંધન કરાવે જ અને પૈસો મહેતાજીના હાથમાં મૂકે, તેમ મહારૂદ્રના મેળા વખત પણ તેમજ થતું હતું.

ધનતેરસને દિવસે ઘણું કરી દરેક છોકરાને પાટલો મંડાવવાનો રિવાજ હતો, ત્યારે તો મહેતાજીને ધનના બૃહસ્પતિ થતા. જે છોકરાને પાટલો મંડાવે તેના બાપ મહેતાજીને રૂ. ૧) થી વધારે નહિ અને અધોથી ઓછું નહિ એ મુજબ દક્ષિણા આપતા, એવી રીતે જ્યારે જ્યારે એટલે ધનતેરસ શિવાયને દિવસે પાટલો મંડાવે તે વખતે એ રીતે મળતું હતું. પાટલો મંડાવવો એટલે ભણવાનું શરૂ કરવું. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિ, વગેરેના છોકરાઓને જનોઇ બડવો ફરે ત્યારે મહેતાજીને નિશાળે સરસ્વતી પૂજન કરવાનો હાલ પણ રીવાજ છે, તો તે વખતનો એ મહેતાજીનો રૂ. ૧) થઇ ચૂકયો એમ સમજવાનું જ; તેમ બીજી વર્ણમાં નિશાળગરણું કરે, ત્યારે પણ એ રકમ મહેતાજીને મળતી હતી. વાણીઆમાં લગ્ન વખતે "સલોકો" હસ્ત મેળાપ થયા પછી ભણી જવાનો રીવાજ હતો, તે વખતે મહેતાજીને સલોકો શિખવવાને રૂ. ૨) થી ૩) સુધી મળતા હતા, હાલ પણ એ રીવાજ છે. લગ્ન પ્રસંગે મહેતાજીને સારો લાભ થતો. સારે ઘેરથી વખતે પાઘડી, શેલુ કે કે શાલ પણ મળતી. વળી આંક પુરા થયે, અગર કાંઇ પુરૂં થયે, મહેતાજીને ગુરુદક્ષિણા પણ મળતી, અને ઉઠી જાય ત્યારે પણ કાંઇ મળતું હતું.

વળી મહેતાજીઓને બીજી એક સારી કમાઈ એ હતી કે કોઇને ત્યાં છોકરો આવે તે વખતે ઘણું કરી શહેરના બધા મહેતાજીઓને, નિશાળના છોકરાઓ સાથે છોકરાના બાપને ત્યાં જવાનો રીવાજ હતો. તે છોકરાઓ દ્વારબંધ ઉભા રહી "સરસ્વતિ સરસ્વતિ તું મોરી મા, પહેર પટોળાં ઘેબર ખાય." એ રીતે ઘાટા કાઢી ભણતા હતા. હાલ પણ એ રિવાજ જારી છે. જેના વગામાં છોકરો જન્મ્યો હોય તે મહેતાજીને રૂ. ૧) અને બીજાઓને કોઇને અડધો, કોઇને પાવલી, કોઇને બે આની મળતી હતી.

આનું નામ છુટી લેવા જવાનું કહેતા હતા અને હાલ પણ કહે છે. છોકરાને ધાણા સાકર અને જરા ગોળ વહેંચાતા હતા, તે છોકરાઓ તરતજ ખાઇ જતા હતા. છેવટે છોકરાઓ પાસે દક્ષિણા પડે કે તરત મહેતાજીઓ " એક રૂપીઓ બે આની છુટી મેળાવો " એવુ મોટેથી બોલાવતા હતા. પછી મહેતાજીઓ છોકરાઓને લઇ પોતાની નિશાળ તરફ જતા હતા સાંજે છુટી એટલે રજા આપતા હતા એટલે કે છોકરાઓને નિશાળે આવવું જ નહિ."

ઉપરોક્ત હકીકત જન સમુદાય જે વ્યવહાર શિક્ષણ સામાન્ય રીતે લેતો તેને લગતી છે, પણ બ્રાહ્મણ વર્ગ સંસ્કૃત ભણતો તેની વ્યવસ્થા જુદી જ હતી બ્રાહ્મણનો બાળક ઉંમર લાયક થયે આહ્નિકનું શિક્ષણ પ્રાય ઘેર જ મેળવતો અને ઉપનયનના સંસ્કાર મળ્યા બાદ તે ગુરૂ પાસે રહીને, વ્યાકરણ, કાવ્ય, ન્યાય, વેદાન્ત, જ્યોતિષ વગેરે વિષયોનો અભ્યાસ કરતો હતો. ત્યાં એ જે પુસ્તકોનું પઠનપાઠન અને અધ્યયન કરતો તે વિષે કેટલીક ઉપયુક્ત માહિતી શ્રીયુત શંકરલાલ ગંગાશંકર શાસ્ત્રીએ ભેગી કરેલી છે તે એનો બરાબર ખ્યાલ આપશે તેઓ જણાવે છે —

" પાઠ્ય પુસ્તકોમા સારસ્વત વ્યાકરણ મુખ્ય ગણાતુ, ને કૌમુદીનો અભ્યાસ વડોદરા જેવા મોટા શહેરોમા થતો; પાતંજલ અને મહાભાષ્ય જેવા ભારે ટીકા-ગ્રંથો તો કાશીમા જ શિખવાતા. વેદાન્તમા વેદાન્તસાર, વેદાન્ત પરિભાષા, પંચદશી, શાંકરભાષ્ય, શ્રીભાષ્ય વગેરે વડોદરામા ભણાવાતા અલંકારશાસ્ત્રમા સાહિત્ય દર્પણ, કાવ્યપ્રકાશ, કાવ્યપ્રદિપ ને રસગંગાધર આ ગ્રંથો મુખ્ય હતા ચંદ્રાર્કી, જાતકચંદ્રિકા, ગ્રહલાઘવ, કેશવી અને સિદ્ધાન્ત શિરોમણિ એ જ્યોતિષ શાસ્ત્રના મુખ્ય પાઠ્ય પુસ્તકો હતા આયુર્વેદના અધ્યનમા ચરક, સુશ્રુત ને શાર્ઙ્ગધરના ગ્રંથો અગ્રસ્થાન ભોગવતા. કાવ્ય-નાટકના અભ્યાસમા શાકુંતલ, રઘુવંશ ને કુમારસંભવ લઘુત્રયી ગણાતા ને કિરાતાર્જુનીય, શિશુપાલ વધ ને નૈષધચરિત એ બૃહત્ત્રયી મનાતા. કાવ્યના અભ્યાસમા આ લઘુત્રયી ને બૃહત્ત્રયી ઉપરાંત ઉત્તરરામચરિત, વેણીસંહાર, પ્રસન્નરાઘવ, કાદંબરી, વાસવદત્તા, ભારતચમ્પૂ, મનુસ્મૃતિ, અનર્ઘરાઘવ વગેરે પુસ્તકોનો પરિચય કરાવવામા આવતો મિતાક્ષરા, પારાશરસ્મૃતિ ને વ્યવહાર મયૂખના અભ્યાસથી સ્મૃતિ સાહિત્યમા પ્રવેશ થતો. તર્કસંગ્રહ, ન્યાયબોધિની, જાગદીશી, પંચલક્ષણી, માથુરી પંચલક્ષણી, ચતુર્દશલક્ષણી અને ગદાધરી એ ન્યાયશાસ્ત્રના માર્ગ

સ્તંભો હતા. છંદશાસ્ત્રમાં શ્રુતબોધ, વૃત્તરત્નાકર, પિંગળસૂત્ર, છંદોમંજરી વગેરે પાઠ્ય પુસ્તકો તરીકે વપરાતાં; અને પાતંજલ યોગદર્શન, સાંખ્ય તત્ત્વ, કૌમુદી ને સાંખ્યસૂત્ર, એ સાંખ્યયોગના અભ્યાસમાં મુખ્ય મનાતા. વિશેષમાં, વેદની સંહિતાઓ, બ્રાહ્મણો, સૂત્રો, આરણ્યકો ને ઉપનિષદો પણ સંસ્કૃત વિદ્યામાં બહુ મહત્વનું સ્થાન ભોગવતાં. આ ઉપરાંત યજ્ઞયાગાદિકના સંસ્કાર સાહિત્યમાં ઋગ્વેદનાં સંસ્કાર કૌસ્તુભ ને નારાયણ ભટ્ટી, યજુર્વેદનાં ઋષિભટ્ટી અને પ્રયોગ દર્પણ, સામવેદનું પ્રયોગચિંતામણિ ને અથર્વવેદનું પ્રયોગભાનુ, આ આવશ્યક ગ્રંથો હતા. શ્રૌતકર્મમાં પોતપોતાના વેદના શ્રૌતસૂત્રના આધારે લખાયલા પ્રયોગ ગ્રંથો વપરાતા; ને દર્શપૂર્ણિમાદિયાગ તથા નિત્ય હોમ તરફ પૂરતું લક્ષ્ય અપાતું. તે ઉપરાંત સ્માર્તકર્મમાં ઋગ્વેદના આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્ર, યજુર્વેદના પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્ર, ને સામવેદનાં ગોભિલ ગૃહ્યસૂત્ર પણ અભ્યાસનો વિષય બનતા."×

વળી એ વિદ્વાના વધુ અભ્યાસ અર્થે બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થીઓ, હાલમાં જેમ યુરોપ અમેરિકા જવાની પ્રથા પડી છે તેમ, પરદેશ સેવતા અને જાણીતી વિદ્યાપીઠો, કાશી, મૈથિલા, નદિયા વગેરે સ્થળે બાર બાર વર્ષ સુધી અભ્યાસ કરી, પંડિત કે શાસ્ત્રી થઇને દેશમાં પાછા ફરતા હતા.*

આ, આપણે રીતસર શિક્ષણ સંસ્થાઓની વાત કરી, પણ જેઓ શાળાના અભ્યાસથી વંચિત રહેતા એવા મ્હોટા સમૂહને, આપણી સંસ્કૃતિના અને ધર્મના સંસ્કાર આપવા શી તજવીજ થતી હતી તે હવે તપાસીએ.

બર્મામાં કહે છે કે નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ બહુ થોડું છે, કારણ કે ત્યાંના બૌદ્ધ સાધુઓ બર્મીઝ પ્રજાને શિક્ષણ આપવાનું કાર્ય કરે છે; એવી રીતે આપણે અહિં અગાઉ જુદા જુદા ધર્મ સંપ્રદાયો અને ધર્મ સંસ્થાના આચાર્યોએ જનતાને ઉપદેશ આપવાનું અને સંસ્કારી કરવાનું કાર્ય ઉપાડી લીધું હતું; એટલુંજ નહિ પણ તેમના મંદિરોમાં સંગીત અને લલિત કળાને પણ ઉત્તેજન અને આશ્રય આપતા હતા.

આજે પણ, આપણે જોઇએ છીએ કે આપણા દેવમંદિરોમાં કથા-

× રાસનમાળા, પૃ. ૪૭-૪૮.

* આ વિષે વધુ માહિતી, "સંસ્કૃત વિદ્યેચં પુનરુજ્જીવન" એ નામના મરાઠી લેખમાંથી મળી આવશે (જુઓ, શ્રીયુત નરસિંહ ચિંતામણ કેળકરનો લેખ સંગ્રહ.)

વાર્તા કરવામાં આવે છે, ભજન કીર્તન થાય છે, ધર્મ ગ્રંથોનું વાચન કે પ્રવચન હોય છે અને ઉત્સવના પર્વોએ રસવૃત્તિને અને સંસ્કારિતાને પોષે એવા સમારંભો ગોઠવાય છે, તે આકર્ષક અને આહ્લાદક થઇ પડે છે, અને તેની મહત્તા એમાં રહેલી છે કે એ સઘળું પ્રભુને સમર્પેલું હોઇને, એમાંથી વિલાસની ભાવના લુપ્ત થઇ જાય છે, અને તેથી ઔચિત્યનો ભંગ થતો નથી.

વળી માણભટ્ટની કથાઓ રાત્રે સાંભળીને ઘણાઓ મહાભારત અને રામાયણનું જ્ઞાન § પ્રાપ્ત કરતા, મંદિરોમાં ભાગવત કે પુરાણ વાંચન થતું, જે ભક્તજનને આશ્વાસન આપતું અને મહંતોના અખાડામાં બહુધા વેદાંત ગ્રંથોની ચર્ચા કલ્યાણમાર્ગે પ્રબોધતી હતી. એકાદશી અને જયંતિઓના તહેવારે ભજન કીર્તનની મંડળીઓ અજબ ચેતન રેડતી અને મંદિરમાંની દેવપૂજાનો વિધિ નવા નવા પ્રકારની કલાકૃતિઓ ઉપજાવવાને પ્રેરતો, જેમકે આભૂષણ, હિંડોળા, કમળપૂજા વગેરે.

એ મંદિરોમાં કળાકૃતિની પેઠે સંગીતને પણ ઉત્તેજન મળતું; અને કેટલેક સ્થળે વિદ્વાનોને આશ્રય આપી, તેમની દ્વારા ધાર્મિક સાહિત્ય તૈયાર કરાવવામાં આવતું તેમ તેનો પ્રચાર કરવા તજવીજ થતી હતી.

"સર્વ લલિત કળાની ખાણ" એવી એક ઉપમા શ્રીસહજાનંદ સ્વામીને આપવામાં આવેલી છે, અને એમના શિષ્યો અને અનુયાયી, જેમાં સંખ્યાબંધ કારીગરો હતા, તેઓ તેમની ઉત્તમ કૃતિઓના નમુના તેમને ભેટ ધરતા, જે કળાનુ એક પોષક તત્વ બનતું હતું. તે સંબંધમાં નીચેનો ફકરો કિંમતી પ્રકાશ પાડે છે—

"નિષ્કુળાનંદ સ્વામી જેવા પ્રવીણ સુથાર હતા એમને માટે બાર દરવાજાનો હિંડોળો બનાવતા, કાઠીયાવાડની સ્ત્રીઓ વિવિધ બુટ્ટાદાર આમનો તૈયાર કરતી, ગુજરાતની સ્ત્રીઓ પકવાનો મોકલતી, ગવૈયાઓ ચતુરંગી આલાપોથી રીઝવતા, ભુજના મલ્લો કુસ્તીબાજી કરી દેખાડતા, કાઠીઓ ઘોડાની રમત રમી બતાવતા. આ સર્વે કેવળ પ્રેમને વશ થઇને જ થતું. સુરતનો એક આત્મારામ દરજી એવી સુંદર ડગલી કરી લાવ્યો કે ભાવ-

§ "And it has to be added that the popular epics did much to disseminate and commend the ideals of conjugal love, filial piety and, friendship." The Nature of Religion—by Paterson. p 207.

નગરના રાજા વજેસિંહે એવી ડગલી માટે સો રૂપિયા સીલાઇ આપવા કહ્યુ. આત્મારામે કહ્યું કે હવે મ્હને બીજી એવી ડગલી કરતાં નહિં આવડે; પૈસાના ટેભાથી એ ડગલી નથી સીવાઇ, પણ એમાં તો હેતના ટેભા પડયા છે; બીજી ડગલી સીવવા એવું હેત કયાથી લાવું !"*

આ પ્રમાણે લલિત કળાની જુદી જુદી પ્રવૃત્તિ અને ધાર્મિક સાહિત્યનો વિચાર પ્રવાહ, આ વિપત્તિના સમયમા મંદ પણ સતત વહેતો રહીને પ્રજાને આશ્વાસન અને શાંતિ અર્પતો હતો.

સંગીતના વિષયમા દયારામની ખ્યાતિ બહોળી પ્રસરેલી હતી, અને સંગીતના એક ઉસ્તાદ તરીકે, "સંગીતાદિત્ય" પુસ્તકના કર્તા આદિત્યરામનુ નામ મશહુર હતુ; અને એ વિદ્યા એમના આખા કુટુંબને વરેલી હતી.

એ સમયની ચિત્રકળાના નમુના સિહોરના મહેલમાં, જામસાહેબના દરબારમા અને સચિત્ર હાથપ્રતોમા થોડા ઘણા મળી આવે છે, તેમ કળાની કૃતિઓ, જુદી જુદી જાતની, સુદર અને ઉત્તમ ઉપલબ્ધ થાય છે, પણ એ સર્વનો એક સારો સંગ્રહ કરવામા આવે, તે પછી, તેની પરીક્ષા અને તુલના થઇને, તેનુ વાસ્તવિક મુલ્ય આકી શકાય.

ધાર્મિક સાહિત્ય રચાતુ હતું; તેમા ગોપાળદાસ, પ્રીતમ, બાપુસાહેબ ગાયકવાડ, ભોજો, મુક્તાનંદ સ્વામી, બ્રહ્માનંદ, દયારામ, કૃષ્ણરામ, વગેરેનુ લખાણ મુખ્યત્વે વંચાતુ, તેમ સ્ત્રી સમાજમા પ્રેમાનંદના આખ્યાનો, નરસિંહ મીરાના પદો અને પ્રભાતીઆ, અને દયારામની ગરબીએ વિશેષ આકર્ષક અને લોકપ્રિય હતા

પ્રાકૃત જન તો સામળભટ્ટની વાર્તાઓ, બત્રીસ પુતળી, મદનમોહના, વૈતાળપચ્ચીસી, ઢોલામારૂ, સદેવંત સાવલિંગા, બરાસ કસ્તુરી, ગુલબંકાવળી, જહાદરશાહ બાદશાહની વાર્તા, છેલની વાર્તા વગેરેથી રાચતો હતો.

આ સિવાય તીર્થાટન કરવા ફરતા સાધુ સન્યાસીઓ, જતા આવતા બહારની વાતો, ખબર અંતર વગેરે લાવતા, એ પણ જ્ઞાન પ્રચારનુ એક સાધન હતુ.

ખાસ કરીને યાત્રાની પ્રણાલિકા જ્ઞાન પ્રાપ્તિમા તેમજ સંસ્કારિતાની છાપ પાડવામા તેમ અનુભવ લેવામા બહુ ઉપકારક થઇ પડતી હતી.

* શ્રીસહેજાનંદ સ્વામીનુ ચરિત્ર પૃ ૭૩.

યાત્રાની પ્રથા એકલા હિન્દુ ધર્મમા જ નહિ પણ સર્વ ધર્મોમા છે અને તે ફરજિયાત ગણેલી છે અને તે એક પુણ્યકૃત, મોક્ષ પ્રાપ્તિનું સાધન મનાય છે, અને તે લાગણી જમાનાજુની, જામેલી અને તીવ્ર હોય છે અને તે દરેક ધર્મવાળાને તેના સ્થાપિત તીર્થ સ્થળે યાત્રા કરી આવવાને ખેંચે છે. હિન્દુ હોય તો કાશી, પ્રયાગ, બદ્રીનારાયણ, મુસ્લિમ હોય તો મક્કા, મદિના, કરબલા, જૈન હોય તો પાલીતાણા અને સમેતસિખર, ખ્રિસ્તિ હોય તો રોમ અને જેરૂસલેમ, સ્વામીનારાયણી સપ્રદાયનો હોય તો વડતાલ વૈષ્ણવ હોય તો શ્રીજી વગેરે એટલું જ નહિ પણ તે તેનું જીવન કર્તવ્ય થઇ પડે છે, અને તે મનુષ્ય જીવનનું ધ્યેય મનાય છે.

સ્વર્ગસ્થ લલ્લુભાઈ પટ્ટણી, જેમને તીર્થ યાત્રા મટે અત્યત પ્રીતિ હતી, તેઓ યાત્રા વિષે લખે છે

"યાત્રા, દેશાટણ, પ્રવાસ, મુસાફરીમા જોવા જાણવાનુ રમત ગમત, કુદરતી દેખાવ, આનદ, આ સસાર જાળમાથી જીવો કાઢી, સગા વહાલાંના ધીગાણામાંથી મન કઢાવી પરમાત્માના પથે દોરે છે×

અને હિન્દવાસીઓની આ યાત્રા પ્રથાથી તાજુબ થઇને એક મિશનરી બાનુ તે વિષે વિવેચન કરતા જણાવે છે,

જુદી જુદી ઋતુઓમા આ યાત્રાના તહેવારો આવતા હોવાથી, યાત્રાળુઓનો પ્રવાહ હિન્દુસ્તાનના એક છેડાથી બીજા છેડા સુ ધી સતત્ ચાલુ રહે છે પ્રવાસમા યાત્રાળુઓને રસ પડે એવુ ઘણું જોવાનુ મળે છે અને તેથી એમની ધાર્મિક વૃત્તિ પણ વિકસે છે સ્થાનિક દેવ મદિરો કરતા દૂરના દેવસ્થાનો પવિત્રતામા હરિફાઈ કરતા દિસે છે, સ્થાનિક ગ્રામ જીવનનો નિરતરનો જડ ક્રમ અને નિરસતા દૂર થઇને જ્યા ત્યા નવીનતા જોવામા આવે છે અને એ પ્રવાસ દરમિયાન, જુદી જુદી યાત્રાળુઓની મડળી એકઠી થતા, વાર્તા રસ જામે છે, રાસ રચાય છે, ભજન કીર્તનનો ઝરો વહે છે, અને આખુય વાતાવરણ આનદદાયક થઇ પડે છે, અને તે દ્વારા દેશપરદેશની ખબરો ચાલુ મળતી રહે છે, વળી, એ યાત્રાળુઓ જીવતા ગેઝીટ રૂપ હોય છે, પછી જે વાતો તે ફેલાવે તે ખરી ખોટી હોય, પણ દેવસ્થાનમા ટ્રેનમા કે નદી કિનારે ફરતા હરતા તે સાભળવા લોક મળે છે જ.

× જુઓ તીર્થયાત્રા દિગ્દર્શન ભ ૧, પૃ ૨૧

પાશ્ચાત્ય પ્રજાને સમજાય નહિ એવી ઘણી વિચિત્રતા તેમાં નજરે પડે છે.

ઉત્તર અને દક્ષિણ, પૂર્વ અને પશ્ચિમના લોકો, ડુંગરા અને સપાટ પ્રદેશોમાંથી, ભિન્ન ભિન્ન ભાષાઓ બોલતા, આ યાત્રીઓમાં ભેગા થતા જોવામાં આવે છે, પણ એમાં એક આશ્ચર્યકારક વસ્તુ, એ યાત્રાના ધ્યેયની એકતા છે; શિવમંદિર સમક્ષ કે ગંગાજીના પુનિત પ્રવાહમાં એ જુદી જુદી જાતિઓ, એક જ બની જાય છે."*

એ જ શ્રેષ્ઠતા છે કે તે સર્વમાં એકતા અને પ્રભુતાનાં દર્શન કરે છે.



* જુઓ, The Land and Life of India, By Margaret Read, p. 30.

પ્રકરણ ૧૪

ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો અમલ

"The constitution of the company began in commerce and ended in Empire.........in fact the East India Company in India is a State in the disguise of a merchant."

Burke.

પૂર્વ અને પશ્ચિમના દેશો વચ્ચે છેક પ્રાચીન સમયથી વ્યવહાર ચાલુ હતો અને એક બીજા દેશના માલની આપલે થતી, તેનાં અનેક પ્રમાણો મળી આવે છે; પરંતુ રોમન સામ્રાજ્યની પડતી થયા પછી એ સંબંધ તુટી પડયો હતો; પણ પાછળથી રાતા સમુદ્ર અને હિન્દી મહાસાગર પર કાબુ મેળવી આરબ લોકો હિન્દુસ્તાનનો માલ, તેમનાં વહાણોમાં યુરોપ પહોચાડતા હતા.

પૂર્વ દેશનો દરિયાઇ માર્ગ શોધી કહાડવાને યુરોપની પ્રજા મધ્યયુગમા પુષ્કળ પ્રયત્ન કરી રહી હતી અને એવા પ્રયત્નો કરતા કોલંબસને અમેરિકા ખંડની ભાળ લાગી અને સન ૧૪૯૮ માં કેપ ઓફ ગુડ હોપના રસ્તે થઈ વાસ્કો ડિ ગામા હિન્દુસ્તાનમાં કાલિકટના બંદરે આવી પહોંચ્યો હતો, એ પ્રસિદ્ધ બિનાઓ છે. એ કાળે તે એક અપૂર્વ બનાવ હતો અને એકલા હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસ પર જ નહિ પણ જગતના ઇતિહાસ પર તેની બહોળી અસર થવા પામી હતી.

આ દરિયાઇ સફરોનો હેતુ પૃથ્વીના જુદા જુદા ભાગોની શોધ કરવાની સાથે, તેમજ ખ્રિસ્તિધર્મનો પ્રચાર કરવા પ્રેરાઇને, પૂર્વના દેશોનો વેપાર હસ્તગત કરવાનો હતો; અને હિન્દુસ્તાનનો સીધો માર્ગ શોધી કાઢવાનું માન એક પોર્ટુગાલના વહાણના કેપ્ટનને મળ્યાથી, એ પ્રજાએ પૂર્વનો વેપાર કબજે કરવાની પહેલ કરી હતી. તેઓ એટલેથી સંતોષ માનીને બેસી રહ્યા હોત તો તેમનું એ ગાડું ચાલ્યા કરત; પરંતુ એ વેપાર એકહથ્થુ કરીને, ત્યાંની ચીજોના ભાવો એકદમ વધારી મુકયા, તેથી બીજી પ્રજાઓ ઉશ્કેરાઈ ગઇ અને એ વેપાર

લાભકારક હોઇને, તેમાં ભાગ પડાવવાને તત્પર બની; અને તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે સત્તરમા સૈકાના આરંભનાં વર્ષોમાં ડચ અને અંગ્રેજ કંપનીઓ પૂર્વના દેશો સાથે વેપાર કરવા સ્થાપવામાં આવી.

પૂર્વના દેશોનો વેપાર બને તેટલો પોતા હસ્તક લેવાનો આશય, આ સઘળી કંપનીઓનો હતો, તેને લઇને, તેમના વચ્ચે તીવ્ર સ્પર્ધા અને વિરોધ ઉદ્‌ભવ્યો અને ઈર્ષ્યાના બળ્યા એક બીજાને છુંદી નાખવા તેઓએ કાવાદાવા અને લડાઈઓ કરવા માડી, તેમા પ્રથમ પોર્ટુગીઝોને સખ્ત ફટકો, ડચોના હાથે લાગ્યો હતો.

પોર્ટુગીઝો એકલા વેપારથી સંતોષ માની બેસી નહોતા. તેમણે વળી હિન્દી પ્રજાને ક્રિશ્ચિયન કરવાની પ્રવૃત્તિ આરંભી હતી અને એ ધર્માંધતાના કારણે તેમના તરફથી જુલ્મ પણ ખૂબ થતો હતો; અને વેપારી તરીકે પણ તેમણે સારી છાપ બેસાડી નહોતી; તેથી પ્રજા તેમનાથી અસંતુષ્ટ હતી અને સન ૧૫૮૦ મા સ્પેને બળજોરીથી પોર્ટુગલને તેના મૂલ્ક ભેગો જોડી દેતા, એ સત્તા નબળી પડી ગઈ હતી.

ડચ અને અંગ્રેજ કંપનીઓ એમના માર્ગમા આવી ઉભી રહી એ પોર્ટુગીઝોને કંટક સમાન થઇ પડયું; અને તેમનું કાસળ કાઢવા તેમણે કંઈ કંઈ પેરવીઓ કરવા માંડી અને એ હરીફોના વહાણોપર હુમલો કરવા સુદ્ધાત તેઓ ચૂકયા નહોતા.

આપણે પ્રથમ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની પ્રવૃત્તિ જોઇએ. તેમની પહેલી બે સફરો પૂર્વની ટાપુઓ તરફ હતી. પહેલી સફરમા સારી પ્રાપ્તિ થઇ હતી; પણ બીજી વખતે ડચ કંપનીએ સખ્ત વિરોધ કર્યો હતો એટલે ત્રીજી સફરમા તેઓ હિન્દ પ્રતિ વળ્યા અને સુરત બંદરે ઉતર્યા. તેનો કપ્ટન હૉકિન્સ જહાંગીર બાદશાહને જઈ મળ્યો. નવાઈ ભરી ભેટ સોગાત વગેરે નજરાણો કરીને તેણે વેપાર સારૂ કેટલાક હક્ક મેળવ્યા તેમજ સુરતમાં વેપારી કોઠી નાખવાને પરવાનગી મેળવી. જહાંગીર તો મોજીલો બાદશાહ હતો. પોર્ટુગીઝોએ અંગ્રેજ વિરૂદ્ધ કેટલુંક ભંભેર્યું એટલે તેણે પ્રથમનો હુકમ રદ કર્યો હતો પણ જ્યારે સન ૧૬૧૨ મા કૅપ્ટન બેસ્ટે સુરતના બારા પાસે પોર્ટુગીઝોને દરિયાઇ લડાઇમા હરાવ્યા અને પછીથી અંગ્રેજના એલચી તરીકે સર થોમસ રો દિલ્હી દરબારમા જઇ રહ્યો, ત્યારે કેટલેક વખતે અંગ્રેજ વેપારી સારૂ થોડીઘણી સનદ મેળવવા તે શક્તિમાન થયો હતો. તે સનદોમા મુખ્ય, મુગલ સામ્રાજ્યમા વેપારના

મુખ્ય સ્થળોએ કોઠીઓ નાંખવાની, વેપાર અર્થે દેશમાં પ્રવાસ કરવાની, અને મુગલ દરબારમાં અંગ્રેજ એલચી રાખવાની, સરતો હતી; પણ તે સરતોના કરાર પર સહીઓ થઇ નહોતી. એ સંબંધી રીપોર્ટ કરતાં સર થોમ્સ રોએ ઇગ્લાંડ લખ્યું હતું, કે,

"બાદશાહની મરજી એ જ કાયદો છે અને સઘળું દરબારી કામ પૈસાવડે થાય છે; અને વધુમાં સૂચવ્યું હતું કે ડચ અને પોર્ટુગીઝોની પેઠે વેપારના ભેગી યુદ્ધ કરવાની રીતિનીતિ ઇચ્છવાયોગ્ય નથી, કેમકે તેમાંજ વેપારનો બધો નફો તણાઇ જાય છે.

It is the beggaring of the Portugal, notwithstanding his many rich residences and territories, that he keeps soldiers that spend it, yet his garrisons are mean. He never profited by the Indies, since he defended them. Observe this well. It hath been also the error of the Dutch, who seek plantation here by the sword. They turn a wonderful stock, they prowl in all places, they possess some of the best; yet their dead payes consume all their gain. Let this be received as a rule that if you will profit, seek it at sea, and is quiet trade."†

અને અંગ્રેજોએ એ જ વેપારી રાજનીતિ અખ્તયાર કરી હતી એમ છત્રપતિ શિવાજીને જે ઉત્તર તેમણે આપ્યો હતો તે પરથી માલુમ પડે છે.

મુગલ બાદશાહોને તેઓ જેમ નજરાણો કરતા તેમ શિવાજીના રાજ્યાભિષેક વખતે અભિનંદન આપી તેમણે પણ ભેટ ધરી હતી; અને શિવાજી અને અંગ્રેજ કંપની વચ્ચે એખલાસભર્યો સંબંધ જળવાઇ રહે તે સારૂ તે પછી જે કરાર કર્યો, તેની સરતો નીચે મુજબ હતીઃ-

(૧) રાજાપુર આગળ થયલી નુકશાની શિવાજીએ અંગ્રેજોને ભરી આપવી.

(૨) રાજાપુર, દાભોલ, ચૌલ, કલ્યાણ વગેરે સ્થળોએ વેપારી કોઠી નાંખવા અંગ્રેજ વેપારીઓને રજા આપવી.

† જુઓ, "A History of Britbish India" by P. E. Roberts, page-36.

(૩) શિવાજી મહારાજના તાબાના સઘળા મુલકમાં અંગ્રેજો વેપાર કરે, માલનું વેચાણ ખરીદી, તેમને વાજબી લાગે તે દરે કરે.

(૪) અંગ્રેજના માલપર અઢી ટકા જકાત લેવી.

(૫) એકબીજાનું નાણું માન્ય રાખવું.

(૬) એકબીજાના લીધેલા વહાણ પાછા આપવા.

ઉપરાંત, શિવાજી મહારાજે અંગ્રેજોને જંજીરાના સિદ્દીઓની વિરુદ્ધ મદદ કરવાનું સૂચવ્યું ત્યારે ખૂબીભર્યો જવાબ આપીને તેમનો ડેપ્યુટી ગવર્નર આબજીઅર છૂટી પડયો હતો, કે, "અમે તો વેપારી ! અમારે યુદ્ધની ભાંજગડ શી ? અમારા બચાવ સિવાય યુદ્ધમાં ઉતરવાની અમારી ઇચ્છા જ નહિ." ×

અગાઉ આપણે જોઇ ગયા છીએ કે અંગ્રેજોને આગળ વધતા ખાળવામાં પોર્ટુગીઝો ફાવ્યા નહોતા; તેમના પ્રયત્નો નિષ્ફળ નિવડયા હતા; પણ ડચ સાથે બાથ ભીડવામાં તો તેમની પાયમાલી જ થઇ હતી. ડચોએ તો પૂર્વના ટાપુઓ—સુમાત્રા, જાવા, મલાક્કા વગેરે—કબજે કરી, એ ભાગમાંથી પોર્ટુગીઝોને હાંકી મૂક્યા, એટલું જ નહિ પણ તેના માલિક થઇ બેઠા હતા અને જ્યારે અંગ્રેજો ત્યાં ગયા ત્યારે તેમને પણ હંકાવીને દૂર કર્યા હતા.

ડચ અને પોર્ટુગાલ વચ્ચે પ્રથમથી દુશ્મનાવટ હતી, અને ઉપરોક્ત ટાપુઓ પોર્ટુગીઝ પાસેથી પડાવી લેવામાં વેપાર એકહથ્થુ કરવા ઉપરાંત વેર વાળવાની વૃત્તિ, એ પણ એક કારણ હતું પણ અંગ્રેજો સાથે તેમને સારા સારૂ હતું; તોપણ તેમના વેપારમાં એ લોકો ભાગ પડાવે એ તેમને ગમતું નહોતું અને તેથી બીજી અને વખતે અંગ્રેજોને તેમણે કનડગત કરી હતી, એનો ઉલ્લેખ ઉપર કરેલો છે. છતાં અંગ્રેજોએ એ ભાગમાં પગપેસારો કરવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું, પણ સન ૧૬૨૩ માં એમ્બોયનામાં અંગ્રેજોની કતલ થઇ ત્યારથી તે ભાગને તજી દઇને હિન્દ પ્રતિ તેઓએ લક્ષ આપવું માંડ્યું હતું.

ઉપર વર્ણવેલી યુરોપની ત્રણ પ્રજાઓની પેઠે ફ્રેન્ચો પણ પૂર્વના દેશો સાથે વેપાર કરવાને પ્રવૃત્ત થયા હતા પણ તેઓ મોડા જાગ્યા હતા, અને તેમની એ પ્રવૃત્તિનું મૂળ મુખ્યત્વે રાજ્યાશ્રયપર હતું, એટલે તેનો વેગ

× જુઓ "મરાઠે વ અંગ્રેજ," કેળકરકૃત, પૃ ૨૩

અનિયમિત, વત્તા ઓછો રહેતો હતો; તેમાં ઝાઝું જોર પણ જણાતું નહોતું; અને યુરોપમાં તેઓ માહોમાંહે લડતા તેના પડઘા અહિં પણ પડતા હતા, આ બધી વિગતોમાં આપણે નહિ જઇએ; કેમકે આપણા વિષય સાથે તેને ઝાઝો સંબંધ નથી. માત્ર એટલુંજ અહિં જણાવીશું કે સન ૧૭૪૦ પછી ફ્રેન્ચોએ, યુરોપમાં જાગેલી ઑસ્ટ્રીઆના ગાદીવારસની લડાઇના કારણે, હિન્દમાં પણ અંગ્રેજ વિરુદ્ધ પ્રવૃત્ત થઇને, હિન્દના રાજાઓની તકરારમાં તે દરેક જણ એક બીજા પક્ષના પક્ષકાર બન્યા અને પરસ્પર લડવા લાગ્યા; ત્યારથી હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસમાં આ નવું અને બહારનું તત્ત્વ દાખલ થવા પામ્યું; જેમાંથી સરવાળે અંગ્રેજો સર્વોપરિ નિવડી, દેશના રાજકર્તા થયા આ બનાવો વિષે વિવેચન કરતાં એક લેખકે ખરૂં જ કહ્યું છે, કે

"From simple traders the Europeans now began to be regarded by the rulers of the South, and then of the North, as powers, whose alliance and assistance, were worth gaining."*

દિલ્હીની મધ્યસ્થ મોગલ શહેનશાહત નબળી પડતાં, તેના જુદા જુદા પ્રાન્તોના હાકેમો સ્વતંત્ર થઇ બેઠા હતા અને મોગલ સત્તા સામે ટક્કર લેનાર મરાઠાઓ પણ મજબુત બની, મોગલોનું આધિપત્ય પ્રાપ્ત કરવા ઉત્સુક બન્યા અને જે તે પ્રદેશપર ચઢાઇ લઇ જઇને ચોથ અને સરદેશ મુખીનો લાગો ઉઘરાવતા હતા.

મરાઠાઓની આ ચઢાઇઓથી દક્ષિણનાં મુસ્લિમ રાજ્યો નબળાં પડયાં હતાં અને તેઓએ ગાદીવારસના હક્ક સારૂ પરસ્પર લડીને તેમની સ્થિતિ કઢંગી કરી મૂકી હતી.

આ સંજોગોમા દક્ષિણમા અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચનો સામસામા ભેટો થયો. યુરોપમાં તેમના વચ્ચે વિગ્રહ ચાલુ હતો, તેનું વેર વાળવાને અહિં પણ તેઓ તક શોધવા મંડયા. કર્ણાટકના નવાબ ચંદા સાહેબનો પક્ષ ફ્રેન્ચે લીધો, તો મહમદઅલીના હિમાયતી અંગ્રેજો થયા. નિઝામની ગાદીના સંબંધમા પણ તેઓ બને એકબીજાના હરીફોની ક્રમક ઉભા રહ્યા હતા.

---

*જુઓ "Text-Book of Modern Indian History," Vol. I. by Sarkar & Datta, P. 75.

આરંભમાં જે લડાઇઓ થઈ તેમાં ફ્રેન્ચ સરદાર ડુપ્લેનો વિજય થયો અને તેની ઇચ્છાનુસાર સઘળો વહિવટ થયો હોત તો ફ્રેન્ચ સત્તા દક્ષિણમાં જામત પણ ખરી; પણ ફ્રેન્ચ અમલદારોના માહેમાંહેના વિરોધ અને મતભેદથી તેઓ એ વિજયનો લાભ લઇ શકયા નહિ. પછી તેમના વચ્ચે કેટલોક સમય સુધી પ્રસંગોપાત્ લડાઇઓ થયા કરી હતી; પણ આખરે ફ્રેન્ચોનો તેમાં પરાભવ થયો હતો, તેનું કારણ ફ્રેન્ચ સરદારો બુદ્ધિશાળી કે બાહોશ નહોતા એ નહોતું પણ ઉપર જણાવ્યું તેમ તેમનામાં સંપનો અભાવ અને નાણાંની મુશ્કેલી એ મુખ્યત્વે હતું.

આ ફ્રેન્ચ કંપનીનો વહિવટ રાજ્યના પ્રધાનો હસ્તક હતો, તેથી યુરોપમાં ફેરફારી થતાં, તે પ્રમાણે, સ્થાનિક પરિસ્થિતિનો પુરતો વિચાર કર્યા વિના, હિન્દુસ્તાનમાં વર્તવા, તેમના હાકેમોને તેઓ હુકમ કરતા. તેથી પણ બહુ ગુંચવણ ઉભી થતી હતી; અને વધુમાં અંગ્રેજોના દરિયાઇ બળ સામે ટકી રહેવાનું એમનામાં સામર્થ્ય પણ નહોતું.

પરંતુ આ દક્ષિણની લડાઇઓમાંથી તેઓ એક પાઠ એ શિખ્યા કે હિન્દુસ્તાનના રાજકારણમાં ઝંપલાવવું એ હિતાવહ છે.

એવી તક અંગ્રેજોને ટુંક સમયમાં તે પછી સાંપડી હતી.

બંગાળાના નવાબ સિરાજુદ્દૌલાએ કલકત્તાના અંગ્રેજ વેપારીઓએ તેના હુકમનો અનાદર કર્યાથી તેમને અંધારી કોટડીમાં પૂર્યા હતા, જેમાંથી ઘણા કમોતે મૃત્યુ પામ્યા હતા. આ સમાચાર મદ્રાસ પહોંચતાં, જબરી ઉશ્કેરણી થઇ અને તાબડતોબ કેટલાંક વહાણો, લશ્કર સહિત કલાઇવની સરદારી નીચે રવાના કરવામાં આવ્યા અને તેમણે તુરત કલકત્તા કબજે કર્યું. તે પછી નવાબે અંગ્રેજો સાથે સંધિ કરી ખરી; પણ આખા પ્રાંતમાં એવી વિષમ સ્થિતિ પ્રવર્તી રહી હતી કે એ સુલેહ લાંબો સમય નભે નહિ. સિરાજુદ્દૌલાના દુશ્મનો ઘણા હતા અને તે સૌ કોઇ પોતાનો સ્વાર્થ શોધતો હતો. આ સંજોગોમાં નવાબના હરીફ તરીકે કંપનીએ મીરજાફરને ઉભો કરી, કંપની સાથેના કરારની સરતોનો સિરાજુદ્દૌલા ભંગ કરે છે, એવો આક્ષેપ મૂકી, કલાઇવ તેની સામે લશ્કર લઇને નિકળી પડયો. પ્લાસીના મેદાનમાં તેમનો ભેટો થયો. પોતાને દગાનો ભોગ થઈ પડેલો અને નિરાધાર જોઇને નવાબ રણક્ષેત્રમાંથી નાઠો. જ્યાં ગયો ત્યાં તેને દ્રોહ જ જણાયો. અંતમાં તેનું ખુન થયું હતું.

. નવાબ સામે તાત્કાલિક લડાઈનાં પગલાં ભરવામાં, ફ્રેન્ચો તેની કુમકે જઇ ન ચઢે, એ પણ કલાઈવને એક કારણ હતું. અને એ વખતે જ એણે ડચ અને ફ્રેન્ચોને બંગાળામાં જબરી શિકસ્ત આપી, અંગ્રેજોના એ પુરાણા હરીફોને કાયમના દબાવી દીધા હતા.

આ પ્રમાણે તેમનો પાસો પોબાર પડતાં, અંગ્રેજોનો રાજ્યલોભ વૃદ્ધિંગત થયો. બંગાળાના નવાબને પદભ્રષ્ટ કરવામાં તેઓ ફતેહમંદ નિવડયા એથી એમનો ઉત્સાહ વધ્યો અને પછીથી દિલ્હીના બાદશાહને અને બંગાળાના નવાબને મુકરર સાલીઆણું આપવાનું ઠરાવી, આખા બંગાલ, બિહાર અને ઓરિસ્સાના પ્રાન્તોની દિવાનીનો હક્ક શાહઆલમ પાસેથી કલાઇવે પ્રાપ્ત કર્યો. એ હક્કની રૂઇએ કંપનીને મહેસુલ ઉઘરાવવાનો અને સામાન્ય ન્યાય (civil) ચૂકવવાનો અધિકાર મળ્યો; અને ઉક્ત બનાવની ૭ માસ પૂર્વે નવાબ પાસેથી લશ્કરી અને ફોજદારી સત્તા તેણે મેળવી હતી. એ રીતે અંગ્રેજો એક વેપારી પેઢી મટીને રાજકર્તાની પદવીએ પહોચ્યા હતા. (It was no longer merely a "trading body" but was elevated to the position of a "ruling power.")

આ કંપનીના નોકરોને બહુ ઓછો પગાર મળતો હતો; પણ તેમને ખાનગી વેપાર કરવાની છૂટ હતી અને તેઓ હવે સત્તાધીશ થઇ બેસવાથી તેમના પર કોઇ અંકુશ રહ્યો નહિ, તેથી તેઓ જેમ ફાવે તેમ પૈસા પ્રાપ્ત કરવા મંડયા.

મીરજાફરને નવાબનું પદ આપવામાં કંપનીના અધિકારીઓએ, કલાઇવ સુદ્ધાત, પુષ્કળ પૈસા પડાવ્યા હતા અને અમીચંદ સાથે કલાઇવે રચેલી ફરેબ બહુ ચર્ચાયલી છે. બેહદ પૈસો પ્રાપ્ત થતા, આ નોકરો અહિં તેમ ઇગ્લાંડ જઇને નવાબોની પેઠે વર્તવા મંડયા હતા, તેથી તેઓ, ત્યાંની પ્રજાની આંખમા આવ્યા હતા; વળી દક્ષિણમા ફ્રેન્ચો સાથે લડાઇઓમા કંપનીને પુષ્કળ ખર્ચ થયુ હતુ. બંગાળાની પ્રજા આ ચુસવા રીતિને લઇને નિર્ધન બની હતી; વચગાળામા દુકાળ પડતા, તેમની માઠી દશા થઇ હતી અને તે માટે કંપની જ જવાબદાર હતી. બીજાઓએ તે વિષે સખ્ત શબ્દોમાં કંપનીના નોકરોની ઝાટકણી કાઢેલી છે. વખતે કોઇને તે વધુ પડતા લાગે, પણ બીજી વખતે સન ૧૭૬૫ મા પ્રમુખ તરીકે હિંદમાં પાછા આવતાં અહિંની વસ્તુસ્થિતિ નિહાળીને જે શબ્દો કલાઇવે ઇગ્લાંડ લખી મોકલ્યા હતા, તેમા શંકા લેવા કોઇને કારણુ મળશે નહિ.

"I found your affairs, he wrote to the Directors, in a condition so nearly desperate as would have alarmed any set of men, whose sense of honour had not been estranged by the too eager pursuit of their own immediate advantage............Their deeds made the name of the English stink in the nostrils of a Hindu or Mussalman."×

બંગાળાની પ્રજા આમ બેહાલ બની હતી; અને કંપનીના નોકરો માતબર બની, સ્વચ્છંદી થયા હતા, તેની સાથે કંપનીની આર્થિક સ્થિતિ મુંઝવણભરી થઈ પડતાં, કંપનીના ડાયરેકટરોને નાણાંની મદદ માટે પાર્લામેન્ટ પાસે જવાની જરૂર પડી.*

પાર્લામેન્ટ કંપનીનું કામકાજ બારીકાઈથી નિહાળી રહી હતી; તે માટે એક તપાસ સમિતિ પણ તેણે નીમી હતી અને તેના પરિણામે કંપનીની નફાની વહેંચણીપર અંકુશ મૂકાઈને પ્રતિ વર્ષ ઇગ્લાંડની તિજોરીને તેણે ૪૦૦૦૦૦ પૌંડ આપવાનું ઠર્યું હતું. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કંપનીએ પાર્લામેન્ટને આર્થિક સહાયતા આપવા માટે અરજ કરતાં તેણે ફરી કેટલીક નાણા વિષયક સરતોની બાધણી કરી અને વધુમા રેગ્યુલેટિંગ એકટ પસાર કરીને કંપનીની સત્તાપર પાર્લામેન્ટનું સ્વામીત્વ સ્થાપ્યુ હતું.

સન ૧૭૭૩ માં સદરહુ રેગ્યુલેટિંગ એકટ પસાર થતા હિન્દુસ્તાનના પહેલા ગવર્નર જનરલ તરીકે વોરન હેસ્ટિંગ્સને મોકલવામા આવ્યો હતો. પણ તેના અમલ સારૂ જે ચાર સભ્યોની કૌન્સિલ નિમવામાં આવી હતી, તેમાના બે સભ્યો હેસ્ટિંગ્સની વિરૂદ્ધ પડી જે ગુંચવાડો ઉભો કર્યો હતો એ બીના સારી રીતે જાણીતો છે. વળી કંપનીની સત્તા દૃઢ અને મજબુત કરવા જતા, હેસ્ટિંગ્સ સામે સ્વેચ્છાનુસાર વર્તીને પૈસા પડાવવાના અને જુલ્મ કરવાના આક્ષેપો, નંદકુમાર, ઔાધની બેગમો, બનારસના ચોતીસિંહ વગેરે તરફથી કરવામા આવ્યા હતા; તેને ઉપરોક્ત કૌન્સિલના વિરોધી સભાસદોની

×જુઓ "The English in India" by Marriott p 66

*સરખાવો "This state of things and the enormous fortunes which the Nabobs (the servants of the Company) were taking home drew the attention of the public and the intervention of the Parliament"

(*Text-Book of Modern Indian History p 138.*)

સહાનુભૂતિ હતી અને તે પરથી પાર્લામેન્ટમાં હેસ્ટિંગ્સના વહિવટની તપાસ કરવા જે કમિટી નિમાઇ હતી તે ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે. ક્લાઈવ અને હેસ્ટિંગ્સે હિન્દમાં અંગ્રેજ સત્તાના પાયા નાંખ્યા એ સાચું છે; પણ તેમનાં કેટલાંક કૃત્યોનો બચાવ થઇ શકે એમ નથી. હેસ્ટિંગ્સના ઉપરોક્ત કૃત્યો વિષે અભિપ્રાય દર્શાવતાં, સર ઓલ્ફ્રેડ લાયલ વાજબી અભિપ્રાય ઉચ્ચારે છે, કે,

"One final line of defence should be noticed, namely that the political position in India was so *serious as to justify almost any means of obtaining* money; and that Hastings made, and rightly made, expediency the sole criterion here. Then it can only be said that, moral considerations apart, the whole proceeding was a sorry failure; and, if utility is the sole test, the *Governor General's* action stands condemned."§

પ્રસ્તુત વિગતો આપણા પ્રાન્તના ઇતિહાસ માટે ઉપયોગી નથી; પણ તેનો ઉલ્લેખ કરવાનો આશય, સન ૧૭૪૨ પછી દક્ષિણમાં હિન્દી રાજ્યોની લડાઇમાં ઉતર્યાં પછી, તેમ અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચો વચ્ચેની સ્પર્ધાને લઇને, ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની, ધીમે ધીમે માત્ર વેપારી મંડળી મટીને, રાજકારણમાં માથું મારવા લાગી, અને તેમાંથી તેણે રાજસત્તા કેવી રીતે મેળવી તે બતાવવા પુરતો છે.

સન ૧૭૫૭ માં પ્લાસીના વિજયે તેમને ઉત્તેજ્યા અને સન ૧૭૬૫ મા બંગાળાની દિવાની મળતાં તેઓ સત્તાધિકારી થઈ બેઠા. પણ તે સમયે દેશમા મરાઠાઓનું જબરૂં પ્રાબલ્ય હતુ, તેમની હાકલ ચોતરફ સંભળાતી અને અંગ્રેજો પર પણ તેમની સેહ પડતી; અને તેઓ મરાઠાઓની વિરૂદ્ધ કાંઇ પગલું ભરતા પૂર્વે ખૂબ વિચાર કરતા હતા.

પરંતુ સન ૧૭૬૧ મા મરાઠા અને અહ્મદશાહ વચ્ચે પાણીપતનું યુદ્ધ થયું, અને અબ્દલીના હસ્તે સદાશિવરાવ ભાઉએ સખ્ત હાર ખાધી, ત્યારથી મરાઠી સત્તાને સખ્ત ફટકો પડયો હતો; પરંતુ મહાદજી સિંધિયા અને નાના ફડનવીસ જેવા સમર્થ સરદાર અને મુત્સદ્દી વીરનરો હયાત હતા ત્યા સુધી તે સત્તા ટટાર રહી શકી હતી.

§જુઓ "A History of British India"—by P. E. Roberts p. 207.

દરમિયાન અંગ્રેજો તેમને મળતી તકોનો લાભ લેવાનું ચૂકતા નહિ, અને પોતાનો પગદંડો સ્થિર અને મજબુત કર્યે જતા હતા.

દરિયાઇ બળપર તેમની સત્તા અવલંબતી, તેથી પશ્ચિમ કાંઠાના બારાઓ પ્રથમ હસ્તગત કરવાનુ તેમણે આરંભ્યુ હતુ અને ૧૭૫૯ મા સુરતનુ બંદર લઇ લીધુ અને સન ૧૭૭૩ મા ભરૂચ કબજે કર્યું, એ અગાઉ કહેવાઇ ગયુ છે.

મુંબાઇનો ટાપુ ચાર્લ્સ બીજાને દાયજામા મળેલો તે તેણે કંપનીને બક્ષિસ કર્યો હતો. તેની આસપાસના ટાપુઓ સાલસેટ અને વસાઇ પોર્ટુગીઝોના તાબામા હતા, તે મરાઠાઓએ પડાવી લીધા હતા.

મુંબાઇની સલામતી અર્થે તે બંને ટાપુઓ કંપનીને આવશ્યક હતા. જયા સુધી મરાઠાઓ મજબુત અને સંપીલા હતા ત્યા સુધી અંગ્રેજોનુ કાઇ વળે એમ ન્હોતુ અને નીચે જે નકશો આપેલો છે, તે પરથી જોઈ શકાશે કે સન ૧૭૯૯ સુધી કાંઠા પરના બંદરો સિવાય આખો મુંબાઈ ઈલાકો મરાઠાઓના હાથમા હતો.



જ્યારે પેશ્વાની ગાદી પર રાઘોબાને આવતો અટકાવવામાં આવ્યો, ત્યારે મરાઠાઓમાં ફાટફુટ પડી અને રાઘોબા અંગ્રેજોના શરણે જઈ બેસતાં, અંગ્રેજો મરાઠાઓનું બળ તોડી, પોતે સર્વોપરિ અને સ્વતંત્ર રાજકર્તા થવા શક્તિમાન થયા હતા.

પૂર્વે ગાયકવાડની સત્તા નબળી પાડવા પેશ્વાએ જે પ્રયત્નો કર્યા હતા તેમાં અંગ્રેજોની દરમિયાનગીરીથી તે નિષ્ફળ ગયા હતા, એ બધો વૃત્તાંત પાછળના પ્રકરણમાં અપાઇ ગયો છે.

અહિં એક બનાવ પ્રતિ લક્ષ દોરીશું, જે અંગ્રેજોને રાજલોભ લાગ્યો હતો તેની સાક્ષી પૂરે છે.

સન ૧૭૭૫ મા મરાઠાઓ સાથે મુંબાઈ સરકારે સુરત મુકામે કરાર કર્યો, તે બંગાળાની સરકારે નામંજુર રાખી જણાવ્યું હતું, કે તે કરાર impolitic, dangerous, unauthothised and unjust, ગુંચવાડો ઉત્પન્ન કરનારો, જોખમ ભર્યો, તેમની સત્તા બહારનો અને ગેરવાજબી હતો; તેનું કારણ હેસ્ટિંગ્સ મરાઠાઓ સાથે એખલાસભર્યો સંબંધ જાળવી રાખવાને ઇચ્છતો હતો; પણ કંપનીને એ કરારની રૂઇએ સાલસેટનો ટાપુ મળતો હતો અને તેના માટે તેઓ ઘણા ઇંતિજાર હતા, તેથી કોર્ટ ઓફ ડાયરેકટરોએ, પાછળથી હેસ્ટિંગ્સે નવેસર કરેલો પુરંધરનો કરાર વખોડી કાઢી સાલસેટ ટાપુ કબજે રાખવાની જરૂરિયાત દર્શાવી હતી:†

તે દર્શાવે છે કે કઇ દિશામાં એ પવન વાતો હતો.

તે પછી કંપની સરકારે, પેશ્વા અને ગાયકવાડ અને પેશ્વા અને પેશ્વાના વંશજો અને ગાદીવારસો વચ્ચે ઝઘડા ઉપસ્થિત થતાં, એમાંનો એક પક્ષ લઇને ઘટતી મદદ કરી, જે લાભો અને બદલા મેળવ્યા હતા, એ બધી વિગતો પૂર્વનાં પ્રકરણોમા વર્ણવવામા આવેલી છે. તેમજ બાજીરાવ બીજો, હોલ્કર અને સિંધિયાની લડાઈથી બ્હીને સન ૧૮૦૨ માં અંગ્રેજોના આશ્રયે નાશી ગયો અને તેણે વસાઈનું તહનામુ કરી આપ્યું, તે સમાથી કંપનીની સત્તા પ્રધાનપદે બિરાજતી થઈ, એ પણ કહેવાઈ ચૂકયું છે.

---

†The Court of Directors in their several despatches, expressed their disapproval of the terms of the treaty of Purandhar and urged on the necessity of retaining Salcette in the hands of the Company."

Text-Book of Modern Indian History, p. 157

ગુજરાતમાં દુભખ્યુ (dual) રાજ્ય ચાલતું હતું; એક ગાયકવાડનું અને બીજું પેશ્વાનું. વળી ગાયકવાડ પેશ્વાના માંડલિક હતા અને તેણે અંગ્રેજોનો મહેલેથી આશ્રય લીધો હતો.

પેશ્વા અને ગાયકવાડ વચ્ચે લાંબા સમયથી ચાલતી આવતી નાણાં સંબંધી તકરાર પતાવવા ગંગાધર શાસ્ત્રીને, અંગ્રેજોની બાંહેધરીથી પૂના મોકલવામાં આવ્યા હતા અને પંઢરપુરમા તેનું ખુન થયું હતું, એ પણ અગાઉ સવિસ્તર જણાવાયું છે.

ત્યાર બાદ પોતાની ગયલી સત્તા પુનઃ પ્રાપ્ત કરવા બાજીરાવ બીજાએ જે ઉધામો કર્યો તેમાં તેની હાર થઈ અને સન ૧૮૧૮ મા અંગ્રેજોએ પેશ્વાઈ હસ્તગત કરી; અને એ પદે આવતા આખા પ્રાંતપર તેમનું સ્વામીત્વ સ્થપાયું, એ આપણે પૂર્વે જોયું છે.

હવે આપણે ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીની સ્થિતિ તપાસીએ. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની જેણે હિન્દુસ્તાનમા રાજસત્તા સ્થાપવા પ્રયત્ન કર્યા હતા, તેની સત્તા પર સન ૧૭૭૩ નો રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ પાસ થયો ત્યારથી કાપ મૂકાયો હતો; અને સન ૧૭૮૪ માં પિટનો ઇન્ડિયા એક્ટ મંજુર થતા, એ કંપનીની સત્તા બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટના હાથ નીચે મુકાઈ હતી.*

તદુપરાત કંપનીનો ચાર્ટર દર વીસ વીસ વર્ષે ફરી મંજુરી માટે પાર્લામેન્ટમા રજુ કરવામા આવતો તે વખતે પણ ચર્ચા થઇને કંપનીના અધિકાર અને હક્ક ઓછા થતા જતા હતા.

સન ૧૭૯૩ મા ચાર્ટર એક્ટ પાસ કરવામાં આવ્યો તેમા મહત્વના ફેરફાર કે સુધારા કરવામાં આવ્યા નહોતા; ફક્ત અગાઉ જે કાયદા પસાર થયલા તેને, વ્યવસ્થિત કરવામા આવ્યા હતા.

સન ૧૮૧૩ મા ત્રણ ઇલાકાની કૌન્સિલોને વધારાની સત્તા બક્ષવામાં આવી હતી; પણ તેથી ઘણો ગુંચવાડો થવા પામ્યો હતો.

" The legal and judicial system of the country now, ' rested on no less than five bodies of statute law, besides having to pay heed also to the English Common law, Hindu and Mohammedan law and usage, charters, and letters patent, regulations autho-

* જુઓ, ઇલબર્ટ ગવર્મેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ, પ્રસ્તાવના પૃ, ૬૫.

rized by statute or deriving their validity either from the Company's general powers of government or from their acquired rights as successors to native governments, circular orders of courts, and treaties made by the Crown or the Indian Government'

Neither judges nor suitors knew where they stood."*

સન ૧૮૧૩ મા કંપનીનો હિન્દી વેપારનો એકહથ્થુ ઇજારો લઈ લેવામા આવ્યો હતો, અને સન ૧૮૩૩ નો ચાર્ટર પસાર કરતી વખતે તેના ચીન સાથેના વેપારની પણ બંધી કરવામા આવી હતી ‡

વધુમા કંપનીની નોકરીમા, રંગ, વર્ણ કે ધર્મના ભેદ વિના બ્રિટિશ પ્રજાની પેઠે હિન્દીને રાખવાનો સિદ્ધાત તે સમયે સ્થાપિત થયો હતો, તેમ હિન્દીઓની કેળવણી સારૂ રૂપિયા એક લાખ ઉપજમાથી જુદા કાઢવાનો નિર્ણય થયો હતો.

છેલ્લો ચાર્ટર એક્ટ સન ૧૮૫૩ મા પસાર થયો, તેમા એક મહત્વનો ફેરફાર એ કરવામા આવ્યો હતો, કે, પાર્લામેન્ટ બીજી સૂચના આપે નહિ ત્યા સુધી તાજના ટ્રસ્ટી તરીકે કંપનીના હસ્તક હિંદનો મુલ્ક રહે.×

ધીમો પણ વ્યવસ્થિત રીતે અને ધારણપૂર્વક કંપની સરકારનો વહિવટ થયે જતો હતો, એવામા પ્લાસીના યુદ્ધ પછી એક સો વર્ષે, ઉત્તર

---

* Marriott's—The English in India—p 216

"Ideas of Reform and Free Trade were everywhere triumphant, and Huskisson himself led the attack upon the Company. It was not even permitted to compete in the China trade on level terms with private traders, but was forced to divest itself of its commercial character altogether............"

‡" A History of British India "–by P. E. Roberts–p 306

× જુઓ, ઇલ્બર્ટ ગવર્મેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૬૩

િન્દુસ્તાનમાં સિપાઇઓનો બળવો ફાટી નિકળ્યો હતો, પણ ગુજરાનમાં તેની અસર જણાઇ નહોતી.

એ બનાવ બન્યા પછી સન ૧૮૫૮ માં બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટે હિન્દુસ્તાનનાં રાજતંત્ર અને વહિવટમાં જે બેભથ્થુ સત્તા પ્રવર્તતી હતી, તે દૂર કરીને હિન્દનું રાજતંત્ર તાજને સુપરત કરવા ગવર્મેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એકટ પાસ કર્યો હતો; અને એ અવસરે મહારાણી વિકટોરિયાએ ઢંઢેરો બહાર પાડ્યો હતો, તે એક ઐતિહાસિક દસ્તાવેજ હોઇને તેને પરિશિષ્ટ તરીકે આપ્યો છે.



પરિશિષ્ટ ૩

જાહેરનામું

વિક્ટોરિયા—ઈશ્વરની કૃપાથી ગ્રેટબ્રિટન તથા આયરલંડ આ સંયુક્ત રાજની તથા એ રાજના તાબામાં યુરોપ, એશિયા, આફ્રિકા, અમેરિકા અને આસ્ટ્રેલેશિયા આ ખંડો મધ્યે જે વસાહતી, તથા ઉપરાજ્યો છે તે સર્વની મલિકા મહારાજ્ઞી તથા ધર્મસંરક્ષક.

આજસુધી હિંદુસ્તાન માંહેના મુલકનો રાજકારભાર હમારી વતી આનરેબલ ઈસ્ટ ઇંડિયા કંપની ચલાવતી હતી તે પોતેજ ચલાવવો એવું કેટલાંએક મહત્વનાં કારણોથી પાર્લમેંટ સભામાં એકઠા થએલા રિલિજ્યુઅસ, તથા ટેમ્પરલ લાર્ડ અને કામન એઓની સલાહથી, તથા અનુમતથી હમોએ ઠરાવ્યું છે.

વાસ્તે હમો હવે આ જાહેરનામાથી જણાવીએ છીએ, તથા પ્રસિદ્ધ કરીએ છીએ કે, ઉપર લખ્યા પ્રમાણે સલા, તથા અનુમત લેઇને સઘળું રાજકારભાર હમોએ હમારા હાથમાં લીધો છે; અને સઘળું મુલક માંહેની હમારી સર્વ રૈયતને ફરમાવીએ છીએ કે હમારી સાથે, તથા હમારા વારસોની સાથે, અને હમારા જાયનિશીનો સાથે તમોએ ઇમાનથી તથા ખરેખર પ્રજા ધર્મ પ્રમાણે ચાલવું; અને આજ પછી સઘળું મુલકનો રાજકારભાર હમારે નામે, તથા હમારી તરફથી ચલાવવા સારૂ જે જે વખતે જેની જેની, નેમણુંક હમો કરીએ તે તે અધિકારીઓનો હુકમ તમોએ માનતા જવું.

હમો હમારા ઘણા વિશ્વાસુ અને ઘણા પ્યારા મંત્રી નવાબ ચાર્લસ જાન વૈકૌંટ ક્યાનિંગ સાહેબનાં ઇમાન, તથા યોગ્યતા, તથા શાહાણપણ ઉપર પૂરો વિશ્વાસ, અને ભરોસો રાખીને તેઓને એટલે સદરહુ વૈકૌંટ ક્યાંનિંગ સાહેબને સઘળું મુલકમા હમારા પેહેલા વૈસરાય, તથા ગવરનર જનરલ ઠરાવીએ છીએ, તથા નેમીએ છીએ; અને હમારે નામે સઘળું મુલકનો રાજકારભાર ચલાવવાને, તેમજ એક મુખ્ય સ્ટેટ સેક્રેટરીની મારફતે જે જે હુકમ, તથા કાયદા તેઓને વખતે વખતે હમારે તરફથી પોહોચે તે પ્રમાણે હરએક બાબતમાં હમારે નામે, તથા હમારી તરફથી વહિવટ કરવાનો તેઓને અધિકાર આપીએ છીએ.

આનરેબલ ઈસ્ટ ઇંડિયા કંપનીએ હાલમા જે જે મુલકી તથા લશ્કરી કામ ઉપર જે જે આસામીઓને નેમેલા છે તે સર્વને તે તે કામ ઉપર

હમો કાયમ કરીએ છીએ. આગલ જેવી હમારી મરજી થશે, અને જે કાયદા, તથા કાનુન હમો ઠરાવશું તે પ્રમાણે ફેરફાર થશે.

હમો હિંદુસ્તાન માંહેના રાજા રજવાડાઓને જાહેર કરીએ છીએ કે તેઓની સાથે આનરબલ ઈસ્ટ ઇંડિયા કંપનીએ જે તહનામાં, તથા કરારનામાં કરયાં હશે અથવા જે સદર્હુ કંપનીના હુકમથી થયાં હશે તે સર્વે હમારે કબુલ છે; અને હમો બરાબર પાલશું; તેજ પ્રમાણે રાજા રજવાડાઓએ પણ પોતપોતાની તરફથી તે તહનામાં, તથા કરારનામાં પાલવાં જોઇએ.

હમારૂં જે હાલનું રાજ છે તે વધારવાની હમોને મુદલ ઇચ્છા નથી. હમારાં રાજને, તથા રાજાધિકારને, ધક્કો પોહોંચાડવાને કોઈ યત્ન કરશે તો હમો તેને સજા કરયા વગર રહેશું નહી; અને તે જ પ્રમાણે બીજાના મુલકને, તથા હકને ધક્કો પોહોંચે એવી વાત હમો કદી મંજુર કરશું નહીં. જે પ્રમાણે હમો હમારો અધિકાર, હમારો દરજ્જો અને હમારો મરતબો સંભાળી રાખીએ છૈએ, તે જ પ્રમાણે હીંદુસ્તાન માંહેના રાજ રજવાડાઓનો અધિકાર, તથા દરજ્જો અને મરતબો હમો સંભાળી રાખીશું. રાજા રજવાડાઓની, તેમજ હમારી રૈયતની આબાદાની, તથા બઢતી થાય એવું હમો ઇચ્છિએ છૈએ; અને એ વાત દેશમાં સ્વસ્થતા, તથા સારા પ્રકારની રાજ્યવ્યવસ્થા હશે તો જ બનશે,

હમારી બીજી સર્વ રૈયત બાબત જે રાજધર્મ અવશ્ય હમો માનીએ છૈએ, તેજ રાજધર્મ હિંદુસ્તાન માંહેના હમારા મુલકની રૈયત બાબત હમોએ પાલવા જોઇએ એવું હમો સમજીએ છૈએ; અને ઇશ્વરની કૃપાથી તે સર્વ વાસ્તવિક રીતે તથા અંતઃકરણથી પાલશું.

ખ્રિસ્તી ધર્મનાં ખરાપણા ઉપર હમારો પૂરો વિશ્વાસ છે, અને ધર્મના યોગથી જે સમાધાન થાય છે તે સાભરીને હમો ઇશ્વરનો ઉપકાર માનીએ છૈએ, એવું છે તો પણ ધર્મ સંબંધી હમારા વિચાર છે તેનો હમારી રૈયત પાસે સ્વિકાર કરાવવા બાબત સખતી કરવાનો હમને અધિકાર નથી, તેમ તેવી ઇચ્છા પણ નથી. ધર્મ સંબંધી વિચારના, અથવા આચરણના સબબથી કોઇની તરફદારી થાય નહી, કોઇને ઇજા થાય નહિ, અને કોઇને દુઃખ થાય નહી; તે જ પ્રમાણે કાયદાનો આશ્રય સર્વને સમાન રીતે નિષ્પક્ષપણે મળે એવી હમારી આજ્ઞા છે. હમારા સર્વ અધિકારીઓને હમારી સખત તાકીદ છે કે હમારી રૈયતની ધર્મ સંબંધી સમજણ, અથવા

ભક્તિ વિશે તેઓએ કોઈ પ્રકારે હાથ ઘાલવો નહીં; ઘાલશે તો તેઓની ઉપર હમારી મોહોટી ગેર મરજી થશે.

વળી હમારી એવી આજ્ઞા છે કે હમારી રૈયતમાં જે કોઇ વિદ્યાએ કરીને તથા હુશીયારીએ કરીને, અને પ્રમાણીકપણે જે જે સરકારી કામો બરાબર ચલાવવાને લાયક હશે, તે તે કામો અનુકૂળ હશે તે પ્રમાણે દિક્કત વગર તરફદારીએ તે લોકોને ન્યાય અથવા ધર્મ ઉપર નજર રાખ્યા વગર આપવા.

બાપદાદાથી ચાલતી આવેલી જમીન ઉપર હિંદુસ્થાનના લોકોનો પ્યાર છે તે હમોને માલમ છે, અને હમારા ધ્યાનમાં છે સરકારનું વાજબી લેણું હશે તે લેઇને લોકોના જમીન બાબત જે જે હક હશે તે તે તેઓની પાસે સુરક્ષિત રાખવા, અને હરએક બાબતમાં કાયદા ઠરાવતી વખતે તથા તે અમલમાં લાવતી વખતે હિંદુસ્થાનમાં જે પ્રાચીન હક, તથા વહિવટ, તથા રીવાજ ચાલતો આવ્યો હોય તે ઉપર યોગ્ય રીતે નજર રાખવી, એવી હમારી આજ્ઞા છે.

રાજનાં લોભી માણસોએ પોતાના દેશના લોકોને ખોટું ખોટું સમજાવીને ફસાવ્યા, અને દંગો કરવાને પ્રવૃત્ત કીધા; એવાં તેઓના કામથી હિંદુસ્થાનના લોકોને ઇજા અને દુઃખ પ્રાપ્ત થયાં; તેણે કરીને હમને ઘણું દુઃખ થયું છે. દંગો કરનારાઓનો પરાજય કરીને દંગો બેસાડી દીધો, એ ઉપરથી હમારૂં સામર્થ્ય સર્વને જાહેર થયું છે; પણ સહુ પ્રમાણે ફસેલા લોકોમાથી જે પાછા યોગ્ય રીતે ચાલવા ઇચ્છે છે તેઓની ઉપર દયા કરીને તેઓના અપરાધની ક્ષમા કરવી, એવી હમારી મરજી છે.

વધારે ખુનરેજી ન થાય, તથા હિંદુસ્તાન માહેના હમારા મુલકમાં સ્વસ્થતા વહેલી થાય એવા ઇરાદાથી એક પ્રાંતમા તો, હમારા વૈસરાય, તથા ગવરનર જનરલે, આગલ જે દુખદાયક દંગા થયા તેમા જે લોકોએ સરકારની વિરુદ્ધ ગુન્હા કીધા તેમાના ઘણાખરા લોકોને, કેટલીએક સરતથી ગુન્હાની માફી થશે, એવી આશા દેખાડી છે અને જેઓના ગુન્હા માફ કરવા લાયક નહી હશે તેવા ગુન્હેગારોને શી શી સજા થશે તે પણ તેઓએ ઠરાવ્યું છે. સદરહુ તજવીજ હમારા વૈસરાય, અને ગવરનર જનરલે કરી તે હમારે કબુલ મંજુર છે અને એ શિવાય વળી હમો જાહેર કરીએ છૈએ તે હેઠલ મુજબ.—

અંગરેજ સરકારની રૈયતના ખુન કરવામાં પ્રત્યક્ષ સંબંધ રાખવાની જેની ઉપર સાબીતી થઇ હોય, અથવા થાય તે ગુન્હેગારો ઉપર દયા કરવી તે ન્યાય વિરુદ્ધ પણ તે શિવાય બાકીના સઘળા ગુન્હેગારો ઉપર દયા કરવામાં આવશે.

ખુની ગુન્હેગારોને જે લોકોએ જાણી જોઇને આશ્રય આપ્યો હશે, અથવા જેઓ દંગો કરવાને આગેવાન, અથવા પ્રવર્તક થયા હશે તેઓને જીવનદાન શિવાય બીજો કંઈ દિલાસો દેવાતો નથી. પણ એવા માણસો સરકારની સાથે બેઈમાન થવાને શા કારણથી પ્રવૃત્ત થયા તેનો પકો વિચાર તેઓની ઉપર સજા ઠરાવતી વખતે કરવામા આવશે; અને મતલબી માણસે ખોટી વાત ઉડાવી હોય તે છેક જ અવિચારથી ખરી માનીને જે લોકોએ ગુન્હા કિધા, એવું માલમ પડે, તે લોકો બાબત ઘણીજ રેહેમ રાખવામા આવશે.

સદહુ માણસો શિવાય જે લોક દંગામા હોય અને લડાઇ કરતા હોય તેઓ જો પોતપોતાને ઘેર પાછા આવીને સ્વસ્થપણે પોતપોતાનો કામ ધંધો કરવા માડશે તો તેઓએ હમારી વિરુદ્ધ, હમારાં રાજ વિરુદ્ધ અને હમારા દરજા વિરુદ્ધ કરેલા સઘળા ગુન્હા વીસરી જઇને, કંઇ સરત કરયા વગર તેઓને માફી, તથા ક્ષમા મળશે, એવો હમો આ જાહેરનામાથી દીલાસો આપીએ છીએ.

ગુન્હાની માફી તથા મેહેરબાની કરવા બાબતના જે નિયમ ઉપર લખ્યા છે તે પ્રમાણે આવતા જાનેવારી મહીનાની ૧ લી તારીખ પેહેલા જે ચાલશે તે સર્વેને માફીના, તથા મેહેરબાનીના સદહુ ઠરાવ લાગુ કરવા એવી હમારી આજ્ઞા છે.

ઇશ્વરની કૃપાથી જ્યારે હિંદુસ્થાનમા સ્વસ્થતા થશે ત્યારે તે દેશના વેપાર ધંધાને ઉત્તેજન આપવુ, લોકોપયોગી અને લોકોના કલ્યાણના કામોની વૃદ્ધિ કરવી, અને તે દેશમા રેહેનારી હમારી સર્વ રૈયતનુ સારૂ થાય એવી રીતે રાજકારભાર ચલાવવો, એવી હમારી અંતકરણની ઇચ્છા છે હમારી રૈયતની આબાદાની તેજ હમારૂ સામર્થ્ય, તેઓનો સંતોષ તેજ હમારા રાજની મજબુતી અને તેઓની કૃતજ્ઞતા તેજ હમને ઉત્તમ ફળ, એવુ હમે માનીએ છીએ. રૈયતના કલ્યાણ બાબત હમારી જે આ ઇચ્છા છે તે પાર પાડવાને સર્વ શક્તિમાન જે પરમેશ્વર તે હમને, તથા હમારા અધિકારીઓને સામર્થ્ય આપે એવી હમારી પ્રાર્થના છે × "

× જ્ઞાનદિપક-ડિસેમ્બર, સન ૧૮૫૭

પ્રકરણ ૧૫

કેટલીક અમાનુષી પ્રથાઓ

(૧) દુધપીતીનો ચાલ

"Wretched girl, why didst thou not die instead of our darling boy? Why didst thou Crowd him out of the house by coming to us? It would have been good for all of us if thou hadst died and thy brother lived.*

Pandita Ramabai.

પુત્રી જન્મ્યાના સમાચાર હિન્દુ સંસારમા મળતા, કુટુંબીજનો મ્હોં કટાણું કરે છે, અને તે પ્રસંગ ઘરમા હર્ષનું કારણ થઈ ન પડતા, કેવળ ઉદાસિનતા સેવવામા આવે છે; એ મનોદશાનું મુખ્ય કારણ, સ્ત્રીઓ પુરૂષથી ઉતરતી છે, એ નથી; કેમકે સુધરેલા દેશોમા પણ સ્ત્રીઓએ હજી સુધી સમાનતા મેળવેલી નથી અને એ સ્થિતિમા તેઓ સેંકડો વર્ષોથી મૂકાયલી છે, પણ તે આપણા સામાજિક રીતરિવાજને અને રૂઢિને વિશેષે કરીને આભારી છે.

આપણા સંસારમા એક વહુનુ સ્થાન વિચારો; શી સ્થિતિ જુઓ છો? તેને વ્યક્તિત્વ હોય છે ખરૂં? ઘરમા કજીઆ કંકાશનો દોષ કોને માથે આરોપાય છે? દીકરી વહુમા ભેદભાવ નજરે પડે છે ખરો? શેની ટીકા, ઠપકો આક્ષેપનુ કેન્દ્ર કોઇ બન્યું હોય તો તે નવી આવેલી વહુ હોય છે. સાસુના મેંણા સાભળવાના હોય જ; નણંદ પણ ભોજાઇને પજવવામા બાકી રાખે નહિ. જીવતા સુખનું ઠેકાણુ નહિ તો પછી મરે તેને કોણ સાભરે? એ તો જાણે વહુ મુઇને ઉંદરડી મુઇ તે પૂરી મરી ન હોય ત્યાર પહેલા ધણીનું ફરી વેવિશાળ નક્કી થઈ જાય એ કેવી માણસાઇ? વહુ એકલીને સંતાપવામા આવતી એટલુજ નહિ પણ મગાથે તેના માબાપ પણ ભંડાતા; તેમની કનડગતનો પાર રહેનો ન હોતો; પુત્રી પરણાવી એટલે તેના માબાપનું જીવન ઓશિયાળુ થઇ પડ્યુ. કેટલીક નાતોમા છોકરીની સર્વ જરૂરિયાતો અને ઘરવખરો તેના

•(High Caste Hindu Women.)

ચિરિયાને પૂરા પાડવા પડે છે. એટલેથી શ્વસુરપક્ષ સતોષ વાળીને બેસે ાય સારૂ, પણ નહિ, કઇક વચકુ પડતા એક સ્ત્રી પર બીજી સ્ત્રી લાવવાની ધમકી તે આપે છે, અને એવા સંખ્યાબંધ દાખલાઓ આપી ાકાય, જેમા બ્રાહ્મણ જેવી ઉચી કોમમા, નજીવા કારણુસર એકપર બીજી સ્ત્રી આણવામા આવેલી છે

આપણા હિન્દુ સંસારમા, આ પ્રમાણે એક પુત્રીનું જીવન, વહુ તરીકે ક્લેશમય અને દુખી થઇ પડે છે અને તેના માબાપને પણ તે નિમિત્ત ઓશિયાળા રહીને ઘણુ સોષવુ પડે છે. સાસુવહુની લડાઇઓ, નણંદ ભોજાઇના કજીઆ, દેરાણી જેઠાણીના કનડો, જમાઇના રિસામણા મનામણા એ સઘળુ આપણને એટલુ બધુ જાણીતુ છે કે તે વિષે વિવરણની જરૂર જ ન હોય

આ વીસમી સદીમા અને તે વળી શિક્ષિત વર્ગમા એના ઘરો જોવામા આવશે કે જ્યા વહુને હજી તેનુ યોગ્ય સ્થાન અપાતુ નથી અને તેના માબાપની સતાવણી એક વા બીજા કારણે ચાલુ થયા કરે છે, એ સ્થિતિમાથી આપણે હજી મુક્ત થયા નથી, તો પછી ઓગણીસમી સદી અને તેની પૂર્વેના જમાનાની વાત જ શી કરવી ?

આવી સમાજ સ્થિતિમા, અજ્ઞાન અને વહેમનુ સામ્રાજ્ય પ્રવર્તતુ હતુ, રૂઢિ એજ એક ધર્મશાસ્ત્ર હતુ ત્યારે એક પુત્રીનો જન્મ અળખામણો થઇ પડે, એક શાપરૂપ લાગે, એ સમજી શકાય એવી બીના છે, અને સ્વમાન ધરાવતા, તેમા ખાસ સત્તાધારી ગર્જવશો પોતે ઉતરતી પક્તિમા ન મૂકાય તે સારૂ, તેમની છોકરીને જન્મતીજ દુધપીતી કરે એમા મનુષ્ય સ્વભાવનુ સ્વાર્થી પણ અધમ વલણ નજરે પડે છે

એ રીવાજ ક્યારે દાખલ થવા પામ્યો તેનો ઇતિહાસ આપણા જાણવામા નથી, પણ તે એક અમાનુષી પ્રથા છે, એ તો ચોક્કસ છે તેની શરૂઆતમા એ પ્રથાથી છોકરીના માબાપોને તેમ સ્વજનોને અતિશય દુખ થયુ હશે, પણુ રૂઢિ એક એવી બલિષ્ટ સત્તા છે કે ભલભલા તેના ભોગ થઈ પડે છે અને મનુષ્ય તેને વશ થતા એવો રીઢો અને નિષ્ઠુર બની જાય છે, કે, એ અમાનુષી કૃત્યનુ તેને દુખ સરખુ જણાતુ નથી

હિન્દુ સમાજપર આ કલક જેવુ તેવુ ન હોતુ

ઓગણીસમા સૈકાના આરભના વર્ષોમા ગાયકવાડની મુલકગીરીને લઇને અગ્રેજોને કાઠિયાવાડમા આવવાનુ થયુ ત્યારે આ દુધપીતીના ચાલે

કર્નલ વોકરનું ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું, અને તે જાણીને એ તો હેબતાઈ જ ગયો; એનામાંનું મનુષ્યત્વ કંપી ઉઠ્યું. તેણે નિશ્ચય કર્યો કે એ બદીનો સદંતર નાશ થવો ઘટે છે; એટલે તેણે બીજાં કામો સાથે તેનાં નિવારણના ઉપાયો પણ યોજવા માંડયા.

ગુજરાતમાં તે સમયે અંગ્રેજી સત્તા સ્થાપિત થઈ નહોતી. ગાયકવાડના મિત્ર અને સહાયક તરીકે તેઓ કાઠિયાવાડમાં ગયા હતા; દેશની આંતરવ્યવસ્થામાં પડવાને તેમને કશું પ્રયોજન ન હોતું. પરંતુ કાઠી પ્રજાઓમાં છોકરીઓને દુધપીતી કરવાનો ઘાતકી ચલ પ્રવર્તે છે, એ હકીકતથી તેમનું લોહી ઉકળી આવ્યું; પણ સંજોગો વિચારી તેણે કુનેહથી આ કામ લેવા માંડયું.

જે રાજાઓ તેના સહવાસમાં આવતા તેમને કર્નલ વોકર, આ દુધપીતીનો રીવાજા બંધ પાડવાનો ઉપદેશ આપતો; એટલુંજ નહિ પણ પ્રસંગ આવે તેમના પર પુરતું દબાણ આણવાને તે ચૂકતો નહિ.

વળી એ રાજાઓ સાથે કરાર કરતી વખતે તે નીચેની મતલબની એક કલમ ઉમેરાવતો:—

" Another indispensable article is the relinquishment of the custom of female Infanticide.

This is a concession to the company. It is necessary to ensure their regard, and will render the character of Jehaja illustrious for abolishing a practice which all civilised people so strongly condemm. ‡

એ કાર્ય સહેલું નહોતુ, તે નીચેની હકીકત પરથી સમજાશે.

અંગ્રેજોનો એલચી સુંદરજી શિવજી એ વિષય પરત્વે પત્ર લખતાં કર્નલ વોકરને જણાવે છે,

" મોરબી આવી પહોચ્યો; રાજા સાહેબની મુલાકાત લીધી; જોયું કે ધમકી વિના કાંઇ સ્પષ્ટ ઉત્તર મળે એમ નથી. નરમાશભરી રીતે તેમ દમદાટીથી પ્રયત્ન કરી જોયા પણ અંતમાં નિષ્ફળતા જ મળી.

તેના અનુસંધાનમાં બીજે દિવસે ફરી લખતાં તે જણાવે છે, " ઠાકોર

‡ Selection from the Records of the Bombay Government Vol. 39 pt II, Page 308.

સાહેબ એ પ્રથા બંધ પાડવાની ના પાડે છે; તેથી પહેલાના અને પ્રસ્તુત પત્રનો ખુલાસો કરશો, કે પોતે હવે શું કરવું ? કેમકે હેતુ પાર પડે એમ નથી. એ સંજોગમાં અહીં પડી રહેવું એ માનભંગ થવા જેવું છે વાસ્તે હુકમ ફરમાવશો."•

તદ્દન સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ જ તેઓ એ પ્રશ્નને જોતા હતા; એક બાળહત્યા થતી અટકે છે, તે માટે તેમને લેશમાત્ર લાગણી નહોતી, એમ કહી શકાય.

આ દુધપીતીનો ચાલ બંધ પાડવા કર્નલ વોકર જે પ્રયત્નો કરી રહ્યા હતા તેના પરિણામે સન ૧૮૦૮ માં કાઠિયાવાડના જાડેજા અને જેઠવા ઠાકોરો અને રાજાઓ પાસે તે નીચે મુજબ કરાર કરાવવા શક્તિમાન થયો હતો:

"આરંભથી જાડેજા જાતિમાં છોકરીને જીવતી રાખવી નહિ એવો ચાલ છે. તે પરથી તે બંને સરકારે–ગાયકવાડ અને કંપની સરકારે–એ વિષય પર ધર્મશાસ્ત્રનો આધાર ટાંકી, તે વિષે હિન્દુ ધર્મમાં શું કહેવામાં આવ્યું છે તે સમજાવતાં બતાવ્યું હતું, કે, જેઓ આ કૃત્ય કરે છે, તે બ્રહ્મ વૈવર્ત પુરાણ પ્રમાણે, મહાપાપી થાય છે. એક ગર્ભહત્યાનું પાપ એક બ્રહ્મહત્યા સમાન છે; તેમ એકસો બ્રહ્મહત્યાનું પાતક એક સ્ત્રીને મારવા સમાન છે, અને એકસો સ્ત્રીઓ માર્યાનું પાપ એક બાળહત્યા કરવા જેટલું છે, પણ આમા બે પાપ થાય છે: એક બાળહત્યાનું અને બીજુ સ્ત્રી હત્યાનું; અને આ ઘોર પાપની સજા રૈરવ નર્કમાં વાસ છે, અને તે સ્ત્રીના શરીર પર જેટલા વાળ હોય છે, તેટલાં વર્ષો એ નર્કમાં રહેવું પડે છે. પછી પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત થતા તે કોઢીઓ અવતરશે અને વળી પક્ષાઘાતનો ભોગ થઈ પડશે.

આ પ્રમાણે સરકારે અમને ધર્મનો બોધ કર્યો છે; અમારા પોતાના શ્રેય અર્થે તેમ જ હિન્દુ ધર્મ પ્રત્યેની લાગણી અને મમત્વથી અમે અને અમારા વંશજો, અમારા પુત્રો અને પ્રપૌત્રો, અમારા ભાઇઓ અને ભત્રીજાઓ, અને સર્વે પ્રસ્તુત લખાણથી સર્વ કાળ માટે બંધાઇએ છીએ કે હવે પછી અમે આવું કૃત્ય કરીશું નહિ, જો અમે તે કરીએ તો

• જુઓ Selection from the Records of Bombay Governments No XXXIX New series Part II on Infanticide 365, 13th Sep. 1804.

ચીજો પણ ભેગી મૂકવામા આવતી હતી એ બધુ ઇજિપ્ત વગેરે પૂર્વના દેશોમા હાલમા જે ખોદકામ અને શોધખોળ થઇ રહ્યા છે, અને ત્યાની કબરોમાથી હાડપિંજરોની સાથે જે અવશેષો, ચીજો મળી આવે છે તે પરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ.

એ આર્ય પ્રજા પાછળથી જુદી જુદી દિશાઓમા ભિન્ન ભિન્ન વિભાગમા વહેંચાઇ ગઈ તે પહેલા, ઉપર કહ્યુ તેમ, એકત્ર હતી તે આપણને એમની ભાષાઓમા પતિ મરી ગયો હોય એવી સ્ત્રી માટે જે સમાન શબ્દ સસ્કૃતમા *વિધવા*, *અગ્રેજીમા વિડો (widow)* અને *લેટિનમા* વિડુઆ (vidua) વપરાય છે તે પરથી સ્પષ્ટ થાય છે

તે પછી પ્રગતિ થતા ઉપરોક્ત ચાલમા ફેરફાર થઇ, વિધવા સ્ત્રીને પતિ સાથે ચિતામા બળવા ન દેતા, ઘેર પાછી આણવામા આવતી હતી, એ ઋગ્વેદના નીચે ઉતારેલા મંત્રો પરથી સમજાય છે

इमा नारीरविधवा सुपत्नीराञ्जनेन सर्पिषा संविशन्तु ।
अनश्रवो नमीवा सुरत्ना आरोहन्तु जनयो योनीमग्रे ॥

ऋ० १०-१८-७]

આ મંત્ર ઉપરથી એમ લાગે છે કે એ વખતે શબને લઇ જનાર લોક સાથે સ્ત્રીઓ પણ શ્મશાનમા જતી હતી અને શબને ચિતા ઉપર મૂક્યા પછી તે સ્ત્રીને ઉત્તર દિશામા બેસારતા

उत्तरत पत्नीं संवेशयन्ति । धनुश्च क्षत्रियस्य ।

तामुत्थापयेद् देवर पतिस्थानीयो

अन्तेवासी जरद्दासो वा उदीर्ष्व नार्यभिजीव

लोकम् इति आश्वलायनगृह्यसूत्र

[४, २, १६-१९]

મતલબ કે શબને ચિતા ઉપર મૂક્યા પછી ઉત્તર દિશામા બેસારેલી તેની પત્નીને તેનો દિયર તેના પતિનો શિષ્ય કે ઘરનો ઘરડો નોકર નીચેના મંત્રથી ઉઠાડી ઘેર લઇ જાય છે એ મંત્ર

उदीर्ष्व नार्यभिजीवलोक गतासुमेत सुपशेष एहि ।
हस्तग्राभस्य दिधिषोस्तवेद पत्युर्जनित्वम् भि संबभूथ ॥

[ऋ० १०-१८-८]

'હે નારી, આ મૃતમાણસ પાસે તું સૂતી છો પણ હવે જીવલોક (ઘર) તરફ ચાલ.'

આ મંત્ર અને એનો વિનિયોગ બતાવનાર ઉપરનું સૂત્ર બન્નેનાં પહેલાં મરેલા પતિ સાથે સૂઇને પત્ની બળી મરતી હશે, તેમાંથી ઋગ્વેદ કાળે બળી મરવાનો રિવાજ નીકળી જતાં જૂના રિવાજના ચિહ્ન તરીકે શબને પડખે થોડો વખત તેની સ્ત્રી સૂતી હશે, પછી તેનાં સગાંઓ તેને ઘેર લઇ જતાં હશે અને થોડા વખત પછી સૂવાને બદલે ઉત્તર દિશામાં સૂવાનો રિવાજ દાખલ થયો હશે એમ જણાય છે.

અથર્વવેદના નીચેના મંત્રમાં ઉપરની જ વાત છેઃ—

इयं नारी पतिलोकं वृणाना निपद्यते उप त्वा मर्त्य प्रेतम् ।
धर्मं पुराणमनुपालयन्ती तस्यै प्रजां द्रविणं चेह धेहि ॥

[अ. वे. १८-३-१]

'હે મર્ત્ય, પતિલોકને ઇચ્છનારી આ સ્ત્રી તારા મરેલા શરીર પાસે પુરાણા ધર્મને અનુસરીને પડી છે તેને તું પ્રજા અને ધન આપ.'

આ મંત્રમા મરેલા પતિના શબ પાસે સ્ત્રીએ સૂવું એને 'પુરાણો ધર્મ' કહ્યો છે, એ ધ્યાનમાં લેવાથી સતી થવાનો જે રિવાજ પહેલાં હતો તે ઋગ્વેદ તથા અથર્વવેદ કાળમાં બંધ થયો હતો એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. 'પ્રજા અને ધન આપ' એમ કહેવામા કદાચ પુનર્વિવાહનું સૂચન હશે"*

પરંતુ કાળબળના પ્રભાવે પૌરાણિક યુગમાં આપણા હિન્દુ સમાજમા સતીનો ચાલ પુનઃ દાખલ થવા પામ્યો, તેને પુષ્ટિ મળે એ ઉદ્દેશથી, આપણે જાણીને ખેદ પામીશું કે કોઇ પ્રપંચી પુરૂષે એ મંત્રના શબ્દો નીચે ઉતાર્યો છે તેનો છેલ્લો અક્ષર

आरोहंतु जन्यो योनिमग्रे સુધારીને

आरोहंतु जन्यो योनिमग्ने એ પ્રમાણે કર્યો હતો.+

એક ન્હાના સરખા અને નજીવા ફેરફારથી કેટલો બધો અનર્થ થાય છે, તેના ઉદાહરણરૂપ આ ભિન્ના નોંધી શકાય.

ઇતિહાસકારોનુ એવું માનવું છે કે ઈ. સ ના પાચમા છઠ્ઠા સૈકામા મધ્ય એશિયામાથી શક, ગુર્જર, હુણ વગેરે જાતિઓ હિન્દુસ્તાનમાં

* કૌમુદી, જુલાઇ, ૧૯૩૫, પૃ ૪૦.

+ વધુ માહિતી માટે જુઓ, Suttee by E Thompson p 17.

ઉતરી આવી અને વખત જતા, સત્તા બળે, હિન્દુ સમાજમા ભળી ગઈ, તે પછીથી સતીનો ચાલ પાછો દાખલ થવા પામ્યો હતો

એ પ્રથાનું પ્રાબલ્ય જામતા, ખાસ કરીને રાજપુતોમા, પતિ લડાઇમા મરતા, સ્ત્રીઓ તેની પાછળ બળી મરવા લાગી, સન્જોગોએ પણ તેને ઉત્તેજન આપ્યુ અને જે સ્ત્રી સતી થાય તેને સમાજમા ઉચે સ્થાને સ્થાપવામા આવી

સ્ત્રી જાતિએ આ કાર્યમા ગૌરવ માન્યુ શરૂઆતમા કહેવામા આવ્યુ છે કે આર્ય અબળાને મન પતિ એજ દેવ છે, અને તેનું સર્વસ્વ પતિમા જ પર્યાપ્ત થાય છે, અને તેનો પતિ મરતા એ ઝુરી ઝુરીને મરે કે બળી મરે એ સ્વાભાવિક છે

ચાલુ માસમા (જુલાઇ ૧૯૩૫) કલકત્તામા એક વડનગરા નાગર ગૃહસ્થનું મૃત્યુ થતા, તેમના ધર્મપત્નીનો થોડાક કલાકમા એ આઘાતથી દેહ છુટ્યો હતો અને આપણા સાહિત્યમા હાસ્યરસના જાણીતા લેખક જાગીરદારની ડેલી વડી જાય છે એ જોતા, એમની પ્રેમાળ પત્ની પણ તુરત બળી મુવા હતા

એ ભાવના કેટલી લીન અને મક્કમ હોય છે તેનો એક દાખલો મેજર જનરલ સ્લીમેને નોંધ્યો છે તે આપીશ

તે લખે છે —

સતીનો ચાલ બ્રિટિશ હિન્દમા બધ પાડવામા આવ્યો છે અને તે હવે યુરોપિયનના જોવામા કે સાભળવામા ઝાઝો નહિ આવે તેથી એવો એક બનાવ જે મે જાતે નોંધ્યો હતો અને સાચો છે તેની વિગતો જણવુ છુ —

૨૯ મી નવેમ્બર સન ૧૮૨૮ એક ઘરડી બાઇ, આશરે ૬૫ વર્ષની તેના ધણીને મૃત્યુ પામે ચાર દિવસ થઈ ગયા હતા, તેની ગામ ભેગી પોતાની જાતને ભસ્મીભૂત કરવા ગેરી હતી માર્ચ સન ૧૮૨૮મા જબલપુર જીલ્લાનો ચાર્જ મળતા સતીના કાર્યને કોઇ ઉત્તેજન આપશે, મદદ કરશે અથવા એક લાકડુ સુદ્ધા આણી આપશે તે ગુન્હેગાર થશે એવો એક સરક્યુલર મે કાઢ્યો હતો ધણીના શબ સાથે તેની સ્ત્રી બળી મરનાર હોય એ મરનારના શબ સારૂ લાકડા લાવવા એ કાર્ય પણ સજાપાત્ર ગણ્યુ હતુ તેથી ધણીનુ શબ પ્રથમ બાળવામા આવતુ અને વિધવાએ સતી થવુ હોય તો પોતાના સારૂ બીજા લાકડા આણવા જોઇએ ૨૪ મી

નવેમ્બર સન ૧૮૨૯ ને મંગળવારના દિવસે ગામના એક મુખ્ય પ્રતિષ્ઠિત અને બહોળા બ્રાહ્મણ કુટુંબના વડીલ તરફથી અરજી મળી કે ઉપરોક્ત ડોશીને તેના ધણી ઉમેદસિંહ ઉપાધ્યાય, જે સવારે મૃત્યુ પામ્યા હતા તેના શબ સાથે નર્મદા કાંઠે બળી મરવાની રજા આપવી. મેં મારો હુકમ અમલમાં મૂકવાનું જણાવી જે કોઇ એ કામમાં મદદ કરે તેને સખ્ત સજા કરવાની ધમકી આપી; અને કોઇ એ ન કરે તે સારૂ પોલીસ પહેરો મૂક્યો. તોપણ એ વિધવા ડોશી અન્ન પાણી વિના નર્મદાના કાંઠે બેસી રહી. બીજે દિવસે તેના ધણીનું શબ હજારો મનુષ્યની મેદની સમક્ષ બાળવામાં આવ્યું હતું. કુટુંબના કાલાવાલાને હું નમતું આપીશ નહિ એ જાણતાં એ મ્હોટો સમૂહ સાયંકાલ થતા વિખરાઇ ગયો; કુટુંબીજન, તે ડોશી બળી મરે નહિ અથવા ઘેર પાછી આવે નહિ ત્યાં સુધી અન્ન પણ લઈ ન શકે. એ સંજોગમાં તેના પુત્રો, પ્રપૌત્રો, સગાંવહાલાં વગેરે તેની આસપાસ બેસી રહ્યાં; જ્યારે બીજાઓએ મારા બંગલાની આસપાસ ફરી વળી તેને બળી મરવાની રજા આપવાનું અને બીજા તેમ કરતા અટકાવવાનું કહેવા લાગ્યા. નર્મદાના તટમાં કાંઇપણ આધારની વસ્તુ લીધા વિના તે સ્ત્રી દિવસે સૂર્યના તાપમાં અને રાત્રે સખ્ત ઠંડીમાં, માત્ર તેના ખભાપર એક લુગડાનો કટકો નાખીને પડી રહી હતી. ગુરૂવારે તો ગફ્ફમ થઇને સંસાર સાથેનો સર્વ સંબંધ તોડી નાખતું એક લાલ કપડું પહેર્યું અને ચુડાના પણ કકડા કરી નાંખ્યા. તે પછી સંસારમાં આવવા જો તે ઇચ્છે તોપણ તે તેના કુટુંબમાં રહી શકે નહિ. તેના બાળબચ્ચાં હજી તેની સમીપ હતા; પણ તેમની કાકલુદીની તેના પર કશી અસર થતી નહોતી. મારી ખાત્રી થઇ કે જો તેમે બળી મરવા રજા આપવામાં નહિ આવે તો તે ભુખમરાથી મૃત્યુ પામશે; એથી તેના કુટુંબને પણ કલંક લાગશે તેમ તેનું દુઃખ પણ વધશે. સતીનો ચાલ અટકાવવાના હુકમને સરકારની રીતસરની સંમતિ હજી મળી ન હોતી; અને મને લાગ્યુ કે હું સત્તાનો વધુ પડતો દુરૂપયોગ કરૂ છું.

શનિવારે તા. ૨૮ મીની સવારે, દશ માઇલ દૂર એ જગાએ હું જઈ પહોચ્યો. એ બિચારી બાઈ, માથે લાલ કપડાં સહિત પાસે ચોખા અને ફુલની રકાબી અને દરેક હાથમા નાળીએર, એ સ્થિતિમા બેઠી હતી, તેણે દઢતાથી મને કહ્યું કે મારા ધણીની રાખમાં બળી મરવાનો મારો અડગ નિશ્ચય છે; અને આપ સાહેબની સંમતિની હું રાહ જોઉં છું, અને તેને શ્રદ્ધા હતી કે તે મળતા સુધી જો કે તેણે અન્નજળ છોડયું હતું, તેનો દેહ ટકી રહેશે, પછી સૂર્યનારાયણ પ્રતિ નજર ઠેરવીને શાન્તિ-

પુર્વક જણાવ્યું, એ મારો આત્મા મારા પતિની પાસે સૂર્યનારાયણ સમીપ ઉેલા પાચ દિવસ થયા ગયયો છે, માત્ર મારી કાયા અત્રે પડી રહેલી છે અને તે, હું જાણુ છું કે, વખત આવે, પેલી દૂરની ચિતામા મારા પતિની ગખમા બળવા દેશો એક ઘડી પણ ડોશીની વેદના જાણીસુઝીને લંબાવવાનું તમાગ સ્વભાવમા કે રિવાજમા નથી ખરેખર, તેમ નથીજ. મારો આશય અને કર્તવ્ય તમને બચાવવાનો અતે રક્ષણ આપવાનો છે, અને તમને બળી મરવાના ખોટા વિચારથી દૂર કરવા, જીવવાનો આગ્રહ કરવા અને તમારા કુટુંબીઓને કલંક ન લાગે તે સરૂ હું આવ્યો છું.

તેણે જવાબ આપ્યો, એમના પર મારૂં મૃત્યુ આણ્યાનો આરોપ આવે એવો ભય મને લાગતો નથી. સુપુત્રોની પેઠે, તેમણે તેમનાથી બનતું, હું જીવતી રહું તે સારૂં, કર્યું છે અને તેમના આગ્રહને વશ થઇને મેં કબુલ્યું હોત તો, હું જાણુ છુ કે તેઓ મને પ્રેમથી ચાહત અને પુરૂ માન આપત પણ તેમના પ્રત્યેનું મારૂ કર્તવ્ય પુરૂ થયુ છે, તમારી સંભાળમા તે સર્વેને હવે સોપું છું અને હું હવે મારા ધણી ઉમેદસિંગ ઉપાધ્યાયની ચિતાની રાખમા, મારી રાખ ત્રણ વાર ભળેલી છે, તેની સેવામા જાઉ છું.

હિન્દુ સ્ત્રી પોતાના ધણીનું નામ સગ્ગે જ દે છે. જ્યારે તેણે તેના ધણીનુ નામ ભાર દઇને અને ઇરાદાપૂર્વક ઉચ્ચાર્યું, ત્યારે સૌની પ્રતીતિ થઇ કે તે નક્કી મરવાની જ છે.

તેણે આગળ લખાવ્યુ કે સરકારે અમારા કુટુંબને બહુ સહાયતા આપેલી છે, અને મારી ખાત્રી છે કે મારા બાળબચ્ચાઓને તે ભુખે નહિ મરવા દે, પણ તે સાથે હવે મને કશી નિસ્બત નથી, મારો પ્રાણ ઉમેદસિંગ સાથે છે, અને મારા શરીરની રાખ એની ગખ સાથે અહિં ભળની જોઇએ

તે પછી તેને મેં કાંઈ કાંઇ લાલચ, ધમકી વગેરે આપ્યા પણ તેની તેનાપર કાંઇ અસર થવા પામી નહિ

સર્વ ઉપાય નિષ્ફળ ગયલા જોયા ત્યારે છેવટે તેના કુટુંબી જનોને બોલાવી, તેને બળી મરવાની પરવાનગી આપતા એવી એક સરત કરી કે તેના કુટુંબમાથી આ પછી કોઇ પણ બળી મરે નહિ, જે તેમણે કબુલ્યું, ત્યારહતું. તેથી ધણી વ્યવસ્થા કર્યા બાદ તે ડોશીને બળી મરવાની મેં સંમતિ

પેતાન્ન થઇ હતી ચિતાની મરગી તૈયારી થઇ ગયા

ન મંગાવીને ખાવુ, ઉભા થઇને એક હાથ તેના

મોટા પુત્રને ખભે અને બીજે તેના ભત્રીજાના ખભે મૂક્યો, અને ચાલવા લાગી. દરમિયાન ચિતા સળગાવવામાં આવી. વચમાં ૧૫૦ વારનું ખેતર હતું. શાન્ત અને પ્રસન્ન ચિત્તે તે ચાલતી હતી. એકવાર વચગાળે અટકી, અને ઉંચે નજર નાંખીને બોલી, હે પતિ, તેમણે શા વાસ્તે તમારી પાસેથી પાંચ દિવસનો વિજોગ કરાવ્યો? તે પછી તેણે ચિતાની પ્રદક્ષિણા કરી; ક્ષણભર થંભી, મંત્ર ભણીને અગ્નિમા થોડાંક પુષ્પ નાંખ્યાં, અને ગંભીરતાથી અને નિશ્ચયપૂર્વક અગ્નિના ભડકામા પ્રવેશ કર્યો, જાણે કે આરામ કોચમાં વિશ્રાંતિ લેતી હોય એમ ઢળી અને ચીસ પાડ્યા વિના કે કોઇ વેદના વ્યક્ત કર્યા વિના તેનું શરીર ભસ્મ થઇ ગયું હતું.

વાજાં ઢોલ વગેરે રાખવામા આવ્યાં હતાં અને તે ચિતા નજદિક આવી પહોંચી ત્યારે વગાડવામાં આવ્યાં હતાં. એવા આશયથી નહિ કે તે ચીસો પાડે તે એ અવાજમા દબાઇ જાય; પણ તેના છેલ્લા શબ્દો સંભળાય નહિ, કેમકે તે સાચા પડે અને તો તે વખતે જીવતાને શાપરૂપ કે કલેશનું કારણ થઇ પડે "*

એજ અરસામાં આપણા પ્રાન્તમાં ભરૂચમાં બે સતીઓ, સુંદરબાઇ અને દીવાળી દેમાણ, થયલી, એનું રસિક બ્યાન ઉપરની પેઠે શ્રીયુત ગણપતરામે સવિસ્તર 'ભરૂચ શહેરનો ઇતિહાસ' એ પુસ્તકમાં કરેલું છે, અને તે વાંચવા જેવું છે.

આવી શુદ્ધ નિષ્ઠાથી અને સાચી પતિ ભક્તિથી પ્રેરાઇને પોતાની જાતની આહુતિ આપનાર સ્ત્રીઓ, વિરલ હોય છે, પરંતુ રૂઢિરૂપી રાક્ષસ એવો બળવાન હોય છે કે તેને આધીન થઇને, લોકાચારની લાજના કારણે, કુટુંબના મિથ્યાભિમાનને લઇને, કુળવાનની છાપ પાડવાના આડંબરથી હજારો સ્ત્રીઓ પોતાની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ શ્વસુર પક્ષના દબાણથી, પતિના શબ સાથે બળી મરેલી છે.

જે દેશમાં એક જીવતી સ્ત્રી પર અનેક સ્ત્રીઓ કરી શકાય, અને તેમાં કુલીનતા મનાય, ત્યાં સ્ત્રીના જીવનની કેટલી કિંમત સંભવે? બંગાળામાં આ પ્રથા જોરભેર થઇ પડી હતી, તે નીચેના સત્તાવાર આંકડાઓ પરથી માલુમ પડશેઃ—

૬૭૮ સન ૧૮૧૫
૪૪૨ સન ૧૮૧૬
૭૦૭ સન ૧૮૧૭
૮૩૯ સન ૧૮૧૮

*(આ વૃત્તાંત ટૂંકાવ્યો છે જુઓ Sleeman's Rambles and Recollections.)

અને આ પ્રમાણે પ્રતિ વર્ષ વધતું જોઈને આદ્ય સુધારક રામમોહન રાયે તેની સામે બંડ મચાવ્યું; જે પ્રવૃત્તિને કારણે તેમની જીંદગી દહેશતમાં રહેતી હતી; તેમનું મંતવ્ય તો એજ હતું કે પુરૂષની પેઠે સ્ત્રીઓને પણ એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ તરીકે રક્ષણ મળવું ઘટે છે, અને જે કોઈ ચાલ સ્ત્રી જીવનને ઘાતક થતો હોય તે અટકાવવો એ સરકારનું કર્તવ્ય છે. કંપની સરકાર પણ આ પ્રથા નિંદ્ય અને અમાનુષી સમજતી હતી તેમ છતાં લશ્કરમાં બળવો જાગે એ ભયથી કશાં પગલાં ભરતાં તે ખંચાતી હતી.

છેવટે લોર્ડ બેન્ટીકના આગ્રહથી તેનો અંત આવ્યો હતો. તેની નોંધમાં તે જણાવે છે:—

"હવે હું આ લેખને પૂરો કરૂં છું, અને ધારૂં છું કે આ પ્રશ્નના વિચારમાં મારા પોતાના જ મનોવિકાર અને લાગણીને કંઈ ભાગ ન લેવા દેવાની પ્રતિજ્ઞા મેં પાળી છે. મને ભરોસો છે કે સઘળી મુશ્કેલીઓ અને હરકતોને યોગ્ય વજન અપાયું છે, સઘળી બાબતો સત્યતાથી અને નિષ્પક્ષપાતપણે જણાવવામાં આવી છે, અને જે નિશ્ચયોપર હું ઉતર્યો છું તે વિચારદૃષ્ટિથી અને પ્રમાણથી સર્વાંશે પૂરવાર થયાં છે એમ જણાશે. આ કાર્ય કરવામાં આ પ્રકારના જનમતના લાંબા સમયથી ચાલતા પ્રવાહની આગળ ન પડતાં સરકારે માત્ર તેનું અનુકરણ જ કર્યું છે એમ વ્યાજબી રીતે કહી શકાશે; અને જ્યારે સરકારના મોટામાં મોટા ન્યાયાસન-નિઝામત અદાલતના અનુભવ અને ડહાપણને તથા નિઝામત અદાલત અને આપણા સૌથી ડાહ્યા અને બાહોશ અધિકારીઓ આ ઠરાવ પસાર કરાવવાને સરકારને પ્રતિવર્ષ વિનવ્યા કરે છે તેનો, વિચાર કરીએ ત્યારે, મારી સમજ પ્રમાણે, આ રિવાજનો ઉચ્છેદ ન કરવામાં સમાયલી નૈતિક અને રાજકીય જવાબદારી, એ રિવાજ ચાલવા દેવાના કરતા ઘણીજ ભારે લાગે છે.*

પ્રસ્તુત સતીનો ચાલ બંધ પાડવાનો ઠરાવ મંજુર થતાં લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટિકે તે જાણીના મીશનરી કેરીને (Carey) બંગાળીમાં તરજુમો કરવા સારૂ મોકલી આપ્યો હતો અને તેણે એજ દિવસે દેવળમાં ન જતાં એ કાર્ય તુરત જ પૂરૂં કર્યું હતું; એવા હેતુથી કે તે જલદી બહાર પડે, તો એક વિધવા સ્ત્રીનો જીવ બચે.×

† ભરૂચ શહેરનો ઇતિહાસ પૃ. ૯૭

* જુઓ લોર્ડ બેન્ટીક પૃ. ૧૧૦ ભાષાંતરકર્તા હીરાલાલ નાણાવટી.

× જુઓ Suttee by E. Thompson P ..

પરિશિષ્ટ ૩

શ્રી. શ્રી. ગણેશાય નમઃ। શ્રી અંબિકા સત્ય છે.

આ કલજુગમાં રે સતિમા જોર થયાં
નાગરની નાતમાં માન ભલાં જે રહ્યાં.

સરસ્વતિ માતને વિનવું ને ગણપતિ લાગું પાય રે—સતી૦ ૧
સંવત ૧૭૭૭ ના ભાદરવા વદ સાર રે
એકાદશી શુભ વાર ગુરુયે સત ચડ્યું નિરધાર—સતી૦ ૨
જે દહાડાના સ્વામિજી પધાર્યા તે દહાડાનું જાણ્યું રે
દૂધ પીને પ્રાણ જ રાખ્યો ઘરમાં કોઈએ નવ જાણ્યું રે—સતી૦ ૩
પહેલા પહોરનું સત ચડ્યું જે વારનો કાગળ વાચ્યો રે
આપ રૂપ થઈ પોતે બેઠી પુરવ જનમનો સાચો રે—સતી૦ ૪
સુરતમાં એવો શોર જે નાગરમાં સતી થાય રે
નાનાં મોટાં જેણે સાંભળ્યું સૌકો જોવા જાય—સતી૦ ૫
સગાં કહે રે બાઇ શું કરો છો થાય છે આપણી હાંસી રે
જ્યારે આપણને સંકટ પડશે જાશે સઘળા નાશી—સતી૦ ૬
તમને સંકટ શાનું છે રે કોણ થયો ત્રિકારી (?) રે
જે કહેશે તેને પરતો દેખાડું મારી વાત છે સાચી—સતી૦ ૭
સંસારમાં બેન સર્વને હોય છે એવી ન કરીએ વાત રે
સગાં કહે બાઈ છાનાં રહોને કાંયે કરો ઉત્પાત—સતી૦ ૮
શિવબાઈ કહે મને સત ચડ્યું છે મારું સત છે સાચું રે
માનવીઓ તમે નથી માનતા મારે નથી કાંઇ કાચું—સતી૦ ૯
કાગળ લઈ ખોળામાં બેઠાં મારે તો હવે બળવું રે
સગાંને હું શું કરું મારે સંસારને શું કરવું—સતી૦ ૧૦
વળતી સતીમા એણી પેર બોલ્યા માનવીઓ તમે માનો રે
નહિ તો સર્વ પ્રલયકાર વાળું એટલું મનમા આણો—સતી૦ ૧૧
લાલા સદાનંદે ઓરડે બેસાડી બહારથી દીધું તાળું રે
તાળું તો ભાગી પડ્યું ને હવે તો હવેલી બાળું—સતી૦ ૧૨
એક હાથમાં સોપારી એક હાથમાં રૂપીઆ બે રે
લાલા સદાનંદ સતી કને આવી આમાં કહો શું છે ?—સતી૦ ૧૩
સતિમા કહે રે લાલા સદાનંદ અંબાનું નામ લે રે
એક હાથમાં સોપારી છે એકમાં રૂપીઆ બે—સતી૦ ૧૪

કેંકુ કહાડીશ હું ને દેખાડું સદાનંદ કહે સાચું રે
ચાલો હવે રજા લેવા જઈએ એમાં નથી કાંઇ કાચું—સતી૦ ૧૫
લાલા સદાનંદ અસ્વાર થઈને દરબારમાં તે આવ્યા રે
દાકોર કરસનદાસ મહેતા માણેકચંદ દિવાનજી બોલાવ્યા—સતી૦ ૧૬
ચારે મળી વિચાર કરીને ખા સાહેબ કને આવ્યા રે
ઠાકોર કરસનદાસે અરજ કરી તવ માનેસુ બેસાડયા—સતી૦ ૧૭
ખાં સાહેબે વાત જ પૂછી તેનો ઉત્તર દીધો રે
ત્યારે નવાબની રજા અપાવી પડછો માની લીધો—સતી૦ ૧૮
લાલા સદાનંદ રજા લઈને પોતે હવેલી આવ્યા રે
આપ રૂપ થઇ સતીમા બેઠાં સહુ કોને મન ભાવ્યાં—સતી૦ ૧૯
ચાકર નફર સહુકો માગે માતા અમને આપો રે
હાથ ચોળી અંગારા કહાડયા બેઠા બેઠા તાપો—સતી૦ ૨૦
લાલા સદાનંદ વિનતિ કરે છે ઉભા બેઉ કર જોડી રે
કહો તો રથ મંગાવું કહો તો મંગાવું ઘોડી—સતી૦ ૨૧
સતીમા કહે રથ મંગાવો બળદ આપણા જોડી રે
રમઝમ કરતાં સતીમા ચાલ્યાં બેઠાં સુંદડી ઓઢી—સતી૦ ૨૨
ઠામઠામથી લોક જ આવ્યા કરે માહિમાહિ વાત રે
સતીમા તવ તોરણે આવ્યાં દીધા કંકુના હાથ—સતી૦ ૨૩
સતીમા તો રથમાં જઇ બેઠાં પાસે બેન ને માસી રે
નાગર લોક સહુ જોવા ઉભા દુર્લભ દર્શન કહાંથી—સતી૦ ૨૪
લોક તણિ બહુ ભીડ મળી સહુ આડા અવળા દોડે રે
જ્યારે સતીએ રથ ચલાવ્યો ત્રણ ઘડી તવ દહાડો—સતી૦ ૨૫
નાણાવટમાં રથ ચલાવ્યો સદાનંદ અસ્વાર સાથે રે
રથ પાછળ લોક જ દોડે જે અંબે કહેતા જાય—સતી૦ ૨૬
દોશીવાટથી રથ દોડાવ્યો કોળાંપીઠમા આવ્યો રે
થાળી લઇ કંકુની રથમાં બેઠા જુહાર વધાવ્યો—સતી૦ ૨૭
લાલ દરવાજે થાપા દઇને તહાંથી રથ ચલાવ્યો રે
પવનવેગે રથ દોડાવ્યો અશ્વનીકુમારમા આવ્યો—સતી૦ ૨૮
અશ્વનીકુમારની વાટે આવી ફરીને સતીમાએ આજ્ઞા કીધી રે
વેરાગીના મઠ આગગથી મશાલ લગાડી લીધી—સતી૦ ૨૯
અશ્વનીકુમારથી રથ ચલાવ્યો ગુપ્તેશ્વરની વાટે રે
રથની પાછળ લોક દોડે છે ભતરીજા બેઉ સાથે—સતી૦ ૩૦

ગુપ્તેશ્વરમા રથેથી ઉતરતા સ્નેહ મનમા આવ્યો રે
રથેથી ઉતરી કરીને સદાનંદ બોલાવ્યો—સતી૦ ૩૧
સતીમા કહે રે લાલા સદાનંદ સાભળો મારી વાત રે
સુરજ દેવતા અગતજ પામ્યા રે હવે પડી છે ગત—સતી૦ ૩૨
લાલા સદાનંદ વિનતી કરે છે એ વાતમા છે ફાશી (?) રે
કદાપી સત ઉતરી જાશે તો જગમા થાશે હાસી—સતી૦ ૩૩
આટલો પરતો તમને દેખાડયો તોયે તમો નહિ માનો રે
મારૂ સત ઉતરે નહિ તમે નિશ્ચે કરીને માનો—સતી૦ ૩૪
રાત વેળા અમો બળી મરીએ તો સાભળો એનની માશી રે
નગરલોક સહુ એમ કરી કહેશે સતી ગયા છે નાશી—સતી૦ ૩૫
પાચ દહાડાનુ સત છે માઃ વાત કહુ નિર્વાણ રે
નગર સહુકો દેખતો હુ બળુ ઉગમતે ભાણ—સતી૦ ૩૬
રાતવેળા અમે બળી મરીએ તો અમને લાગે પાપ રે
અંતકાળે મારે બળી મરવું નહિ બલ (?) માને બાપ—સતી૦ ૩૭
આયુષથી તો સહુયે કહે છે પણ સત આવે તે સતી રે
સગા સહુએ ઉભા છે નવ તોયે મહારી વતી—સતી૦ ૩૮
સતી કહે લાલા સદાનંદ સાભળો મહારી વાત રે
ચાલો હવે વાડીમા જઇએ રે હવે પડી છે રાત—સતી૦ ૩૯
ત્યાથી સતીમાયે રથ ચલાવ્યો મુનશીની વાડીમા આવ્યો રે
રથેથી ઉતરી કરીને સાથ સહુ બોલાવ્યો—સતી૦ ૪૦
આનંદી આનંદમા બેઠા વાત કરે છે મીઠી રે
જુગમા સતી ઘણી થઇ પણ એવી કોઇ નથી દીઠી—સતી૦ ૪૧
લાલા સદાનંદે માણુસ મોકલી પટેલને તેડાવ્યો રે
સતી માતાનું નામ સાભળી તતક્ષણ દોડી આવ્યો—સતી૦ ૪૨
પટેલને તેડાવી કરીને આપ્યા રૂપૈઆ ચાર રે
પછી તમને સરપાવ આપશુ કરો મહુની તૈયાર—સતી૦ ૪૩
જાઓ પટેલ ને તમે વહેલા થાઓ ને રખે લગાડો વાર રે
લાલા સદાનંદે પોતીકા તા માણુસ મોકલ્યા ચાર—સતી૦ ૪૪
એમ કરતા બહુ રાતજ ગઇને આવજો મહારા ગોર રે
ચાલો આપણે કાકે જઇએ રહ્યો પાછલો પહોર—સતી૦ ૪૫
ત્યાથી સતીમા કાકે આવ્યા માન જ્યશ ભલે (?) થાય રે
ગોરને હાથે તુલસી લઇને સતીમા નહાવા જાય રે—સતી૦ ૪૬

સતીમાતા તો નહાવા પેઠાં બુડકી એકસો ને આઠરે
એક શ્વાસે બુડકી મારી કોણે ન ઝાલ્યો હાથ—સતી૦ ૪૭

લાધા સદાનંદ કહિ ઉભા વિશ્વાસ મનમાં આવ્યો રે
બ્રાહ્મણુ પછવાડે મુક્યા રખે તાપીમાં ઝંપલાવે—સતી૦ ૪૮

તેણે સમે નાહિને નીસર્યાં ગાયની પૂજા કીધી રે
ગોરગોરાણી ગાય છે વચમાં પ્રદક્ષણા ત્યાં કીધી—સતી૦ ૪૯

ગોરગોરાણીને ઘરેણું આપ્યું ગાયને નાંખ્યું ઘાસ રે
ગાય તળેથી સતીમા નીસર્યાં સુરજદેવનું વાચ—સતી૦ ૫૦

ગાય ગોરને પગે લાગી સતીમા કહે છે વાત રે
ચાલો હવે હવન કરીએ થોડી રહી છે રાત—સતી૦ ૫૧

સતીમાતા હવને બેઠા વિધિ કહીને થાય રે
પછવાડે જે લોકજ ઉભા જે અંબે કહેતા જાય—સતી૦ ૫૨

સતીમાતા તો હવન કરે છે લોક કરે છે વાત રે
લાધા સદાનંદ સગાં સહોદરે આપ્યાં નાળીએર સાત—સતી૦ ૫૩

સગાં સહુ નાળીએર આપીને ઉભાં આંસુ પાડે રે
સતી કહે તમે રોતાં રોની જ્હેરાને કોણુ વારે—સતી૦ ૫૪

સતી માતા તો હવને બેઠા પાસે કંકુની થાળી રે
ચુડો ઉતારી ગોરાણિને આપ્યો માંહે રાખી વાળી—સતી૦ ૫૫

સતીમા હવન કરીને ઉઠ્યાં હાથમાં લુગડાં લીધાં રે
કાંડે આવી નાહિ કરીને વિધિયે તરપણુ કીધાં—સતી૦ ૫૬

સતીમાતાએ સરવે કરીને પહેર્યો ધોળો સાળુ રે
પછી સતીમા મઢી કને આવ્યાં વાત કરી છે વારૂ—સતી૦ ૫૭

મઢી આગળ તાંહ હવન કરીને વાત કરે અશ્વમેધ રે
એટલે તો પ્રભાત થયો છે ઉગ્યા સુરજદેવ—સતી૦ ૫૮

ત્યાંથી સતીમા ઉઠી કરીને સુરજ પૂજા કીધી રે
સુરજ દેવને વિનંતી કરીને આજ્ઞા માગી લીધી—સતી૦ ૫૯

સુરજદેવની સ્તુતિ કરીને આજ્ઞા માગી લીધી રે
મઢી આગળ આવી કરીને પ્રદક્ષણા પંચ દીધી—સતી૦ ૬૦

એક હાથમા નાળીએર લઇને કાકડો લગાડી લીધોરે
મઢી આગળ ઉભાં રહિને સુરજને નમસ્કાર કીધો—સતી૦ ૬૧

લોક તણી બહુ ભીડ મળી છે તેહને આઘાં કહાડો રે
જ્યારે સતીમા મઢીમાં પેઠાં ત્યારે એ ઘડી ચડ્યો દાડો—સતી૦ ૬૨

જ્યારે સતીમા મઢીમા બેઠા લાલા વેણીલાલ આવ્યો રે
લોક સહુ આઘા કરીને વેણીલાલ બોલાવ્યો—સતી૦ ૬૩
લાલા વેણીલાલે પ્રણામ કરીને સતીને વિનંતી કીધી રે
સતીમાતાએ નાળીએર આપ્યુ આશિષ ઘણેરી દીધી—સતી૦ ૬૪
સતીમાતાના વચન થકી હું વાણી કરૂ પરકાશ રે
લાલા સદાનંદ મઢીના મો કને લઇ ઉભા તરવાર—સતી૦ ૬૫
તેજ જોતી ત્રિભોવન માહે વરત્યો જેજેકાર રે
સતીમાતા કહે આ સંગાથે મારો પાચમો અવતાર—સતી૦ ૬૬
તમો જાણશો ચીસ પાડશે લોક કરે બહુ શોર રે
હું કાંઇ ચીસ પાડું નહિ તમો છાના રાખો ઢોલ—સતી૦ ૬૭
લાલા સદાનંદ મઢી કને ઉભા પાસે ઉભા પાળા રે
સતીમાતાએ ઘી લઇને ભિંજવી આની માથા—સતી૦ ૬૮
સતી મા કહે રે લાલા સદાનંદ આવ્યું ધણીનું તેડું રે
તમને તો હું એટલું કહું છું માહરૂ વધાવજો દેહેથી—સતી૦ ૬૯
પછી સતીએ સંભારીને કાગળ ખોળામા લીધો રે
સતીમાયે પોતા સ્વામિનો છેર સ્મરણ કીધો—સતી૦ ૭૦
આગર ચંદનના લાકડા નાખી માહે તુલશીની કાષ્ટ રે
પહેલા પોતાના કેશ લગાડી પછી લગાડયું ધામ—સતી૦ ૭૧
ચોહોગમથી અગ્નિ લાગ્યો ઉપર નાખી ધામ રે
સતીમાયે વેમાને કીધો વૈકુંઠ કેરો વાસ—સતી૦ ૭૨
જયરે સતીની મઢી લાગી ત્યારે થયો હંગામ રે
કોઈ વધાવે સોપારી પૈસા કોઇ વધાવે બદામ—સતી૦ ૭૩
કેટલાક સવારે આવ્યા ઘણા રહ્યા છે ગત રે
સતીમાતા અલોપ થયા તે જુગમા ચાલી વાત—સતી૦ ૭૪
સંવત ૧૭૮૭ ના ભાદરવા વદ સાર રે
દ્વાદશી શુભ વાર પ્રગુએ સતી થયા નિરધાર—સતી૦ ૭૫
એ ગરબો જે સાભળે તેને વૈકુંઠ વસ રે
નરનારી જે સાભળે તે ફરી ન આવે ગર્ભવાસ—સતી૦ ૭૬
કણપીઠ મોસર ચોકમા તે આબાજીનો ગુવામ રે
તેણે એ ગરબો બાધ્યો છે નાના સુત દુર્લભગામ—સતી૦ ૭૭
સતીમા જોર થયા નાગરી ન્યાતે રે માન ઘણા થયા.

*દાનિશી સતીનાનો ગરબો સંપૂર્ણ. શ્રી શ્રી.

સંપાદક સુરેશ દીક્ષિત

● જુઓ પ્રસ્થાન સંવત ૧૯૮૭ શ્રાવણ

(૩) વિધવા વિવાહનો કાયદો

“હા દૈવ ! શું વિપરીત દુઃખડું દીધલું !
કાં ન પડી હું વ્હેલીરે મુખ મોતને ?
જમ ! ત્હેં મુજ જીવન લૂંટી લીધલું,
ઝડપી લીધો નાથ, અનાથ મૅકી મ્હને.
× × × ×
ઓ ઊંચા ઊંચા, આકાશ ! તું કાં મ્હને
ઉંચકી લઈને નવ રાખે નિજ અંગમાં ?
છૂટું ક્રૂર જગતના જનથી, હું અને
વસું સુખે આ તારલિયાની સંગમાં ”*

(નરસિંહરાવ)

હિન્દુ સમાજે એક વિધવાની સ્થિતિ બહુ કઠિન અને દુઃખમય કરી મૂકેલી છે, તેનું જીવન અપ્રિય થઈ પડે એવા પ્રકારનું તેના પ્રતિ વર્તન ચલાવવામાં આવે છે, એટલે સુધી કે તેનો ધણી મરણ પામ્યો એટલે તેનું સર્વસ્વ લુંટાઇ જાય છે, તે નિરાધાર થઇ પડે છે કદાચ સંતતિ હોય તો તેને કાંઇક આશ્વાસન રહે છે, કાંઇક જપ વાળીને બેસવાનો આરો હોય છે પણ જો એકનવાયી હોય છે તો હાડધૂત થાય છે તિરસ્કારાય છે તેની ઉપાધિઓની સીમા હોતી નથી શુભ કામકાજમાં તે ભાગ લઇ શકે નહિ, વખતે સામી મળે તો તે અપશુકનિયાળ ગણાય છે સાસરિયામાં તેની વ્હારે ચઢે કે સદા હુમૂતિના બે મીઠા શબ્દો કહે એવું ક્વચિત જ હોય છે મેંણાંટોણાં ખાતા પણ તેને એમ સદા લાગે કે તે ઘરની એક વિધવા છે, દાસી છે

જે સ્ત્રી પતિ પાછળ સતી થઇને બળી મરી, તેણે એક વખતના અગ્નિની જ્વાળાનું કષ્ટ સહન કર્યું પણ તે તો સદાને માટે એક વિધવાના દુઃખમાંથી છૂટીને સુખી થઇ, પણ જેઓ એ માર્ગે ન વિચરતા, સંસારમાં રહી, તેમની ખરી દશા થઇ, તેમને તો જીંદગીપર્યંત સળગતી ભઠ્ઠીમાં જીવન વ્યતીત કરવાનું નસીબે રહે છે, એ પરિતાપ થોડો હોતો નથી

આપણા સમાજમાં બાળલગ્નનો ચાલ બહુ જામેલો અને જુનો સમયથી ચાલતો આવે છે તેને કારણે આપણે અહિં વિધવાઓનું પ્રમાણ અન્ય દેશો કરતાં મ્હોટા પ્રમાણમાં મળે છે તેમાંય વિધવા વિવાહની છૂટ

* કુસુમમાળા પૃ ૪૦

નહિ એટલે એ સંખ્યા વધુ જ રહે છે. આ સ્થિતિમાં વિધવા પ્રતિ વિશેષ ધ્યાન ખેંચાય અને તે પ્રશ્ન પુષ્કળ ચર્ચાય એ દેખીતું છે.

મનુ, નારદ, પારાશર વગેરે સ્મૃતિ ગ્રંથોમાં વિધવાને ફરીવાર લગ્ન કરવાને સંમતિ દર્શાવેલી છે; અને વેદકાળમાં નિયોગની પ્રથા પ્રચલિત હતી, પણ વચલા ગાળામાં સંજોગવસાત્ સમાજ બંધારણમા પરિવર્તન થવા પામી, રૂઢિ બળ સર્વોપરિ થઇ પડ્યું; રૂઢિ એજ શાસ્ત્ર મનાવા લાગ્યું એટલે સુધી કે એક સ્ત્રી નાશી જાય, વટલી જાય ને લગ્ન કરે એ આપણે સહી લઇએ પણ તેને પુનર્લગ્ન કરવાની રજા તો નજ અપાય. અને તેમાં વિરોધ માલુમ પડે તો સ્ત્રી વર્ગનોજ. વિધિની કેવી વિચિત્રતા !

જયપુરના રાજા બીજા જયસિંહ પોતાના રાજ્યમાં પુનર્વિવાહની પરવાનગી આપવા નિર્ણય કર્યો પણ એમનાં માતુશ્રીએ તેનો વિરોધ કરી એવી વિચિત્ર દલીલ કરી કે મને પ્રથમ પરણાવ અને પછી એ ચાલને ચાલુ કર.

પેશ્વાના દરબારમાં ફરસુરામ ભાઉ અગ્રસ્થાન ભોગવતા હતા; તેમનો માન મર્તબો મોટો હતો. તેમની પુત્રી દુર્ગાબાઇનું નવ વર્ષની વયે લગ્ન થયું હતું; લગ્ન સમારંભ પૂરો થયો નહતો એટલામાં વરરાજા કાળનો ભોગ થઇ પડ્યો. હાહાકાર વર્તી રહ્યો, સૌની દિલસોજી એમના તરફ વળી, એમણે તો સંસારમાથી નિવૃત્ત થવાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો; પણ પેશ્વા એમની સેવાનો લાભ ખોવા ઇચ્છતા નહોતા. તેથી શ્રી. શંકરાચાર્યની સલાહ તેમણે આ કેશમાં માગી. પણ શ્રી શંકરાચાર્યને ફરસુરામ ભાઉ પ્રતિ કાંઇક દ્વેષ હોઇને, એનો નિર્ણય તેમણે આપ્યો નહિ. તે પરથી પેશ્વાએ કાશીના પંડિતોનો અભિપ્રાય મંગાવ્યો; અને તેઓએ પુનર્લગ્ન કરવાની સંમતિ આપી. શ્રી શંકરાચાર્યના અને તેમના આશ્રિત પુનાના બ્રાહ્મણોના હાથ, આમ હેઠા પડતા, તેઓએ બીજી યુક્તિ અજમાવી. ફરસુરામ ભાઉનાં પત્નીને તેમણે હાથ પર લીધા, અને તેની પાસેજ કરી લગ્ન કરાવવાને ના પડાવી કે, એ પુનર્લગ્નનો ધારો ચાલુ થાય અને પોતાના કુટુંબને કલંક લાગે તેના કરતાં દીકરીનું વૈધવ્યનું દુખ સહન કરી લેવા મા પોતે તત્પર છે.

એવો ત્રીજો પ્રયત્ન બંગાળામા ઢાકાના રાજવલ્લભે અરાઢમા સૈકાના મધ્યમાં કર્યો હતો પણ કિશનનગરના મહારાજા અને સ્થાનિક પંડિતો સામા થયા એટલે તે પ્રયત્ન પડતો મૂકયો હતો.

સન ૧૮૨૯ માં લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિકે સતીનો ચાલ બંધ પાડ્યો. એ સત્કાર્યથી ઉત્તેજિત થઇને કેટલાક સુધારકોએ વિધવા વિવાહ દાખલ કરવા તજવીજ કરી પણ તેમાં તેઓ નિષ્ફળ ગયા હતા.

વળી બાબુ શ્યામચરણદાસે, તેમની બાળકન્યા વિધવા થતા નીચે મુજબ પ્રશ્ન પંડિતોને અભિપ્રાય સારૂ મોકલ્યો હતોઃ

Whether the widowed daughter of a sudra who had not known her husband and who was unable to practise the higher virtues of concremation with her husbands' corpse could be remarried agreeably to the Shastras."

એક શુદ્રની વિધવા કન્યા જેણે પતિનું સુખ જોયું નથી અને સતી થવાને અથવા વૈધવ્યનું દુઃખ સહન કરવાને અશક્ત છે તે શાસ્ત્રાનુસાર ફરી લગ્ન કરી શકે?

રાજા રાધાકાન્ત દેવના ઘરમાં પ્રસ્તુત પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવા સા પંડિતોની સભા મળી હતી અને તેમણે એવું પ્રમાણપત્ર આપ્યું હતું કે શુદ્રની કન્યા ફરીવાર લગ્ન કરી શકે; પણ એ વાત એટલેથી અટકી હતી અને એ નિર્ણય કાગળ પર જ રહ્યો હતો.*

પણ તે અમલમા મૂકાવવાનો યશ સુપ્રસિદ્ધ પંડિત ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરના ભાગ્યે નિર્માયો હતો. સનાતની પંડિતોની પરવા ન કરતા તેમણે વિધવા વિવાહના પ્રશ્નની ઝુંબેશ ઉપાડીને લોકમત કેળવવા માડ્યો. પોતાનો સાથ મજબુત કરીને વિધવા વિવાહનો કાયદો પસાર કરવા કંપની સરકારને, સંખ્યાબંધ સહીઓ મેળવીને અરજ઼ કરી; તેમા તેમનો વિજય થયો. સન ૧૮૫૬ મા અંગ્રેજ સરકારે વિધવા વિવાહનો કાયદો પસાર કર્યો. એ સત્કાર્ય માટે એકલી વિધવા બ્હેનો જ નહિ પણ સમસ્ત હિન્દુ સમાજ કંપની સરકારનો બહુ ઋણી થયલો છે.

પ્રસ્તુત કાયદો અમલમા આવ્યા પછી તેનો લાભ લેનાર સ્ત્રી પુરૂષની સમાજ તરફથી ખૂબ સતામણી થતી એ આપણે આપણા પ્રાન્તમાં ધનકોરબાઇ અને માધવદાસની અને જીવકોર અને લલ્લુભાઇની હકીકત પરથી સારી રીતે વાકેફ છીએ. પણ જનતામા કેળવણીનો પ્રવાહ વધત; લોકમત જાગૃત થતા અને સંજોગોમાં ફેરફાર થતાં અગાઉની પરિસ્થિતિ

* જુઓ Text Book of Modern Histry Vo. II, P. 201.

અત્યારે તદ્દન બદલાઇ ગઇ છે અને વિધવા વિવાહ કરનારા ઝાઝી સંખ્યામાં મળી આવે છે; તેમજ તેના સામેની સુગ પણ ઓછી થઇ ગઇ છે.

તે કાયદો પસાર થયો ત્યારે તેમાં એક જ મુદ્દા પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો અને તે એ કે એ લગ્ન કાયદેસર ગણાય અને લગ્નથી થયલી સંતતિ કાયદેસર વારસાના સર્વ હકને પ્રાપ્ત થાય; પણ તેની સાથે એવું તેમાં ઉમેરવામાં આવ્યું હતું કે તે વિધવા બાઇ પુનર્લગ્ન કરતાં, તેના પ્રથમ ધણીના કુટુંબ વા મિલ્કત પર કાંઈ હિત દાવો ધરાવી શકે નહિ.

આ કાયદો પસાર થયે પોણો સો વર્ષ થયાં છે. સમાજ સ્થિતિમાં બહોળા ફેરફાર થવા પામ્યા છે, અને ન્યાયની ખાતર ફરી લગ્ન કરનાર વિધવાને તેના આગલા ધણીનાં સંતાનો તેનાં રક્ષણ નીચે રહે તેમજ તેની સાથે પોતાનું જીવન અગાઉ જોડયું હતુ, તેની મિલ્કતમાં તે હકદાર વારસ થાય એ ઇચ્છનીય અને યોગ્ય છે.

સમાજ સુધારકોએ, આ કાયદાની છેલ્લી વાર્ષિક ઉજવણીના પ્રસંગે પ્રમુખપદેથી શ્રીયુત એન. એમ. જોશીએ જણાવ્યું હતું તેમ, એ કાયદામાં ઉપર મુજબ સુધારો કરવાનું કાર્ય ઉપાડી લેવું ઘટે છે.

(૪) ફાંસીઆ વા ઠગ લોકો.

"દગલબાજ અમણો નમે એ તાં કરે વધતાં,
ચોર, ચીંગણુ ને દીપડો, ત્રણ નમે હાન
વારો એવો વીર, હોય ધુતારા માનવી,
સોંપીએ શિર ને શરીર, તોય કાળજુ કાઢવા કરે."

[ચારણી કવિત]

આપણી કેટલીક જુની વાર્તાઓમાં તેનો નાયક સાહસ અર્થે નિકળે તેને રસ્તામાં ઠગ લોકો, ફાંસીઆ વગેરેનો ભેટો થાય, તેમના સાંકસામાં ન સપડાતાં, તે વિજયવંત નિવડી આગળ વધે અને ધારેલો હેતુ પાર પાડે એવું વાંચેલું કે સાંભળેલું ઘણાના સ્મરણમાં હશે અને તેના ઉદાહરણ તરીકે માનસિંહ અભેસિંહ; સોનરો પરમાર વગેરે વાતો નોંધી શકાય.* અને જુના કાળમાં ધાડપાડુ ફાસીઆ, ઠગ લોકો વગેરેનો ભારે ભય રહેતો તેના સૂચક ઉલ્લેખો આપણા સાહિત્યકારોએ પણ કરેલા મળે છે, જેમકે નવલરામ રચિત વીરમતિ નાટકમાં વીરમતિનું જામોતી ગુણકાના હાથમાં

* જુઓ ગુજરાત કાઠિયાવાડની વાતો ભાગ ૧, પૃ. ૭૮; ભા. ૨ પૃ. ૬૬, ૧૬૮ વગેરે.

કૂસાનું', નંદશંકર રચિત કરણઘેલાની નવલકથામાં..પ્રધાન માધવનું બે વેદાન્તી બ્રાહ્મણોને મળવું; બન્નીજીએ ડોસીની સોના મહોરની કોથળી પચાવી પડવા તેનો પ્રાણ લેવો, વગેરે અને એવા ભયના માર્યા જાનમાલ લુંટાવાની બ્હીકે એ કાળે આપણા લોકો બહુધા પ્રવાસે નિકળતા નહિ અને જે કોઇ પ્રવાસે નિકળતા તે સાથે વળાવા કે હથિયારબંધ ચોકીદાર રાખતા, તેની વિગતો પૂર્વે અપાઇ ચુકી છે.

તીર્થયાત્રા કરવી એ દરેક ધર્મમાં આવશ્યક ગણાયું છે અને એ માન્યતાથી આપણા જે લોકો બહાર નિકળતા તે રસ્તામાં ભય અને જોખમને લઇને, જાણે કે એ છેવટની વિદાય છે એમ સમજીને, કેટલાક તો જીવતા જ જીવતક્રિયા કરી લેતા અને તેમને વળાવા સારૂ આખું ગામ ઉલટતું; અને તેઓ, સહિસલામત પાછા ફરે, પ્રભુનો પાડ માનતા અને ગંગાપૂજન જેવા વિધિ ઉજવી ઉત્સવ કરતા હતા.

ઉપર નિર્દેશ કરેલી વાર્તાઓના નાયક ઠગ અને ફાંસીઆની સુંગાલમાંથી છટકી નાસતા, એ તેમનું શૌર્ય કે ચાતુર્ય દર્શાવવા માટે હોય છે પણ દરરોજના વ્યવહારમાં સેંકડો લોકો એ ઠગ અને ફાંસીઆઓના ભોગ થઇ પડતા, અને તેમનાં નામનિશાન સુદ્ધા-મળતાં નહોતાં.

એ ઠગ અને ફાંસીઆ લોકોનું જુથ બહુ મ્હોટું અને વિસ્તરેલું હતું. તેઓ દેવી ભવાનીને માનતા; અને તેમાં તાજુબ થવા જેવું એ હતું કે મુસ્લીમોને તેનો બાધ નડતો નહતો. એક શિકારીની પેઠે, તેમની જાળમાં ફસાનારના પ્રાણ તેઓ લેતા; અને દેશમાં કેન્દ્રિત સત્તાના અભાવે, તેમની પ્રવૃત્તિને ખાળનાર કે દાબી દેનાર ભાગ્યે જ કોઇ આગળ પડતું; અને સ્થાનિક સત્તાધારીઓ પણ, જેવાકે જમીનદારો, ગીરાસદારો, ઠાકોરો પણ તેમની છેડતી કરતા નહિ; એટલુંજ નહિ પણ તેમની સાથે, તેમની પાસેથી લુંટમાંથી લાભ મળવાની લાલચે, ભળી જતા; એક જ સરતે કે તેઓ તેમની રૈયતને રંજાડે નહિ. આ પરિસ્થિતિમા ઠગ લોકોનું પ્રાબલ્ય જામે એ નવાઇભર્યું નથી.

પણ અંગ્રેજોની સત્તા આપણા દેશમાં દૃઢ થતાં, તેમની નજર, કંપની સરકારના કેટલાક સિપાઇઓ અને અમલદારો અલોપ થઇ જતા, ઠગ લોકોની હિલચાલ પ્રતિ ગઇ; અને તે હિલચાલ એવી ભયાનક માલુમ પડી કે તેમણે તેને નિર્મૂળ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે કાર્ય સારૂ કંપની સરકારે કર્નલ સ્લીમનને નિયુક્ત કર્યો. એણે એ પ્રવૃત્તિનો નાશ કરવામાં

અગ્ર ભાગ લીધો હતો. ઠગ લોકોની પ્રવૃત્તિ અને તેના વિસ્તાર વિષે કર્નલ સ્લીમેને રજુ કરેલો રીપોર્ટ કીંમતી છે; અને કર્નલ મેડોઝ ટેલરે, Confessions of a thuig–ઠાસીગર–એક અદ્દભુત કથા—એ પુસ્તક રચીને, એ લોકોના દુષ્ટ કૃત્યોનો તાદૃશ્ય ચિતાર ખડો કર્યો છે. અહીં તો એ લોકો કેવી મિકતથી તેમનું કાર્ય કરતા, એવો એક બનાવ કર્નલ સ્લીમેને નોંધેલો છે, તે આપીશુ'

"અમીરી દેખાવનો, ખુબસુરત અને મજબુત બાંધાનો એક મુગલ સરદાર પંજાબથી ઔધ જવા સારૂ નિકળ્યો હતો. મીરત નજદિક મુરાદાબાદ અને બરેલીના રસ્તે પસાર થતા ગંગા નદી તે ઉતર્યો. સુંદર તુર્કી ઘોડાપર તે સ્વાર થયલો હતો અને તેની સાથે રાવત અને બખરચી એમ બે નોકરો હતા. નદી ઉતર્યા પછી થોડેક રસ્તે જતા, એ રસ્તે મુસાફરી કરતી, સારાં કપડા પહેરેલા અને ભવ્ય દેખાતા મનુષ્યોની, એક ટોળી મળી. માનપૂર્વક તેમણે સરદારને સલામ ભરી, તેમની સાથે વાતચીતમા જોડાવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ સરદારે ઠગો વિષે ખૂબ સાભળેલુ હતું એટલે તેમને આગા જવાનું કહ્યું; એ લોકોએ તેના એ વહેમને હસી કાઢ્યો અને એ ભ્રાંતિ દૂર કરવા તજવીજ કરી પણ તેઓ તેમા ફાવ્યા નહિ. સરદાર મક્કમ જણાયો; અને તેને ગુસ્સે થયો જોઇને તેમણે રજા લીધી અને પાછળ ધીમે ધીમે ચાલવા માડયું. બીજે દિવસે, એટલા જ મનુષ્યની બીજી ટુકડી મળી; પણ તે જુદા દેખાવની અને બધા મુસલમાનોની. તેમણે પણ અગાઉની ટોળીની પેઠે સરદારને સભ્યતાપૂર્વક સલામ ભરી, રસ્તામા ભયની વાત કાઢી, ભેગા જવાની અગત્ય બતાવી, અને એજ માર્ગે પસાર થતા કોઇ ઘોડેસ્વારના રક્ષણનો લાભ લેવાની ઇચ્છા દર્શાવી. મુગલ સરદારે એક શબ્દ કાઢ્યો નહિ; અને રસ્તે કોઈ સાથી નહિ રાખવાનો નિશ્ચય બતાવ્યો. છતા તેઓ ચિવટાઇથી વળગવા લાગ્યા; એટલે તેનો મિજાજ ગયો અને તરવાર પર હાથ મૂકીને કહ્યું, દૂર ખસો છો કે નહિ, નહિ તો તે તેમનું શિર ધડ પરથી જુદું પાડશે તેના ખભે તીરકામઠું ભેરવેલુ હતું, કમરે પટામા પીસ્તોલ હતી અને બાજુમા તરવાર હતી. આમ તે પૂરેપૂરો સજ્જ હતો. સાંજના જે ધર્મશાળામા તે ઉતર્યો હતો ત્યા જુદી ટોળી ભેગી થઈ. તેઓ રાવત અને બખરચી સાથે હળી ગયા. તેઓ પણ મુગલ સરદાર જે રસ્તે જતો હતો તે રસ્તે પસાર થતા હતા. સવારે મુસાફરી કરતા સરદાર તેમની નજદીક આવી પહોચ્યો. તેમણે સલામ કરી, બખરચી અને રાવત જે પાછળ આવતા હતા તેમની સાથે તેઓ વાતે વળગ્યા, સરદારે પાછો ગુસ્સો કર્યો અને તેમને ખસી જવાનું કહ્યું; પણ એના નોકરોએ,

સોબત સારૂ, તેમને સાથે રહેવા દેવા અરજ કરી; પણ તેણે તે ગણકાર્યું નહિ; પછી એ અજાણી ટોળી પાછળ પડી ગઇ. બીજે દિવસે એક વિશાળ ઉજ્જડ વેરાનની મધ્યમાં તેઓ આવી પહોંચતાં, સરદાર મોખરે અને તેના બે નોકરો કેટલેક છેટે ચાલતા, એક છ માણસની ટોળી, મરણ પામેલ શબની પાસે બેસીને રડતી જોવામા આવી. તેઓ સૈનિક હતા; લાહોરથી લખનૌ જતા હતા; તેમના બાલબચ્ચાંને મળવાની ઉમેદમાં તેઓ લાંબી મુસાફરીના શ્રમથી થાકી ગયા હતા. તેમનો સાથી, જે તેમના કુટુંબનો આધાર હતો, તે શ્રમથી મૃત્યુ પામ્યો હતો. તેમણે તેના સારૂ કબર ખોદી હતી. તેઓ ગરીબ અજ્ઞાન મનુષ્ય હતા; અને અંતિમ ક્રિયા સારૂ કોઇ કુરાન પઢે એવા પુરુષની શોધમા બેઠા હતા. આપ નામદાર જો અમારા સારૂ કુરાનનો પાઠ પઢશો તો ખચિત્ આ દુનિયામા અને બીજી દુનિયામા આપનું શ્રેય થશે. તે સાભળીને મુગલ સરદાર નીચે ઉતર્યો, મક્કા તરફ શબનું માથું કરી, જે રાવતે બરોબર ગોઠવ્યું; શેતરંજી પાથરી સરદારે તેનું બાણુ અને ભાથું, નીચે મૂકયા; બંદુક અને તરવાર દૂર કરી, નજદિક મૂકયાં અને પાણી મંગાવ્યું; જે વડે હાથ, પગ, મ્હોં વગેરે ધોઇને પોતે સ્વચ્છ થયો, તે પછી પોતે ઘુંટણીએ પડીને સ્પષ્ટ, ખુલ્લા અવાજે, છેલ્લી અંતિમ ક્રિયાની બંદગી ભણવા લાગ્યો. તેની બેઉ બાજુએ, એ ગરીબ સીપાઇઓમાના એકેક ઘુંટણીએ પડેલા હતા. બીજા ચાર થોડેક દૂર રાવત અને બબરચીને પાસે નહિ આવવા, જેથી પ્રાર્થનામા વિક્ષેપ ન પડે, એમ કહેવા આઘા ખસ્યા હતા. સઘળી તૈયારી થઇ જતા, એ ચાર પૈકીના એકે, ધીમેથી નિશાની કરી કે એ ત્રણેના, સરદાર અને તેના બે નોકરોના ગળાની આસપાસ તેમના રૂમાલ ફરી વળ્યા અને થોડીક મિનિટમા તેઓ મરણ પામ્યા. પછી એકનું માથું બીજાના પગ પાસે એ પ્રમાણે કબર ખોદીને તેમને દાટયા. જે ટોળીઓ સરદારને મળી હતી તે સઘળી ઓધની જમાલદેહી ઠગોની હતી. મુગલ સરદારનો વિશ્વાસ હમેશની રીતિ મુજબ મેળવવામા નિરાશા મળતા અને સરદાર પાસે પૈસા અને જવાહિર હતુ તેથી તેઓએ સરદારને શસ્ત્રવિહિન કરવાને આ યુક્તિ ગોઠવી હતી. મેદાનમા રસ્તાની બાજુએ કબર ખોદીને પોતાની ટોળીમાંના એકને મૃત્યુ પામેલ સૈનિક બનાવ્યો હતો. મુગલ સરદાર શરીરે બહુ ભરાઉ હોઇને એવા મનુષ્યમા બને છે તેમ ધમપછાડા કર્યા વિના તુરત મરણ પામ્યો હતો અને તેના બે નોકરો પણ પોતાના પ્રાણ બચાવવા કાંઇ કરી શકયા ન હોતા."×

Rambles and Recollections by Colonel sleeman p. 80

આપણા પ્રાંતમાં એ ઠગોનું પ્રાબલ્ય ઝાઝું ન હોતું, તો પણ તેના ભણકારા સંભળાતા હતા. તેનું ઘાતકીપણું વર્ણવ્યું જાય એમ નથી. આપણને અત્યારે તેનો ખ્યાલ નહિ આવે પણ તેને લગતું ઉપલબ્ધ સાહિત્ય આપણે વાંચીએ છીએ ત્યારે આપણાં રૂંવાં ઉભાં થાય એવાં તે કૃત્યો હતાં.

અંતમાં "ફાંસીગર" ના લેખકના શબ્દો ઉતારીને કહીશું કે—

"કંપની સરકારે અને તેની વારસ બ્રિટિશ સરકારે ઠગ-ફાંસીગરના એ ખૂની સંપ્રદાયને જડમૂળથી ઉખેડી નાખ્યો છે અને તે એક જ કાર્ય વડે માનવ જાતિના, અને ખાસ કરી હિન્દના ઇતિહાસમાં પોતાના અસ્તિત્વને માટે પોતાને હક્કદાર સિદ્ધ કરી છે "+

(૫) ગુલામી વેપાર

"Do we indeed hold that 'all men are created equal'—endowed by the Creator with an inalienable right to life, liberty and the pursuit of Happiness? If we do, then we are bound to adopt as the only logical and humane application of the principle to the facts of slavery in the modern world, the official committment of the League of Nations viz. 'the total abolition of slavery in all its forms'"*

[*Lady Simon.*]

ગુલામીની પ્રથા છેક પ્રાચીન સમયથી જોવામાં આવે છે. બનતું એવું કે લડાઈમાં હાર પામીને જે દુશ્મનો પકડાતા, તેમને ગુલામ કરીને રાખવામાં આવતા હતા હિન્દુસ્તાનમાં આર્યોએ પણ દસ્યુ લોકોને હરાવી, તેમને શૂદ્ર જાતિના ગણી, દાસનું સ્થાન આપ્યું હતું રોમન અને ગ્રીક પ્રજાઓ એ જ પ્રમાણે વર્તી હતી તેઓ માનતા કે કંટાળાભર્યા કામો અને મજુરી તો ગુલામોને જ લાયક છે

એ ગુલામો તેમના માલિકની મિલ્કત ગણાતી, એટલે સુધી કે તે ગુલામના વંશજો પણ ગુલામ થઇ રહેતા અને બીજી મિલ્કતની પેઠે,

+ જુઓ ફાંસીગર, એક અદ્ભુત કથા-પૂર્વાર્ધ-પ્રસ્તાવના પૃ ૧૨.

* જુઓ "Slavery" by Lady Simon p 7.

તેમનું વેચાણ થતું, તેમજ તેને ગીરે મૂકવામાં વા ભાડે આપવામાં આવતા હતા.

તેઓ એટલેથી અટકતા નહિ પણ તેમને દેહાંતની સજા સુદ્ધાંત કરતા, એ નીચે નોંધેલા દાખલા પરથી જણાય છે. ગુલામો પ્રત્યે કેવું વર્તન આચરવામાં આવતું તેનો કટાક્ષ કરતાં જાણીતા રોમન કવિ જ્યુવનલે લખ્યું છે કે એક ચડાઉ અને કુલટા સ્ત્રીએ તેના એક ગુલામને કાંઇક વાંક બદલ દેહાંત દંડની શિક્ષા કરી. તે પરથી તેના પતિએ, તે સ્ત્રીને તે વિષે ફરી વિચાર કરવાનું સૂચવી, તેનો શો ગુન્હો થયો છે, તે જાણવાને ઇચ્છ્યું અને જણાવ્યું કે કોઇ મનુષ્યને દેહાંત શિક્ષા કરતાં, થોડોક સમય તે પૂર્વે થોભી જવું, એ રીતિ હિતાવહ છે. આથી બાઈ સાહેબનો પિત્તો ઉકળી આવ્યો અને તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો, એ ગંડું! (You lanatic!) તમે એક ગુલામને મનુષ્ય માનો છો? (do you call a slave a man?) ધારો કે તેણે *કાંઇજ* ગુન્હો કર્યો નથી; તેમ છતાં તેને દેહાંત દંડ કરવાને હું ઇચ્છું છું; અને તે સજા હું ફરમાવું છું; તે માટે આટલું કારણ બસ છે. * ગુલામી એટલે એ મનુષ્યની એવી એક સ્થિતિ વા દરજ્જો; જેના પર માલિકીના તમામ હક્ક ભોગવી શકાય.

આ ગુલામો પરજ કામકાજનો, મહેનત મજુરીનો સર્વ બોજો નાંખીને રોમન પ્રજા ભોગ વિલાસમાં પડી ગઈ હતી અને તેને લઇને, ઇતિહાસકારો જણાવે છે, કે તેની પડતી જલદી થઈ હતી.

ગયા સૈકામાં ગુલામી વેપારની બંધી કરવામાં આવી ત્યાં સુધી ગુલામ એક *નિર્જીવ બજારુ વસ્તુની* પેઠે વેચાતો અને તેના *જીવનનું કાંઈ* પણ મૂલ્ય નહોતું. તો પછી તેમના સુખ દુઃખની પરવા જ કોણ કરે? અને (ગુલામગીરીથી) સમાજ જીવન પર નૈતિક ખરાબ અસર થાય છે એનો વિચાર જ ઉદ્ભવે કયાંથી?

સત્તરમા સૈકામાં યુરોપની પ્રજાઓ નવા મૂલ્કોમા જઇ વસતી, તે પ્રદેશને સુધારવા, ખિલવવા અને આબાદ કરવા, આફ્રિકામાંથી લાખો ગુલામો ખરીદ કરી, તેમનો છૂટથી ઉપયોગ કરવા મંડી હતી; અને તેમા નવું કશું નહોતું. પણ તેમણે સખ્તાઈથી અને નિર્દયતાથી તેમની પાસેથી કામ લેવા માડ્યું; અને તેના હેવાલ ઇગ્લાંડ પહોંચ્યા ત્યારે ત્યાંનો કેટલોક વર્ગ

* " very ' by T ... n '

ચળવળી ઉઠયો હતો. એ સંસ્થાનિકો જ્યારે ઇંગ્લાંડ જતા ત્યારે તેમની સાથે ગુલામોને પણ લઇ જતા; અને એવો એક ગુલામ તેના માલિક પાસેથી નાશી છૂટતાં અને ફરી પકડાતાં ત્યાં તેના છૂટકારા સંબંધમાં એક મ્હોટો કેસ થવા પામ્યો હતો. સન ૧૭૭૨ માં લૉર્ડ મેન્સફિલ્ડે તેનો ફેંસલો આપતા, એમ પ્રતિપાદન કર્યું હતું, કે ઇંગ્લાંડની ભૂમિ પર ગુલામ સંભવી શકે નહિ; અને તે પછી તેમના છૂટકારા સારૂ ચળવળ શરૂ થતાં સન ૧૮૦૭ માં અને સન ૧૮૧૪ માં પાર્લામેન્ટના એકટ પસાર થયા, તેની રૂએ ગુલામી વેપાર કરનારને એક ચાંચીઆના ગુન્હામાં ગણવા જણાવાયું હતું; અને સન ૧૮૩૩ મા તે એકટ ફરી સુધારવામા આવ્યો તેમાં ગુલામની પ્રથા આખા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાંથી બંધ પાડવાનો નિર્ણય થયો હતો.

એ પરોપકારી કાર્યમાં જે દયાળુ પુરુષોએ અગ્ર ભાગ ભજવ્યો હતો, તેમનાં નામો નીચે પ્રમાણે છેઃ

ગ્રેનવીલ શાર્પ, વિલિયમ વિલ્બરફોર્સ, થોમ્સ કલાર્કસન, ઝેકરી મેકોલે, ટી. એફ. બક્સ્ટન, જોન સ્મીથ અને ડેવિડ લિવિંગસ્ટન.

પણ તે સંબંધમાં વધારે સનસનાટી તો હેરિયટ બિચર સ્ટોનું Uncle Tom's Cabin, ગુલામી વેપાર* એ નામનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું ત્યારે જનતામાં પ્રસરી હતી. કેટલાંક પુસ્તકો જન સમાજમાં પરિવર્તન કરનારાં થઇ પડે છે, તેમા આ પુસ્તકની ગણના કરી શકાય; એવી સચોટ અસર એ પુસ્તકની થવા પામી હતી. એ પુસ્તક વાંચતાં આપણે જોઇ શકીએ છીએ કે ગુલામોને એક બજારૂ ચીજ જ ગણવામા આવતી હતી અને તેમના પ્રતિ તદ્દન નિર્દયતાથી વર્તાવ થતો હતો.

હિન્દુસ્તાનમા એજ સ્થિતિ ગુલામોની હતી. અરબસ્તાન અને આફ્રિકામાથી સેંકડો ગુલામ અહિં આવતા, તે તુરત જ વેચાઈ જતા હતા. સન ૧૮૪૧ માં સર બાર્ટલ ફ્રીએ ગુલામોની ગણત્રી કરી ત્યારે કંપની સરકાર હસ્તકના ત્રણ ઇલાકામા તેમની સંખ્યા એંસી લાખના આશરે થવા જતી હતી; અને દેશી રાજ્યો અને સ્વતંત્ર એવા હિન્દના પ્રદેશનો સમાવેશ કરતાં, તે આંકડો એક કરોડ અને સોળ લાખનો થતો હતો. સો વર્ષ પૂર્વે આપણા દેશની સમાજ સ્થિતિનું એ ચિત્ર હતું.†

---

* ગુજરાતીમાં આ પુસ્તક જીવનલાલ અમરશી તરફથી નિકળતી "જ્ઞાનવર્ધક ગ્રંથમાળા" માં છપાયુછે.

† જુઓ Slavery in British India, by Mr. Banaji, p. 203

કંપની સરકારના આગ્રહથી નેપાલના મહારાજાએ એ ગુલામી વેપારને પોતાની હકૂમતમાંથી બંધ પાડવાનું સમજાવતાં, પોતાની રૈયતને બોધ કર્યો હતો, તેમાં એક હૃદયદ્રાવક દૃષ્ટાંત એઓશ્રીએ આપ્યું હતું; અને તે એ બદીનું લાક્ષણિક (typical) હોઇને અત્રે નોંધીશું.

એક બાઈ જે ગુલામડી હતી, તેણે સાત છોકરાંને જન્મ આપ્યો હતો; અને તેના માલિકે, તેની આજીજી અને અશ્રુભરી વિનવણી છતાં, તેની એક છોકરી અને ચાર છોકરાને વેચી માર્યાં હતાં. તેણે સરકારી ઓફીસરને કરેલી ફરિયાદમાં દર્શાવ્યું હતું, કે તેના છોકરાંઓને તેની માથી વિખૂટા કરવામાં બીજા કશાથી જે વેદના થાય તેનાથી એ દુઃખ વિશેષ હતું, જે સહ્યું જાય એવું નહોતું. પોતા પર પડેલી વિપત્તિને તે પાછલા ભવના કર્મોનું ફળ માની, આશ્વાસન પર ટકી રહી હતી; પણ તેના નિષ્ઠુર શેઠે, તેના ધાવણા બાળકને જ્યારે તેની પાસેથી છીનવી લીધુ, ત્યારે તેનું હૃદય સાવ ભાંગી ગયું. તેણે એ શેઠને, આપણે જેમ આપણું વહાલું બાળક મૃત્યુ શય્યા પર પડ્યુ હોય અને પ્રભુને તેને બચાવવા સારૂ પ્રાર્થના કરીએ, એવી લાગણીપૂર્વક, રોઇને કાલાવાલા કર્યા હતા પણ તે સઘળા વ્યર્થ ગયા. એ પાષાણ હૃદયી પુરુષ પર તેની કાંઈ અસર થવા પામી નહિ. આવા અમાનુષી વર્તાવથી, પશુ જેમ તેના બાળક પર હુમલો થતાં વિફરે છે, અને હુમલો કરનારની સામે ઉગ્રતાથી ધસે છે, તેમ તે સ્ત્રી ઉન્મદ બની અને સર્વ પ્રજાના રક્ષક મહારાજા પાસે તેના દુઃખ નિવારણ અને દયા સારૂ આવીને ઉભી રહી હતી. મહારાજાએ તેના માલિકને સમજાવ્યું કે તે નિર્ભાગી સ્ત્રી પ્રત્યે તે ખોટું વર્ત્તન કરે છે; એ નિર્દય વર્ત્તન સારૂ તેણે ઇશ્વરને જવાબ આપવો પડશે; આ બધી દલીલોની તેના પર કશી અસર થવા પામી નહિ ત્યારે મહારાજાએ એ સ્ત્રીને તેના બાલબચ્ચાં જે વેચાયાં હતા, તે ફરી ખરીદ કરી શકાય એટલુ ધન આપીને એ મુશ્કેલીનો માર્ગ કાઢ્યો હતો. §

તે પછી અંગ્રેજી રાજ્ય અમલ સ્થાપિત થતા, અને દેશમા તેની સત્તા જામતા ગુલામી પ્રથા નાબુદ થઈ છે, તેમ છતાં રાનીપરજની સ્થિતિમાં જોઇએ તેવો સંતોષકારક સુધારો અદ્યાપિ થઇ શક્યો નથી, એ સખેદ નોંધવુ પડશે.

શ્રીમંત મહારાજા-સર સયાજીરાવ ત્રીજાએ તેમના મૂલ્કમા વસતી કાળીપરજની સુધારણા અર્થે, તેમને કેળવણી આપવા, તેમના સારૂ જુદાં

§ જુઓ, Slavery by Lady Simon, p 128.

છાત્રાલય ઉઘાડવાં, ગયા સૈકાના આખર વર્ષોમાં પ્રયાસ આદર્યા હતા;† અને સન ૧૯૩૦ ની સત્યાગ્રહની ચળવળ વખતે એ રાનીપરજની સુધારણાનો પ્રશ્ન આગળ આણવામાં આવ્યો હતો. પણ તે દિશામાં સંગઠિત અને વ્યવસ્થિત કાર્ય, જેમના ત્યાગ અને સેવા ભાવ માટે સમસ્ત ગુજરાત મગરુરી લઇ શકે, તે શ્રી. અમૃતલાલ ઠક્કરે, દોહદમાં 'ભીલ સેવા મંડળ' સ્થાપીને ઉપાડ્યું છે; અને એવી પ્રવૃત્તિ અન્ય સ્થળે પણ શરૂ થયલી છે, એ આશાજનક ચિહ્ન છે.

એ સેવાનો પાઠ, આપણે અંગ્રેજ પાસેથી શિખ્યા છીએ; અને એ ગુલામી પ્રથાનો સદંતર નાશ કરવામા એ પ્રજાનો જ હિસ્સો મ્હોટો તેમ મહત્વનો છે. એ પ્રજા સ્વાતંત્ર્ય પ્રિય છે; સ્વતંત્રતાની પૂજક છે. આપણે ઇચ્છીએ કે જગતભરમાંથી ગુલામી વેપાર નાબુદ કરવા તેમણે આગેવાની લીધી હતી તેમ સ્વાતંત્ર્યનો વારસો, સમાનતાના ધોરણે, સર્વત્ર ફરકે એ પ્રવૃત્તિને તેઓ વધાવી લે અને ઉત્તેજે; અને તેઓ સામ્રાજ્યવાદી તરીકે અભિમાન ન લેતાં, સ્વતંત્ર પ્રજાઓનો સંઘ સ્થાપનાર અગ્રેસર પ્રજા તરીકે કીર્તિ પ્રાપ્ત કરે, એ જ ઇચ્છનીય છે.



† જુઓ 'નવસારી પ્રાન્તની કાળીપરજ' લેખક, પ્રેમાનંદ ઘેલાભાઈ.

પ્રકરણ ૮૧

થોડાક ભાગ્યશાળી પુરુષો

(૧) રાવજી આપાજી

" When he offered the dress of the Diwanship to Ravta, Nana said to Govindrao that " Ravji was a heriditary servant of the Sarkar. I transfer him to you because he worked hard for you with the Sarkar. Administer your state under his counsel "*

વડોદરા રાજ્યનો દિવાન રાવજી આપાજી પ્રભુ જ્ઞાતિનો હતો. તેનો દાદો પ્રયાગ અનંત ફણસે સાતારા કિલ્લાનો હવાલદાર હતો; તે શ્રી છત્રપતિ શિવાજી મહારાજના હાથ નીચે મોગલ સામે ચાર પાંચ લડાઇઓમા લડયો હતો; અને તેમાં તે વિજયી નિવડયો હતો. સન ૧૬૮૬ મા ઔરંગઝેબ બાદશાહે દિલ્હીથી આવી શંભાજી મહારાજને કબજે કર્યા, એથી સઘળું અસ્થિર થઈ ગયું હતું અને રાજારામ સાહેબ ચંદી ઉપડી જવાનુ વિચારતા હતા આ અરસામાં સાતારાના કિલ્લાને દારૂગોળાથી ઉડાડી મૂકવા ઔરંગઝેબ શ્રમ ઉઠાવી રહ્યો હતો, અને કહે છે કે એ દારૂગોળાથી તે કિલ્લાનો બુરજ હવામા ૧૫૦ ફીટ ઉંચે ઉડયો હતો. એ ધડાકામાં સાતારાના કિલ્લાનો હવાલદાર પ્રયાગ અનંત પણ સપડાઇ ગયો હતો અને ત્રીજે દિવસે તેનો પત્તો લાગ્યો હતો. ઘવાયલા અને મૃત્યુ પામેલાની તપાસ કરનારી ટોળીને હવાલદાર પ્રયાગના લુગડાનો ઉપલો ભાગ નજરે પડયો, અને તેની આસપાસનો ઈંટ ચુનાનો ઢગલો દૂર કરતા તે જીવતો નિકળ્યો હતો. મહારાજાને તેથી બહુ આનંદ થયો હતો અને હવાલદારને કાંઈ બક્ષિસ માગવાનું જણાવ્યું તે પરથી પોતે ઇષ્ટિદેવનું જે મંદિર બંધાવ્યું હતુ, તેની આસપાસના ગામો જાગીરમા મળવાનુ તેણે ઇચ્છયું હતુ; જે તેને અપાયાં હતા અને અદ્યાપિ તેના કુટુંબના કબજામાં છે

એ હવાલદાર પ્રાગજી અંનતનો રાવજી પૌત્ર થાય; અને તે માધવરાવ પેશ્વાના દરબારમાં એક વિશ્વાસપાત્ર નોકર થઇ પડયો હતો. તેનો સ્વભાવ

* Historidal Records-Baroda, p 99

મિલનસાર હોઇને તે બધામાં પ્રિય થઇ પડતો અને સરકાર સમક્ષ જે તકરારી કેસ પેશ થાય તેનો નીકાલ કરવાનું કામ રાવજીને સોંપાતું હતું. તે સીધો અને પ્રામાણિક ગણાતો હતો. જે કેસ પોતાની પાસે આવે તેની ઘટતી તજવીજ કર્યાં બાદ તે વિષે તે સરકારને રીપોર્ટ કરતો, અને સરકારનો હુકમ થાય તે પ્રમાણે તેનો અમલ કરતો અને જે તે દંડની રકમ વસુલ કરતો; એ રીતે સરકારી તિજોરીમાં થોડું ઘણું નાણું ઉમેરતો; અધિકારીઓ તેનાથી ખુશ હતા એટલું જ નહિ પણ તે સરકારનો પણ માનીતો પુરુષ હતો.

સન ૧૭૭૪ માં દામાજીરાવ ગાયકવાડનું મૃત્યુ થતાં તેના પુત્રોમાં ઝઘડો ઉભો થયો; તે વખતે ગોવિંદરાવ ગાયકવાડ પૂના નજદિક હતો, તેથી તેણે તેનો હક્ક પેશ્વા સમક્ષ સ્થાપિત કરીને, રીતસર નજરાણું ધરીને, પોતાને ગાયકવાડ તરીકે જાહેર કરાવવામાં ફતેહમંદ થયો. પણ જ્યેષ્ઠ પુત્ર સયાજીરાવનો એ ગાદીપર પ્રથમ હક્ક છે, એવું દર્શાવીને તેના મુતાલિક ફત્તેહસિંહરાવે, તેના માલિક સયાજીરાવને ગાદી વારસ ઠરાવ્યો; એ બંને વચ્ચે આથી ઝઘડો ઉભો થયો, તેનો ચૂકાદો પેશ્વા સરકારે એવો આપ્યો કે ગોવિંદરાવ લશ્કર સંભાળે અને સયાજીરાવ રાજ્યવહિવટ કરે, પણ ફત્તેહસિંહરાવે ગોવિંદરાવનું કાંઇ ચાલવા દીધું નહિ.

એથી ગોવિંદરાવની સ્થિતિ કફોડી થઇ પડી; તેની પાસે નાણું ન હોવાથી તે તંગ સ્થિતિમાં તો હતો. તેણે પાટીલ બાવાની (મહાદજી સિંધિયાની) ઓથ મેળવી ગુજરાત પર લશ્કર સહિત આવવાનો નિર્ણય જાહેર કર્યો પણ લશ્કરના ખર્ચ સારૂ નાણું જોઇએ. તેના સારૂ સરંજામ જોઇએ, તે લાવવું ક્યાંથી, એ તેની મ્હોટી મુશ્કેલી હતી, અને તે દૂર કરવા તેણે તેના સાથીદાર ખંડેરાવ આવજીને કહ્યું કે પાટીલ બાવાની સહાયતાથી હું ગુજરાતની સત્તા મેળવી શકીશ; જેનાં નાણાં હું લઇશ તે પૂરાં ભરપાઈ કરીશ. કોઇનું લેણું ડુબાવીશ નહિ; વાસ્તે તેની ગોઠવણ કરો. ઉપર આપણે જોયું છે કે રાવજી સૌથી વધારે પ્રીતિપાત્ર અને સારી લાગવગ ધરાવનાર સરકારનો નોકર હતો.

તેને બોલાવી ખંડેરાવે ઉપલી હકીકત જણાવી, અને તેની એ કાર્યમાં સહાયતા માગી. રાવજીએ તે પરથી કેટલાક વેપારીઓને તેડી, વસ્તુસ્થિતિ સમજાવી અને તેમને જરૂરી સરસામાન અને નાણાં ધીરવાનું કહ્યું. તેમણે

રાવજી જામીન થાય એ સરતે તે સઘળું પૂરૂં પાડવાનું કબુલ્યું; તેનો રાવજીએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો, કે એઓ સરદાર છે; હું એક અદના નોકર છુ; મારી સાખની કિંમત કેટલી ? વિશ્વાસપાત્ર સમજીને તમે મારા પ્રતિ વળો છો પણ તેમના કાર્યમા મુશ્કેલી ઉભી કરવાનું હું કેવી રીતે કરી શકું. તમે શાહુકારવાળા છો, સરકારના સંબંધમાં છો, આ ખુલાસા પછી યોગ્ય લાગે તેમ કરો. નાણા ધીરનાર ભીડે નાયકે તેનો સામો જવાબ આપ્યો કે તમને કોઈ કેદથી પકડવાનું નથી; તેમની હાજરીમા, દા, પાડો, એટલુ જ બસ છે. તે પછી પાટીલબાવા અને ગોવિંદરાવ બંનેની હાજરીમા ભીડે અને રાવજીએ નાણા સંબંધી ઉપર મુજબ વાતચિત કરી અને રાવજી ગોવિંદરાવનો જામીન થયો. નાણાની પ્રોમીસરી નોટ લખાવી લેતા ભીડેએ કહ્યું, કે એકલા દસ્તાવેજપર હું આધાર રાખનો નથી; તે નાણા તમારી પાસેથી વસુલ કરીશ. તમે કબુલો તો હું તે આપું; ના કહો તો નહિ આપુ. તે પરથી રાવજીએ ખંડેરાવ પ્રતિ જોયું; તેણે કહ્યું, શા માટે ગભરાવ છો ? આપણે પાટીલબાવા (સિંધિયા) જેવા સહાયક છે, તો પછી આ રકમની શી વિસાત છે ? તે વખતે રાવજીએ સંમતિ આપી એટલે ભીડે નાયકે તે પૈસા ધીર્યા હતા.

ગોવિંદરાવની સ્થિતિ ગુજરાતમા આવ્યા પછી સુધરી નહિ; તેની ધારેલી ધારણામા તે ફાવ્યો નહિ; અને લેણદારો તેમના પૈસા માટે હમેશાં તકાદો કરતા, તે સઘળાને રાવજી સમજાવીને પાછા મોકલતો હતો; વળી ગોવિંદરાવનુ લશ્કર ફત્તેહસિંહના સરદારો સાથે લડતા હાર્યું હતુ, તેમાં રાવજીનો મ્હોટો ભાઈ ચીમનાજી આપાજી પણ મરાયો હતો.

આ પ્રમાણે ગોવિંદરાવની કુમકે રહેતા રાવજીને ઘણું વેઠવું પડયું હતુ, અને ખંડેરાવ આવજી આ બધુ જાણતો હતો, તેથી તેણે, તેની છેલ્લી ઘડી જતી હતી, ત્યારે, મૃત્યુશૈયા પરથી ગોવિંદરાવને ઝનાનામા બોલાવીને કહ્યુ, કે છેલ્લા દશબાર વર્ષ રાવજીના વિશ્વાસપર મેં ખેંચ્યું; કાંઇક મુશ્કેલી ઉભી થતા, હું તેની મદદ માગતો અને જીંદગીના જોખમે તેણે એ કામ કર્યું હતું. તેનો વડિલ ભ્રાતા પણ તમારા માટે લડતા, મોનસર નજદિક મરાયો હતો. (પુનાથી નિકળતી વખતે તમારી કુચની સઘળી જોગવાઇ એમણે કરી હતી; એ હનો તો પૈસા માળ્યા હતા) એ બધી મેવાઓ બદલ મેં તેને વંશપરંપરાની જાગીરો ઈનામમા અપાવવાનું વચન આપ્યું છે, તે તમે આપશો; એવો પુરૂષ બીજો મળશે નથી; તમારી પાસે તેને રાખશો તમારો વિજય થશે.

તેની ગોવિંદરાવ પર ખૂબ અસર થઇ હતી અને ખંડેરાવના મૃત્યુ બાદ રાવજીને બાથમાં લઇને, ગમગીનીભર્યા સાદે તેણે જણાવ્યું હતુ કે—

"The whole State was at Ravba's disposal." I will eat only what you would give me. You need not take my permission to manage these affairs. Still in due deference as a servant, he kept him (Govindrav) daily informed of what he was doing × × × ×

He embraced Ravba and said "Up to this time you and Khandopant were working conjointly for me. But now I have no faithful adherent except yourself. You are my sole support, mother, sister, father, brother, kith and kin. I will submitt even if you cut my throat. I and my descendents will never neglect you and your descendents. I swear (to that effect) by my father, mother and family gods."

આખું રાજ્ય તમારી હસ્તક છે, તમે જે આપશો તે હુ જમીશ...... અત્યાર સુધી ખંડોપંત અને તમે બન્ને મારા વાસ્તે કામ કરતા હતા. પણ હવે તમારા સિવાય મારો કોઈ વિશ્વાસપાત્ર સાથી નથી. તમે જ, મારા જે કહો તે, મા, ભાઇ, બ્હેન, બાપ, સગાસંબંધી છો. તમે મારૂ ગળું કાપશો તો પણ હુ તાબે થઇશ. હું અને મ્હારા વંશજો તમને અને તમારા વંશવારસોને કદી વિસરીશુ નહિ, તેની હું મારા માતા પિતા અને કુળ દેવતા સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા લઉં છુ."*

ત્યારબાદ સાલબાઇના કોલકરાર થયા તદનુસાર ગોવિંદરાવને ફતેહસિંહરાવે સાલીયાણું બાંધી આપતા તે પૂના નજદિકના ગામમા નિવાસ કરી રહ્યો હતો. પણ સયાજીરાવ ગાયકવાડનુ મૃત્યુ થતા ફરી તેણે વડોદરાની ગાદી મેળવવા પ્રયત્ન આદર્યો હતો, અને આ વખતે પણ રાવજી તેની કુમકે ઉભો રહ્યો હતો, નાના ફડનવીસનો તે ખાસ આદમી હતો. તેનાપર તેની ખૂબ કૃપા હતી. ગોવિંદરાવ સારૂ તે આગ્રહ કરવા મંડ્યો, ત્યારે નાનાએ પૂછ્યુ, કે આમ કરવાનુ કારણ શુ ? તને અહિં સારી નોકરી મળશે રાવજીએ તેનો છેવટે ખુલાસો કરતા જણાવ્યુ હતુ, કે મારો ભાઈ તેના

* Baroda Hitrical Records p 100

સારૂ લડતાં મરાયો હતો; મેં તેને અગાઉ મદદ કરેલી છે; હાલમાં તે પૂનામાં ઘરની ખીચડી ખાઇને રહે છે; એકાંતરે ખાવા પામે છે. મારે ત્યાં વારંવાર આવે છે ત્યારે તેને આશ્વાસન આપ્યા વિના મ્હારાથી રહેવાતું નથી. તેના લેણદારો કનડગત કરે છે, ત્યારે તે મ્હને બોલાવે છે; અને મારા શબ્દ પર તે લોક પાછા ફરે છે, હું પણ તેના કાર્યમાં બહુ ગુંચવાયલો છું. હું આશા રાખું છું કે સરકાર તેને ગુજરાતનો સ્વામી-રાજા નીમી, મને મારા વચનમાંથી છોડવશે. સરકાર મને જો તેની નોકરી સોંપશે તો હું ગોવિંદરાવ સાથે વડોદરા જઇને સરકારનું જે લહેણું ગાયકવાડ પાસે નિકળે છે, તે ભરાવી દેવા તજવીજ કરીશ. હું બતાવી આપીશ કે હું સરકારની કિંમતી સેવા બજાવી શકું છું. પણ મહેરબાની કરી વડોદરાની ગાદી પર ગોવિંદરાવને સ્થાપો.*

સન ૧૮૦૦ માં ગોવિંદરાવનું મૃત્યુ થતાં આનંદરાવ ગાયકવાડ વડોદરાની ગાદીએ આવ્યા હતા; તેનો પુત્ર કાન્હોજી રાજ્યનો મુનતાલિક થઇ પડી, જે કેર પ્રજામાં વર્તાવ્યો હતો તે આપણે પૂર્વે જોયું છે; એ સંજોગમાં રાવજીએ અંગ્રેજોની સહાયતા મેળવી, પાછી વડોદરાની દિવાન-ગીરી પ્રાપ્ત કરી હતી એ પણ કહેવાયું છે; અને એ કામગીરી એણે કુનેહપૂર્વક પાર ઉતારી તે બદલ કૃતજ્ઞતા દાખવવા મુંબાઇના ગવર્નર ડંકને રાવજીને નીચે પ્રમાણે એક પત્ર લખી આપ્યો હતો:‡

" It is the wish of the Bombay Government, that the Diwanship of Baroda State should reamin always in the family of Ravjee Appajee from generation to generation and that his son, brother, nephew or relatives always will be taken care of by and receive assistance in every respect from the Government. Should His Highness the Gaikwar or any body else raising false calumny against Ravjee Appajee do him harm while he is conducting his duties with Justice, the Company's Government will personally inquire into and decide the matter. Being entrusted with this day I have signed his paper and sealed it with

‡ Baroda Historical Records, p 35.

the seal of the Bombay Government settled at Khambayat this 8th day of June 1802.

(Sd) *Jonathan Duncan.*

(Seal of the English Government.)

સન ૧૮૦૨ મા કંપની સરકાર સાથે જે સધિપત્ર લખાયું તેમા આનંદરાવ ગાયકવાડે ઉપરની શરત સ્વીકારી હતી, એનો ઉલ્લેખ અગાઉ કરવામા આવેલો છે.

રાવજીને પુત્ર નહોતો, તેથી તેણે તેના ભત્રીજા સીતારામને દત્તક લીધો હતો, ત્યારબાદ તા. ૧૮ મી જુલાઈ સ. ૧૮૦૩ ના રોજ રાવજીનું મૃત્યુ થયુ હતુ.

(૨) શેઠ સુંદરજી શિવજી સોદાગર

સુકૃત ખજીના મોઇ કરી જન સફાઇ કમાઈ
પરમારથ કાજ ધરમકી યાજ બધાઇ
ગઢ જુનો ગીરનાર દામોદર ઘાટ બંધાયો
કાશી, ગયા, હરદ્વાર, બદ્રીકેદાર કર આયો
પિતૃ એકોતેર તારિ ક્ષત્રીય જાત ઉજવળ ભયો*
સુદર શીવજી સુત સો આ જગમે સુજશ રહ્યો. ”

શેઠ સુદરજી શિવજી જ્ઞાતે બ્રહ્મ-ક્ષત્રીય, કચ્છ રાજ્યના ગુંદિયાળી ગામના રહીશ હતા એમના પિતા શિવજીનો મુખ્ય ધધો ખેતીનો, પણ તે જોડું થોડુંક રગારી કામ પણ તે કરતા હતા. બે પૈસે સુખી હતા અને ગામમા સારા માણસોમા તેમની ગણના થતી હતી. તેમને ચાર પુત્રો હતા, તેમા સુદરજી બીજા હતા સુદરજીનો જન્મ સં. ૧૮૨૦ મા થયો હતો. એ જમાનામા ભણતર તરફ ઝાઝું લક્ષ અપાતુ નહોતુ, પણ સુદરજી પિતાને તેમના ધંધામા મદદગાર થવાને બદલે મોજશોખમા અને જુવાની લતમા પડ્યા હતા, એટલુજ નહિ પણ પિતાથી છાનુ, શેઠ ભીમાણીને ત્યા તેમનું ખાતું હતું, ત્યાથી નાણું ઉપાડતા હતા; અને ભગ સુવાની ગ્રાસ ચના તો તે ગામમા એક ભારે વ્યસની, તોફાની, સ્વચ્છદી અને જુગારી પુરુષ થઈ પડ્યા હતા. એથી શિવજીએ સંતાપ પામી તેમની હયાતિમા ચારે પુત્રોના ચાર ભાગ પાડી, તેમને જૂદા ગમ્યા હતા. તથાપિ શેઠ સુદરજી સુધર્યા નહિ

* 'દેશી રાજ્ય' જાુન, સન ૧૯૩૫

અને પહેલાંની જેમ, જુગારમાં અને કુછંદમા વળગ્યા રહ્યા અને દેવું પણ કરે જતા; અને જ્યારે તેના લેણદારોએ શિવજી પાસે તે સારૂં ઉઘરાણી કરી ત્યારે તે પતાવી દઇ, તેમને ગામને જાહેર કરવું પડયું હતું, કે " સુંદરજીને મેં ત્રણ વર્ષ થયાં મ્હારાથી જુદો કર્યો છે, માટે 'જે કોઇ છૂટો (પૈસો) એક પણ તેને ધીરશે તો તે પોતાના જોખમે ધીરશે, હું તેનો જવાબદાર નથી." એથી પણ સુંદરજીને કાંઇ સાન આવી નહિ અને ભુવા સારૂં પૈસા જોઇએ તે મેળવવા તેમની સ્ત્રીને સતાવવા લાગ્યા; એટલે સુધી કે તેના સ્ત્રીધનના દાગીના પડાવી લેવાની પેરવી કરી; પણ તે સ્ત્રી સમજુ અને શાણી હતી તેથી તેમના ધમપછાડાને ન ગણકારતાં, સુંદરજીને પોતાના દાગીના આપ્યા નહિ; એમાં નિષ્ફળતા મળી ત્યારે સુંદરજીએ ઘરનો ત્યાગ કરવાના સમ ખાઇને, પોતે ગામ બહાર નિકળી પડયા, અને ન્હાસીને જુનાગઢમાં ગીરનારની ટેકરી પર એક સાધુના આશ્રમમાં ભરાઇ બેઠા. તે સમયે સાધુ સમાધિમાં બેઠા હતા, તેમની સુંદરજીએ ત્રણ દિવસપર્યંત સારી રીતે ચાકરી કરી, તે પરથી પ્રસન્ન થઇ, સાધુએ સુંદરજીને વરદાન માગવાનું કહ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું: " તમે મારી ગત કરો, નહિ તો હું મરીશ." સાધુએ જણાવ્યું, 'તું તારે દેશ જા;' તેના જવાબમાં સુંદરજીએ કહ્યું, 'મારી પાસે વાટ ખર્ચના પૈસા નથી;' ત્યારે સાધુએ કહ્યું, જે તને ખર્ચી જોઇએ તો જુનાગઢના દિવાન અમરજી પાસે જા, તે તને ચાર દહાડા જમાડી કોરી ૩૦૦ આપશે." તેનો સુંદરજીએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે એટલે, પૈસે કાંઇ થાય નહિ; હું તો મારે દેશ જાઉં ને ઉમરાવ થાઉં તો ઠીક, નહિતર તમારી પાસે મરીશ." એટલે તે સાધુએ સમજાવ્યું કે તને અહિંથી કાંઇ- મળવાનું નથી; પણ ગુંદિયાળી નજદિક ભાડિયા ગામ આગળ એક પીરની અને એક શિવજીનું લિંગ બંને પાસે પાસે છે ત્યા જઇને બેસ અને જે હુકમ મળે તે પ્રમાણે વર્તજે, તો તુ સરકારના રાજ્યમા ઉમરાવ થઇશ. બાકી અહિંથી કાંઇ મળવાનું નથી."×

તે પરથી સાધુની આજ્ઞા મુજબ સુંદરજી તેમને ગામ પાછા ફર્યા અને ભાડિયા ગામે શિવજીનું લિંગ હતુ, તેની આરાધના કરવા માંડી. ત્રણ દિવસ લાંઘણ કરી અને છેવટે કમળપૂજા કરવા તત્પર બન્યા ત્યારે શિવજીએ

× જુઓ 'સુંદર સોદાગર,' પૃ. ૪-૫.



રાવજી આપાજી



સુંદરજી શિવજી



રાઘોબા દાદા



બાજીરાવ બીજો-છેલ્લો પેશ્વા



નાના ફડનવીસ

श्री गंगाधर शास्त्री



ગંગાધર શાસ્ત્રી



ટ સ્ટુઅર્ટ એલ્ફીન્સ્ટન



ફતેહસિંહરાવ ગાયકવાડ

તેમને દર્શન દઇ, વરદાન માગવાનું કહ્યું, ત્યારે સુંદરજીએ માગ્યું કે ધન અને આબરૂ-જોઇએ છીએ; શિવજીએ જણાવ્યું, જે 'તું ઘોડાનો વેપાર કર.' સુંદરજીએ કહ્યું કે દ્રવ્ય વિના ઘોડાનો વેપાર શી રીતે કરું, શિવજીએ ખુલાસો કર્યો, કે તું અહિંથી માંડવી જજે, ને નાકા બહાર જે કોઇ પ્રથમ મળશે તે તને પૈસા આપશે. તે તને પોતાની મેળે બોલાવીને કહેશે કે સુંદરજી કંઇક વેપાર કર અને તને જે પૈસા જોઇશે તે હું આપીશ. તેની પાસેથી પૈસા લઇ ઘોડાનો વેપાર કરજે.+

તે દિવસથી સુંદરજીના ભાગ્યનો ઉદય થયો. શિવજીની આજ્ઞાનુસાર તેણે માંડવી તરફ પ્રયાણ કર્યું. અહિં ભૂજવાળા નાકામાં તે પેસે છે, એટલામાં તો નગરશેઠ માનસંગ ભોજરાજ હાથમાં લાકડી ને કજળીયો લઇને દાતણ કરતા કરતા શહેર બાર જંગલ જાય છે, તેણે હાક મારી; "સુંદા! તું હમણા શું કામ કરે છે? ત્યારે સુંદરજીએ કહ્યું; જે 'કાકા હમણાં તો કાંઇ કામ કરતો નથી? ત્યારે કહે, ભલા, તું વેપાર કેમ કરતો નથી? તેનો સુંદરજીએ ઉત્તર આપ્યો, કે કાકા, મૂડી વિના શું કામ બની શકે! તે પરથી નગરશેઠે તેને સૂચવ્યું," તું જઈ વખારે બેસ, હું દિશાએ જઇ આવું છું. સુંદરજી નગરશેઠની વખાર જે બજારમાં હતી ત્યા જઇ બેઠા, અને ઘડી બે ઘડી પછી માનસંગભાઇ આવ્યા, અને તેમણે પૂછ્યું, સુંદા! તારે શેનો વેપાર કરવો છે ને કેટલી કોરી જોઇશે? સુંદરજીએ ખુલાસો કર્યો, કે કાકા! મારે ઘોડાનો વેપાર કરવો છે ને હાલમાં મને ૭૦૦૦ કોરી વ્યાજુણી આપો! એટલે નગરશેઠે તેના મુનીમને સૂચના આપી કે આ આસામી જ્યારે કોરી લેવા આવે ત્યારે સુખેથી સાત હજાર ભરી આપજો."

ઉપરની હકીકતમાં શ્રદ્ધા રાખવી કે ન રાખવી એ જુદો પ્રશ્ન છે, પરન્તુ એટલું ચોક્કસ છે કે સુંદરજીએ તે પછી ઘોડાનો વેપાર કરવા માંડયો, તેમાં તેમની દિનપ્રતિદિન ચડતી જ થઇ હતી; એકલો પૈસો પ્રાપ્ત કર્યો એટલુંજ નહિ પણ તેમણે એવી સારી પ્રતિષ્ઠા પાડી હતી કે મદ્રાસ સરકારે સુંદરજીને એક લાખ રૂપિયા ઘોડાની ખરીદી સારૂ અગાઉ ધીર્યા હતા: અને શ્રીયુત દુંગરશીના શબ્દોમાં કહીએ, તો,

"સુંદરજીએ હવે કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને સિંધમાં માણસો મૂકયા. ઘોડાની ખરીદી ચાલુ થઇ સેંકડો અને હજારો ઘોડાઓ ખરીદ થવા

+ કચ્છ સોદાગર, પૃ. ૮-૯.

માંડ્યાં. બ્રિટિશ સરકારને, ટીપુ સુલતાનને અને નિઝામને સુંદરજીએ ઘોડાઓ પૂરા પાડવા માંડ્યા, ને તે ઘોડાઓનો મ્હોટો સોદાગર થયો."*

અશ્વ પરીક્ષામાં શેઠ નિપૂણ હતા અને તેના વેપારમાં એવા જ પ્રામાણિક હતા. એક ઘોડો દોષવાળો હોય તો તે વાત પ્રથમથી કહી દેતા. તેથી તેમની સારી છાપ પડી હતી; અને સૌ કોઇ તેમના શબ્દમાં વિશ્વાસ મૂકતું; અને એ શાખને લઇને અંગ્રેજ સરકારે તેમને લશ્કર સારૂં જોઇતી સાધન સામગ્રી પૂરૂં પાડવાનું કામ પણ સુપરત કર્યું હતું. 'સરકારી લશ્કરને અનાજ, ઘાસ, રસકસ, અને પગારનાં નાણા પણ શેઠ સુંદરજી ચુકવતા. એ કામની સર્વ વ્યવસ્થા તેમજ ગાડાં, જાનવરો અને વાહનો પૂરા પાડવાનું કામ સુંદરજીને જ સોંપાતું હતું. અને એમાંથી એમણે પુષ્કળ નફો પેદા કર્યો હતો.'

એમની બાહોશી અને કાર્યદક્ષતાથી સંતોષ પામી, કંપની સરકારે સુંદરજીને, પોતાના નેટીવ એજંટ તરીકે નિમ્યા હતા, અને 'દુધ પીતી' નાં પ્રકરણમાં આપણે જોયું છે, કે કર્નલ વોકરને એ કામમા તે મદદ કરતા; એટલુંજ નહિ પણ લખનૌના નવાબ સાથે કંપની સરકારને કોલકરાર કરવાના હતા ત્યારે સુંદરજીને વચમાં દુભાષિયા તરીકે રાખવામા આવ્યા હતા.

વળી સુંદરજી સારા લડવૈયા હતા. બંદુક ને તરવારનો ઉપયોગ કરી જાણતા. લડાઈમા જાતે લડતા. બેટના વાઘેરો સરકારી વહાણો લુંટતા ને પ્રજાને ઉપદ્રવ કરતા, તેમને શાસન કરવા બ્રિટીશ ફોજને સોંકાડી સુંદરજીએ તેમને જીત્યા હતા;

વળી કાઠિયાવાડમા બ્રિટિશ સત્તા નવી સ્થપાતી હતી; એ સમયમા કાઠિયાવાડના રાજાઓ અને ઠાકોરો, કંપની સરકાર સાથેના કામકાજમા, સુંદરજીની મદદ વારંવાર માગતા; તેમ જ તેની પાસેથી કર્જે નાણા લેતા હતા; એમની દરમિયાનગીરી કેવી અગત્યની અને કિંમતી થઇ પડતી, તે નીચેના ઉતારા પરથી જોવામા આવશે:—

"માળીઆના મીયાણા મોરબી રાજ્યના ગામડાઓ લુંટતા હતા. એમને મહાત કરવા મોરબી ઠાકોરે સુંદરજીને બોલાવ્યા. લડાઈનું ખર્ચ રૂ. ૩૨૨૦૦૦)–આપવાનું કબુલવાથી સુંદરજીએ લશ્કર મૂકવા ગવર્નરને લખ્યું. સરકારી પલટણોએ માળીઆ ઉપર હલ્લો કરી માળીઆ જીતી

* કચ્છનું વેપારતંત્ર પૃ ૨૪.

લીધુ. પરન્તુ ખર્ચ માટેના નાણા મોરબી પાસે હતા નહિ એટલે સુંદરજી પાસે ટંકારીઆ પરગણુ ઠાકોરે ગીરવી મૂક્યું એટલે સુંદરજીએ રૂપિયા ધીર્યા. મોરબીના ઠાકોરશ્રીએ તેને પાચ ગામ ઇનામ તરીકે આપ્યા.

પોરબંદરના રાણાથી સુનતાનજીનું તેડું સુંદરજીને આવ્યુ. સુંદરજી પોરબંદર આવ્યા. રાણાનો મુલક તેના પ્રધાન હા. પરમાનંદે આરબોની મદદથી દબાવ્યો હતો, તેને દૂર કરી મુલક બચાવશો તો હું ખર્ચ આપીશ માટે સરકારને સમજાવી મદદ અપાવો સુંદરજીએ કર્નલ વૉકરને લખી મદદ મગાવી. સરકારી લશ્કરની મદદથી પરમાનંદને કાઢી મૂક્યો. રાણાનો પાટવી રીસાઇ બંડ કરતો હતો તેને પણ હરાવ્યો. પરન્તુ રાણા પાસે લશ્કર ખર્ચ માટે નાણા નહોતા. એટલે સુંદરજી પાસેથી રોકડું નાણુ લઈ આઠ વરસની બધીથી પોરબંદર રાજ્યનો વહિવટ સુંદરજીને સોપ્યો. વહીવટને માટે પાકવા સુંદરજી બાર માસ પોરબંદર રહ્યા. પછી ભત્રીજાને કામ સોપી બીજા અગત્યના કામોમા રોકાયા

જામનગરના જામ જસાજીએ સુંદરજીના સાત ઘોડા બળજબરીથી આચકી લીધા, તેમ જ એક અંગ્રેજ અમલદારને મારી નાખનાર આરબ જમાદારને સ્વાધીન કરવા ના પાડી. આથી મુંબાઈના ગવર્નરની સંમતિ મેળવી ગાયકવાડી ફોજ સાથે જામનગર ઉપર હલ્લો કર્યો. ભારે લડાઈ થઈ. જામ જસાજી હાર્યા. તેણે સુંદરજીને બોલાવ્યા દશ લાખ રૂપિયા ખર્ચ અને દંડ પેટે ભરવાની સરતે સંધી થઈ. પરન્તુ લડાઇમા જામ સાહેબનું સર્વે નાણું વપરાઇ ગયુ હતુ એટલે સુંદરજી પાસેથી જોડીઆ બારંભાના બે પ્રાંત ગીરવી મૂકી દશ લાખ રૂપિયા ઉધાર લીધા. જામ સાહેબે સુંદરજીને ચાર ગામ બક્ષિસ આપ્યા.

હવે સુંદરજીનો વાણવટ ભારે વધી પડ્યો સરકાર તરફથી માસિક એક હજાર રૂપિયા દરમાયો મળવા લાગ્યો પોરબંદરનું આખું રાજ્ય આઠ વરસની બધીથી સુંદરજી પાસે ઘરેણે હતુ જામનગરના સારા બે તાલુકા તેની પાસે માંડેલા હતા. જુનાગઢને તેની ધીરધાર હતી. તેના લખાણ ઉપર ગવર્નરને ભારે વિશ્વાસ હતો. "*

આ પ્રમાણે શેઠ સુંદરજી એકલો વેપારી નહોતો પણ સાથે સાથે એક સમર્થ મુત્સદી અને બહાદુર લડવૈયો પણ હતો. તેવો જ ઉદાર દિલનો એક દાનવીર હતો.

---

* પુરા૰ જુન, સન ૧૯૩૪, પૃ ૨૨૯

સંવત ૧૮૬૯ માં મ્હોટો દુકાળ પડ્યો ત્યારે તેણે ખૂબ ધનધાન્ય વહેંચ્યું હતું; અને તેનો ધર્માદો પણ બહોળો હતો. જેમ પૈસો મેળવી જાણ્યો તેમ તેણે તે ખર્ચી પણ જાણ્યો હતો. ઘણાંજ મંદિરોના જીર્ણોદ્ધાર કર્યા હતા; વાવ, કુવા તેમજ ધર્મશાળાઓ બંધાવી હતી; એ રીતે તેણે ૫૦ લાખ ધર્માદામા ખર્ચ્યા હતા; અને એણે એવી આબરૂ અને પ્રતિષ્ટા જમાવી હતી કે એ યાત્રાથી પાછા ફર્યા ત્યારે તેને સામે લેવા કાઠિયાવાડના બધા રાજાઓ ગયા હતા; અને સુતેલા હોવાથી તેના પલંગ પાસે એક કલાક બેઠા હતા.

ખરે, તે એક બડભાગી પુરૂષ હતો.

(૩) અરદેશર ધનજીશાહ કોટવાળ

"Among the natives of Western India he (Ardasir) stands alone for his abilities, his energy, and his unwearied zeal for the Government he served, the country which gave him birth and his countrymen refuge in exile." §

Briggs.

આપણા ચરિત્ર નાયકના વડદાદા શેઠ મોગાબજીને દિલ્હીના મુગલ બાદશાહે શાહી ઘડીઆળની દુરસ્તી સારૂ સુરતથી તેડાવ્યા હતા અને તે કામમાં યશ મળ્યો તેથી બાદશાહે તેમને નેકસાતખાનનો ખિતાબ બક્ષ્યો હતો. ત્યાર બાદ તેઓ પોતાના બે બેટાઓને બોલાવી લઇને દિલ્હીમા વસ્યા હતા. એમના એ બે બેટાઓને પણ બાદશાહે, મ્હોટા બરજોરજીને બહેરેમદખાનના અને ન્હાના પેસતનજીને તાલેયારખાનના ઇલકાબથી નવાજ્યા હતા. એ પ્રમાણે બાદશાહની છત્ર છાયા હેઠળ તેઓ સુખમા દિવસો નિર્ગમતા હતા, એવામા કંપની સરકારે સન ૧૭૫૯ મા સુરત બંદર કબજે કર્યું. તે સમયે બાદશાહે કંપની સરકારના એજંટને ભેટ-સોગાત આપવા નેકસાતખાનને પસંદ કરીને મોકલ્યા હતા; અને ત્યારબાદ તેમણે કંપની સરકારનો આશ્રય લીધો હતો; અને બરજોરજી બહેરેમદખાને પોતાના બાપના પછીથી સરકારી કામકાજમા નામના મેળવી હતી; અને તેમના પુત્ર ધનજીશાહે તો એથી વધુ કીર્તિ સંપાદન કરી હતી.

§ Cities of Gurjarashtra.

સન ૧૮૧૦ માં સુરત પાસેના માંડવી રાજ્ય હસ્તકના બોદાણ ગામે એક ફકીરે પોતાને માહાદી તરીકે જાહેર કરી મોટું ફિતુર ઉઠાવ્યું હતું, અને લોકોને ઉશ્કેરી પોતા તરફ ખેંચવા તેણે નીચે મુજબ જાહેરનામું કાઢયું હતુંઃ

"સુરતના સરવ કામદારને હકીમ (કલેક્ટર સાહેબ) જોગ જાણવું કે દુનીઆની આખરનો ઇમામુદીન અથવા ઇમામ મેહદી જાહેર થયો છે અને તે દરવીશનું નામ અહમદ છે અને હીંદવીમાં તેને રાજા નકલંક (કલંકી?) કહે છે. દીગર, જો ઇશલામી કબુલ રાખો તો ઠીક, નહી તો શહેર છોડીને બધાઓ જાવો, નીકર અતે લડવા તૈયાર થાવો. આ ફકીર ૪) યા આશમાનમાથી ઉતરી આવીઓ છે ને તેનામાં ૪) કાલબુદ ભેગાં થયાં છે. એક બાવા આદમ, બીજો ઇશા મરીઅમનો દીકરો, (હઝરત), અને અહમદ પેગંબર અને એ ચારે એકમા ભેગા થયા છે.* એઓ પાસ તોપ ને બંદુક નથી. પણ મારા પાસ એક ડંડો ને રૂમાલ છે. માટે તયાર થાવો' તા. ૧૧ મી ઝીલ્હીજની (૧૭ મી જાનેવારી ૧૮૧૦)!!"

"આવો ઝનુની પેગામ અંગ્રેજો ઉપર આવીયો અને અને સુરત થરથરી રહ્યું!" †

એ ફકીરની સામે જે લશ્કર ગયું તેમા ધનજીશાહ પણ હતા અને સમજુતી કરાવવા, આગળ પડનો ભાગ લેવા જતા તેમની દુશ્મનોએ ઉતાવળા થઇને કતલ કરી હતી. ત્યારથી અંગ્રેજોની ફિરોજશાહના કુટુંબ તરફ મમતા વધી અને તેમના બાલબચ્ચાને પોતીકી ઓથમા લીધા.

એ ધનજીશાહને બે પુત્રો હતા, એકનું નામ ફિરોજશાહ અને બીજાનું નામ અરદેશર, જે કોટવાળ તરીકે પ્રસિદ્ધ પામ્યો. તેમની કેળવણી માટે કંપની સરકારે જ પ્રબંધ કર્યો હતો અને તેઓ ઉમર લાયક થતા તેમને સરકારી નોકરીમા લીધા હતા. તેઓ એમની ચંચળતા અને હોંશિયારીને લઇને એક પછી એક ઉંચે ઓધ્ધે ચડયા હતા. એક રેવન્યુ કલેક્ટરના દરજ્જા સુધી ગયા હતા; ત્યારે બીજાએ શહેરના કોટવાળ તરીકે બહોળી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી હતી; અને ફિરોજશાહના મૃત્યુ બાદ તેનો ઓધ્ધો અરદેશરને તેના કોટવાળ તરીકેના કામ ઉપરાંત મળ્યો હતો.

---

* એવો કોઇ તે લખ્યુ નથી પણ તે ઇમામ મેહદી સમજવો.

† જુઓ, અરદેશર કોટવાળનું ચરિત્ર પૃ. ૩૬.

એમના કુટુંબના જ એક બ્હેન ધનબાઇ વાદીઆ એ બે ભાઇઓ વિષે લખતા, કહે છે, કે, "બંને ભાઇઓ સંપીલા પણ જુદી જ પ્રકૃતિ ધરાવતા. પિરોજશાહ સાદાઇથી ટેક ગખતા પણ અરદેશર રોબવંતા, દમામદાર તેમજ પોતાના કામમા સખત રહેતા."●

અને એક મિત્ર જેમણે અરદેશરને નજરે જોએલા તે તેમનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરે છે –

"અરદેશરનો દેખાવ ઘણો રોબદાર હતો તે કદમા ૬॥ ફીટ ઉંચા, ભરેલા ને કદાવર માણસ હતા. ૧૦ વરસ સુધી જે એક ચાબાક માણસ એમની તેનાતમા હતો તેણે હમને કહ્યું છે કે હાલ મુબઇમા એઓના જેવો ઉઠાવદાર માણસ કાંઈ દીસ્નો નથી' એમનું કપાળ ઉંચું ને વિશાળ હતું-નાહની તીણી આખીઓ, ખુલ્લુ ઉઠાવદાર નાક, નીચલો હોઠ પાછળ હઠતો, ને ગોળ, બાહર પડતી હુંઠી એટલા ચીનહોમા જ અરદેશરના સ્વાભાવિક ગુણો દેખાઇ આવતા હતા. એમની ચામડી બહુજ ગોરી ને મોહ ઉપર સીતનાના ઝીણા ચાથા હતા" ×

અરદેશરની શક્તિ અને સાહસ કાર્યોનો ખ્યાલ આવવા આપણે તે સમયની સમાજ સ્થિતિ જાણવી જોઇએ. સન ૧૮૪૦ મા બ્રિગસ નામનો અગ્રેજ મુસાફર સુરતમા આવ્યો હતો તેણે સુરતની તે સમયની કેટલીક હકીકત આપેલી છે, જેમાથી પ્રકરણના મથાળે એક ન્હાનો ફકરો ઉતાર્યો છે, અને અરદેશરનું ચરિત્ર લખનાર "બે' પણ એ વિષે નીચે પ્રમાણે માહિતી પૂરી પાડે છે

"નરમદા અને મહીના કીનારાના મુલકો અને નવસારીથી તે અમદાવાદ સુધીનો સઘળો મુલક તીરકામઠાવાલા ભીલોથી અને તરવારીઆ બાહાદુરોથી લુટાતો હતો, પીંડારી લોક કે જે વેલસ્લીના લશ્કરથી વીખરાઇ ગયા હતા અને બાકીના જે રહી ગયા હતા તે આ હતા. તેઓની નાહાની નાહાની ટોલી બની હતી અને તેના જુદા જુદા સરદારો પણ હતા તે લોકો એકદમ કોઈ શહેરમા જઇને પઇસાદારને લુટી લેતા હતા અને ગરીબને પણ દુઃખ દેતા હતા. એટલુજ નહી પણ તેઓ નાહાના નાહાના વાહાણોમા ખંભાતથી દમણ સુધી મુસાફરી કરતા અને દરીઆમા લોકોને અને માલને

● અહેવાલે અરદેશર કોટવાલ બહાદુર, પૃ ૧૧.
× ખાન બહાદુર અરદેશર કોટવાલ–કર્તા "બે" પૃ ૭૨

લુંટી લેતા હતા તે વખતે સુરત તે તરફના મલકો ઉપર પઇસાથી ભરપુર શેહેર ગણાતુ હતુ, તેથી સુરત શહેરમા ને તેની આસપાસના દરીઆમા તેમનુ ધાર હમેશ પડતુ તેથી એવુ નીપજીઉ કે જેમનો વેપાર ચાલતો તે મોટા વેપારીને બીજા તવંગર રેહેનારાઓ તો લુંગારાના સરદારો સાથે ભાઈબંધી કરીને તેમને વરસ દીવસે અમુક પાળ આપતા એવી ભાઇબંધી ઉપરથી તેવા વેપારીને રેહવાસીઓનો માલ ને જીનદગાની સહીસલામત રહેતી તે લોકની દરીઆ મીનારા ઉપરની ધાસ્તી કાઢી નાખવાને દરીઆઈ સરદાર વૉટસને ઘણીજ કોશેસ કીધી ને ઘણા વરસ પછી ઘણી બાહદુરીથી ફતેહ પામ્યો હતો તેજ વખતે સુરતના કલેક્ટર એનડરસને પોતાના મુલકમાથી એ લોકની ધાસતી કાઢી નાખવાને પ્રયત્ન કીધો હતો ઘણીએક હીકમતો કરી પણ કાઇ વલેઉ નહી રાતરે શેહેરના દરવાજા બંધ કરતા પણ તે લુટારા તોપે તેને અગબગ વને ઉઘાડી કાઢતા નહી તો ભીંતો ઉપરથી કુદાની આવતા તેમા એકાદ ટોળી મજુર અથવા ફેરીઆ તરીક દીવસે શેહેરની બજારમા ફરતી કે કોઈ રાહીરાડના ઘરમા પરોણા તરીક ઉતરતી ને મધરાતે તેમનો સરદાર તેમને બાહાર આવવાને સીશોની વગાડે કે કાઇ નીશાણી કરતો કે એકદમ સહીંકડો તરવાર બાહર આવીને બધા ગામમા ફરી વલતી એવી રીતે કલેકટરના ઘરમા પણ ત્રણ કે ચાર વખત લુટારાઓ વગર આવકારે જઈ આવીઆ હતા ? છેલે સરવાલે આનડરસને અરદેસરને કહ્યુ, “ “ કમ શેઠ તમારાથી પણ કઇ થવાનુ નહી ” ” આવુ સાભળીને અરદેશરને તો ખુબ ચઢી ગઈ તેણે કહ્યુ કે હાથોહાથ થઇ જાય તાહા ચોરોના જીવ લેવા કે આપવાની સત્તા આપો તો એમને ઉખેડી નાખુ. પછે અરદેસરે આ દુખ છ મહીનામા કાઢી નાખવાનુ વચન આપ્યુ અરદેસર જાતે જોરાવર તાલીમબાજ માણસ હતા એટને પોતે થોડાએક તાલીમબાજ પારસી ને મુસલમાનના ઉપરી થઇને ગીસત ફરવાની ટોળીઓ ફરતી કરી ને જરૂર પડે તારે રીજમીટના માણસોને તે બોલાવે તારે તેમની મદદે જવાનો હુકમ લઇ રાખ્યો પણ અરદેશરે તેમને કોઇ વખતે પણ બોલાવી ન હતી પેહેલવેહેલા અરદેશરે તો દીવસમા ચોર લાકો કયા ઘરમા ને કયે ખુણે ભરાઇ રેહે છે તેની તપાસ કરી જાણી લીધા, પછી તેમને લાચ આપવા માંડી ને આ નગરી જાનમાના કેટલાક ચોરોનેજ જાસુસો નીમયા કે જે વખતે તેઓ ગામમા આવવા એકઠા થાય તારે તેને ચેતાવે. છેલે, તેમણે એક પોલીસ ખાતુ કાઢ્યુ ને તેમા દરેક શીપાઇ

જોરાવર ને હથીઆર વાપરી શકે તેવા રાખીઓ ને અકેકી તળવાર તથા સીશાલી આપી. એમણે ચોરોને કેવી રીતે હરાવ્યા ને કઇ કઇ યુક્તીઓ કામે લગાડી એ બધું લખતાં તો ઘણું લંબાણ થઈ જાય પણ એટલું જ બસ છે કે અરદેસરનો બંદોબસ્ત પાકો થયો ને સુરતના લોક થોડી મુદતમાં ઉઘાડે બારણે સુતા હતાં. જે પ્રમાણે એમણે વચન આપું હતું તે પ્રમાણે આ બધું કામ કાંઈ ૭ મહીનામાં થયું નોતું; પણ તે જ્યારે પણ બજાવીઉ તારે એવી તો અસર થઈ હતી કે અરદેસરનું નામ સાભળીને લુંટારાઓ થરથર કાંપતા."*

સુરતમાં ડાંડીઆની પ્રથા જે આજે પણ ચાલુ છે તે અરદેશરે જ દાખલ કરી હતી, અને તે નામ આપીને કવિ નર્મદાશંકરે ચીમકીભર્યું અને રોળ કરતું એક છાપુ પણ કાઢ્યું હતું.

આ પ્રકારની એમની ઉત્તમ કામગીરી અને બાહોશીને લઇને સરકારે અરદેશરને વખતોવખત માન અકરામ અને જાગીરીના ઇનામોથી નવાજ્યા હતા. તેની વિગતો નીચે પ્રમાણે છેઃ—

"આવી એમની કીમતી નોકરીઓને માટે નામદાર સરકાર તરફથી તા. ૧૮ મી જાનેવારી ૧૮૨૬ દીને સુરત ખાતેના ઈંગ્રેજી એજન્ટે જાહેર દરબાર ભરી એવણને એક ખેતાબ તથા પાલકી ભેટ કીધી હતી. આ પ્રસંગે સુરતના ૮૦૦ મુખ્ય રહેવાસીઓની સહીનો એક પત્ર ઇંગ્રેજી એજંટ ઉપર આવ્યો હતો, જેમાં તેઓએ પોતાના બાહાદુર કોટવાળની નામદાર સરકારે આવી ઉત્તમ રીતે કદર પીછાણી તે માટે પોતાનો સંતોષ યા ખુશાલી જણાવી હતી. મુંબાઈનો નામદાર ગવરનર સર જોન માલકમ ઇ. સ. ૧૮૨૯ માં સુરત ગયો તે વેળાએ તેણે તા. ૨૨ મી ડિસેમ્બરે એક જાહેર તથા દબદબાવાળી દરબાર ભરી એવણને કીમતી ખેલાત તથા બાહાદુરનો ખેતાબ અને સોનેરી સાજ સાથેનો એક ઘોડો તથા રૂ. ૩૦૦૦ ની વાર્ષિક પેદાયશવાળાં ચાર ગામો જાગીર તરીકે ભેટ આપ્યાં હતા. તા. ૧૪ મી ડીસેમ્બર ૧૮૩૦ ને દીને સુરતના જુડિશિયલ કમિશનર મી. જેમ્સ સંડરલેન્ડે ગવરનર સર જોન માલકમના હુકમથી એક જાહેર દરબાર ભરી એવણને એક સોનાનો ચાદ ભેટ આપ્યો હતો...વગેરે."×

* આદેસર કોટવાલ, કર્તા, "બે" પૃષ્ઠ ૪૫

× પારસી પ્રકાશ, પૃ. ૭૦૦.

ત્યારબાદ સન ૧૮૪૪ માં આર. ડી સ્યુઅર્ડ નામના સુરતના જડજે કોઇ મોટી વારસા બાબતની તકરારમાં અરદેશરને સસ્પેન્ડ કર્યા હતા-પણ તેની વડોદરાના આસિ. રેસિડન્ટ દ્વારા રીતસર તપાસ થઇ, તેમાં તેઓ સર્વ આક્ષેપોમાંથી નિર્દોષ ઠર્યા હતા; અને તે બદલ તેમને અભિનંદન આપવા અને તેમની જગો પર ફરી તેમને સ્થાપવા એક મોટો મેળાવડો કલેક્ટર મી. એન્ડ્રુસે ભર્યો હતો. એ પ્રસંગનું વર્ણન ધનબાઇ વાડીઆએ કવિતામાં ઉતાર્યું છે, તે આપીશું—

" સુરતના સેશન્સ જડજ એનડરૂસ સાહેબ,
વખાણ સાથે વાંચે ફરમાન જાહેર.
" સુરતની આબાદી અરદેસરથી
સરકારની સેવા ખબરદારીથી.
માન્યો છે સરકારે શેઠનો આભાર
જાહેર કર્યો છે દરબારે તેમનો ઉપકાર "
એનડરૂસ સાહેબના બોલી રહેવા બાદ
ગુજરાતીમાં કરે આદીતરામ સીરેસતેદાર
"હવે વાલે છે જવાબ અરદેસરખાન
અંગ્રેજીમાં કહે છે કે પરવર મહેરબાન
નામદાર સરકારની હજુર ને માન
આપુ છું તમોને મારૂ વચન ફરમાન
હજુર પેછી સરકારને પડસે કંઇ કામ
તો સેવામાં હાજર છું જતાં મારો જાન.
મારા કુટુંબથી વફાદારી
થતી આવી છે બહાદુરોથી સરકારી
મારા બાપે આપો જાન જફાકારી
મારા ભાઇની નોંધાઇ જેમ વફાદારી
તેમજ મુજનો પ્રાણ તમપર વારી
મારી જીંદગી તક રહેને વચન જારી."*

* અરદેશર આરેગર કોટવાલ, પૃ. ૭૦.

સરકારે તેમનાં કાર્યની કદરસનાથી કરી હતી, તેમ એ સમયે શ્રી સહજાનંદ સ્વામીનો જનતા પર બહોળો પ્રભાવ પડયો હતો, તેઓએ અરદેશરના પોતાના પ્રતિના પ્રેમ અને સદ્‌ભાવથી પ્રસન્ન થઇ, સુરતથી પાછા ફર્યા ત્યારે અરદેશરને તેમનો પાઘ એક સંભારણા તરીકે ભેટ આપ્યો હતો, જે એક મ્હોટું માન આપ્યું કહેવાય. ધનબાઇ લખે છે,

"સ્વામી સંગ શેઠજી થાણા વેર જાય,
શેઠ સાથનો સ્નેહ જોતાં મનમાં સુજાય
મારી યાદગીરીમાં તમને શું અપાય
કાપોદ્રા ને ઘાટે ઉતર્યા રાય
અરદેશરજીને મુગટ આશીશથી દેવાય
સ્વામીએ માથેથી ઉતારી હેતે અપાર
અરદેશરના સર પર પહેરાવે તે વાર
જે માથેનું મુગટ સ્વામીનો પાઘ
તતકાલ ઉતારીને પોતાને હાથ
શેઠજીના માથા પર મુકતાની સાથ
હરખના આંસુએ ભેતીને બાથ
આપી તે મુગટની સાચ્ચી ઇધાન
યાદગીરીમાં આપી શીરપરની નીશાન.
આશીષથી દુવા આપુ તમને ઘેર
સુખી રાખે કીરતાર જાવ ચંદ્રો વેર." †

અરદેશરનો દોરદમામ અને ઠાઠમાઠ બાદશાહી પ્રકારનો હતો તે આપણે ઉપર જોયું છે, અને તદનુસાર તે ખર્ચ પણ મ્હોટો રાખતો અને દિલનો બહુ દિલાવર હતો, એટલે સુધી કે કોઇ તેને બારણે સાદ પાડતો આવે તે કદી ખાલી હાથે જતો નહિ; તેથી એક સખી પુરુષ તરીકે તેની કીર્તિ બહોળી પામેલી હતી. "એક વેરાએ મવારના પ્રહરમા અરદેશર બારીએ ઉભા છે, તેવામા દીલીથી કોઈ ફકીરે પુછનો પુછનો એઓના ઘર આગળ આવીને સવાલ કરો કે "બાબુ, સુરતમે બાહાદુર કહેલાતા સો

† અરદેશરે અરદેશર કોટવાલ, પૃ ૮૧

કાણુ હશે ? ને પોતે જાહેર થતાં ફકીરે,-કહ્યું, ‘યા ! બહાદુર હય તો રૂ. ૧૦૦૦/- કી ઠેલી ફેંક દે તો !" તારે શેઠે હજાર રૂપીઆની ઠેલી ફેંકી આપી !

તેમણે આ પ્રમાણે પૂરી સાહેબી અને બાદશાહી વૈભવ ભોગવ્યો હતો પણ તે પાછળના લખલુટ ખર્ચ અને સખાવતથી તેમની બહોળી આવક પણ ખુટી પડતી અને તે સારૂ તેઓ કરજે નાણાં લેતા. એ દેવું લાખોનું થઇ પડયું હતું; અને લેંણદારોએ તે માટે તગાદો કરતાં, તેઓ બહુ વિમાસણમાં પડયા હતા અને એ ચિંતાને લઇને એમનું શરીર કથળ્યું હતું. લેંણદારોના ત્રાસથી બચવા તેઓ હવાફેર માટે ડુમસ જઇ રહ્યા હતા; ત્યાં પણ તબીયતમાં કાંઇ સુધરો થયો નહિ અને તેમની માંદગી વધતાં, તેમને સુરત પાછા આણવામાં આવ્યા હતા. અહિં તા. ૧૫મી ફેબ્રુઆરી સન ૧૮૫૯ના રોજ એમનું અવસાન થયું હતું. "એઓ થોડાંક વરસ છવીયા હત તો એઓના કરજની સમાધાણી થઇ જાત; પણ ગુજરી ગયાથી ૯ લાખનું દહેણું જેમનું તેમ રહ્યું. માંગનારાઓએ એમની જાગીરો જપત કરી વેચાવી નાખી ને એઓની વીધવા તથા છોકરાને નજદીક ભીખારી હાલતમાં લાવી મુકીયા. થોડા વખતમાં મી. એલ્લાસીસની મેહેનતથી એમની વીધવાને સરકાર તરફથી મહીને રૂ. ૧૫૦ નું પેનસન મલીઊ."×

શી કિસ્મતની કરામત !

એજ ખાનદાન કુટુંબમાંના બે નબીરામાથી સ્વર્ગસ્થ જહાંગીરશાહ તાલીઅરખાંએ એક મ્હોટા ઓરીસર તરીકે સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવ્યા ઉપરાંત "મુદ્રાકુલીન" અને "રત્નલક્ષ્મી" નામની બે સુંદર નવલકથાઓ લખીને ગુજરાતી સાહિત્યની સરસ સેવા બજાવેલી છે; અને એમના બંધુ મી. પિરોજશાહ તાલીઅરખાન પણ ડિસ્ટ્રીક્ટ અને સેશન્સ જડજના માનવંતા હોદ્દા ઉપરથી થોડાં વર્ષો ઉપર ફારગ થઇ, બાપીકા વતન, સુરત શહેરની, જાહેર પ્રવૃત્તિમાં અગ્રેસર ભાગ લઇને, વિવિધ પ્રકારની સેવા કરી રહ્યા છે, એ એક નોધવા જેવી બિના છે.

× "બ" રચિત આરદેશરનું જીવનચરિત્ર, પૃ. ૬૬ અને ૭૨.

(૪) રાવબહાદુર નરસોપંત લક્ષ્મણ માવલંકરજી

"मावळंकरांतील अत्यंत सच्छील, पुण्यवान् आणि कर्तृत्ववान् अशा पुरुषांतच नरसोपंताची गणना होणें अवश्य आहे." ×

સને ૧૮૧૮મા ગુજરાતમા કંપની સરકારનો રાજ્યામલ શરૂ થયો ત્યારે દેશમા વ્યવસ્થા અને કાયદાકાનુનનુ ધોરણ દાખલ કરવામાં જેમણે બ્રિટિશ ઓફીસરોના હાથ નીચે ઉત્તમ કામગીરી કરી, રાજકર્તા અને પ્રજા ઉભયનો વિશ્વાસ અને પ્રેમ સંપાદન કરેલો, તેમા રા. બા. નરસોપંત લક્ષ્મણનો સમાવેશ થાય છે. એક ચારિત્ર્યવાન, કર્તવ્યનિષ્ઠ, અને કાર્યદક્ષ પુરૂષ તરીકે પણ એમનુ ચરિત્ર અવલોકવા જેવું છે.

એમના કુટુંબની મૂળ અટક 'સત્યવાદી" હતી; અને એ કુટુંબમાં નૃસિંહની ઉપાસના છે. કુટુંબના મળ સ્થાપક "માવલંગ" ગામમા (સંગમેશ્વર તાલુકો, જીલ્લે રત્નાગીરી) ઇ. સ. ના ૧૨મા સૈકામાં નૃસિંહ ઉપાસના માટે વસ્યા બાદ ત્રણ ચાર પેઢીએ કુટુંબને સંગમેશ્વર વિભાગના સર દેસાઇનું વતન મળ્યું; તેમા આગળ જતાં આશરે ૭૦૦ ગામોનો વહીવટ તેમના હસ્તક આવ્યો હતો. તે ઉપરાંત તેમને "માવલંગ" ગામ ઇનામ મળેલુ તે ઉપરથી તે કુટુંબના બધા "સરદેસાઇ" અગર "માવલંગકર" અગર "માવલંકર સરદેસાઈ" એ અટકથી ઓળખાવા લાગ્યા. નરસોપંતના વડવાઓને સરદેસાઈ વતનમા ભાગ મળેલો નહીં, તેથી તેમને માવલંગા પાસે આવેલા "મૈતવાડા" વિભાગનું દેસાઇગીરીનું વતન મેળવ્યું અને તે તેમની શાખામા ચાલતું. તે ઉપરથી તેઓ "મૈતવડેકર" દેસાઇ એ નામથી પણ ઓળખાતા.

મૈતવડા મહાલ આંગરેના કબજામા સને ૧૭૩૫મા આવ્યો ત્યારથી તે સને ૧૭૫૬મા પેશ્વાઓએ આંગરેનો મુલક લીધો તે દરમિયાનની આસમાની સુલતાનીમા મૈતવડેકર દેસાઇનું વતન લગભગ પાયમાલ થયું હતું. તેથી એ કુટુંબના "બાજી નાયક" નામના નરસો લક્ષ્મણના દાદાએ પુના દરબાર મારફતે વતન મેળવી તેને સારી સ્થિતિ ઉપર લાવવા માટે ઘણા પ્રયત્નો કર્યા, પણ તે સર્વ નિષ્ફળ ગએલા. આ પ્રયાસો તેમણે બેર નામના બે ભાઈઓ મારફતે કરેલા, જેમાના એક ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા પ્રખ્યાતી ... "ગોવિંદ પંત બુંદેલે" હતા. અને ૧૭૬૧ ની પાણીપતની

× જુઓ માવળંકર ઘરાણ્યાચા ઇતિહાસ ઉત્તરાર્ધ, ખંડ ૨.

લડાઇમાં ગોવિંદ પંત બુંદેલે માર્યા ગયાથી તેમની મારફતે આગળ કંઈ પ્રયાસ થઇ શકે એવી સ્થિતિ રહી નહીં.

વતન મેળવી સારા પાયા ઉપર લાવી પોતાના કુટુંબનું ભરણપોષણ કોંકણમાં જ રહી, થઈ શકે એવી સ્થિતિ નથી એમ જોઈ સદર બાજી નાયકે કોંકણ કાયમનું છોડયું અને પોતાના કુટુંબ સાથે તેમજ વતનના દફતર સાથે ગુજરાતમાં આવી બોરસદમાં ગાયકવાડની નોકરીમાં તેઓ જોડાયા. એ રીતે આ કુટુંબ ૧૭૬૫ થી ૧૭૭૦ના અરસામાં પોતાની અસલ ભૂમિ કાયમની છોડી ગુજરાતમા આવી સ્થાયી વસ્યું હતું. બાજી નાયક સને ૧૭૯૦ના અરસામા ગુજરી ગયા ત્યાં સુધી બોરસદમાં જ ગાયકવાડની નોકરીમાં હતા.

એ બાજી નાયક કોંકણમાંથી આવ્યા ત્યારે દેસાઇનો ઓધ્ધો ભોગવતા નહીં હોવાથી તેમણે "નાયક" એ પદવીનો તેમજ "દેસાઇ" એ અટકનો ત્યાગ કર્યો અને "માવલંકર" એ નામથી ઓળખાવા લાગ્યા. તેમના દીકરા લક્ષ્મણ બાપની જગ્યાએ કામ કરતા અને ૧૭૯૦ થી ૧૮૦૦ ની આસપાસમા તેઓ અમદાવાદ આવીને ભદ્રમાં વસ્યા હતા. સને ૧૮૧૨ ની સાલમાં અમદાવાદના કલેક્ટર મી. ડનલોપે ભદ્રના ઘરોની યાદી કરાવેલી તેમા આ કુટુંબના ઘરનાં માલીકનું નામ "પંડીત લક્ષ્મણ બાજી" એ રીતે નોંધ્યું છે.

તે વખતે તેમની સ્થિતિ તદન સામાન્ય હતી, અને એક ઇનામદાર કુટુંબના હોવાનું અભિમાન છતા સામાન્ય ઘર ઉદ્યોગ કરવામા તેઓ કાંઇપણુ નહાનમ સમજતા નહીં. એમને બે પુત્રો હતા : સોમનાથ અને નરસોપંત

આ નરસોપંતનો જન્મ સને ૧૮૦૦ મા ૧લી ઓગસ્ટે બોરસદમાં થયો હતો, અને તેમણે મરાઠી અને ગુજરાતીનું શિક્ષણ બોરસદમા લીધું હતું.

કંપની સરકારનો નવો અમલ શરૂ થતાં જ સને ૧૮૧૮ મા અઢાર વર્ષની વયે નરસોપંતે દસક્રોઇ તાલુકાના ઓઢ ગામના તલાટીની જગ્યા રૂ. ૭) ના માસિક પગારની લીધી હતી; એ હલકી પાયરીની નોકરીથી શરૂઆત કરી, તાલુબ થવા જેવું એ છે કે અંગ્રેજીનું જ્ઞાન ન હોવા છતા, તે એક દેશીને મળી શકે એવા માસિક રૂ. ૭૦૦) ના પગારના મ્હોટા દફતરદારના ઓધ્ધાપર્યન્ત પહોંચ્યા હતા.

તલાટીની નોકરી દરમિયાન તેમણે જમીન માપણી–માપકરણનું જ્ઞાન

મેળવ્યું હતું: અને એ વખતે જ એમણે એવી સરસ છાપ પાડી કે તેમની નોકરીના પહેલા વર્ષમાં જ કલેકટરે તેમને પોતાના હાથ નીચે લઇ લીધા હતા. અને રેવન્યુ કમિશનર મી. થોમસ વીલીઅમસને પ્રાંતિજ અને વિરમગામની જમાબંધી મુકરર કરવામા નરસોપંતની મદદ માગી હતી. એ કામથી પ્રસન્ન થઇને ભાવનગર સંસ્થાનનું ટૂટભર્યું સેટલમેન્ટનું કામ પણ તેમને સોપાયું હતુ; અને તે પૂરું થતા નરસોપંતને અલીણાના મામલતદારની જગ્યા આપવામા આવી હતી.

તે પછી સને ૧૮૨૫મા તેમને નાપાડના પહેલા વર્ગના મામલતદાર નીમીને પોલીસ ખાતાના વડાનો ચાર્જ પણ સોંપાયો હતો. તે પ્રદેશમા કોળી, મેવાસીઓ અને શુન્દગાર જાતની ટોળીઓ પ્રજાને બહુ ત્રાસ આપતી, તે સઘળાને ચાંપી દઇને એમણે પ્રજાને શાંતિ મેળવી આપી હતી. આ ઉપરથી જોઇ શકાશે કે રા. બા. નરસોપંત જેમ કલમે કુશળ અને કાર્યદક્ષ હતા તેમ સીપાઈગીરીમાં પણ એવા પ્રવીણ હતા.

તેમની લાયકાત જોઇ તેમના ઉપરિ અધિકારી મી. વીલીઅમસને તેમના પગારમા રૂ. ૧૦૦) નો વધારો કરી આપવા, તેમજ તેમને પાલખીનું ખાસ માન આપવા સને ૧૮૦૩માં મુબાઇ સરકારને ખાસ લખાણ કર્યું હતુ, તેમાથી ઉપયોગી ભાગ અમે નીચે ઉતારીએ છીએઃ—

(a) *Though of a very respectable family*, this individual has *risen by his merits* from the lowest (literally) to the highest situation a native can fill in the Revenue Branch of the service.

× × ×

(b) Observing his *attention to his duty*, and that he *kept aloof from everything like intrigue or party-spirit* in the office, I begged the Collector to allow him to accompany me to Prantij and Viramgam, when the Jummabundy settlement of those Paragnas was entrusted to me in 1822-23.

× × ×

(c) I can, with confidence, state that Government is considerably indebted to him for the successful conclusion of that important settlement (Bhavnagar).

× × ×

(d) x x x in discharging the responsible public duties that devolved upon him,... .... he gave perfect satisfaction to his superiors. His revenue was punctually realised, and *his knowledge and support of the rights and usages of the Country, rendered him popular among the ryots.* x x x x x. In the superintendence of the Police & in the management of the revenue of this extensive charge, he *displayed much ability, zeal and good sense.* Some very troublesome Mehwasee villages, situated among the ravines of the Mahee, were within his jurisdiction; and the restraint his active superintendence imposed on the conduct of the Kolees, tended (I speak from personal observation made during several visits to that quarter) considerably to the tranquility of that part of the Zillah.

× × ×

(f) Among his services as a Revenue servant I may particularise *the restoration of the Narwa,* of the villages of the Charoter. Their Bhagdari (constitution) had been broken by over-assesment & other causes.

× × ×

(g) But his best praise, in my humble opinion, is that the *accuracy of information,* the *soundness*

of opinion he has so frequently been called upon to give in the discharge of his public duties at the head of a Purgumah have been invariably (for I do not remember an instance to the contrary) borne out by facts and practical results.

× × ×

(h) Narsoba's acquirements and qualifications for a revenue officer, are far beyond those of any other native I have met with in India. For with *much experience and with greater intelligence than most, he has the character of being strictly honest* and *possesses habits of business* and the *power of applying himself to it* in a manner that I have never seen equalled.

× × ×

(i) The natives, from the Surdar to the cultivator, have *always spoken of him as a respectable man*, as *an able servant* and *an impartial officer*.

× × ×

(j) In transacting business with natives, *his demeanour is mild, firm and independent;* such *as denotes a man who, conscious of having always uprightly discharged his duties neither seeks the support of a friend nor fears the designs of an enemy...............*He undertakes an individious duty with the same readiness as an agreeable one.*

આ લખાણ પરથી કંપની સરકારના બોર્ડ ઓફ ડીરેક્ટરે નરસોપંતની સેવાની કદર કરી તેમના પગારમાં અંગત એલાવન્સ તરીકે રૂ.

* માવળંકર પરાક્રમના ઇતિહાસ, ઉત્તરાર્ધ, ખંડ બીજો, પૃ. ૪૬૧.

૨૦૦) વધારી આપ્યા અને પાલખીનું માન પુના મુકામે સને ૧૮૩૮ માં ખાસ દરબાર ભરીને આપ્યું હતું. ઉપરાંત સરકારે રાવ બહાદુરનો ઇલ્કાબ આપ્યો અને પુનામાં પેશ્વા દફતર માટે નીમાએલ -કમિશનના તેમને એક સભાસદ નીમ્યા હતા.

એ નોકરીની વધુ કદર થવા કમિશનરે ભલામણ કરેલી તે પરથી બોર્ડ ઓફ ડીરેકટરે ઉપર મુજબ કરવામાં આવેલ પગારમાં વધારો તથા પાલખીના સાલીઆણા ઉપરાત રૂ. ૧૨૦૦) ની ઉપજના દસક્રોઇ તાલુકાના નારોળ અને રોપડા નામનાં બે ગામો ઇનામમાં આપ્યાં હતાં. એ ઇનામ વંશપરંપરા મળવા લખાણ થયું હતું, પણ કંપની સરકારે પોતાની રાજનીતિને વળગી રહી તે ત્રણ પેઢી સારૂ મર્યાદિત રાખવાનુંજ પસંદ કર્યું હતું.

રા. બા. નરસોપંતે સુરત તથા ભરૂચ જીલ્લાઓમાં પણ નોકરી કરી હતી. આખા ગુજરાતમાં તેમણે પોતાની સેવા અર્પી હતી એમ કહી શકાય. સને ૧૮૪૧માં તેમને જે ગામો ઇનામમા આપવામા આવ્યાં તેની સનંદ સરકાર તરફથી નીચે મુજબ મળી હતી:

"लिआकत व अहलिअत मा आब नरसो लक्ष्मण, रावबहादुर, उपनाम मावलंकर नायक सरदेसाई, जाते कराडेब्राह्मण, असल रेहेनार कसबे सैतवडे तरफ मजकुर, तालुके रत्नागीरी, प्रांत दक्षण कोंकण, हाल रेहेवासी शेहेर अंमदावाद शलंम हू अलताला.

जांणवूं के तमें ईस्ट इन्डिया कंपनीनी नोकरी घणा दिवस दर्मानत्थी रि विन्यु दिपारटमेंनट, प्रांत गुजरातना दरोबस्त जिल्लाओमां ता बजि कामां तथा रिविनीउ कमीस्नर हापीसमधें दफतदारीनी कीधी; ते उपरथी मुंबइना नेक नामदार गवरनर दर इजलास कौसल एऊए तमारी भारे कींमतनी चाकरीनो अनुभव सरकारनें आवो, तेहेनी हंमेशां नीसांणी रेहेवा सारु नेक नांमदार हनरावल कोरट आफ डीरेकटर विलाएत सरकार एमने सिफारस कीधी के तमने गांम चौंस परंपरा इनाम आपवुं. ते उपरथी नेक नामदार कोरट एऊए ता. २० मी फेबरवारी संने १८४० ना हुकममां कबुल करु जे तमने त्रण पुस्त इनांम आपवु.

× × × ×

of opinion he has so frequently been called upon to give in the discharge of his public duties at the head of a Purgunah have been invariably (*for* I do *not remember* an *instance to the* contrary) borne out by facts and practical results.

× × ×

(h) Narsoba's acquirements and qualifications for a revenue officer, are far beyond those of any other native I have met with in India. For with *much experience and with greater intelligence than most, he has the character of being strictly honest* and *possesses habits of business* and the *power of applying himself to it* in a manner that I have never seen equalled.

× × ×

(i) The natives, from the Surdar to the cultivator, have *always spoken of him as a respectable man*, as *an able servant* and *an impartial officer.*

× × ×

(j) In transacting business with natives, *his demeanour is mild, firm and independent;* such *as denotes a man who, conscious of having always uprightly discharged his duties neither seeks the support of a friend nor fears the designs of an enemy...............*He undertakes an individious duty with the same readiness as an agreeable one.*

આ લખાણ પરથી કંપની સરકારના બોર્ડ ઓફ ડીરેક્ટરે નરસો-પંતની સેવાની કદર કરી તેમના પગારમા અંગત એલાવન્સ તરીકે રૂ.

* માવળંકર ઘરાણ્યના ઇતિહાસ ઉત્તરાર્ધ, ખંડ બીજો. પૃ ૪૧૨

૨૦૦) વધારી આપ્યા અને પાલખીનું માન પુના મુકામે સને ૧૮૩૮ માં ખાસ દરબાર ભરીને આપ્યું હતું. ઉપરાંત સરકારે રાવ બહાદુરનો ઇલ્કાબ આપ્યો અને પુનામા પેશ્વા દફતર માટે નીમાએલ -કમિશનના તેમને એક સભાસદ નીમ્યા હતા.

એ નોકરીની વધુ કદર થતા કમિશનરે ભલામણ કરેલી તે પરથી બોર્ડ ઓફ ડીરેકટરે ઉપર મુજબ કરવામાં આવેલ પગારમાં વધારો તથા પાલખીના સાલીઆણા ઉપરાત રૂ. ૧૨૦૦) ની ઉપજના દસકોઇ તાલુકાના નારોળ અને રોપડા નામનાં બે ગામો ઇનામમાં આપ્યા હતાં. એ ઇનામ વંશપરંપરા મળતા લખાણ થયું હતું, પણ કંપની સરકારે પોતાની રાજ-નીતિને વળગી રહી તે ત્રણ પેઢી સારૂ મર્યાદિત રાખવાનુંજ પસંદ કર્યું હતુ.

રા. બા. નરસોપંતે સુરત તથા ભરૂચ જીલ્લાઓમાં પણ નોકરી કરી હતી. આખા ગુજરાતમાં તેમણે પોતાની સેવા અર્પી હતી એમ કહી શકાય. સને ૧૮૪૧મા તેમને જે ગામો ઇનામમા આપવામા આવ્યા તેની સણંદ સરકાર તરફથી નીચે મુજબ મળી હતીઃ

" लिआकत व अहलिअत मा आब नरसो लक्ष्मण, रावबहादुर, उपनाम मावळकर नायक सरदेसाई, जाते कराडब्राह्मण, असळ रेहेनार कसबे सैतवडे तरफ मजकुर, ताळुके रत्नागीरी, प्रांत दक्षण कोंकण, हाल रेहेवासी शेहेर अंमदावाद शलंम हू अलाताला.

जांणवूं के तमें ईस्ट इन्डिया कंपनीनी नोकरी घणा दिवस इमांनथी रिविनं दिपारटमेंनट, प्रांत गुजरातना दरोबस्त जिलाओमां ता बाजा कामां तथा रिविनीउ कमील्नर हाफीसमधे दफतदारीनी कीधी; ते उपरथी मुंबइना नेक नामदार गवरनर दर इजलास कैासल एऊए तमारी भारे कींमतनी चाकरीनो अनुभव सरकारनें आवो, तेहेनी हमेशां नीसांणी रेहेवा सारु नेक नांमदार ह्नराबल कोरट आफ डीरेकटर विलाएत सरकार एमने सिफारस कीधी के तमने गांम वैास परंपरा इनाम आपवु. ते उपरथी नेक नामदार कोरट एऊए ता. २० मी फेबरवारी संने १८४० ना हुकममां कबुल करु जे तमने त्रण पुस्त इनांम आपवु.

× × × ×

આ બધું બતાવે છે કે, તેઓ **બહુ પ્રામાણિક, કાર્યનિપૂણ, કર્તવ્યનિષ્ઠ, ન્યાયી અને ચારિત્ર્યવાન** અમલદાર હતા; અને વળી સરકારની સેવા કરવામાં પ્રજા હિત પણ લક્ષ્યમાં રાખવાનું ભૂલતા નહિ. તેમની નોકરીમાં તેઓ યશસ્વી નિવડયા હતા, તે એમને પગારમાં વખતો વખત બઢતી અને ઈનામમાં ગામો મળ્યાં હતાં તે જ તેની નિશાની છે. પણ ભાગ્યનું ચક્ર એકસરખું ગતિ કરતું નથી; એજ ડાહ્યો અને બાહોશ ગણાતો પુરુષ ખટપટ અને પ્રપંચનો ભોગ થઇ પડે ત્યારે આપણે કોને દોષ દેવો?

અરદેસર કોટવાલના ચરિત્રમાં આપણે જોયું છે કે તે પણ કાવાદાવાનો ભોગ થઇ પડી, તેમને મ્હોટા માનવંતા ઓદ્દા પરથી સસ્પેન્ડ કરવામાં આવ્યા હતા, પણ પાછળથી તેની રીતસર તપાસ થતાં તેઓ નિર્દોષ ઠર્યા હતા, અને જાહેર સમારંભ થઇને ફરી તેમની મૂળ જગો પર તેમને સ્થાપવામાં આવ્યા હતા.

પાછલા પ્રકરણોમાં આપણે જોયું છે કે પહેલા સયાજીરાવ ગાયકવાડના મૃત્યુ પછી વડોદરાનો રાજ્યવહીવટ ખટપટભર્યો થઇ પડયો હતો. સને ૧૮૪૩ માં નરસોપંતની વડોદરાની રેસિડેન્સીમાં નેટિવ એજંટ તરીકે પ્રથમ નિમણુંક થઇ હતી અને પછીથી તેમને કમિશનરની ઓફીસમાં મૂકવામા આવ્યા હતા. તે જગો માટે વિનાયક મોરેશ્વર ફડકે નામનો એક ગૃહસ્થ પણ ઉમેદવાર હતો તેને તે જગો નહીં મળવાથી નરસોપંતના વિરોધી તરીકે તેણે ઓફીસમાં ઉશ્કેરણી અને ખટપટ આરંભી હતી. અને તે એવો પ્રપંચી માણસ હતો કે મુંબાઇના રાજદ્વારી વિભાગમાં તેને કોઇ જગો નહીં આપવાનો ખાનગી હુકમ સુદ્ધાત મુંબાઈ સરકારને કાઢવો પડયો હતો.

નરસોપંતે સાત રેસિડેન્ટોના હાથ નીચે કામ કર્યું તેમાં કર્નલ ઓટ્રામ સિવાય બધાને સંતોષ મળ્યો હતો; પણ ઉપરોક્ત ફડકેના કાવાદાવાથી ઓટ્રામ નરસોપંત વિરૂદ્ધ ભંભેરાયો હતો, એટલુંજ નહીં પણ ફડકેની દોરવણીથી નરસોપંત પર કેટલાક ગંભીર આક્ષેપો મુકી મુંબાઇ સરકારને તેની વિરૂદ્ધ રીપોર્ટ સુદ્ધાંત કર્યો હતો; પણ મુંબાઇ સરકાર નરસોપંતના કામકાજથી પુરેપુરી વાકેફ હતી, તેથી તેણે નરસોપંતને નિર્દોષ જાહેર કરી, જે ઠરાવ લખી મોકલ્યો હતો, તેના છેવટના ફેરાનું લખાણ નીચેની મતલબનું હતું:—

"તેમનું (નરસોપંતનું) આજપર્યંતનું ઉત્કૃષ્ટ વર્તન અને વિશ્વાસપાત્ર નોકરી લક્ષમાં લેતાં, એકાદ બાબતમાં કમનસીબે

સ્મરણમાં નહીં રહેતાં કાંઇ ક્ષુલ્લક કસુર કરી હોય તો તે એમના ચારિત્ર્યને કલંકરૂપ કે એમની લાંબી અને નિર્દોષ સરકારી નોકરીને કાધરૂપ હોય એવું સરકારને બીલકુલ જણાતું નથી."

પણ એ ઠરાવ લખાઇ આવે તે પૂર્વે ઔટ્રામ વિદેશ ગયો હતો; અને ઉપરની બાબતની જાણ થતાં તેને બહુ લાગી આવ્યું હતું. એટલે રજા પરથી પાછો રેસિડેન્ટ નીમાઇ આવતાં, નરસોપંત સામે ફરી તેણે કામ ઉપાડ્યું હતું. ઔટ્રામ કાચા કાનનો અને સંશયી વૃત્તિનો અમલદાર હતો એ તેના કામકાજ પરથી માલમ પડી આવે છે. તેના પછી ફ્રેન્ચ નામનો રેસિડેન્ટ આવેલો તેણે નરસોપંતને પુનઃ વિશ્વાસમા લીધા હતા. એ સમયે અગાઉ કહ્યું તેમ રાજ્યમાં બહુ ખટપટો ચાલતી હતી; અને ઔટ્રામ ઉતાવળીઓ અને કિન્નાખોર હોવાથી તેણે વડોદરાના રાજ્યવહીવટમા ઘણો ગુંચવાડો કરી મુક્યો હતો; અને એ રીતિનીતિના પરિણામે મુંબાઇ સરકાર, જે વડોદરાના રાજ્યવહીવટ પર દેખરેખ રાખતી, તે અધિકાર તેની પાસેથી હિન્દી સરકારે પોતાના હાથમા લઇ લીધો હતો; પણ પાછળથી હિન્દી સરકારે એ કાર્યમાં તેની ભુલ જોઇને વડોદરાનો વહિવટ ફરી મુંબાઇ સરકારને સોપ્યો હતો, અને એજ ઔટ્રામે જે ખટપટ રીપોર્ટ કર્યો હતો તેનું નિરીક્ષણ કરી, ઇંગ્લાંડના અધિકારી મંડળે તેમાં એક વાત સ્પષ્ટ રીતે નોંધી હતી, કે "મુંબાઇ સરકાર પ્રત્યે ઔટ્રામે યોગ્ય માન દેખાડ્યું નથી."+

એજ ઔટ્રામે પોતાના અધિકારનો ઉપયોગ કરી પોસ્ટ ઓફીસમાંના પત્રો રોક્યા હતા; અને એવા બીજાં અયોગ્ય વર્તનોથી અસંતુષ્ટ થઇને ગણપતરાવ ગાયકવાડે ઔટ્રામને ખસેડવા મુબાઇ સરકારને અરજી કરેલી તે પણ તેણે દાબી રાખી હતી.

આ બધી હકીકત પરથી આપણે જોઇ શકીએ છીએ કે નરસોપંતના પ્રત્યેનું તેનું વર્તન દ્વેષભર્યું જ હતુ, અને કોઈ પણ પ્રકારે નરસોપંતને કલંક લગાડી નોકરીમાંથી દૂર કરી ફડકેને દાખલ કરવો એ તેનો ઇરાદો હતો. તે મુજબ નરસોપંતને એ દૂર કરી શક્યો પણ ફડકેને નોકરીમા દાખલ કરી શક્યો નહીં. પોતાને નોકરીમાંથી ખસેડ્યા પછી, જે મેમોરીઅલ નરસોપંતે બોર્ડ ઓફ ડીરેકટરોને લખી મોકલ્યું હતું, તે વાંચતાં આપણને તેમની નિર્દોષતા માલુમ પડી આવે છે; અને નીચેનો ફકરો એ બાબતને બરાબર પુરવાર કરે છેઃ—

+ જુઓ વડોદરાના રાજકર્તાઓ પૃ. ૨૦૦.

(35) The formidable preparations, as above briefly sketched, made by colonel Outram for a twelve month before he commenced his prosecution of your memorialist were well calculated to prevent your memorialist from indulging any hope that he would be able by any single efforts of his own to obviate the mischievous bias which had been created against him and by which he was, as it were, prejudged and condemned as a culprit, whose guilt could not admit of any doubt All who had any expectations of gaining the special favour and goodwill of the Residency authorities, presented themselves, and displayed the greatest zeal and alacrity in gathering from every quarter such information as might tally with the views and sentiments of colonel Outram in regard to your memorialist With such unscrupulous persons surrounding him, it could not perhaps have been expected that that gentleman, deeply prejudiced as his mind must have been in regard to your memorialist, could have reviewed dispassionately the alleged facts and circumstances laid before him Of the crowd of witnesses whose testimony was relied on by colonel Outram, there was not one who had any inducement to tell the truth, or one who had the moral courage to withdraw his allegations in respect to matters of which he could not have had any knowledge, such conduct could not have been looked for in those whose prospects in life depended upon the estimate of their services that might be formed at the Residency, x x x x x x x x x x x the Members of the Gaekwar's Durbar feared to act in any way

contrary to colonel Outram's wishes and your Memorialist was prevented from obtaining the requisite materials for his defence. For Europeans whose inter-course with natives of this country has been limited, it is a difficult matter to comprehend the servile deference with which inferiors and dependants anticipate the wishes and minister to the caprices of their superiors. It is only necessary for a man in power to manifest a dislike to any individual beneath him in rank or position, when all his subordinates including even menial servants, will consider themselves in duty bound to insult and spurn the unfortunate object of their masters' disfavour. Acting upon this principle, then, everyone who thought it his interest to please Colonel Outram, did not fail to contribute something towards the mass of falsehood and misrepresentations which were accumulated as the evidence for impeaching your Memorialist; and so cleverly were the plots against him managed, that he was left no means of counteracting them, except that of pointing out the inconsistencies and errors committed by their inventors."*

નોકરી પરથી બરતરફ કર્યા તેનું દુઃખ નરસોપંતને ખુબ લાગે એ દેખીતું છે; અને તે માટે ઠેઠ કંપની સરકારને ઇંગ્લાંડ અપીલ કરી દાદ માગે એ એમના દીલનું દર્દ રજુ કરે છે.

પણ જેઓ red-tape ના–"**થયું છે તે સવા વીસ–**" એ રીતિ-નીતિના-settled policy ના પૂજક છે અને પોતાના અધિકારીઓનો વટ સાચવવામાં જ પ્રતિષ્ઠા માને છે, તેમને ઉપરોક્ત નિર્ણયમાં ફેરફાર કરવાનું યોગ્ય ન જણાયું. એમણે નરસોપંતની અરજીના ઉત્તરમાં એટલુંજ લખી જણાવ્યું કે અગાઉનો નિર્ણય છેવટનો છે. સારૂં થયું હતું કે નરસોપંત

* જુઓ માવલંકર ઘરાણ્યાનો ઇતિહાસ ઉત્તરાર્ધ, ખંડ બીજો, પૃષ્ઠ ૪૭૬.

તે નિર્ણય જાણવામાં આવે તે આગમચ એક મહિના પૂર્વે તા. ૨૮ મી માર્ચ સને ૧૮૫૭ ના રોજ દેવલોક પામ્યા હતા.

નરસોપંતને ૫ પુત્રો હતા, તેમાંના સૌથી મોટા કેશવરાવ નરસિંહ સારા હોદ્દા ઉપર દેશી રાજ્યોમા તેમજ મુંબઇ સેક્રેટરીએટમાં નોકરી ઉપર હતા. તેમનું અંગ્રેજીનું જ્ઞાન સારૂં હતું અને તેમણે Elphinstone Institute નો સોનાનો ચાંદ સને ૧૮૪૧ મા મેળવ્યો હતો. ઉપર જે અંગ્રેજી ફકરો આપ્યો છે તે સદરહુ કેશવરાવનું લખાણ છે. તે ઉપરથી તેમનો અંગ્રેજી ભાષા ઉપરનો કાબુ જણાઇ આવે છે. એમના એક પુત્ર દામોદર નામે તે સમયે નવી સ્થપાયલી થિઓસોફીકલ સોસાયટીમા જોડાયા હતા અને તે મંડળીમાં તેઓ સારી રીતે જાણીતા છે.

નરસોપંતના બીજા પુત્ર વિષ્ણુ નરસિંહ અમદાવાદમાં ઘણા વરસ સુધી સબ રજીસ્ટ્રાર તરીકે હતા અને તેઓ ગુજરાતની જાહેર પ્રવૃત્તિમાં સારો રસ લેતા હતા, અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના કામકાજ અંગે પણ અસંગોપાત મદદ કરતા હતા. નરસોપંતના પૌત્ર મહુંમ ગજાનંદ કૃષ્ણરાવ માવલંકર અમદાવાદમાં જાણીતા હતા. તેમણે જાહેર સેવામાં ઘણો ભોગ આપ્યો હતો; અને શ્રીયુત ગણેશ વાસુદેવ માવલંકરનું નામ તો એક અગ્રેસર જાહેર કાર્યકર્તા તરીકે આખા ગુજરાતમા અને ગુજરાત બહાર સુવિદિત છે. તેઓ રા. બા. નરસોપંતના પ્રપૌત્ર થાય છે.

સૈનવડે છોડતા જ દેસાઇગીરી અમદાવાદના માવળંકરોના વડીલ "બાજી નાયકે" ત્યાગી હતી; અને સરકાર તરફથી પ્રાપ્ત થએલા ઇનામી ગામો પણ તેમની પાસે આજે રહ્યા નથી. છતા પણ ચારિત્ર્ય અને લોક સેવાની ઉપાસના તેમના કુટુંબમા ચાલુ છે, તેનો બદલો કાંઇક અલૌકિક છે; અને જનતા એવા સમાજ-સેવકોને હંમેશાં સંભારે છે; તેમના પર આશિષ વરસાવે છે; અને તેથી પરમાત્મા પણ પ્રસન્ન રહે છે.



પ્રકરણ ૧૭

નવી કેળવણી

"The impulse at length came from outside. We cannot but acknowledge with feelings of mingled shame and gratefulness that the first and earliest efforts at ameleorating our condition were made by a handful of philanthropic Europeans both civilians and missionaries, who in their liberal views moved ahead of their age."†

[*S. K. De.*]

ખ્રિસ્તી પ્રજાની એવી એક માન્યતા છે કે પ્રભુ જીસસ ક્રાઇસ્ટના ઉપદેશનો જગતભરમા બને તેટલો બહોળો પ્રચાર કરવો; અને તે કાર્યને તેઓ પોતાનુ કર્તવ્ય સમજે છે, એટલુંજ નહિ પણ તેને એક પુણ્ય કૃત્ય માને છે. સોળમા સૈકામાં પોર્ટુગીઝો હિન્દુસ્તાનમા આવ્યા તેમણે, ઉપલી માન્યતાથી પ્રેરાઇને મિશનો દ્વારા બાઇબલનું શિક્ષણ આપવા શાળાઓ અને તે વિષયનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ થવા પાઠશાળાઓ સ્થાપી હતી; અને એ પ્રવૃત્તિને પોષવા જ તે સમયે સ્ટીવનસન નામના પાદરીએ, આપણા પુરાણોની પદ્ધતિએ, બાઇબલનો મરાઠીમા તરજુમો કર્યો હતો. પણ તેમની ધર્માંધતા અને ઝનુનને કારણે પોર્ટુગીઝો હિન્દી પ્રજામા અપ્રિય થઇ પડયા હતા અને તેમની સત્તા નબળી પડતા, તેમની પ્રસ્તુત ધાર્મિક પ્રવૃત્તિને પણ ધોકો પહોચ્યો હતો.

યુરોપીય પ્રજાઓ એક પછી એક તે પછી હિન્દમા આવતી રહી હતી, તેમની સાથે તેમના ધર્મોપદેશકો આવતા, તેઓ પ્રતિ રવિવારે દેવળમાં ઉપદેશ આપવા ઉપરાંત અહિં વસતા યુરોપિયનોના બાળકોને ધર્મનું શિક્ષણ આપવાનુ કામ કરતા; તેમના ભેગા, એમના આશ્રિત દેશીઓના છોકરાઓને પણ તેઓ ભણાવતા હતા. પણ સદરહુ પ્રયત્નો જેમ છૂટાછવાયા હતા તેમ તેમનું ધ્યેય મુખ્યત્વે બાઇબલનું શિક્ષણ આપવા પુરતું હતું.

† Bengali Literature in the Nineteenth Century, p 54.

સન ૧૭૯૩માં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો ચાર્ટર જારી રાખવાનો પ્રશ્ન બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ સમક્ષ રજુ થયો ત્યારે હિન્દીઓને રીતસર શિક્ષણ આપવાનો પ્રશ્ન સુપ્રસિદ્ધ પરોપકારી મહાપુરુષ વિલબરફોર્સે ઉપસ્થિત કર્યો હતો અને આમની સભામાં (હાઉસ ઑફ્ કોમન્સમાં) તેને લગતો ઠરાવ પસાર કરાવ્યો હતો. તે ઠરાવ નીચે પ્રમાણે હતો:—

"That it is the peculiar and bounden duty of the British Legislature to promote by all just and prudent means the interest and happiness of the inhabitants of the British Dominions in India; and that for these ends such measures ought to be adopted as may gradually tend to their advancement in useful knowledge and to their religious and moral improvement."×

પણ અમીરોની સભાએ તે ઉડાડી મૂક્યો હતો; અને કંપનીના બોર્ડ ઑફ્ ડિરેક્ટરોને એ ફાવતું હતું એટલે તે ઠરાવ કાગળપરજ રહ્યો હતો. જ્યારે વીસે વર્ષે કંપનીનો ચાર્ટર પાર્લામેન્ટ સમક્ષ ફરી વારનો આવ્યો ત્યારે એજ સભ્યે (વિલબરફોર્સે) અગાઉનો ઠરાવ બીજી વાર રજુ કરીને પસાર કરાવ્યો હતો અને તે ઠરાવમાં નવલ અને વિશેષ તત્ત્વ એ સમાયલું હતું કે પ્રજાને કેળવણી આપવી એ રાજ્યનું કર્તવ્ય છે; અને વિશેષમા હિન્દની ઉત્પન્નમાંથી દર વર્ષે રૂ. એક લાખ દેશીઓની કેળવણી પાછળ ખર્ચવાનો નિયમ ખાસ ઉમેરાવ્યો હતો:

આ રહ્યા તે ઠરાવના શબ્દો:

"That it shall be lawful for the Governor-General in Council to direct, that out of any surplus which may remain of the Rents, Revenues, and Profits arising from the said territorial acquisitions, after defraying the expenses of the Military, Civil, and Commercial Establishments, and paying the Interest of the Debt, in manner hereinafter provided,

× જુઓ Education in India, by Mr. K. S. Vakil, p. 11.

a sum of not less than one lakh of Rupees in each year shall be set apart and applied to the Revival and Improvement of Literature and the Encouragement of the learned Natives of India and for the Introduction and Promotion of a knowledge of the sciences among the Inhabitants of the British Territories in India."*

આવા સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ઉપરોક્ત ઠરાવ થયલો હોવા છતાં કંપની સરકારે તેનો અમલ કરવામાં દસ વર્ષ કાઢી નાંખ્યાં અને છેવટે સન ૧૮૨૩માં એક કમિટી નીમી, તેના મંત્રી તરીકે જાણીતા સંસ્કૃતના અભ્યાસી એચ. એચ. વિલ્સનને પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા.

સદરહુ કમિટીએ હિન્દીઓના શિક્ષણ સારૂ સંસ્કૃત અને અરબ્બીની પાઠશાળાઓ ખોલવા માંડી પણ બોર્ડ ઑફ ડિરેક્ટરોએ એ વ્યવસ્થા વખોડી કાઢી, એવું લખાણ મોકલી આપ્યું હતું કે જે નાણાં ખર્ચવાનું મંજુર થયલું છે, તેનો ઉદ્દેશ દેશીઓને તેમનું પ્રાચીન શિક્ષણ નહિ પણ ઉપયોગી શિક્ષણ આપવાનો છે:

'The great end should not have been to teach Hindu learning but useful learning.'

પણ પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ આપવા જતાં લોક લાગણી ઉશ્કેરાશે, એવો કમિટીએ તેનો ઉત્તર આપીને તેનું કામ આગળ ચાલુ રાખ્યું; પરંતુ કમિટીની ઉપરોક્ત દલીલોની સામે મહાન હિંદી અને આદ્યસુધારક રાજા રામમોહનરાયે ઝુંબેશ ઉઠાવી, લોકમત કેળવવા માંડ્યો અને કંપની સરકારને એક પત્ર પાઠવ્યો હતો, તેમાં જણાવ્યું હતું, કેઃ—

"As the sum set apart for the instruction of the natives of India was intended by the Government of England for the improvement of its Indian subjects, I beg leave to state.........that if the plan now adopted (referring to the proposed establish-

*Education in India, by Mr. K. S. Vakil. 14.

ment of the Sanskrit College) be followed, it will completely defeat the object proposed; since no improvement can be expected from inducing young men to consume a dozen of years of the most valuable period of their lives in acquiring the niceties of Vyakarana or Sanskrit grammar.

In order to enable Your Lordship to appreciate the utility of encouraging such imaginary learning as above characterised, I beg Your Lordship will be pleased to compare the state of science and literature in Europe before the time of Lord Bacon with the progress of knowledge made since he wrote.

If it had been intended to keep the British Nation in ignorance of real knowledge, the Baconian philosophy would not have been allowed to displace the system of Schoolmen, which was best calculated to perpetuate ignorance. In the same manner, the Sanskrit system of education would be the best calculated to keep this country in darkness, if such had been the policy of the British legislature."‡

પાર્લામેન્ટે જે નાણા મંજુર કર્યાં છે તે સંસ્કૃતની પાઠશાળા સ્થાપવામાં ખર્ચાશે તો તેનો હેતુ બર આવશે નહિ; કેમકે વર્ષો સુધી યુવકોને સંસ્કૃતનું વ્યાકરણ શિખવવાનો કાંઈ સાર નથી; અને એ દલીલનું રહસ્ય સમજાવવા આપ નામદારને હું એટલુંજ જણાવીશ કે યુરોપના સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનની લૉર્ડ બેકનના પહેલાની સ્થિતિ લક્ષમા લેશો. જેમ પંડિતોએ (Schoolmen) બેકનના પૂર્વે યુરોપને અજ્ઞાનાવસ્થામા દબાવેલો રાખ્યો હતો તેમ પ્રસ્તુત સંસ્કૃત પદ્ધતિના શિક્ષણનું પરિણામ એજ પ્રકારનું આવશે, જે પાર્લામેન્ટનો આશય નથી.

‡ જુઓ Calcutta Review, July 1935, p 11.

પરંતુ તે પત્રની તાત્કાલિક અસર થવા પામી નહિ; પણ તેના પરિણામે એ રીતિનીતિના કાર્યકર્તાઓના બે તડ બંધાઇ ગયાં, જેમાંનો એક પૌર્વાત્ય શિક્ષણનો પક્ષ કરતો, જ્યારે બીજો પક્ષ નવું અંગ્રેજીનું શિક્ષણ આપવાની હિમાયત કરતો થયો; અને તેનો છેવટનો નિકાલ લૉર્ડ મેકોલેની ઐતિહાસિક નોંધ પછી જ સન ૧૮૩૫માં આવ્યો હતો. એ આખી ચર્ચાને સમેટી લેતાં, લૉર્ડ બેન્ટિકે જણાવ્યું હતું, કે બ્રિટીશ સરકારનો મુખ્ય આશય દેશીઓમા યુરોપીય સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનનો પ્રચાર કરવો એ હોવો જોઇએ અને કેળવણી પાછળ જે નાણું ખર્ચવાનું નક્કી થયેલુ છે, તે એકલા અંગ્રેજીના શિક્ષણ સારૂ ખર્ચાશે.†

આમ સરવાળે રાજા રામમોહનરાયના વાદનો વિજય થયો હતો.

હવે આપણે એ નવી કેળવણીનો આરંભ આપણા મુંબાઇ ઇલાકામાં ક્યારે અને શી રીતે થયો તે જોઇએ.

ઉપલબ્ધ સાધનો પરથી એમ માલુમ પડે છે કે સન ૧૭૧૮માં મુંબાઇમા પહેલવહેલી શાળા રેવ. રીચર્ડ કોબે નામના પાદરીએ કંપની સરકારના યુરોપિયન અને યુરેશીઅન બાળકોને ધાર્મિક શિક્ષણ આપવાને કાઢી હતી અને તેનો નિભાવ લવાજમ અને ભેટોમાથી થતો હતો. સન ૧૮૦૭મા તે સંસ્થાને ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીએ રૂ. ૩૦૦૦) ની વાર્ષિક ગ્રાન્ટ આપવાનું શરૂ કર્યું હતું; પણ તેનું કામકાજ વ્યવસ્થિત અને નિયમિત રીતે થયે જાય એ ઉદ્દેશથી સન ૧૮૧૫મા મુંબાઇ એજ્યુકેશન સોસાઇટી એ નામનું એક મંડળ સ્થાપીને ઉપરોક્ત સંસ્થાનો વહિવટ તેને સોંપવામાં આવ્યો હતો અને તેના હસ્તકની શાળાઓમા હિન્દી વિદ્યાર્થીઓને પણ લેવામા આવતા અને તેનું શિક્ષણ બેલની મોનિટોરિયલ પદ્ધતિએ અપાતુ હતુ. તેનુ કામકાજ વધતા સન ૧૮૨૦મા મુંબાઈ એજ્યુકેશન સોસાઇટીએ, દેશી ભાષાઓમા પુસ્તકો રચાવવા અને દેશી શાળાઓ ખોલવા સંબંધી રીપોર્ટ કરવા એક કમિટી

† ("That the great object of the British Government ought to be the promotion of European literature and science among the natives of India, and that all the funds appropriated for the purpose of education would be best employed on English education alone"

[Education in India, by Mr. K S Vakil, p. 23].

નીમી હતી; અને તેને તપાસમાં એમ માલુમ પડ્યું કે મૂળ મંડળના ઉદ્દેશ બહાર તેમની પ્રવૃત્તિ વિસ્તરે છે, તેથી મૂળ મંડળનું કામકાજ માત્ર યુરોપિયન અને યુરેશીઅન વિદ્યાર્થીઓ સારૂ મર્યાદિત કરી, હિન્દી વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસની પદ્ધતિસર વ્યવસ્થા કરવા સન ૧૮૨૩ માં મુંબાઇ નેટિવ સ્કુલ બુક અને સ્કુલ સોસાઇટી નામની એક નવી સંસ્થા સ્થાપી; અને તે સન ૧૮૨૭ પછી મુંબાઈ નેટિવ એજ્યુકેશન સોસાઇટી તરીકે ઓળખાવા લાગી હતી.

પ્રસ્તુત મંડળે પ્રચલિત શિક્ષણ વ્યવસ્થાનું નિરીક્ષણ કરતાં તેમાં ચાર વસ્તુઓની ઉણપ તેમને દીસી આવી: (૧) પાઠ્ય પુસ્તકોનો અભાવ (૨) શિક્ષણ પદ્ધતિની ખામી (૩) શિક્ષકોની મુશ્કેલી અને (૪) નાણાંની તંગી; અને ત્યાર બાદ તેના નિવારણ સારૂ કમિટીએ પ્રથમ પાઠ્ય પુસ્તકો રચાવવાના સંબંધમાં ધારાધોરણ નક્કી કર્યાં; અને તે વિષે નીચે પ્રમાણે એક જાહેરાત કાઢી હતી:

"મુંબાઇની હિંદ નિશાળ નિશાળ પુસ્તક મંડળી

ગ્રન્થોના ભાષાંતરો અથવા નવા ગ્રંથ કરનારાઓને બક્ષીસ આપવાનું પ્રસિદ્ધિપત્ર:

૧ આ મંડળી સર્વેને પ્રગટ કરે છે કે જે કોઇ બાળબોધ ગ્રંથ અથવા પોઢ ગ્રંથ એઓનાં મરાઠી અથવા ગુજરાતી બોલીમાં સારાં ભાષાંતરો કરીને લાવશે અથવા આ બેઉ ભાષામાં પસંદ પડે એવો પોતાની કલ્પનાયે નવો ગ્રંથ રચશે અથવા આગળ કહેલા પ્રકારના ગ્રંથ હિન્દુસ્થાની ભાષામા કરશે તેને બક્ષીસ આપવા સારૂ ગવરનર કૌંસલ એઓયે ઉદાર થઇને આ મંડળીને સમર્થ કીધી છે."

xxx તે પછી જુદા જુદા વિષયો પર કેવી જાતના ગ્રંથોની જરૂર છે તેની માર્ગદર્શક યાદી આપેલી છે અને તેને છેડે નીચે મુજબ સહી કરેલી છે:—*

મુંબઇ. તારીખ ૮ આપ્રીલ સન ૧૮૨૫	મંડળીની આજ્ઞા પરથી પ્રસિદ્ધ કીધું છે. જાર્જ જારવિસ સકત્રી.

* એ આખા પ્રસિદ્ધિપત્ર માટે જુઓ, ગુ. વ. સોસાઇટીનો ઇતિહાસ, ૧ પૃ. ૪૩.

અને શિક્ષકોની મુશ્કેલી દૂર કરવા ૭ બુદ્ધિશાળી દેશીઓને સેકેન્ડ્રીયન-પદ્ધતિએ શિક્ષણ આપવાની જોગવાઇ કરી, તે સારૂ નાણાની મદદ કરવા લૉર્ડ એલ્ફીન્સ્ટને કંપની સરકારને લખાણ મોકલી આપતા, તેના સમર્થનમા નીચે પ્રમાણે ત્રણ ભલામણો કરી હતી

(૧) દેશીઓને સરકારી નોકરી માટે કેળવવા

(૨) માતૃભાષા દ્વારા પ્રાથમિક કેળવણીનો પ્રચાર કરવો, અને

(૩) તે સારૂ સરકારની દેખરેખ નીચે શાળાઓ ખોલવી અને મિશનરી નહિ એવી ખાનગી સાહસથી નિકળેલી સસ્થાઓને નાણાની મદદ કરવી

અને તે નોધની છેવટમા ભારપૂર્વક જણાવ્યુ હતુ, કે

"I can conceive no objection that can be urged to these proposals, except the greatness of the expense, to which I would oppose the magnitude of the object. It is difficult to imagine an undertaking in which our duty, our interest, and our honour are more immediately concerned It is now well understood, that in all countries the happiness of the poor depends in a great measure on their education. It is by means of it alone that they can acquire those habits of prudence and self-respect from which all other good qualities spring, and if ever there was a country where such habits are required, it is this. We have all often heard of the ills of early marriages and overflowing population, of the savings of a life squandered on some one occasion of festivity, of the helplessness of the ryots, which renders them a prey to money-lenders, of their indifference to good clothes or houses, which has been urged on some occasions as an argument against lowering the public demands on them, and, finally, of the vanity of all laws to protect them, when no individual can be found who has spirit enough to take advantage

of those enacted in their favour: *there is but one remedy for all this, which is education.*

If there be a wish to contribute to the abolition of the horrors of self-immolation and of infanticide, and ultimately to the destruction of superstition in India, it is scarcely necessary now to prove, *that the only means of success lie in the diffusion of knowledge.*"+

સન ૧૮૨૩ થી સન ૧૮૨૭ સુધી મુંબાઈ નેટિવ એજ્યુકેશન સોસાઈટી લૉર્ડ એલ્ફીન્સ્ટનના નેતૃત્વ હેઠળ કુલીફાળી હતી અને સને ૧૮૨૭ માં એઓ નિવૃત્ત થતાં, ઉપકારવશ લાગણીથી પ્રેરાઇ દેશીઓએ એમનું સ્મારક ઉભું કરવા એક મ્હોટું ફંડ એકઠું કર્યું હતું, તેમાંથી મુંબાઈની એલ્ફીન્સ્ટન કૉલેજ ઉદ્ભવી હતી. કંપની સરકારે એ યોજનાને સંમતિ આપતાં ઇચ્છયું હતું, કે

"એ કૉલેજમાંથી નિકળનાર વિદ્યાર્થીઓ હિન્દી રાજવહીવટમાંની ઉચી જગો માટે બુદ્ધિ અને ચારિત્ર્યથી યોગ્ય નિવડશે."×

કોણ ના કહી શકશે કે એ આગાહી સાચી પડી નથી ?, આજે પણ એક એલ્ફીન્સ્ટોનિયન હોવું એ મ્હોટું ભુષણ મનાય છે.

ઉપરાંત મુંબાઇ નેટિવ સ્કુલ અને સ્કુલ બુક મંડળીનો વહિવટ જોર્જ જર્વિસના હાથમા હતો; અને આરંભના પાઠ્ય પુસ્તકોમાં તેમનું નામ જ ઘણુંખરૂં જોવામાં આવે છે. તેમને તેના કામકાજમાં દક્ષિણી વિદ્વાનો ઠીક ઠીક મળી રહેતા પણ ગુજરાતીઓ મેળવવાની મુશ્કેલી પડતી હતી. મુંબાઇના બિશપ કાર એક વખતે ભરૂચ ગયલા ત્યાં તેમને રણછોડદાસ ગિરધરભાઇ—ગુજરાતમાં કેળવણીના પિતા—નો મેળાપ થયલો અને તેમની ચંચળતા અને હુંશિયારીથી પ્રસન્ન થયલા. મુંબાઇ પાછા ફરતાં તેમને કૅપ્ટન જર્વિસને મળવાનું થયું; અને વાતચિતમાં ગુજરાતી શિક્ષકોની મુશ્કેલી જણાવતાં, બિશપ કારે તેમને રણછોડભાઇની ભલામણ કરી હતી; તે

+ English Education in India, by Syed Mahmood, p. 40.

× "that the College would be instrumental in raising a class of persons qualified by their intelligence and morality for high employment in the civil administration of India."

પરથી રણછોડભાઇને મુંબાઇ બોલાવવામાં આવ્યા હતા. એ પછીનો વૃત્તાંત અમે એમનાજ શબ્દોમાં આપીશું:

"ઇસવી સન ૧૮૨૫ માં એ ખાતામાં રણછોડદાસ જોડાયા. તે વખત રૂ. ૪૦) નો દરમાયો કર્યો હતો. ને વાટખરચી એટલે ભરૂચથી મુંબાઇ જતાં સુધીનો ખરચ તથા ભરૂચથી નીકળ્યાને દીવસથી પગાર ચડતો. એ વખતે દેશી નિશાળોને સારૂ પુસ્તકો રચવાનું કામ ચાલતું હતું તે એમને સોંપવામાં આવ્યું.

મરાઠી તથા ગુજરાતી બેઉ કામ સાથે ચાલતાં હતાં. પ્રથમ વર્ણમાળા તૈયાર કરવામાં આવી. વર્ણમાળા એટલે મોટે અક્ષરે ગુજરાતી તથા બાળબોધ મૂળાક્ષરો કાગળો પર છાપેલા. અ. આ. ક. કાના અક્ષરો પછી બારાખડી પછી જોડાક્ષર–પછી એકાક્ષરી શબ્દ, દ્વિઅક્ષરી શબ્દ વગેરે પાંચ. છ. સાત અક્ષરોના શબ્દો, શબ્દોના અર્થો, તેમજ ગણિતકામ સારૂ અંક તથા રકમો તથા સાદા સરવાળા બાદબાકી–ગુણાકાર–ભાગાકાર–ભાંજણીને વિવિધ સરવાળા બાદબાકી ગુણાકાર વગેરેના કાગળો તૈયાર કરી પાટીઓ પર કે લુગડાના લાંબા પંખા પર ચોડી છોકરાના વર્ગ આગળ તે ટાંગતા ને તેમાંથી શીખવતા. એ રીતે કેળવણી આપવાનું કામ તે વખતના ઇગ્લાંડમાં ચાલતા લાનક્યાસ્ટ્રીઅન ધોરણને અનુસરીને ગુજરાતમાં ચાલતું. વર્ણમાળાના અક્ષરો ઘણા સારા ગણાય છે. હજુ પણ તેનો જોડો મળી શકતો નથી. એ સિવાય લિપિધારા–બોધ વચન–ડાડસ્લીની વાતો–ઇસપનીતિની કથાઓ, બાળમિત્ર–પંચોપાખ્યાન–ભૂગોળ–ખગોળ, વિદ્યાના ઉદ્દેશ લાભ ને સંતોષ વગેરે પુસ્તકો વાંચનકામને સારૂ, તથા ગણિતને સારૂ પૂર્ણાંક, અપૂર્ણાંક (હટન કૃત) તથા શિક્ષામાળા ભાગ ૧ અને ૨, કર્ત્તવ્ય ભૂમિતિ વગેરે. એ બધાં શાળા–પુસ્તક મંડળી તરફથી તૈયાર થતાં હતાં તેમાં રણછોડદાસની મદદ લેવામાં આવી. પણ દક્ષિણ તથા ગુજરાતમાં દેશી નિશાળો સ્થાપન કરવાનું સરકારે વધારે અગત્યનું જાણી તેને સારૂ મહેતાજીઓ થવાને યોગ્ય માણસો શોધી કાઢવાનું તથા તેમને ભણાવી તૈયાર કરવાનું કામ રણછોડદાસને માથે પડ્યું. તેથી થોડી મુદતમાં મુંબઇથી તેમને પાછા ગુજરાતની મુસાફરીએ મોકલ્યા. અમદાવાદ, સુરત વગેરે ઠેકાણે ફરીને તથા મુંબાઇમાંથીજ કેટલાક માણસો શોધી કહાડ્યા. પ્રથમ સુરત ભરૂચ ને અમદાવાદને સારૂ છ માણસો તૈયાર થયા. તેમની સાથે જઈ તે શેહેરોમાં નિશાળોનો આરંભ કર્યો."*

* ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર, પુ. ૪, પૃ. ૧૫, ચરિત્ર વિભાગ.

નવી કેળવણીના આરંભ કાળનાં પુસ્તકો

સદરહુ સંસ્થાએ શરૂઆતમા જે પાઠ્ય પુસ્તકો તૈયાર કરાવ્યા તેની નોંધ લઇએ તે આગમચ ગુજરાતીના અને અંગ્રેજીના અભ્યાસમા મદદગાર થઇ પડે એવા વ્યાકરણ, કોશ વગેરે વિષયોને લગતા જે પુસ્તકો ખાનગી સાહસથી પ્રસિદ્ધ થયા હતા, તેનું આપણે સંક્ષેપમા અવલોકન કરીએ.

કોઇપણ ભાષાનો પરિચય કરવા સારૂ પ્રથમ તેના વ્યાકરણ અને કોશની જરૂર પડે છે, અને યુરોપિયન પ્રજાઓને હિન્દમા આવી વસતા, આપણી જુદી જુદી દેશી ભાષાઓ શિખવાનું આવશ્યક થઇ પડ્યુ હતું અને તે કારણે આપણે જોઇએ છીએ કે બંગાળી, હિન્દી, ગુજરાતી, તામીલ વગેરે ભાષાઓના વ્યાકરણ અને કોશના પુસ્તકો પહેલ પ્રથમ યુરોપિયનોએ રચેલા પ્રાપ્ત થાય છે.

મુંબાઇની લિટરરી સોસાઇટીના કામકાજના વૃત્તાંત પરથી માલુમ પડે છે કે જુદી જુદી ભાષાઓનો શબ્દસગ્રહ તુલનાત્મક અભ્યાસ સારૂ તૈયાર કરાવવાની યોજના પ્રથમ તેણે ઉપાડી લીધી હતી અને તે ઉપરથી એવુ અનુમાન થાય છે કે ડ્રુમંડે મરાઠી, ગુજરાતી અને મલબારી ભાષાઓના વ્યાકરણ અને શબ્દસંગ્રહ યોજ્યા હતા. ડૉ ડ્રુમંડ મુંબાઇ સરકારના વૈદક ખાતામા સર્જન હતા; અને વડોદરા રેસિડેન્સીમા પણ કેટલોક સમય રહ્યા હતા. સન ૧૮૦૯મા ઇંગ્લાંડ જતા, દરિયામા ગુમ થયા હતા, એવી નોંધ ડૉ વિલ્સને કરેલી છે, અને વધારામા ઉમેર્યું છે, કે

"He published Grammars of the Marathi, Gujarati and Malbari languages from which gleanings may yet be made by the best of our local philologists"*

ગુજરાતી ભાષામા વ્યાકરણ અને શબ્દસગ્રહ ડૉ ડ્રુમંડનો રચેલો પહેલવહેલો ગ્રંથ છે, તેમ ગુજરાતી ટાઇપમા છાપેલુ એ પુસ્તક પ્રથમ જ છે તે સન ૧૮૦૮મા છપાયુ હતું, અને તે નવા અંગ્રેજ શિખાઉ માટે રચાયુ હતુ તે પ્રસ્તાવનામા જણાવે છે,

"The following pages, chiefly intended to assist the studies of his young countrymen, who are destined to sojourn in these parts, and to preserve the blessings of a pure administration to all orders of society, and also to encourage those liberal minded Natives who admire our laws, and aspire to learn

*Transactions of the Literary Society, Vol III, p 283

1824

નવી કેળવણીના આરંભકાળનાં પુસ્તકો

our language, are inscribed, as a parting pledge of veneration and lively gratitude for public benevolence, and personal kindness."‡

આરંભના પ્રયોગ તરીકે પ્રસ્તુત શબ્દસંગ્રહ જોવા જેવો છે. લેખકને પોતાને પુરતું જ્ઞાન નહિ તેથી કેટલાક શબ્દોનું લંબાણથી વિવેચન કરી તેના અર્થ સમજાવ્યા છે; જેમકે અસિદાહ, તેમાં તેના એક સિપાઇની સ્ત્રી સતી થયલી, તેનું વિગતવાર અને લંબાણથી વર્ણન આપ્યું છે.

આપણા પ્રાંતમાં અંગ્રેજોનો રાજ્ય અમલ નવો સ્થપાતો હતો અને તેમની સત્તા દિનપ્રતિદિન વધતી જતી હતી, તેથી તેમની સાથેના દરરોજના કામકાજમાં અંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાનની જરૂર પડતી અને તે મેળવવા જેઓ પ્રયત્નો કરતા, તેમને મદદગાર થઇ પડે એવાં પુસ્તકો કેટલાક સાહસિકો, તે માગને પહોંચી વળવા, લખાવી બહાર પાડતા હતા.

સન ૧૮૨૨માં અરદેશર બહેરામજીએ તૈયાર કરેલું અને ફરદુનજી મર્ઝબાનજીએ છાપેલું એક પુસ્તક પ્રાપ્ત થયલું છે, તેમાં પ્રથમ મરેફૂત વ્યાકરણ (પરમી આવૃત્તિ પરથી) ગુજરાતીમાં ઉતારેલું છે અને તેનાં બીજા વિભાગમાં અંગ્રેજી ગુજરાતી શબ્દકોશ, મૂળ અંગ્રેજી અને ફારસી કોશ, કલકત્તાની કોલેજ સારૂ છપાયલો તેના આધારે આપેલો છેઃ તેનું વર્ણન લેખકે નીચે મુજબ કર્યું છે :

"અંગરેજી તથા ગુજરાતી
વાકા બી ઉલારી
છ આને
અંગ્રેજી તથા ગુજરાતી બોલીની કેતાબ
શ્રી
કલકતાની કાલેજ શારૂ છપાઇલી વા
કા બી ઉલારી ઉપરથી ગુજરાતી લોકો
ને અંગરેજી બોલી શીખવા સારૂ
બનાવી છે
શ્રી
મુમબઇ મધે
ફરદુનજી મોબેદ મરજબાનજીનાં કારખાનામો
શને ૧૮૨૨ અંગરેનાં વરશમો છપાઇ છે."

પાછળના પાનાપર એજ ગ્રંથના વ્યાકરણ વિભાગનું મુખપૃષ્ટ આપવામાં આવ્યું છે.

‡ Drummond's Gujarati Grammar and Vocubulary.

મીશતર મરની નોખતેશર જેંતમી ગ્રામેર*

ઈઆને

અંગરેજી વેઆકરણની કેતાબનો તરજુમો તથા

શરહે ગુજરાતી બોલીઓ

આ૦ મારફેશારજી બેહેરાંમજી લશકરીનાંએ

ગુજરાતી વાંચનારાવોને

અંગરેજી

લીકીઆ શીખવા શારૂં કીધો છે*

એ કેતાબ

શી

મુમબઈ મધે*

ફરદુનજી મોબેદ મરજબાંનજીનાં છાપખાનાંમાં

શને ૧૮૨૨ અંગરેજીના વરશમાં છાપ્યો

અને તે શબ્દ સંગ્રહ, આપણે નવાઇ પામીશુ કે, વર્ણવાર નહિ પણ વિષયવાર ગોઠવવામા આવ્યો છે, અને તેની પ્રસ્તાવના પણ પ્રસ્તુત વિષયમા રસ લેનારાએ જોવા જેવી છે.

ઇંગ્લિશ ટિચરના ધોરણનું બીજુ એક પુસ્તક સન ૧૮૩૭મા 'મુબાઇ સમાચાર' પ્રેસના સંચાલકોએ પ્રગટ કર્યું હતુ, તેઓ તેની પ્રસ્તાવનામા લખે છે, કે

' આએ નવુજ પુશતક શ્રી મુમબઈ શમાચાર છાપંનતરમાથી બાહેર પરગટ થાએ આથી એ પુશતકના માતેમને મોહોટો હરખ લાગે છે તથા એમ મ્હેવાને તેવોને ગર્વ આવે છે કે ઈંગરેજી ભાશા જે લોકો આરંભ કરે તેવોને શીખવુ શેહેલ પડવા સારૂ તથા ગામડી લોકોને કેલવણીમા વધારો કરવા શારૂ જે ઉમેદ તેવોના મનમા છે તે ઉપરથી શરવેની શેવાને કાજે તેહેમા ઘણુ કરીને જે લોકો ગુજરાથી ભાશા બોલે છે તેવોને કાજે આએ ગરંથ પરગટ કરવાનુ કારણ પડીઉં છે. જે જે લોકોએ આએ પુશતક ખરીદ કરવા ચકી પોતાનું નામ ટીપમા ભરી તેહેના માલેકો ઉપર ઉપકાર કીધો છે તેહેવા ઉપકારને વાશને તેવોના ઓશીગણ થાવાને માલેક લોકો તેવોને પોતાની હદમાથી મોહોટી નમંનતાઇથી અને નમશકાર ભરેલું માન વાલે છે અને એ પુશતક શરવે લોકોમા પાર પડે આથી તેઓનુ જે એક નામ છે તે ઉપરથી એ પુશતક શરકારના મોહોટા આશરાથી છાપવાને તેવોને અગત પડી છે તથા એ છપાઇ પરગટ થાએ આથી તેવો ભરોશો રાખે છે કે શરકારે એ પુશતકને હીમત આપે આથી શરવે ગામડીવો એહેને ખરીદ કરશે."

આપણા ભાષા સાહિત્યના અભ્યાસીને, અમે માનીએ છીએ, કે આ આરંભના વખાણમાથી કેટલીક વિચારવા યોગ્ય માહિતી મળી રહેશે.

એ અભ્યાસમા વધારે સહાયભૂત થઈ પડે એવુ ત્રીજુ પુસ્તક સન ૧૮૪૧મા મોરામજી ડોસાભાઇએ છપાવ્યુ હતુ અને તેનુ નામ તેમણે "અંગરેજી તથા ગુજરાતી ભાશા બોલવાની રીતીઓના ફાએદાના તથા તેવોની બનાવટના દાખલાની વાકેફાનતી" એ પ્રમાણે રાખ્યુ હતુ (Idiomatic exercises illustrative of the Phraseology and Structure of the English and Goojeratee languages)

ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ મી. ડ્રમંડે પ્રથમ લખેલું તેનો ઉલ્લેખ ઉપર કરેલો છે. એવું બીજું વ્યાકરણ વિલિયમ ફોર્બસે સન ૧૮૨૯મા રચ્યુ હતુ તેની સુધારાવધારાવાળી બીજી આવૃત્તિ સન ૧૮૪૫મા મી. ઉત્તમજી સોરાબજીએ છપાવી હતી અને સન ૧૮૪૭મા ગુજરાત વિભાગના પ્રોટેસ્ટંટ મિશનરી વિલિયમ કલારકસને વ્યવસ્થિત રીતે એક મ્હોટુ નવુ વ્યાકરણ તૈયાર કર્યું હતુ, તેની પ્રસ્તાવનાના છેવટે તેણે જણાવ્યુ હતુ, કે સદરહુ પુસ્તકના વેચાણમાથી જે નફો મળશે તે વડોદરા મિશનના લાભાર્થે જશે, અને વધુમા ઉમેર્યું હતુ કે તે ખરીદનાર એકશ્વા આહિત્યને ઉત્તેજન આપશે એટલુ જ નહિ પણ અનાર્યોને ખ્રિસ્તી બનાવવામા સહાયભૂત થશે (will be positively promoting the cause of Evangelization of the Heathen.)

ન્હાના ન્હાના શબ્દસંગ્રહો પ્રસિદ્ધ થયા હતા તેનો નિર્દેશ પૂર્વે જે પુસ્તકોની નોંધ કરી તેમા કરેલો છે, પણ ધોરણસર ગુજરાતી અંગ્રેજી કોશનું કામ ખંભાતના મિરઝા મહમદ કાઝીમે આરંભ્યુ હતુ, અને તે પાછળ છ વર્ષ ગાળ્યા પછી તેમણે એ કામમા મી નવરોજજી ફરદુનજી, જ્યુનિયર નેટિવ ઇન્ટરપ્રિટર ટુ ધિ સુપ્રિમ કોર્ટ, ની મદદ લીધી હતી મી. નવરોજજીએ પણ તે સુધારવામા બે વર્ષ લીધા હતા. આ પ્રમાણે તે ગ્રંથ સન ૧૮૪૬મા પ્રસિદ્ધ થવા પામ્યો હતો. એ સંગ્રહમા ૧૫૦૦૦ શબ્દો આપ્યા હતા તે સબંધમા બીજી એક વાત નોંધવા જેવી એ છે કે સુરતના દલપતરામ ભગુભાઈ (જાણીના પાચ દફતમાના એક) એ ગુજરાતી કોશનું સ્વતંત્રપણે કેટલુક લખાણ તૈયાર કર્યું હતુ, તે તેમના પુત્ર મોતીરામ પાસેથી સંપાદકે ખરીદ કરી લઇ, સદરહુ કોશમા તેનો સમાવેશ કર્યો હતો

આ કોશ ગુજરાતી અંગ્રેજી શબ્દોનો હતો, જ્યારે ઇંગ્રેજી ગુજરાતી કોશનો આરંભ, મોલસવર્થનો મરાઠી કોશ જોઇને નાનાભાઇ ઉત્તમજી રાણીનાએ કર્યો હતો કોઇ ફેરીઆ પાસે ઉપરોક્ત મરાઠી કોશ તેમના જોવામા આવ્યો અને તેની કિંમત પૂછતા તેણે ત્રણ રૂપિયા માગ્યા. તે વખતે પોતની પાસે એટલા પૈસા પણ નહિ તેથી કોઇ સગા પાસેથી ગરમ કોટ ખરીદવો છે એમ ખોટુ કહીને તેમણે તે રકમ મેળવી હતી.

સન ૧૮૫૧ માં તેમણે એ કામની શરૂઆત કરી અને સન ૧૮૫૭ની ૧લી ઓગસ્ટે તેનો પ્રથમ ખંડ તેઓ પ્રસિદ્ધ કરી શક્યા હતા

સદરહુ કાર્યમાં તેમને અરદેશર ફરામજી મુસે પણ મદદ કરી હતી, તેથી એ અંગ્રેજી ગુજરાતી કોશ રાણીના મુસના નામથી જાણીતો છે, જેની બીજી આવૃત્તિ સન ૧૯૦૯માં પ્રસિદ્ધ થવા પામી હતી.

ઉપર હિન્દી સ્કુલ અને સ્કુલ બુક મંડળીમાં રણછોડભાઇ જોડાયાની હકીકત ઉતારી છે, તેમાં તે મંડળીએ નવાં પાઠ્ય પુસ્તકો લખાવવાં માંડયા તેના નામો દર્શાવેલાં છે.† તે સિવાય ખાનગી વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી થઇ પડે એવી ચોપડીઓ પણ બહાર પાડવામાં આવતી હતી. સામાન્ય જ્ઞાન મેળવવાના મદદગાર થઇ પડે એવી "સંસાર વહેવારની પોથી" નો પાછળ ઉલ્લેખ કરેલો છે; અને એ સર્વ પ્રકાશનો વિષે એટલું જરૂર કહી શકાય કે તેની રચના તેમજ તેના વિષયોની પસંદગી કરવામાં ઉપયુક્ત માહિતી પૂરી પાડવા ઉપરાંત તે શિખનારનું જીવન અને ચારિત્ર ઘડાય તે પ્રતિ તે વખતે વિશેષ વલણ રહેતું હતું. તેની પ્રતીતિ થવા તે પુસ્તકોની નામાવલિ માત્ર જણાવવી બસ છેઃ જેમકે, ઈસપનીતિ કથા, પંચોપાખ્યાન, નીતિ દર્પણ, ડાહરાીની વાતો, નીતિબોધ કથા, બાલમિત્ર, બોધ વચન, વિદુર નીતિ, બાળકોને ઉપદેશ વગેરે; અને ઇતર વાચન તરીકે, જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ, જુદા જુદા દેશોના ઇતિહાસ, જેવા કે, મિસર, આસિરિયા, બાબિલોન, રોમ, ગ્રીસ, ઈંગ્લાંડ વગેરે વંચાવવામાં આવતા હતા.

બંગાળામાં વિદ્યાર્થીઓને જુનું સંસ્કૃત અરબ્બીનું શિક્ષણ આપવું કે નવું અંગ્રેજીનું શિક્ષણ આપવું એ ચર્ચાનો મુખ્ય વિષય થઇ પડયો હતો અને લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિકના ઠરાવથી અંગ્રેજી શિક્ષણ આપવું એવો છેવટનો નિર્ણય થયો હતો તે ઉપર કહેવાઈ ગયું છે

આપણે અહિં એ ચર્ચાએ જુદું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું. નવું અંગ્રેજી શિક્ષણ આપવું એ વિષે બે મત નહોતો; પણ જે હાકેમોએ નવી કેળવણીની શરૂઆત કરી તેઓ એવા અભિપ્રાયના હતા કે નવું શિક્ષણ,– યુરોપીય ભાષા, સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનનું,–માતૃભાષા દ્વારા આપવું અને તેમની એવી માન્યતા હતી કે જેઓ એ નવા શિક્ષણનો લાભ મેળવશે તેઓ તે જ્ઞાનનો પ્રચાર, તેમના અજ્ઞાન બંધુઓમા કરશે; અને એ રીતે

† પ્રમાણભૂત માહિતી માટે જુઓ Occasional Reports No. 2, Vernacular Reading Books in the Bombay Presidency by J. G. Coverton, p. 26.

માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવાના ધોરણનો કેટલોક યશ મુંબાઇના ગવર્નર સર જે. માલ્કમને પ્રાપ્ત થાય છે. તે પૌર્વાત્ય શિક્ષણ પ્રણાલિકાના પક્ષકાર હતા અને જનસમૂહમાં અંગ્રેજી જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાના ધોરણમાં એ શ્રદ્ધા ધરાવતા નહોતા §

પણ સન ૧૮૪૩ મા નવા નિમાયલા બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશનના પ્રમુખપદે સર અર્સકિન પેરી આવતાં, તેમણે અગાઉની દેશી ભાષા શિક્ષણની પ્રથા જે માઉન્ટ સ્ટુઅર્ટ એલ્ફીન્સ્ટને પાડી હતી તે બદલી એ નવું શિક્ષણ ઇંગ્રેજીદ્વારા આપવાનો નિર્ણય કર્યો, એમ જણાવીને કે એ નવો તૈયાર થયેલો શિક્ષિત વર્ગ રફતે રફતે એમના જ્ઞાનનો લાભ જનસમૂહને આપશે જ.

એમણે દર્શાવેલા બન્ને અભિપ્રાયો અંતમાં ખોટા પડ્યા છે, અને તેનો ભારે ભોગ આપણી પ્રજાને આપવો પડ્યો છે. જેને સર અર્સકિન પેરી downward filtration, કહે છે–ધીમે ધીમે જ્ઞાનનો પ્રવાહ નીચલા ભાગમા ઉતરશે, એ તેની માન્યતા ખોટી પડી છે; પ્રજા જીવનમા નવ શિક્ષિત અને જન-સમૂહ વચ્ચે ખરી રીતે મ્હોટો ગાળો પડી ગયલો માલુમ પડે છે, અને ભણેલાઓની એક નવી જ્ઞાતિ જ ઉદ્‌ભવવા પામી છે, એમ કહેવું અતિશયોક્તિભર્યું નથી; અને તેના સમર્થનમાં આજની ઘડીએ મુંબાઇ ધારાસભાના પ્રમુખ ઑન. મિ. એ. કે દેહેલ્વીએ ફરગ્યુસન કૉલેજના વિદ્યાર્થી સમક્ષ ભાષણ આપતા, મતદારને કેળવવા સંબંધમાં વિવેચન કરતા જણાવ્યુ હતું, કે ગામડાના ખુણામા પડેલા બંધુને આપણે–દેશની સેવા કરનારા–હજુ પહોંચી શક્યા નથી.

---

§ "Malcolm was firmly convinced that knowledge of all kinds was diffuseble through the native languages, or that in time at least they could be rendered suitable media of expression for all purpose"

Vernacular Reading Books, Occasional Reports No 2 by J. G Covernton, p 27.

"All these institutions, as far as I have followed the record of their work, catered so far, for the educated and, therefore, for a very small portion of our vast population, and the most important man at the bottom has remained unnoticed"

[Times of India, 10th September 1935

મિ. આર્થર મેહ્યુ જેમણે 'હિંદની કેળવણી' નામક એક પુસ્તક અંગ્રેજી-આ લખ્યું છે તે આ સિદ્ધાંત પરત્વે વિવેચન કરતાં કહે છે, કે, હિમાલયના ઝરણાંમાંથી ટીપે ટીપે ઉપયોગી જ્ઞાનપ્રવાહ નીચેના પ્રદેશમાં પથરાઇ એ જમીનને ફળદ્રુપ કરે એ કલ્પના ખરે સુંદર છે; પણ ખરી હકીકત તો એ હતી કે તેમની (કંપની સરકાર) પાસે નાણાંની મુશ્કેલી હતી; કલાર્કો ઉત્પન્ન કરવા પુરતી તેમની નેમ હતી અને પ્રાથમિક શાળાઓ અને તે સારૂ પાઠ્ય પુસ્તકો રચાવવાં એ કામ એટલું પ્રચંડ હતું કે તેને પહોંચી વળવું જ કઠિન હતું.†

આવી બીજી મ્હોટી અને ગંભીર ભૂલ તેમણે એ શિક્ષણ માતૃભાષા-દ્વારા આપવાને બદલે અંગ્રેજી વાહનદ્વારા આપવાની અવળી રીતિ ગ્રહણ કરીને, કરી હતી અને તેથી આપણી ઘણી મુશ્કેલીઓ વધી હતી, એટલુંજ નહિ પણ આપણો માનસિક વિકાસ સામાન્ય રીતે કુંઠિત રહેવા પામ્યો હતો અને તેનું પરિણામ નુકસાનકારક જણાયું છે.

તે પછી કેળવણીનો પ્રચાર વધતો ચાલ્યો અને કંપની સરકારની કેળવણી વિષયક રીતિમાં મ્હોટો ફેરફાર થવા પામ્યો એ આપણે સન ૧૮૫૪ના સર ચાર્લ્સ વુડના ખરીતાથી જાણીએ છીએ; તે પછી બોર્ડ ઑફ્ એજ્યુકેશન જે મુંબાઇ નેટિવ એજ્યુકેશન સોસાઇટીમાંથી ઉદ્ભવ્યું હતું, તે બંધ કરી, મુંબાઇ સરકારે નવું કેળવણી ખાતું જ ખોલ્યું હતુ.

તે વખતે પણ પાઠ્ય પુસ્તકોની મુશ્કેલી માલુમ પડતી હતી; અને જે પુસ્તકો રચાયા હતાં, તે, અનુભવ થતા જણાયું, કે લોકોની જરૂરિયાત અને

---

† "Drop by drop from the Himalayas of Indian life useful information was to tricle downwards, forming in time a broad and stately stream to irrigate the thirsty plains. Thus metaphorically expressed the idea was exhilarating. With reference to hard facts it meant little more than that funds were strickly limited and sufficient only for circles where a real demand existed or could easily be stimulated, the need for English knowing public servants pressing and the difficulties of creating Vernacular Schools and text-books appalling."

[The Education of India, by Arthur Mayhew, p 92].

માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવાના ધોરણનો કેટલોક યશ મુંબાઇના ગવર્નર સર જે. માલ્કમને પ્રાપ્ત થાય છે. તે પૌર્વાત્ય શિક્ષણ પ્રણાલિકાના પક્ષકાર હતા અને જનસમૂહમાં અંગ્રેજી જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાના ધોરણમાં એ શ્રદ્ધા ધરાવતા નહોતા.§

પણ સન ૧૮૪૩માં નવા નિમાયલા બોર્ડ ઑફ એજ્યુકેશનના પ્રમુખપદે સર અર્સકિન પેરી આવતાં, તેમણે અગાઉની દેશી ભાષા શિક્ષણની પ્રથા જે માઉન્ટ સ્ટુઅર્ટ એલ્ફીન્સ્ટને પાડી હતી તે બદલી એ નવું શિક્ષણ ઇંગ્રેજીદ્વારા આપવાનો નિર્ણય કર્યો, એમ જણાવીને કે એ નવો તૈયાર થયેલો શિક્ષિત વર્ગ રફતે રફતે એમના જ્ઞાનનો લાભ જનસમૂહને આપશે જ.

એમણે દર્શાવેલા બંને અભિપ્રાયો અંતમાં ખોટા પડ્યા છે, અને તેનો ભારે ભોગ આપણી પ્રજાને આપવો પડ્યો છે. જેને સર અર્સકિન પેરી downward filtration, કહે છે-ધીમે ધીમે જ્ઞાનનો પ્રવાહ નીચલા ભાગમાં ઉતરશે, એ તેની માન્યતા ખોટી પડી છે; પ્રજા જીવનમાં નવ શિક્ષિત અને જનસમૂહ વચ્ચે ખરી રીતે મ્હોટો ગાળો પડી ગયેલો માલુમ પડે છે; અને ભણેલાંઓની એક નવી જ્ઞાતિ જ ઉદ્ભવવા પામી છે, એમ કહેવું અતિશયોક્તિભર્યું નથી; અને તેના સમર્થનમાં આજની ઘડીએ મુબાઇ ધારાસભાના પ્રમુખ ઑનં. મિ. એ. કે. દેહેલવીએ ફરગ્યુસન કૉલેજના વિદ્યાર્થી સમક્ષ ભાષણ આપતાં, મતદારને કેળવવા સંબંધમાં વિવેચન કરતા જણાવ્યું હતું, કે ગામડાના ખુણામાં પડેલા બંધુને આપણી-દેશની કોઇ સંસ્થા-હજુ પહોંચી શકી નથી.

---

§ "Malcolm was firmly convinced that knowledge of all kinds was diffuseble through the native languages, or that in time at least they could be rendered suitable media of expression for all purpose".

Vernacular Reading Books, Occasional Reports No. 2 by J. G Covernton, p 27.

"All these institutions, as far as I have followed the record of their work, catered so far, for the educated and, therefore, for a very small portion of our vast population, and the most important man at the bottom has unnoticed."

[Times of India, 10th September 1935.

મધ્યસ્થ પેશ્વાઇ સત્તા દૃઢ અને જોરાવર હતી ત્યાંસુધી મૂળ ચડને તે
વળગી રહ્યા; પણ તેનો પ્રભાવ અને કાબુ નબળા પડતાં, સિંધિ
હોલ્કર, ગાયકવાડ, ભોંસલે વગેરે સરદારો જૂદા પડી ગયા; જો કે તે
પ્રતિ નામની વફાદારી રાખી રહ્યા હતા.

પાછળના એક પ્રકરણમાં આપણે જોયું છે કે મરાઠી રાજ્ય સા
અને પૈસા વિનાનું હતું; અને જે આગેવાનો તેના લશ્કરમાં જોડાતા તે
તેમના લશ્કરી માણસો અને ઘોડા વગેરેના નિર્વાહ અર્થે, ચોક્કસ ઉપજ
જાગીરો અપાતી હતી, જે સરંજામ પદ્ધતિ તરીકે જાણીતી છે. શ્રી શિવ
મહારાજે એ પ્રથાના દોષ નિહાળીને, તેને ઉત્તેજન આપ્યું નહોતું; ૫
તેમની રાજગાદીએ આવનાર ગાદીવારસો નિર્બળ નિવડતાં, આસપાસ
મંડળીને અને આશ્રિતોને જાગીરો અને ઇનામ બક્ષવાનું કામ બહુ વ
પડ્યું હતું અને એ અનિષ્ટ પ્રથા વિષે વિવેચન કરતા રા. સા. સરદેસાઇ
યથાર્થ કહ્યું છે, કે

"It was a beggary of the very worst type, givi
prominence to birth, heredity and prescriptive righ
leaving no room to Government for the recogniti
of fresh merit and individual capacity. All the Ma
the States came to be alienated in this way. Tho
who served and sacrificed themselves, and those w
did not, came to be put on the same level. Th
was the greatest defect of the Saranjami syste
which in no small degree contributed to the ruin
the structure so cleverly created by Shivaji". ×

તે પછી સન ૧૭૬૧ મા પાણીપત્તના યુદ્ધમા અહ્મદશાહ અબ્દાલીના સામે લ
મરાઠાઓની જબરી હાર થઇ, તેમની સત્તાના પાણી ઓસરવા માંડયાં, ચ
તે રાજ્ય ઓગણીસમા સૈકાના અંત સુધી ટકવા પામ્યું એ પણ મહા
સિંધિયા જેવા શમશેર બહાદુર સરદાર અને નાના ફડનવીસ જેવા સમ
મુત્સદ્દીના ઓજસ અને કુનેહને મુખ્યત્વે આભારી હતું; પણ એ એ
જતાં અને બાજીરાવ બીજો જેવો નાલાયક પેશ્વા રાજગાદીએ આવ
પેશ્વાઇનું રહ્યુંસહ્યું તેજ લય પામ્યું હતું.

× The Main Currents of Maratha History, p. 95

એના પિતા રાઘોબાએ કલેશના બીજ વાવ્યાં હતાં; અને બાજીરાવ બીજા માટે કહેવાય છે તે ઉંધે મુખે અવતર્યો હતો; અને સિંધિયા અને હોલ્કર વચ્ચે સર્વોપરિ સત્તા માટે લડત થતાં, એણે અંગ્રેજોનું શરણ લઇ, પેશ્વાઇ સત્તા પર કાયમી કુહાડાનો ઘા કર્યો હતો. એમ બનવાનું કારણ એ હતું કે તે રાજ્યસત્તા ચલાવવાને નાલાયક હતો; જો તેની આસપાસ સારા સલાહકાર અને દાના પુરષો હોત તો કદાચ એ સ્થિતિમા કાંઇ ફેર પડત. પણ નઠારી મંડળીમાથી સારા પરિણામની કેવી રીતે આશા રાખી શકાય?[*]

ગુજરાતમાં મરાઠી સત્તાનો પાયો નાંખવાનો યશ દાભાડે સરદારના મુતાલિક દામાજી ગાયકવાડને છે, પણ એ સત્તા જામે નહિ, તે માટે તેને ઉગતી ચાંપી દેવા પૂનાની પેશ્વા સત્તા કેવા હલકા માર્ગ લેતી તે આપણે અગાઉ જોયું છે. જ્યારે જ્યારે બની શક્યું ત્યારે ત્યારે ગાયકવાડની હકુમતમાંથી પેશ્વાએ ભાગ પડાવેલો છે; એટલું જ નહિ પણ માંડલિક રાજાઓ તરીકે નવો ગાદીવારસ નિમવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતા, તેઓ ગાયકવાડ પાસેથી જેમ બને તેમ ખંડણીની રકમ વધરાવવાનું પણ ચૂકયા નહોતા અને પ્રસંગોપાત ગાયકવાડનો પક્ષ લઇ, કંપની સરકારે, દરમિયાનગીરી કરી તેમને અટકાવ્યા ન હોત તો, પેશ્વાઓ તેમનો કેટલોક મૂલ્ક પણ બથાવી પડયા હોત એ પણ આપણી જાણ બહાર નથી. તેથી તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે માહોમાહેની તકરારોમા ત્રીજાને એટલે કે અંગ્રેજોને અંદર નાખતાં, તેમનું પ્રાબલ્ય જામ્યું અને આખરે તેઓ દેશમા સત્તાવાન અને સર્વોપરિ થઇ પડયા હતા.

એ અંગ્રેજો આપણા દેશમાં માત્ર વેપાર અર્થે આવ્યા હતા અને દેશના રાજકારણમાં પડવાનો તેમનો ઇરાદો સરખો નહોતો. તેમનો આશય દેશના રાજકર્તા પાસેથી અમુક પ્રકારની સવડો અને હકો મુખ્યત્વે મેળવવાનો હતો અને તે માટે તેઓ પ્રયત્ન કરતા; પણ તેમણે પ્રથમથી એવી છાપ બેસાડી હતી, કે પોતાનુ રક્ષણ કરવાને તેઓ શક્તિમાન છે, અને પોતાના દેશના ગૌરવ માટે અત્યંત મગરૂર છે.

---

[*] "How could a worthless profligate like Bajirao, surrounded by men of small minds and poor character hold his own against a phalanx of eminent personalities, on the side of the British, the masters of their age?"

The Main Currents of Maratha History, p. 206.

શ્રી શિવાજી મહારાજે સુરત શહેરને બે વાર લૂટ્યું હતું પણ કંપની સરકારની કોઠીને આંચ પહોંચી નહોતી, અને અંગ્રેજોએ અન્યોને રક્ષણ સુદ્ધાં આપ્યું હતું. અને કેપ્ટન બેરટે સુંવાલીના બારા પાસે પોર્ટુગીઝ કાફલાને હરાવ્યા પછી વેપારી આલમમાં પણ અંગ્રેજોની બહાદુરીએ સારી અસર પેદા કરી હતી. તેઓ સ્વાશ્રયી હતા; તેની સાથે તેમની શિષ્ટ અને વ્યવસ્થાશક્તિ પણ એટલાજ ઉંચા પ્રકારની હતી. એક અંગ્રેજ, ભલેને તે ગમે તેવી હલકી પાયરીનો હોય, તો પણ પોતાના દેશને કલંક લાગે એવું કોઈ કામ કરતાં ખંચકાતો, અને તેની પ્રતિષ્ઠા માટે સદા જાગ્રત રહેતો, તે નીચેના ઉતારા પરથી માલુમ પડશેઃ

"He is conscientious in the discharge of his duties. He risks his life in doing this, and whatever may be the trials and temptations of his position, he always remembers that upon him depends the prestige of the British Empire. He may make a fool of himself at the club or the regimental mess, he may gamble, drink, incur debts, and fight, but the moment he is dealing with an Indian

He only knows that not through him
Shall England come to shame". *

આપણે પૂર્વે જોયું છે કે અઢારમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમા ફ્રેંચ અને અંગ્રેજો વચ્ચે યુરોપમાં લડાઈ ચાલતી હતી, તેના પડઘા હિન્દુસ્તાનમાં પણ પડયા હતા, અને તે સમયથી દેશના રાજકારણમાં વચ્ચે પડી, ઉભય પક્ષ એક વા બીજા હરીફોની કુમકે ઉભા રહ્યાં હતા અને એ માર્ગ તેમને હિતાવહ જણાયો, એટલે તેમાં વધુને વધુ ચંચુપ્રવેશ કરવા માંડયો અને તેના પરિણામે તેઓ—અગ્રેજો—બંગાળાની દિવાની મેળવવા શક્તિમાન થયા હતા; અને પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનમા પોતાનું રક્ષણ સારી રીતે કરી શકાય એ ઉદ્દેશથી સુરત અને ભરૂચના બારાઓ શિરજોરીથી હસ્તગત કર્યાં હતાં એમ કહેવામા આપણે તેમને અન્યાય કરતા નથી. પેશ્વાના આંતરિક ઝઘડામાં ઉતરવામા અને રાઘોબાને સહાયતા અને ઉત્તેજન આપવામાં, તેમનો હેતુ તો સાલસેટ ટાપુ મેળવવાનો જ હતો; અને એ ઉદ્દેશમા પણ તેઓ ફાવ્યા હતા.

* A Survey of Anglo-Indian fiction, p. 2.

ગુજરાતમાં તે કાળે મરાઠી સત્તા-પેશ્વા અને ગાયકવાડનું પ્રાબલ્ય હતું; પણ તેમની અંદરની તકરારો અને ઝઘડાઓથી તેમનો વિનાશ થવા પામ્યો હતો; અને અંગ્રેજો દેશમાં પગભર થવામાં અને તેમની સત્તા મજબુત કરવામાં ફાવ્યા તેમાં, સંજોગો તેમને સાનુકૂળ થઇ પડ્યા તેમ તેમની ઉત્તમ વ્યવસ્થાશક્તિ, ઉંચા પ્રકારનું જ્ઞાન અને બુદ્ધિબળ અને શિષ્ટ-discipline નું સુસ્તપણે પાલન, થોડાં સહાયક નહોતાં.

આપણું દેશી લશ્કર બહાદુરીમાં, હિંમતમાં અને સાહસમાં અંગ્રેજ પલટનથી પાછું પડે એમ ન હોતું, પણ તેની મુખ્ય મુશ્કેલી એ હતી કે લશ્કરમાં સારી વ્યવસ્થા નહોતી; તેમજ શિષ્ટ-Discipline-ની ખામી હતી અને તેની સાધનસામગ્રીમાં નવી ઢબનાં હથિયારો નહિ અને દારૂ ગોળાની પણ અછત, તે કારણો પણ આપણા રાજકર્તાઓની શક્તિ મર્યાદિત કરનારા અને તેમને મુંઝવનારા હતાં. તે સિવાય દેશપરદેશની માહિતીનો અભાવ, અને જે કાંઇ જ્ઞાન હતું તે ચોક્કસ અને પુરતું નહિ, અને એ અજ્ઞાનતાને લઇને પણ તેમની મુશ્કેલી વધતી હતી; એ સર્વના ઇલાજરૂપ એકાદ સમર્થ વ્યક્તિ-સરદાર મળી આવ્યો હોત તોપણ તે ઘણીખરી અડચણોને દૂર કરી શકત; પણ દુર્ભાગ્યે એવો કોઇ બહાદુર અને સાહસિક વીર નર પણ મોખરે ન હતો.

આપણા રાજકર્તાઓની એ મુશ્કેલીઓ અને નબળાઇઓને અનુલક્ષીને ગવર્નર જનરલને સર થોમસ મનરોએ પત્ર લખી મોકલતાં જણાવ્યું હતું, કે

"When I consider the weakness of the native states and the character of the chiefs under whose sway they now are, I see little chance of a protracted resistance from them They have not force to turn our armies and lengthen out the contest by a predatory invasion of our territories. They may run ahead for a few days but will have no time to rest or plunder. They will be exhausted and overtaken. It is not that they want resources, that they have not men and horses, but that there is no one amongst them possessed of those superior talents which are necessary to direct them to advantage". +

+ The Main Currents of Maratha History, p. 224

આ પ્રમાણે રાજકર્તાઓમાં માંહોમાંહેના દ્વેષ ને ઇર્ષ્યા, તેમનામાં સંપની ખામી અને સંગઠ્ઠનનો અભાવ, આગેવાન નાયકની ગેરહાજરી, તેમની નબળાઇ અને હલકાઇ, વ્યવસ્થા અને શિષ્ટની ઉણપ, દેશસ્થિતિ અને પરિસ્થિતિ વિષે ભૂલભરેલું અપૂર્ણ જ્ઞાન વા અજ્ઞાનતા, એ સંજોગોમાં મરાઠી સત્તાનો નાશ ન થાય તો બીજું શું સંભવે ?

આપણે હવે અંગ્રેજોનો વિજય કેમ પ્રાપ્ત થયો તેનાં કારણો જોઇએ. શ્રીયુત કેલકરે તે નીચે પ્રમાણે નોંધ્યાં છેઃ—

(૧) શિષ્ટ અને વ્યવસ્થા;
(૨) શાન્ત સ્વભાવ અને દીર્ઘદૃષ્ટિ;
(૩) મક્કમ નિશ્ચય અને ચિવટપણું;
(૪) સ્વદેશાભિમાન અને રાષ્ટ્ર ગૌરવ માટે મમત્વ; અને
(૫) લોકોત્તર કર્ત્તવ્યનિષ્ઠા.

અને જેઓ ઇગ્લાંડના ઇતિહાસથી થોડાઘણા પરિચિત છે, તેઓ સ્વીકારશે કે અંગ્રેજોની પ્રકૃતિનું પૃથક્કરણ ઉપર કરવામાં આવ્યું છે તે વાસ્તવિક છે.

આપણા રાજકર્તાઓ, જેઓ નબળા, મતલબી અને ટુંકી નજરના હતા એવાને હરાવવા અને તેમની સત્તા હસ્તગત કરવી એમાં સામાન્ય દૃષ્ટિએ કાંઇ વિશેષ કે મહત્વનું નહિ જણાય; પણ આપણે જ્યારે પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે તેમની મહત્તા માલુમ પડે છે, કે તેઓ પરદેશી હતા, અપરિચિત મુલક અને મનુષ્યમાં આવી વસ્યા હતા, સ્થાનિક રાહરસમ અને કાયદાકાનુનથી પૂરા અજ્ઞાન હતા, તેમની સંખ્યા પણ અલ્પ હતી, તદુપરાત તેમનું રાજ્ય ૭ હજાર માઇલ દૂર હતું એટલું જ નહિ પણ યુરોપીય બીજી પ્રજાઓ, તેમની સાથે સ્પર્ધામાં ઉતરી હતી, અને યુરોપમાં તેમના વચ્ચે યુદ્ધ ચાલુ હતું તેમ છતાં અનેક મુસિબતો અને સંકટોને વટાવી અંગ્રેજો યશસ્વી નિવડયા તેમજ તેમના હરિફો-પોર્ટુગીઝ, ડચ અને ફ્રેન્ચોને હિન્દમાંથી સદાને સાફ ટાળ્યા, તે એ પ્રજા માટે ખચિત અભિનંદનીય છે. એ યશ મળવાનુ મુખ્ય કારણ એમનો ઉપર વર્ણવેલો જાતિ સ્વભાવ છે. એમની પ્રકૃતિના એ ઉત્તમ સદ્ગુણોને લઇને આજે પણ જગતના રાષ્ટ્રોમા તેમનુ સ્થાન મ્હોટું તેમ ઉંચું રહેલું છે.

તેમના સ્વભાવનો પાંચમો અંશ લોકોત્તર કર્તવ્યનિષ્ઠા, જેને આપણે લોકોપકારી પ્રવૃત્તિ તરીકે વર્ણવીશું, તે એકલાનો વિચાર કરીશું તોપણ

આપણે જોઈ શકીશુ કે કાઠિયાવાડમા તેમની સત્તા સ્થપાઇ નહોતી, ગાયકવાડ ના મુતાલિક તરીકે તેઓ મુનકગીરીના પ્રશ્નનો નિકાલ કરવા સારૂ ગયા હતા, સામાજીક કાર્યોમા માથુ મારવુ એ બહુ વિકટ અને કઠિન કાર્ય છે, તેમા મ્હોટું જોખમ સમાયવુ હોય છે, તેની પરવા ન કરતાં કર્નલ વોકરે સન ૧૮૦૫-૦૬ મા કાઠિયાવાડના રજપુતોમા, ખાસ કરીને છોકરીઓને દુધપીતી કરવાનો અમાનુષી રિવાજ પ્રચલિત હતો, તે અટકાવવા કાઇ કાંઈ પ્રયત્નો કર્યા હતા અને તે કામ સારૂ અગન દમાણુ અને લાગવગ લગાડવા સુદ્ધાંત તેઓ ચુકયા નહોતા તેવી રીતે સતીનો ચાલ બંધ પાડવામા, વિધવા વિવાહનો કાયદો પસાર કરવામા, તેમ ગુનામી વેપારની પ્રથાનો નાશ કરવામા કોઇને યશ આપી શકાય તો તે અગ્રેજ પ્રજાને સર્વથા ઘટે છે તે પ્રવૃત્તિ એમના સ્વભાવના સાત્વિક અંશોનું પ્રદર્શન કરે છે દેશીઓને કેળવણી આપવાનો તેમણે પ્રબંધ કર્યો તેમા પણ એજ ઉચ્ચ આશયનું દર્શન થાય છે

અગ્રેજ રાજસત્તા આપણા પ્રાન્તમા સ્થાપિત થતા, અગ્રેજોએ પહેલવહેલું કાર્ય દેશમા સુલેહશાન્તિ ફેલાવવાનું અને કાયદાકાનુનથી વ્યવસ્થા આણવાનું કર્યું હતુ અને તે કાર્ય સરલ રાજવહિવટની દૃષ્ટિએ અગત્યનું હતું, તેટલું પ્રજાના હિતનું હતું, અને તે પ્રતિ લક્ષ દોરતા, કવિ દલપતરામે ગાયુ હતું, કે

> "નૃપ રૈયતને લૂટતા, વળી તસ્કરની જાત,
> વાડ ખેતરો ખાય ત્યા વનચરની શી વાત !
> કેમ સુઝે વિદ્યા કળા, પ્રતિદિન જ્યા ગભરાટ,
> વરૂઓ જ્યા વિંટી વળે, કેમ સુઝે શુભ વાટ.
>
> × × × ×
>
> વિસર્યા વિક્રમ ભોજ નૃપ, વિસર્યું રઘુકુળ રાજ,
> થયુ નથી થાશે નહીં, એવુ રાજ્ય છે આજ
> કર્મ કરે તે ભોગવે, સર્વ બીજાને સુખ,
> કુકર્મ જમણો કર કરે, ડાબાને નહિ દુખ
> એવુ છે આ રાજ્યમા, સર્વ પ્રજાને આજ,
> તે કારણ સૌકો કહે, નિશ્ચય નેકી રાજ "*

* જુઓ દલપત કાવ્ય ભા ૨ રાજ્ય પ્રશસા, પૃ ૧

અંગ્રેજોએ આરંભેલા જનકલ્યાણ અને સુધારાનાં કાર્યો, ચાલુ રૂઢિ અને પ્રચલિત આચારવિચારની વિરૂદ્ધનાં હતાં, તેથી અજ્ઞાન વર્ગ તેનો વિરોધ કરે અને પરધર્મમાં વટલી જનારનો, તેની સંયુક્ત કૌટુંબિક મિલ્કત પર હક્ક કાયદાથી કાયમ કર્યો ત્યારે જનતામાં ખળભળાટ થાય એ સ્વાભાવિક હતું. પણ ખરી ઉશ્કેરણી તો લૉર્ડ ડેલહાઉસીની રાજકીય નીતિથી ઉદ્ભવવા પામી હતી. તેણે દેશી રાજાઓને દત્તક પુત્ર લેવાની મના કરી, તેમનો મુલક કંપની સરકારના રાજ્યમાં જોડી દેવા માંડયો ત્યારે સર્વત્ર પુષ્કળ અસંતોષ વધી પડયો હતો.

તદ્દુપરાંત દેશી લશ્કરમાં એક વા બીજા કારણે ઊહાપોહ ઉત્પન્ન થવા પામ્યો હતો, તેમાં ઉપરનાં કારણો ભેગાં મળતા અને ધર્મનો વિચ્છેદ થાય છે, એવી દહેશત જાગતાં, સન ૧૮૫૭માં મ્હોટું બંડ થયું હતું.× તે મુખ્યત્વે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં અને બંગાળા તરફ વિશેષ જોરમાં ફાટી નિકળ્યું હતું. ગુજરાતમાં તો બહુધા શાન્તિ રહી હતી; વડોદરાના ગાયકવાડ અંગ્રેજ મિત્રોને વફાદાર રહ્યા હતા, તોપણ એ કાળે પ્રજા અને ગોરા લોક ઉભય ખુન્નસે ચઢયા હતા; તેના પરિણામે સેંકડો સ્ત્રી પુરુષો માર્યા ગયાં હતાં.

એ બનાવ વિષે ઘણું સાહિત્ય બહાર પડેલું છે; પણ તેના ગુણદોષના સંબંધમાં મતભેદ રહેવાનો જ; તથાપિ એટલું સંતોષકારક છે કે હમણાં હમણાં હિન્દી દૃષ્ટિએ તે પ્રશ્ન વિચારાઈ તેને ઘટતો ન્યાય આપવાનો અંગ્રેજ લેખકો તરફથી પ્રયત્ન થયો છે, જેમકે એડવર્ડ થોમ્પસનનું પુસ્તક 'ઢાલની બીજી બાજુ' The other side of the Medal અને કેમ્બ્રિજ હિસ્ટરીના લેખકે, એટલું કબૂલ્યું છે, કે

"The blot on British conduct does not lie in the military punishments which were exacted, but in the conduct of a number of officers who took a bloody revenge upon guilty and innocent alike".*

× "As Dinkar Rao observed later, the cartridges provided merely the occasion of the mutiny. The real cause lay in popular discontent, reflected in the army".

(The Cambridge Shorter History of India, p 738).

*(The Cambridge Shorter History of India, p 751.)

પરંતુ મુખ્ય સત્તાધીશોએ તે કાર્યમાં સમતોલપણું સાચવ્યું હતું. તેમણે વૈરવૃત્તિ સંતોષવાનો યત્ન ન કરતાં, સઘળું ફરીકામ પડે અને દેશમાં પાછી શાન્તિ પ્રસરે એમ ઇચ્છ્યું હતું; અને તે કારણે ગુન્હેગારોને મ્હોટા પાયા પર માફી બક્ષી હતી. તેમના એવા દયાળુ વર્તનને લઇને ગવર્નર જનરલ કેનિંગ દયાળુ કેનિંગ, Canning the merciful કહેવાયો હતો અને વધારે આશ્વાસન આપનારું તો મહારાણી વિક્ટોરિયાનું જાહેરનામું હતું. તેનો મુસદ્દો મહારાણી સમક્ષ સહી માટે રજુ થતાં તેમાંનો જે ભાગ પસંદ ન પડ્યો તે તેમણે છેકી નાંખી, સ્ત્રી હૃદયને સુલભ અને પ્રિય એવું કેટલુંક લખાણ નવું ઉમેર્યું હતું અને તે લખાણ સાચા હૃદય અને ઉત્કૃષ્ટ લાગણીનું હોઇને હિન્દી પ્રજા તે લેખને પ્રજા હક્કના એક ચાર્ટર-દસ્તાવેજ તરીકે ગણે છે.

તે દિવસથી હિન્દનું રાજતંત્ર કંપની સરકાર પાસેથી જઇને તાજ હસ્તક આવ્યું; એ રાજકીય ફેરફાર પર અમે બહુ ભાર નહિ મૂકીએ.

પણ એ બળવાના વર્ષમાં કંપની સરકારે હિંદના ત્રણ ઇલાકાઓમાં ત્રણ યુનિવર્સિટીઓ–કલકત્તા, મુંબઇ અને મદ્રાસ–સ્થાપીને, સમાજજીવનમાં પ્રચંડ પરિવર્તન આણ્યું છે, તેની નોંધ અવશ્ય કરવી જોઇએ છીએ.

યુનિવર્સિટીના શિક્ષણના પ્રતાપે આપણે નવજીવન પામ્યા છીએ; એટલુંજ નહિ પણ પૂર્વે નહિ એવી વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યની ભાવના આપણામાં ખીલી છે, રાષ્ટ્ર માટે મમત્વ બંધાવા માંડયું છે; જો કે પૂર્વે એકતાની ભાવના હતી પણ વાણી સ્વાતંત્ર્ય એ નવી કેળવણીની જ બક્ષિસ છે.

વધુમાં શબ્દ પ્રામાણ્ય પર અગાઉ ખાસ ભાર મુકાતો તે દૂર થઇને બુદ્ધિને જીવનમા પ્રાધાન્ય મળ્યું છે, એ સૌથી મહત્વની પ્રાપ્તિ છે.

સંક્ષેપમાં વિચાર સ્વાતંત્ર્ય, વ્યક્તિ વિકાસ, રાષ્ટ્રીય ભાવના અને બુદ્ધિવાદ એ નવી કેળવણીનાં મિષ્ટ ફળો છે, અને તે માટે આપણે નવી સ્થપાયલી યુનિવર્સિટીને, અંગ્રેજી સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિને મુખ્યત્વે આભારી છીએ. નવા અંગ્રેજી રાજ્ય અમલનો આપણા પર એ જેવો તેવો ઉપકાર નથી.



સાલવારી

ઇ. સ. ૧૮૦૦ શ્રી સહેજાનંદ સ્વામી લોજ ગામે (સોરઠમાં) પધાર્યા.
સુરતના નવાબનું મૃત્યુ. સુરતનો વહિવટ કંપની હસ્તક આવ્યો.
આબા સેલુકર કેદ પકડાયો.
નાના ફડનવીસનું મૃત્યુ.
ગોવિંદરાવ ગાયકવાડનું મૃત્યુ.
નિઝામ સાથે સાહ્યકારી સંધી.

,, ,, ૧૮૦૧ શ્રી સહેજાનંદ સ્વામીએ દીક્ષા લીધી.
હોલ્કર અને સિંધિયા વચ્ચે લડાઇ.

,, ,, ૧૮૦૨ વસઇનું તહનામું.
જાગીરદાર મલ્હારરાવને કઠી પાસે હરાવ્યો અને કેદ કર્યો.
બાજીરાવ બીજો પેશ્વા-અંગ્રેજોને શરણે ગયો.
કચ્છમાં બળવો; વડોદરામાં આરબોનું તોફાન.

,, ,, ૧૮૦૩ લલ્લુલાલજીએ પ્રેમસાગર હિંદીમાં રચ્યું.
વેલિંગ્ટને ભરુચ, ચાંપાનેર અને પાવાગઢ લીધાં.

,, ,, ૧૮૦૪ જેતલપુરમાં શ્રી સહેજાનંદ સ્વામીએ રૂદ્રયાગ કર્યો.
મુંબાઇની એશિયાટિક સોસાઇટીની સ્થાપના.
સુરતમાં દુકાળ.
ગાયકવાડ સાથે સાહ્યકારી સંધી.

,, ,, ૧૮૦૫ દિવાન રણછોડજીએ નવાબ થકી પેશકશ ઉઘરાવી.
લોર્ડ કોર્નવાલીસ ગવર્નર જનરલ નિમાયા.

,, ,, ૧૮૦૬ મુંબાઇની લિટરરી સોસાઇટીએ જુદી જુદી ભાષાઓનો શબ્દ સંગ્રહ તુલનાત્મક અભ્યાસ માટે તૈયાર કરાવવાની યોજના ઘડી.

,, ,, ૧૮૦૭ અર્લ ઑવ મિન્ટો ગવર્નર જનરલ.
કાઠિયાવાડમાં મુલકગીરી બંધ પાડવા કર્નલ વૉકરનો પ્રયાસ.

,, ,, ૧૮૦૮ ડ્રમંડ રચિત ગુજરાતી ભાષાનો શબ્દ સંગ્રહ અને વ્યાકરણ.
પ્રતાપસિંહ સતારાની ગાદીએ.

,, ,, ૧૮૦૯ દુર્ગારામ મહેતાજીનો જન્મ.

,, ,, ૧૮૧૦ સુરતમાં રેલ.
માંડવીમાં હુલ્લડ, માહાદીનું પ્રાકટ્ય.

ઈ. સ. ૧૮૧૨ ત્રણ દરવાજા પરનો શિલાલેખ—છોકરાઓની જેમ છોકરીઓને
વારસો મળે તે માટેની માગણી.
કાન્હોજી ગાયકવાડ કેદ પકડાય છે.
મહીકાંઠાના ઠાકોરો ગાયકવાડને ખંડણી આપવાનું કબુલે છે.

" " ૧૮૧૩ મ્હોટો દુકાળ.
ઈસ્ટ ઇંડિયા કંપનીને હિન્દમાં વેપાર કરવાની બંધી.
લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સ ગવર્નર જનરલ.

" " ૧૮૧૪ નગરશેઠ વખતચંદનું મૃત્યુ.
ગંગાધર શાસ્ત્રી, પેશ્વા અને ગાયકવાડ વચ્ચેની માંગણીની
રકમનો હિસાબ નક્કી કરવા પુના જાય છે.
નેપાળ વિગ્રહ.

" " ગંગાધર શાસ્ત્રીનું પંઢરપુરમાં ખુન.
ઓખામંડળ બ્રિટિશો હસ્તક આવ્યું.
વોટરલુની લડાઇ.

" " ૧૮૧૬ અમદાવાદમા ચાડીઆઓનું તોફાન.
ત્રિંબકજી ડેંગલે જેલમાથી નાસી છૂટે છે.

" " ૧૮૧૭ પુનાના કરાર બાજીરાવ બીજા સાથે.
ખડકીની લડાઇ.
ગાયકવાડ સાથે કરાર.
ત્રીજા મરાઠા વિગ્રહનો અંત.
પીંઢારાઓને તાબે કર્યા.

" " ૧૮૧૮ બાજીરાવ બીજા પેશ્વાને પદભ્રષ્ટ કર્યો.
ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસનો જન્મ.
કળિકાળનો ગરબો, કૃષ્ણરામ મહારાજકૃત.

" " ૧૮૧૯ ગુજરાત કચ્છમાં ધરતીકંપ
આનંદરાવ ગાયકવાડનું મૃત્યુ.

" " ૧૮૨૦ હિંદી સ્કુલ અને સ્કુલ બુક સોસાઇટીની સ્થાપના.
દલપતરામનો જન્મ.
વાઘેરોનો બળવો.

ઈ. સ. ૧૮૨૧ પૂના સંસ્કૃત કૉલેજની સ્થાપના.
'સમાચાર દર્પણ' કલકત્તામાં પહેલું દેશી વર્તમાનપત્ર.
નેપોલિયનનું મૃત્યુ.

" " ૧૮૨૨ શેઠ સુંદરજી શિવજીનું મૃત્યુ.
સુરતમાં મોટી રેલ.
ત્રવાડી શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનનું મૃત્યુ.
નેટીવ એજ્યુકેશન સોસાયટીની સ્થાપના—મુંબાઈ.
મણિશંકર કીકાણીનો જન્મ.

" " ૧૮૨૩ રણછોડલાલ છોટાલાલનો જન્મ.
ભોળાનાથ સારાભાઈનો જન્મ.

" " ૧૮૨૪ સુરતમાં પહેલવહેલું પુસ્તકાલય.
બર્મી વિગ્રહ.
મુંબાઈમાં દુકાળ.

" " ૧૮૨૫ અરદેશર કોટવાળ બહાદુરનું જાહેર સન્માન.

" " ૧૮૨૬ સુરતમાં પહેલવહેલી ગુજરાતી શાળા.

" " ૧૮૨૭ દેશીઓને જ્યુરર તરીકે લેવાનો ઠરાવ.
લૉર્ડ એલ્ફીન્સ્ટન ગવર્નર તરીકે છૂટા થયા.

" " ૧૮૨૮ લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિક ગવર્નર જનરલ.
બ્રહ્મોસમાજની સ્થાપના.

" " ૧૮૨૯ સતીનો ચાલ બંધ પડ્યો.
મહીપતરામનો જન્મ.

" " ૧૮૩૦ સ્વામી શ્રી સહજાનંદજી લીલા કરી ગયા.
બોરઘાટ ખુલ્લો મૂકાયો.
રાજા રામમોહનરાય વિલાયત ગયા.

" " ૧૮૩૨ સામળદાસ દેસાઈ વિલાયત ગયા.
કરસનદાસ મૂળજીનો જન્મ.
મુંબાઈમાં પારસી હિન્દુનું હુલ્લડ.
ઇંગ્લાંડમાં રીફોર્મ બીલ પાસ થયું.

ઈ. સ. ૧૮૩૩ ઈસ્ટ ઈંડીઆ કંપની વેપારી મંડળી તરીકે બંધ પડી.
ગુલામીની પ્રથા બંધ કરવામાં આવી.
કવિ નર્મદાશંકરનો જન્મ.
" " ૧૮૩૪ આસામમાં ચાહ ઉગાડવાના પ્રયત્નો થવા મંડયા.
" " ૧૮૩૫ એલ્ફીન્સ્ટન ઈન્સ્ટીટ્યુશનની સ્થાપના.
છાપખાનાના છૂટાપણાનો કાયદો પાસ થયો.
નંદશંકરનો જન્મ.
" " ૧૮૩૬ નવલરામનો જન્મ.
" " ૧૮૩૭ સુરતમા મ્હોટી આગ.
મુંબાઇ બેંકની સ્થાપના.
અફઘાન, શિખ, અને સિંધ સાથેની લડાઇઓ
(સન ૧૮૩૭થી ૧૮૪૯)
" " ૧૮૩૯ રણજીતસિંહનું મૃત્યુ.
સતારાના પ્રતાપસિંહને પદભ્રષ્ટ કર્યો.
" " ૧૮૪૦ બોર્ડ ઑવ એજ્યુકેશન સ્થપાયું.
" " ૧૮૪૧ મુંબાઈ એશિયાટિક સોસાઇટીનું જર્નલ પ્રસિદ્ધ થવા માંડ્યું.
રણછોડજી દિવાનનું મૃત્યુ.
" " ૧૮૪૨ સુરતમા ઇંગ્રેજી સ્કુલની સ્થાપના.
" " ૧૮૪૩ મીઠા ઉપર ટેક્સ, સુરતમા હડતાલ,
સિંધનું જોડાણ.
" " ૧૮૪૪ માનવધર્મ સભાની સ્થાપના.
" " અમદાવાદમા ઇંગ્રેજી સ્કુલની સ્થાપના.
નોર્મલ ક્લાસની સ્થાપના.
શિખ વિગ્રહ.
" " ૧૮૪૭ ગણપતરાવ ગાયકવાડ.
રણછોડલાલ છોટાલાલે મીલ કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો.
.૮૪૮ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીની સ્થાપના.
" લૉર્ડ ડેલ્હાઉસી ગવર્નર જનરલ તરીકે.
" " ૧૮૪૯ ગુ. વ સોસાઇટી તરફથી ગુજરાતમા પહેલવહેલું વર્તમાનપત્ર
અને નેટીવ પુસ્તકાલય.
પંજાબનું જોડાણ.
સતારાનું જોડાણ.

ઇ. સ. ૧૮૫૦ બુદ્ધિપ્રકાશ નિકળ્યું–વિદ્યાભ્યાસક મંડળી તરફથી.
એફ્રેસ લાઇબ્રેરીની સ્થાપના.

" " ૧૮૫૧ અમદાવાદનો ઇતિહાસ, મગનલાલ વખતચંદકૃત.
ગુજરાતનો ઇતિહાસ, એદલજી ડોસાભાઇરચિત.
પારસી મુસ્લિમ હુલ્લડ મુંબાઇમા.

" " ૧૮૫૨ કવિ દયારામનું અવસાન.
બાજીરાવ બીજો પેશ્વા બિઠુરમાં મૃત્યુ પામ્યો.

" " ૧૮૫૩ મુંબઇથી થાણા રેલ્વેની શરૂઆત.
દેશાટન વિષે નિબંધ, કરસનદાસ મૂળજી લિખિત.
સસ્તા પોસ્ટલ દરો અને ટેલિગ્રામ.

" " ૧૮૫૪ હિન્દની કેળવણી વિષે સર ચાર્લ્સ વુડનો ખરીતો.
બુદ્ધિપ્રકાશ સોસાઇટી હસ્તક આવ્યું.
કવિ દલપતરામ સોસાઇટીમા જોડાયા.
ક્રિમિયન લડાઇ.
મુલ્લાં ફિરોજ મદ્રેસા મુંબઈમાં સ્થપાઈ.

" " ૧૮૫૫ મુંબઇ ઇલાકાનું કેળવણી ખાતું સ્થપાયું.
સત્યપ્રકાશનું પ્રકાશન.

" " ૧૮૫૬ બુદ્ધિવર્ધક માસિક.
ગણપતરાવ ગાયકવાડનું મૃત્યુ.
બીજો બર્મા વિગ્રહ.
લૉર્ડ કેનિંગ ગવર્નર જનરલ
ઔધનું જોડાણ.

" " ૧૮૫૭ સિપાઇઓનો બળવો.
" " મુંબાઈ યુનિવરસીટીની સ્થાપના.

ગ્રંથસૂચી

અમદાવાદનો ઇતિહાસ–કર્તા, મગનલાલ વખતચંદ,
અરદેશર કોટવાળનું ચરિત્ર–કર્તા, 'બે'
અહેવાલે અરદેશર કોટવાળ બહાદુર, કર્તા–ધનબાઈ વાડીઆ,
આશારામ શાહ અને તેમનો સમય–સંપાદક, શ્રીયુત મૂળચંદ આશારામ શાહ
ઐતિહાસિક રાસ સંગ્રહ ભા. ૧–સંપાદક, મુનિશ્રી જિનવિજયજી
અંગ્રેજી ગુજરાતી વોકેબ્યુલરી, સન ૧૮૪૧
ઈલા કાવ્ય, કર્તા–શ્રીયુત ચંદ્રવદન ચિમનલાલ મહેતા
ઇંગ્લિશ ટિચર–સન ૧૮૩૭
કચ્છ દેશનો ઇતિહાસ–કર્તા, આત્મારામ કેશવજી
કચ્છનું વેપાર તંત્ર–કર્તા, શ્રીયુત ડુંગરશી ધરમશી સંપટ
કુસુમમાળા–શ્રીયુત નરસિંહરાવ ભોળાનાથ
ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ–કર્તા, રા. બા. ગોવિન્દભાઈ હાથી
ગુજરાત કાઠિયાવાડની વાર્તા ભા. ૧–૨ પ્ર. ક. ગુ સોસાઇટી
ગુજરાતી વ્યાકરણ–કર્તા, મરે–સન ૧૮૨૨
ગુલામી વેપાર–જ્ઞાનવર્ધક ગ્રંથમાળા,
ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર, પુ. ૪ પ્રકાશક, ગુ. વ. સોસાઇટી
તીર્થયાત્રાનું દિગ્દર્શન–કર્તા શ્રીયુત લલ્લુભાઈ કાનિદાસ પંડ્યા
દલપતરામ ચરિત્ર પૂર્વાર્ધ–કર્તા, કવિ ન્હાનાલાલ દલપતરામ
દલપત કાવ્ય ભા. ૨, દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ પ્ર. ક. ગુ. વ. સોસાઇટી
દુકાળ વિષે નિબંધ–કર્તા, એદલજી જમશેદજી મોદી
દુકાળ વિષે નિબંધ–કર્તા, કવિ જેસીંગભાઇ ત્રિકમભાઈ
નર્મગદ્ય–કવિ નર્મદાશંકર
નવસારી પ્રાંતની કાળીપરજ–કર્તા, શ્રીયુત પ્રેમાનંદ ધોળીદાસ
નંદશંકર ચરિત્ર–કર્તા શ્રીયુત વિનાયક નંદશંકર મહેતા
પારસી પ્રકાશ વૉ. ૧–સંપાદક બમનજી બહેરામજી
પ્રાચીન હિન્દમા સંઘજીવન અનુ શ્રીયુત ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા
ફાંસીગર એક અદ્‌ભુત કથા,–અનુ. "નિમકસાર"
લૉર્ડ બેન્ટિક, અનુ શ્રીયુત હીરાલાલ ડાહ્યાભાઈ નાણાવટી

ભરુચ શહેરનો ઇતિહાસ કર્તા, ગણપતરામ હિંમતરામ
મધ્યકાલીન ભારતીય સંસ્કૃતિ અનુ. શ્રીયુત જયંતિલાલ આચાર્ય
મુંબાઇની હિંદ નિશાળ અને નિશાળ પુસ્તક મંડળી પ્રસિદ્ધિ પત્ર
રસગંગા–કર્તા વૃજલાલ કાલિદાસ, સંપાદક શ્રી. શંકરલાલ ગૌરીશંકર શાસ્ત્રી
રાસમાળા (ફાર્બસ સાહેબ રચિત) અનુ. દી. બા. રણછોડભાઇ ઉદયરામ
વડોદરાના રાજ્યકર્તા, અનુ. ઇશ્વરદાસ ઇચ્છારામ મશરૂવાળા
વર્ણવ્યવસ્થા કર્તા, મહાત્મા ગાંધીજી
વિધવાવિવાહ અનુ. શ્રીયુત લાલશંકર ઉમિયાશંકર
શ્રી સહજાનંદ સ્વામીનું ચરિત્ર–કર્તા, કિશોરલાલ ઘનશ્યામલાલ મશરૂવાળા
શ્રી સદ્દગુરુ ચરિત્ર–કર્તા શ્રીયુત ત્રિભુવન ગૌ. વ્યાસ
સુરતની મુખ્તેસર હકીકત કર્તા, કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર
સુંદર સોદાગર, કર્તા સ્વ. દલપતરામ પ્રા. ખખ્ખર
હિન્દુ રાજ્ય વ્યવસ્થા–અનુ. શ્રીયુત ચંપકલાલ લાલભાઇ મહેતા

અંગ્રેજી

The Administration of Marathas by Sen.
Baroda State Gazetteer in 2 Vols. by R. B. Govinbhai.
Baroda Gazetteer (Bombay Gazetteer Series).
Bombay Gazetteer Vol. IX, Part I.
Baroda State Historical Records edited by Mr. Gupte.
Cities of Gurjararashtra by Briggs.
The Cambridge Shorter History of India.
The English in India by Marriot.
The Education of India by Arthur Mayhew.
Education in India by K. H. Vakil.
Education and Statesmanship in India by H. R. James.
English Gujarati Dictionary by Ranina and Moos.
Grammer of the Gujarati Language by William Clarksoon.
Gujarati English Dictionary 1846 by Mirza Cauzim.
Gujarati Grammer and Vocabulary by Dr. Drummnd.
A Hisitory of British India by P. E Roberts.

High Caste Hindu Women by Pandita Ramabai.
History of Village Communities in Western India by Prof. A. S. Altekar.
History of English Education in India by Syed Mahmood.
Indian Culture through the Ages Vol. I by Prof. Venkateshwar.
Indian Social Reform edited by C. Y. Chintamani.
Indian Caste System a study by C. Hayavadan Rao.
Ilbert's Government of India Act.
Indian Caste by Rev. Dr. Wilson.
Legal Aspects of Social Reform by Appa Swami.
Local Self-Government in Ancient India by Prof. Radhakumud Mukerji.
The Land and Life of India by Margaret Read.
The Middle Ages by E. B. Osborn.
The Main Currents of Maratha History by R. S. G. S. Sardesai.
The Nature of Religion by Peterson.
Occasional Reports No. 2, Vernacular Reading Books in the Bombay Presidency.
The Philosophy of the Good Life by Bishop Gore.
Rise and Fulfillment of the British Rule in India by Garrett & Thompson.
Rural India by Mukhatyar Singh Chaudhray.
Studies in the History of Gujarat by Prof. M. S. Commissariat.
Selections from the Records of Bombay Government No. 39, New Series Pt. 2 on Infanticide.
Sattee by E. Thompson.
Sleeman's Rambles & Recollections.
Slavery by Lady Simon.

Slavery in British India by Banaji.

Survey of Anglo Indian fiction. by Bhupal Sing.

Transactions of the Literary Society of Bombay Vol. I-II-III.

Text-Book of Modern Indian History Vol. I to II by Sarkar & Datta.

મરાઠી

મરાઠે આણિ અંગ્રેજ, કર્તા નરસિંહ ચિંતામણુ કેલકર

માવલંકર ઘરાણ્યાચા ઇતિહાસ ઉત્તરાર્ધ ખંડ ૨ સંપાદક રા. સા. ગો. સ. સરદેસાઇ

ગુજરાતી માસિકો, વર્તમાનપત્રો

કૌમુદી, જુલાઇ સન ૧૯૩૫

ગુજરાતીનો દિવાળી અંક, સન. ૧૯૨૧

ગુજરાત મિત્ર અને ગુજરાત દર્પણુ હીરક મહોત્સવ અંક, સન ૧૯૨૩

દશાલાડ પત્રિકા રજત મહોત્સવ ખાસ અંક, ઓગસ્ટ સન ૧૯૩૫

દેશી રાજ્ય, જુન સન ૧૯૩૫

નવ ગુજરાત, ૨૯ મી એપ્રિલ ૧૯૩૫

પ્રસ્થાન, સં. ૧૯૮૭ ફાલ્ગુન

બુદ્ધિપ્રકાશ, સન. ૧૯૨૭

યુવક, જુન સન ૧૯૩૪

વસન્ત, વર્ષ ૮, અંક ૧, વર્ષ, ૧૫, અંક, ૫.

જ્ઞાનસુધા, સન ૧૯૦૧

જ્ઞાન દિપક, ડિસેમ્બર સન ૧૮૫૭

અંગ્રેજી માસિકો, વર્તમાનપત્રો

The Calcutta Review, March & July, 1935.

Indian Social Reformer, March 9th 1935.

Indian Culture, January 1935.

Mysore Economical Journal, March 1935.

The New Review, August 1935.

The Servant of India, 31st January 1935.

Sunday Times, 21st April 1935.

શબ્દ સૂચી